

Betrekkelijke betrokkenheid

Betrekkelijke betrokkenheid

Studies in sociale cohesie

Sociaal en Cultureel Rapport 2008

Redactie:

Paul Schnabel

Rob Bijl

Joep de Hart

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, december 2008

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn die het beleid van meer dan één departement raken. De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2008

SCP-publicatie 2008/26

Vertaling samenvatting: Julian Ross, Carlisle, VK

Tekstopmaak: Textcetera, Den Haag

Opmaak figuren: Mantext, Moerkappelle

Illustraties omslag en binnenwerk : © Ien van Laanen, Amsterdam

Omslagontwerp en spreads binnenwerk: Bureau Stijlzoorg, Utrecht

ISBN 978 90 377 0368 9

ISSN 0922-8772

NUR 740

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier.

Voorzover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Telefoon (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: www.scp.nl

E-mail: info@scp.nl

Inhoud

	Voorwoord	7
1	Sociale cohesie: het thema van dit Sociaal en Cultureel Rapport	11
	2 Sociale cohesie in de publieke opinie	33
	3 Verenigingsleven en maatschappelijk middenveld	65
4	Sociale cohesie als bouwsteen voor veilige buurten	95
	5 Goede schuttingen maken goede burens	113
	6 Familiezorg	137
	7 Burgerschapsvorming in het onderwijs	173
8	Segregatie in het basis- en voortgezet onderwijs	209
	9 Sociale uitsluiting in Nederland en Europa	237
10	Erbij of erbuiten: een typologie van werklozen	263
11	Over dubbele bindingen en verbinden en verheffen	281
12	Vermindert etnische diversiteit de sociale cohesie?	309
	13 Vrijtijdsbesteding als bron van binding in multi-etnisch Nederland?	341
	14 Sociale contacten via digitale kanalen	365
	15 Religieuze groepen en sociale cohesie	389

Publicaties van het SCP 420

Voorwoord

Dit is het achttiende Sociaal en Cultureel Rapport in de reeks die in 1974 begonnen is en in oneven jaren afgewisseld wordt met de ‘Sociale Staat van Nederland’. Geleidelijk aan is de Sociale Staat uitgegroeid tot een brede en uitvoerige beschrijving van de stand van zaken in Nederland op het gebied van inkomen, zorg, onderwijs, participatie, cultuur, demografie, wonen en welzijn in Nederland. In het algemeen kan de stand van zaken weergegeven worden in het jaar vóór het jaar van publicatie als laatste en meest recente meetpunt van ontwikkelingen die soms al decennialang in kaart worden gebracht.

Het Sociaal en Cultureel Rapport heeft zich steeds meer in thematische richting ontwikkeld. In zekere zin gebeurde dat al in 1998, toen aan het eind van de eeuw een bestandsopname werd gemaakt van een kwart eeuw sociale verandering. De kwart eeuw die ook samenviel met de geschiedenis van het SCP.

In 2000 werd de sociale en culturele situatie in Nederland vergeleken met die in andere Westerse landen en in 2002 was het thema de kwaliteit van de publieke dienstverlening. Op basis van een groot onderzoek naar de toekomstverwachtingen van de Nederlanders kon in 2004 een beeld geschetst worden van de nogal sombere visie op Nederland in 2009 en 2020. Wie denkt dat de gemiddelde Nederlander in 2004 dus al voorzag wat het komende jaar naar alle waarschijnlijkheid zal brengen, moet ook bedenken dat de opmerkelijke hoogconjunctuur van 2005 tot en met 2008 door dezelfde gemiddelde Nederlander in het geheel niet is voorzien.

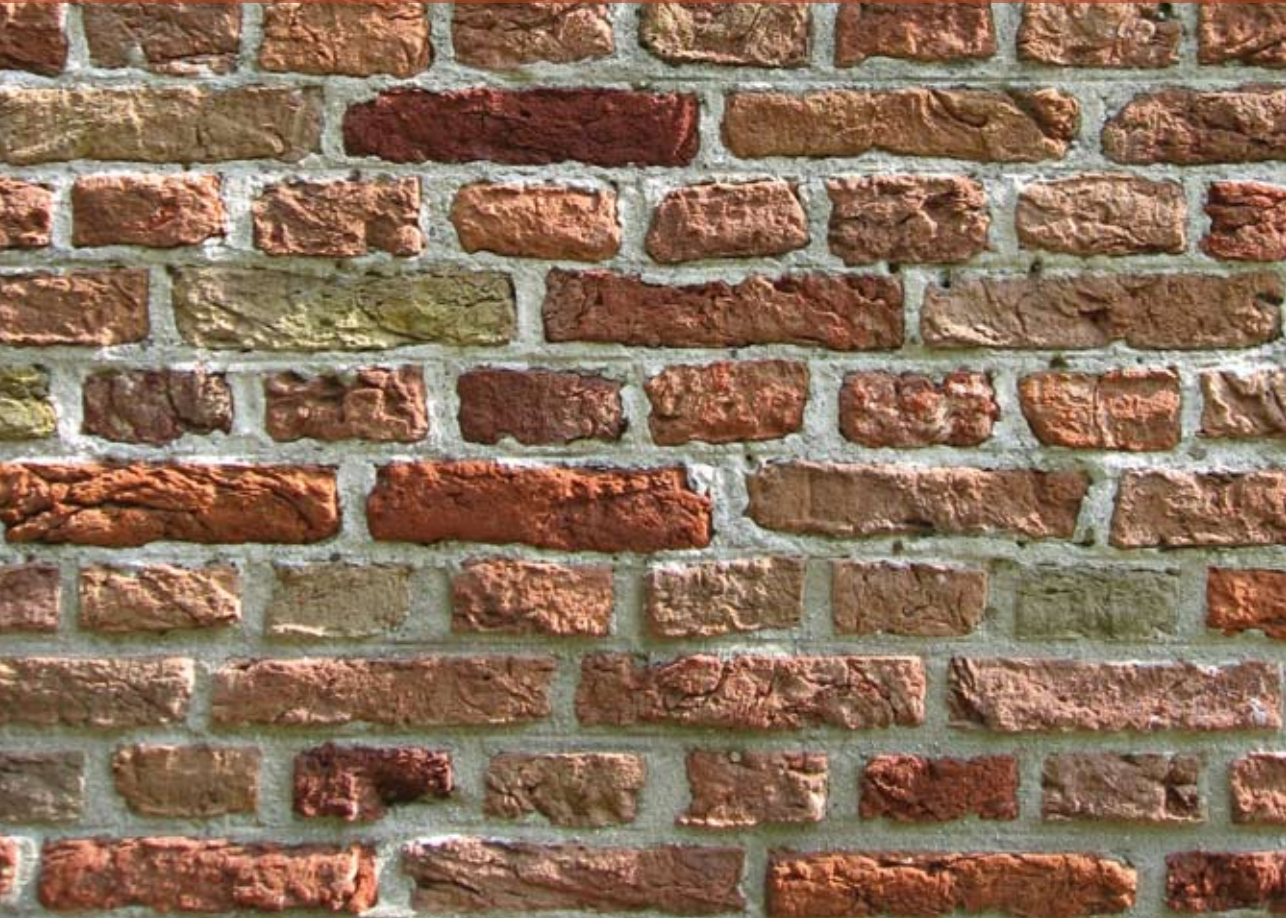
In 2006 ging in *Investeren in vermogen* de aandacht uit naar de groepen die vooroplopen bij gewenste ontwikkelingen en naar mensen die in vereniging door extra of bijzondere inspanningen een bijdrage leveren aan de verhoging van de kwaliteit van de samenleving. In de achttiende editie pakken we een thema op dat in het verleden al vaker onderwerp van ook ons onderzoek is geweest en in het politieke en maatschappelijke discours vandaag en gisteren zowel nationaal als internationaal een belangrijke rol speelt en altijd een punt van zorg is: sociale cohesie.

Moderne samenlevingen worden niet meer door honger, oorlog of ziekte in hun voortbestaan en samenhang bedreigd, maar door het verdwijnen van het gevoel van saamhorigheid, onderlinge betrokkenheid en verantwoordelijkheid voor de gemeenschap. Althans zo lijkt het, want er is nogal wat afstand tussen het oordeel in het debat en het facit van onderzoek. In dit SCR laten we op basis van grotendeels al eerder door onszelf en anderen uitgevoerd onderzoek zien hoe het met de sociale cohesie is gesteld in heel verschillende sociale situaties, variërend van de nationale samenleving tot het dagelijks leven in het gezin. In alle gevallen geldt dat men ook zou kunnen afzien van zorg en bezorgdheid om elkaar en betrokkenheid bij elkaar. Men kan ervan afzien, gelukkig doet men dat meestal toch niet.

Paul Schnabel, Rob Bijl en Joep de Hart
november 2008

Sociale cohesie: het thema van dit Sociaal en Cultureel Rapport

1	Sociale cohesie: het thema van dit Sociaal en Cultureel Rapport	11
2	Sociale cohesie toen en thans	13
3	Sociale cohesie en het Coalitieakkoord Samen werken, samen leven	18
4	Sociale cohesie al eerder in beleid en politiek	21
5	Sociale cohesie Europees gezien	23
6	Meer en minder dan een nationaal gevoel	25
	Noten	27
	Literatuur	28

1 Sociale cohesie: het thema van dit Sociaal en Cultureel Rapport

Paul Schnabel en Joep de Hart

Veel veranderingen verlopen geleidelijk, maar soms gaat het heel snel. De val van de Berlijnse muur in november 1989 duurde nauwelijks een uur en was het begin van de snelle ontmanteling van de gehele DDR. In augustus 2001 wees niets op de gebeurtenissen die in de maanden daarna in Nederland zouden plaatsvinden, en die het politieke landschap definitief zouden veranderen. Evenmin waren mensen op Prinsjesdag 2008 erop voorbereid dat er een kredietcrisis van ongekeerde omvang zou optreden, met op dit moment – november 2008 – nog onvoorziene gevolgen, anders dan de verwachting van een economische recessie.

Veranderingen die als een schok komen, maken de samenleving er zich weer van bewust dat ook het vanzelfsprekende geen zekerheid inhoudt. Ongewilde verandering van wat vast en vertrouwd leek, maakt onzeker. Als men dan omkijkt naar het verleden, lijkt de wereld van toen ineens een oord van rust en vrede, waarnaar men terugverlangt. Zo herinnert men zich in het oosten van Duitsland de saamhorigheid van weleer, die men nu zo mist. Individuele welvaart heeft er de plaats van het onderling georganiseerde welzijn ingenomen. In Nederland kijkt men thans waarderend terug naar de jaren negentig en zelfs nog verder, naar de jaren vijftig, toen geluk nog heel gewoon was en de overheid zich steeds meer garant stelde voor zowel welzijn als welvaart. In de huidige crisis en met een recessie in het vooruitzicht, zijn de ogen weer letterlijk en figuurlijk gericht op het vermogen van de overheid. De markt heeft zichzelf van oplossing tot probleem gemaakt en los van de vraag of de overheid werkelijk in staat zal blijken een uitweg uit de problemen te bieden, krijgt ze plotseling toch weer het vertrouwen dat haar eerder zo hard ontzegd werd.

Vroeger was het altijd beter. Meestal bedoelt men daarmee niet dat men het persoonlijk beter had, maar wel dat het samen beter was. Er was meer eenheid en iedereen kende nog zijn plaats; mensen hadden meer voor elkaar over en de onderlinge solidariteit was nog vanzelfsprekend. Men vertrouwde elkaar en voelde zich met elkaar verbonden. De samenleving was toen nog echt ‘samen leven’, alsook samen delen. Deze gevoelens geven blijk van nostalgie naar een verleden dat feitelijk nooit bestaan heeft, althans niet zo mooi was als het in de herinnering leeft; het was meer, en ook anders dan in de herinnering. Wat de nostalgische gevoelens echter tot uitdrukking brengen, is een gevoel van een tekort; een tekort dat in het verleden vervuld zou zijn geweest en dat men graag in de toekomst weer vervuld zou willen zien. In 2004, toen de vorige recessie op zijn dieptepunt was, gaf in het SCP-toekomstonderzoek de meerderheid van de respondenten aan in 2009, en ook in 2020, minder solidariteit en betrokkenheid te verwachten in de Nederlandse samenleving.

Maar des te meer verlangden de respondenten naar een ‘samenleving met gevoel voor gemeenschapszin’ (SCP 2008: 77 -79).

Een samenleving met gemeenschapszin is een samenleving met een hoge graad van sociale cohesie, met een ‘sterke interne samenhang [...], waarbij de leden elkaar steunen en zich met de groep identificeren’(Van Doorn 1959). In zijn collegereeks voor De Balie stelt Schuyt al meteen: ‘Wie het probleem van sociale cohesie aansnijdt, gaat uit van een tekort.’ ‘Sociale cohesie’ lijkt weliswaar een neutrale en wetenschappelijke term, een begrip dat verwijst naar verschijnselen die empirisch onderzocht kunnen worden, maar in het maatschappelijke en politieke debat wordt zelden gesproken over de gemeten sociale cohesie en des te meer over de mate van sociale cohesie, en dan vooral over het gebrek eraan. Sociale cohesie is een begrip dat, afhankelijk van de situatie en de spreker, normatief geladen wordt. De normatieve uitspraken betreffen dan niet het gedrag van individuele personen, maar de stand van zaken in een groep of gemeenschap. Het is dan ook niet het individu dat tekortschiet, maar de groep. In het handelen van de leden van de groep ten opzichte van elkaar kan een gebrek aan sociale cohesie geconstateerd worden. Uiteraard is dat oordeel gebaseerd op de verwachtingen van degene die het oordeel uitspreekt: wat verwacht hij of zij aan samenhang en betrokkenheid te mogen waarnemen in een groep?

Dit laat ook meteen zien dat het tekort ook een gevolg van een teveel kan zijn. Dat is het geval als er binnen een groep een mate van sociale cohesie geconstateerd wordt die tekortschiet in wat volgens de waarnemer ten opzichte van andere groepen verwacht mag worden of te weinig ruimte laat voor het individu. Dat is allerm minst een theoretische mogelijkheid. Het is zelfs een voortdurend punt van discussie in de samenleving en een bron van conflicten bij de integratie van minderheden. Mogen bijvoorbeeld de interne belangen en de eigen cultuur van een familie zo ver gaan, dat dit het verwerven van een zelfstandige positie van vrouwen in de weg staat? In hoeverre is het goed dat migranten een eigen gemeenschap met eigen regels vormen en zich zo min mogelijk gelegen laten liggen aan de normen en waarden in de rest van de samenleving? Het zijn vragen die in verschillende fasen van het integratie- en inburgeringsbeleid verschillend beantwoord zijn. Inmiddels is politiek en maatschappelijk het primaat komen te liggen bij het belang dat de gevestigde samenleving heeft bij een goede integratie van nieuwkomers en hun kinderen. Het belang van de onderlinge sociale cohesie mag in ieder geval niet strijdig zijn met het belang van de samenleving en van de individuele migrant (zijn kansen op maatschappelijk en economisch succes) bij een verbondenheid met ‘het land van aankomst’ (Scheffer 2007).

De moralisering en politisering van het begrip ‘sociale cohesie’ staat theorievorming en empirisch onderzoek niet in de weg. Juist het maatschappelijk belang dat aan sociale cohesie gehecht wordt, leidt tot onderzoek en stimuleert ook de wetenschappelijke belangstelling. In zekere zin heeft de vraag naar de oorzaken, achtergronden en gevolgen van maatschappelijke veranderingen – de vraag die ten grondslag ligt aan het ontstaan van de sociale wetenschappen – ook met zich meege-

bracht dat er steeds meer belangstelling begon te komen voor de vraag wat mensen onderling bindt, hoe die bindingen tot stand komen en ook hoe die weer sterker of zwakker kunnen worden. Bindingen komen tot stand in sociale processen, en dat betekent dat ze ook onderscheiding en scheiding impliceren. Een gelijke mate van verbinding met en tussen iedereen is weliswaar denkbaar, maar in het sociale leven niet mogelijk. Binding betekent groepsvorming; dat impliceert dus ook dat men onderscheid maakt in wie wel en niet tot de groep behoort. In- en uitsluiting kan in vrede gebeuren, maar kan ook voortkomen uit conflicten en leiden tot conflicten, zeker wanneer de groepen elkaar een territorium betwisten of elkaar niet als gelijkwaardig beschouwen. Voor de overheid is het onmiddellijk de vraag in hoeverre die bindingen door beleid positief of negatief beïnvloed kunnen worden, in hoeverre zij maakbaar, houdbaar en vreedzaam zijn, en ingezet kunnen worden voor het belang van het algemeen.

2 Sociale cohesie toen en thans

Sociale cohesie geldt als een van de grondbegrippen of *unit-ideas* van de sociologie; in verschillende inleidingen wordt de mate van samenhang die samenlevingen vertonen (oftewel het cohesieprobleem) tot de hoofdvragen van de discipline gerekend (Nisbet 1966; Ultee et al. 1992). Die zelfstandige status is van betrekkelijk recente datum. In sociologische handboeken en inleidingen verscheen sociale cohesie voordien meestal als een deelfacet van het fundamenteelere probleem hoe maatschappelijke orde mogelijk is (Thurlings 1977; Jenson 2002).¹

De vraag naar wat de samenleving bijeenhoudt, mag dan vanaf het begin zo ongeveer de hamvraag van de sociologie zijn, een scherpe en uitgewerkte definitie van sociale cohesie is bij de klassieken van het vakgebied niet te vinden. Sociale cohesie fungeert bij hen eerder als een *sensitizing concept*, een algemene invalshoek van waaruit de werkelijkheid benaderd wordt en de waarneming gericht (Blumer 1954). Ook de tegenwoordig algemene bezorgdheid in politiek en beleid om de sociale cohesie gaat vaak niet gepaard met een uitleg van wat men er eigenlijk onder verstaat. Volgens sommigen is het dan ook weinig meer dan een steekwoord voor onderwerpen die op een bepaald moment hoog op de politieke agenda staan, terwijl anderen het vanwege zijn conceptuele vaagheid betitelen als een ‘quasi-concept’ (Bernard 1999; Chan et al. 2006). In de praktijk van alledag lijkt voor sociale cohesie hetzelfde op te gaan als wat volgens Augustinus voor het begrip ‘tijd’ geldt: je weet wat het is, totdat je het probeert uit te leggen.² Die schijnuidelijkheid deelt sociale cohesie overigens met andere termen, zoals ‘gemeenschap’, ‘sociale uitsluiting’, ‘culturele identiteit’ en ‘liefde’.

‘De boel bij elkaar houden’ is het veel geciteerde antwoord van burgemeester van Amsterdam Job Cohen op de vraag wat hij wilde bereiken in zijn stad.³ In dit rapport wordt vertrokken vanuit de burgers; dan sluit deze uitspraak aardig aan bij de wijze waarop sociale cohesie hier wordt opgevat, namelijk als de mate waarin mensen in

gedrag en beleving uitdrukking geven aan hun betrokkenheid bij maatschappelijke verbanden in hun persoonlijk leven, als burger in de maatschappij en als lid van de samenleving (zie ook Schnabel 2000: 22).

Het is een onderwerp waardoor de grondleggers van de sociologie waren geïntrigeerd en ook bij hen speelde daarbij op de achtergrond een zeker crisisbewustzijn mee. Net als in veel hedendaagse beschouwingen werd de interesse voor maatschappelijke samenhang destijds gevoed door het gevoel dat het met de sociale binding niet goed dreigde te gaan. Dat is zeker het geval in Durkheims *De la division du travail social*, een oertekst van de moderne sociologie (Durkheim 1973 [1893]).⁴ De tijden veranderen en wij met hen. Destijds ging het om de overgangsstuipen van de voor-moderne naar de industriële samenleving (verstedelijking, mechanisering, massamigratie, verpaupering, vervreemding, bureaucratisering, nieuwe sociale verbanden en rollen). Tegenwoordig geven ook zaken als het ongemakkelijk naast elkaar leven van etnische groepen, secularisering, politiek wantrouwen, informatisering, privatisering en globalisering aanleiding tot bezorgdheid. Maar in beide gevallen richt die bekommernis zich voor een belangrijk deel op de vermeende teloorgang van de bindingskracht van sociale instituties en vertrouwde vormen van samenleven, van morele duidelijkheid en gezamenlijkheid.

Veel hedendaagse zorg om de sociale cohesie wordt gevoed door de indruk dat de maatschappelijke dynamiek in een aantal opzichten op hol is geslagen, dat de postmoderne mens moreel wispelturig is en consumentistisch ingesteld, dat hij als een rusteloze nomade steeds weer put uit nieuwe inspiratiebronnen en in zijn gedrag nauwelijks meer te voorspellen valt, dat hij sterk gehecht is aan zijn uniciteit en zich maar moeilijk laat vangen in traditionele sociale verbanden en categorieën. Dergelijke diagnoses verwijzen veelal naar het werk van auteurs als Giddens (1991) en Bauman (1995, 2000, 2005). Ze zijn fel bestreden door andere auteurs, in het Nederlandse taalgebied onder andere door de sociologen Elcharodus en Duyvendak, die in reactie op het panta rhei van de theoretici van de postmoderniteit liever wijzen op de hoge stollingsfactor van veel hedendaagse sociale initiatieven. De keuzevrijheid is ontegenzegglijk sterk toegenomen, maar toch zijn Nederlanders in groten getale aangesloten bij een beperkt aantal organisaties, lopen ze massaal uit voor hetzelfde evenement, kiezen ze voor ongeveer hetzelfde levensontwerp, koesteren ze overeenkomstige idealen en blijken ze zeer modegevoelig. Volgens Duyvendak en Hurenkamp is de perceptie van veel cultuurcritici te zeer gekleurd door de 'zware' organisatievormen uit het verleden, waarin mensen met een grote mate van vanzelfsprekendheid van de wieg tot het graf binnenboord werden gehouden. Solidariteit en sociale betrokkenheid zijn niet verdwenen. Moderne gemeenschapszin manifesteert zich vaak via 'lichte' gemeenschappen, waarin de banden lossere, kortstondiger, opener en informeler zijn (Duyvendak en Hurenkamp 2004). Elcharodus spreekt van 'detraditionalisering': onderwijs, massamedia en therapieën hebben de socialiserende functies van de oude zuilen overgenomen. Geheel in de geest van Durkheim stelt hij dat oude sociale en morele kaders en vormen van sociale controle plaatsmaken voor nieuwe verschijningsvormen, met een vaak niet minder rigide

karakter. Oude scheidslijnen tussen sociale milieus en klassen blijven grotendeels intact, binnen bevolkingsgroepen verlopen keuzeprocessen vaak nogal gestandaardiseerd en daarmee voorspelbaar (bv. Elchardus en Heyvaert 1999; Elchardus et al. 2001; Elchardus en Smits 2002; Elchardus en Glorieux 2002). Voor Schnabel (1999) blijft staan dat het bij individualisering in ieder geval gaat om de vrijheid – en zelfs de plicht – te kiezen en ook weer anders te kunnen kiezen, ook tegen tradities of het belang van anderen in. Individualisering sluit niet uit dat de meeste mensen dezelfde keuzes maken, maar houdt wel in dat zij zelf het gevoel moeten hebben dat het in ieder individueel geval hun eigen keuze is geweest. De sociale omgeving is van machtig hoogstens nog invloedrijk geworden en dat heeft ook gevolgen voor de sociale cohesie in een groep of samenleving. Sociale cohesie is dan niet meer vanzelfsprekend, maar altijd precair.

Hoewel er sinds de dagen van de klassieken naar gestreefd is sociale cohesie te ontdoen van morele en ideologische connotaties, is het begrip in de maatschappelijke discussies sterk normatief geladen gebleven. Bijna altijd wordt het geassocieerd met positieve eigenschappen, zoals belangeloze inzet voor anderen, empathie, altruïstische normen, saamhorigheidsgevoelens. Van sociale cohesie, zo lijkt het, kun je nooit genoeg hebben. Toch zijn de effecten van sociale cohesie ambigu (uitvoeriger hierover: De Hart 2002).⁵ Meer sociale cohesie betekent niet altijd dat een samenleving in zijn totaliteit beter af is. Hoe de effecten van sociale cohesie beoordeeld moeten worden, is onder andere een kwestie van schaalniveau. Individuele sociale vaardigheden kunnen uitsluitend ten eigen bate worden aangewend. Gunstige effecten op groepsniveau kunnen gepaard gaan met negatieve effecten op individueel niveau, voor andere groepen, of voor de samenleving als geheel. Er kan sprake zijn van een dermate sterke groepsdruk en sociale controle dat deze door de individuen als een gebrek aan individuele keuzemogelijkheden worden ervaren. Sociale cohesie kan de solidariteit met anderen in hoge mate selectief maken. Hoe groter de interne cohesie en integratie van een groep, des te strikter haar grenzen worden gemarkeerd en bewaakt. Een hoge mate van vertrouwen tussen de groepsleden onderling gaat veelal gepaard met wantrouwen ten aanzien van buitenstaanders. Een sterke interne sociale cohesie is vaak verbonden met het denken in termen van geestverwanten en buitenstaanders, waarbij er vijandbeelden van andere groepen ontstaan.

Samenleving kan overgaan in samenleving, saamhorigheid en *esprit de corps* in kliekgeest en clannormen. Sociale cohesie krijgt dan de vorm van een sterke interne gerichtheid van groepen, gepaard gaand met een drang om zich af te sluiten van de samenleving in bredere zin en om groepsnormen te hanteren die op gespannen voet staan met wat in de omringende samenleving als juist wordt beschouwd. Voorbeelden hiervan zijn nepotistische relatievormen, drugskartels, terroristische organisaties, jeugdbendes, groepen met een vergaande sociale controle die als onvrijheid wordt ervaren, en sektarische verbanden die de samenleving nog slechts via geschutspoorten waarnemen. Sociale cohesie kan sociale cohesie tegenwerken en sterke banden tussen mensen kunnen vanuit het perspectief van de samenleving

disfunctioneel zijn. Ze kunnen bepaalde groepen bijvoorbeeld afsnijden van informatiestromen, en integratie of de verbreiding van technologische innovaties belemmeren.⁶ Naarmate netwerken dichter worden (met meer interne sociale cohesie), verliezen ze aan openheid. In dit Sociaal en Cultureel Rapport zijn daarvan voorbeelden te vinden in de hoofdstukken 2 en 5, waar mensen hun eigen buurt afgrenzen tegenover de bredere samenleving of het contrast van de plattelandscultuur met stedelijke omgangsvormen aanzetten. In het onderwijs dreigen nieuwe vormen van segregatie langs etnische scheidslijnen te ontstaan (hoofdstuk 8), de arbeidsmarkt kent specifieke risicogroepen die op zichzelf teruggeworpen worden (hoofdstuk 10), een sterke binding aan de eigen etnische gemeenschap kan het contact met andere groepen bemoeilijken (hoofdstukken 11, 12 en 13). Religieuze orthodoxie kan mensen motiveren tot grote belangeloosheid, maar ook de maatschappelijke actieradius van de gelovigen aanzienlijk beperken (hoofdstuk 15).

Veel van wat hierboven werd opgemerkt, vindt men vanaf de jaren tachtig ook beschreven onder de noemer ‘sociaal kapitaal’. Het is een begrip dat sinds de publicaties van Pierre Bourdieu, James Coleman en Robert Putnam snel populair is geworden. Met betrekking tot de thematiek van dit rapport, is met name de interpretatie van de Amerikaanse politicoloog Putnam relevant. Sociaal kapitaal verwijst volgens hem naar de relaties tussen mensen (vrienden, burens, vreemden), sociale netwerken en de reciproque normen en het vertrouwen in anderen die eruit voortvloeien (Putnam 1993 en 2000).⁷ Het heeft betrekking op het sociale gehalte en het coöperatief vermogen van groepen. Sociaal kapitaal is instrumenteel. Het vergemakkelijkt het gecoördineerde gezamenlijke handelen om problemen op te lossen waarvoor men zich gesteld ziet en daarmee het efficiënt functioneren van een gemeenschap of politiek systeem.⁸

Volgens Putnam gaan in het bijzonder netwerken en vormen van burgerengagement waarbij deelnemers intensief met elkaar omgaan op een niveau van gelijkwaardigheid (horizontale interactie), gepaard met de opbouw van veel sociaal kapitaal. De reden is dat deze een gunstige setting scheppen voor de ontwikkeling van reciprociteitsnormen en onderling vertrouwen, die op hun beurt de samenwerking tussen mensen stimuleren. Daarentegen hebben verticale netwerken, gekenmerkt door hiërarchische en afhankelijkheidsrelaties, volgens Putnam eerder een negatief effect. Ook wat Putnam secundaire netwerken of associaties noemt, zijn in hoge mate bevorderlijk voor de schepping van sociaal kapitaal. Daarbij gaat het om sociale organisatievormen die brede bevolkingssegmenten omvatten en waarvan de leden elkaar min of meer regelmatig ontmoeten, zoals het verenigingsleven.⁹

We hebben interne cohesie onderscheiden van externe cohesie. Op vergelijkbare wijze spreekt Putnam van samenbindend (*bonding*) sociaal kapitaal en overbruggend (*bridging*) sociaal kapitaal. In het eerste geval wordt de exclusieve collectieve identiteit bekrachtigd, met nadruk op de homogeniteit van een groep en de loyaliteit van de leden aan elkaar. Bij de overbruggende variant gaat het om het overstijgen

van de groepsgrenzen, de verbondenheid met andere groepen en het bijeenbrengen van mensen met een uiteenlopende sociale of demografische achtergrond.¹⁰ Wil sociaal kapitaal gunstige effecten hebben op de bredere samenleving (meer veiligheid, economische voorspoed, effectiever openbaar bestuur, sociale mobiliteit enz.) en werkelijk als een publiek goed fungeren, dan zijn beide typen van sociaal kapitaal nodig. Op individueel niveau zal sprake moeten zijn van integratie in sociale netwerken en van gemeenschapsbanden én van banden en netwerken die mensen verbinden met personen, groepen en instanties buiten de eigen gemeenschap. Op macroniveau betekent dit een synergie tussen staat en samenleving, tussen openbaar bestuur en de burgerinitiatieven die worden ontplooid binnen de sfeer van de *civil society* (Decoster 2000; vgl. Fukuyama 1995; Woolcock 1998; Serageldin en Grootaert 2000).

‘De mate waarin mensen in gedrag en beleving uitdrukking geven aan hun betrokkenheid bij maatschappelijke verbanden in hun persoonlijk leven, als burger in de maatschappij en als lid van de samenleving’, zo werd eerder in dit hoofdstuk de definitie van sociale cohesie verwoord die in deze publicatie wordt gehanteerd. Daarmee is kernachtig samengevat en tot uitgangspunt genomen wat in bijna alle hedendaagse beschouwingen als belangrijk wordt gezien: het sociaal engagement van burgers, hun onderlinge solidariteit en verbondenheid met het grotere sociale geheel. Eraan gerelateerd zijn andere aspecten, zoals gedeelde normen en waarden, het gevoel van een collectieve identiteit en binding met het politieke systeem. Sociale orde en sociale controle. En ook: integratie, het tegengaan van uitsluiting en de bereidheid sociale verschillen te overbruggen, vitale sociale netwerken en sociaal kapitaal (Pahl 1991; Kearns en Forrest 2000; Forrest en Kearns 2001; Putnam 1993, 1995, 2000). Deze elementen keren ook terug in de acht sociaalwetenschappelijke betekenissen of facetten van sociale cohesie die Schuyt onderscheidt: consensus en conformiteit, participatie en afwezigheid van sociale uitsluiting, integratie, eenheid in verscheidenheid, dialectiek van deel en geheel, solidariteit, en systeemstabiliteit (Deben en Schuyt 2000; Schuyt 2006). Een cohesieve samenleving kenmerkt zich door een door de burgers gedeeld patroon van waarden en gedragsregels (Durkheims *conscience collective*), gelijke economische kansen en toegang tot economische instituties, een behoorlijk niveau van lokale deelname aan democratische praktijken, erkenning van diversiteit, en als legitiem ervaren instituties (Jenson 1998 en 2002; Beauvais en Jenson 2002; vgl. Reeskens 2007).

In de navolgende hoofdstukken wordt op elk van deze elementen ingegaan. Zo is de culturele component een belangrijk thema bij ontwikkelingen in de moraal (hoofdstuk 2), burgerschapsvorming in het onderwijs (hoofdstuk 7), het vrijetijdsgedrag en de maatschappelijke oriëntatie van minderheden (hoofdstukken 11, 12 en 13), en de nationale identificatie (hoofdstuk 15). Sociaal kapitaal als voorwaarde en effect van sociale cohesie komt onder andere ter sprake via het verenigingsleven (hoofdstuk 3), burenerelaties (hoofdstuk 5), informele hulpnetwerken (hoofdstuk 6), sociale relaties van minderheden (hoofdstukken 11 en 12), sociale contacten via digitale kanalen (hoofdstuk 14) en de participatie in godsdienstige groepen (hoofd-

stuk 15). Aspecten van hedendaags burgerschap en politieke legitimering passeren de revue bij de visie van de bevolking op de Nederlandse samenleving (hoofdstuk 2) en het aankweken van maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef en burgerzin via scholen (hoofdstuk 7). Sociale uitsluiting staat centraal bij een bespreking van de zorgen over zwarte scholen (hoofdstuk 8) en risicogroepen op de arbeidsmarkt (hoofdstukken 9 en 10), sociale controle bij de analyse van de voorwaarden voor veiligheid (hoofdstuk 4).

3 *Sociale cohesie en het Coalitieakkoord Samen werken, samen leven*

Het beleidsprogramma Samen werken, samen leven (2007) van het kabinet-Balke-nende IV is een afwisseling van hoop op, vertrouwen in en stimulering van sociale cohesie. Zo ziet het er ook uit, verlucht als het is met foto's en uitspraken van burgers die sociale cohesie als het ware voorleven: de verschillende generaties, seksen, sociale lagen en etnische groeperingen in gesprek met elkaar en met leden van het kabinet. Men is betrokken bij de Nederlandse samenleving, komt met ideeën voor de politiek en wil er samen het beste van maken. Het is allemaal heel democratisch, heel egalitair en heel omvattend: iedereen hoort erbij, iedereen doet mee en iedereen heeft het algemeen belang voor ogen. Sociale cohesie wordt al in de voorbereiding op het beleidsprogramma, waarbij het kabinet honderd dagen door het land reisde en met burgers sprak, vooral gesymboliseerd in 'participatie' als concrete uitdrukking van het motto 'samen' werken en 'samen' leven.

Het begrip 'sociale cohesie' komt overigens in de tekst zelf nergens voor. Wel het begrip 'sociale samenhang', het verbindende thema van de vierde beleidspijler (het cement van de samenleving). Sociale samenhang begint thuis en breidt zich dan uit naar buurten en wijken, naar scholen en – misschien wat onverwacht – de gezondheidszorg. Ook in de vierde pijler wordt verwezen naar de samenhang tussen de generaties en de etnische groepen en ten slotte ook weer tussen gezonden en zieken. Het betoog mondt uit in de wil een 'hernieuwde balans te vinden tussen sociale samenhang en de behoefte aan verscheidenheid'. Dit suggereert dat er vroeger – de periode blijft onbenoemd – wel sprake was van een, inmiddels verloren gegane, balans, maar ook dat samenhang en verscheidenheid op gespannen voet met elkaar staan. De formulering is zelfs zodanig dat de behoefte aan verscheidenheid in de samenleving sterker lijkt dan de wens naar sociale samenhang. Anders gezegd, het kabinet wil sociale samenhang, de burger verscheidenheid.

De vijfde pijler (veiligheid, stabiliteit en respect) staat eveneens in directe relatie met het thema van de sociale samenhang. Waar veiligheid, stabiliteit en respect ontbreken, bestaat geen sociale samenhang. Het criminaliteitscijfer is een indicator van sociale cohesie en hetzelfde geldt voor het gevoel van veiligheid dat burgers hebben in de publieke ruimte. Uit het NWO-onderzoeksprogramma Sociale cohesie (2000-2006) komt respect, naast erkenning van de eigen identiteit (verscheidenheid dus), naar voren als een van de belangrijkste factoren voor het ontstaan van sociale cohesie (Evenblij 2007). In de criminologie is, omgekeerd, 'anomie' het begrip geworden dat

duidt op een tekort aan sociale cohesie in een situatie waar deze wel verwacht mag worden, of minstens zeer wenselijk is.

Ook in de andere pijlers van het beleidsprogramma van Balkenende IV komen de elementen tegen die passen bij het thema 'sociale samenhang' en 'sociale cohesie'. In de eerste pijler (een actieve internationale en Europese rol) gaat het dan met name om de Europese integratie en de betekenis die die heeft voor de Nederlandse samenleving. Gewezen wordt op de zorgen die burgers hebben over de mogelijke aantasting van onze nationale identiteit in Europa. 'Hoe blijft dat wat ons als Nederlanders met elkaar verbindt in een globaliserende wereld?' Gewezen wordt op de opstelling van de historische canon van de commissie-Van Oostrom (2006) en de oprichting van een Nationaal Historisch Museum. Ook hier gaat het weer om een balans tussen samenhang en verscheidenheid: Nederland met zijn 'eigen kenmerkende eigenschappen' en het 'veelkleurig palet aan nationale culturen' in Europa. Het wordt niet als dilemma geformuleerd, maar voelbaar is hier toch de spanning tussen enerzijds de wens om de eigen identiteit te behouden en de erkenning van de legitimiteit daarvan, en anderzijds het streven naar een soort Europese identiteit met een bijbehorend gevoel van samenhang, betrokkenheid en respect, in het kader van een inmiddels tot 27 landen uitdijende Europese Unie.

In de eerste pijler wordt zo tevens zichtbaar dat sociale cohesie ook een politiek concept is. De ontwikkeling van de Europese Unie maakt het nodig dat de sociale samenhang over een ruimer gebied gevoeld wordt dan het vaderland, maar dat de eigenheid – zelf een aspect van sociale samenhang – niet verloren mag worden. In nog wat ruimer kader roept dit ook de vraag op naar de verhouding tussen particularisme en universalisme in relatie tot sociale samenhang: hoe ver moeten onze betrokkenheid en verbondenheid reiken? Zijn we als natie met sommigen meer verbonden dan met anderen? Hoe bindend en verplichtend in emotionele zin is 'Brusselse' besluitvorming, die de grenzen van de Europese Unie steeds wijder trekt?

Overheid en dienstbare publieke sector, de zesde pijler, is voor het thema 'sociale cohesie' vooral van belang in de paragrafen over asiel en migratie en, geheel anders van karakter, die over burgerschapsvorming, kunst en cultuur, en media. Hoewel asiel en migratie hier sterk formeel-juridisch besproken worden, ligt er in meer algemene zin een groot vraagstuk op het gebied van de sociale cohesie, waar het de integratie van allochtonen betreft. Dat vraagstuk doet zich aan beide zijden voor. Het gaat immers zowel om de bereidheid en het vermogen van autochtonen om verscheidenheid te accepteren, als om de bereidheid en het vermogen van allochtonen om tot op zekere hoogte de eigen verscheidenheid te relativeren en dus meer te integreren in de Nederlandse samenleving. Het nieuwe Handvest verantwoordelijk burgerschap moet de symbolische brug tussen beide groepen gaan vormen, terwijl het Deltaplan inburgering het draagvlak stevigheid moet bieden.

Kunst en cultuur worden in het beleidsprogramma maar summier besproken, als de gevers van 'glans aan het bestaan'. De benadering is hier ineens weer meer individueel en vooral op jongeren gericht. De argumentatie voor het belang van de beleidsaandacht voor kunst en cultuur wordt ook meer gezocht in de kwaliteit van

wat er op kunstgebied geboden wordt en de vergroting van de belangstelling van het publiek daarvoor. In het perspectief van sociale cohesie is er toch nog wel wat meer over te zeggen. In termen van sociale cohesie hebben kunst en cultuur in hun historische dimensie altijd, in ieder geval sinds de vestiging van de nationale staat twee eeuwen geleden, een belangrijke rol gespeeld in het vestigen en bevestigen van een nationale identiteit en een gevoel van nationale trots en verbondenheid. Dat geldt voor de architectuur en de inrichting van het landschap, maar ook voor het erfgoed en, in een meer contemporaine en alledaagse vorm, voor de taal en de moderne volkscultuur, met zijn massamanifestaties. De moderne kunst- en cultuuruitingen hebben overigens zelf vrijwel nooit de bedoeling een bijdrage te leveren aan de sociale cohesie. Eerder lijken zij juist geïnteresseerd in het bekritisieren daarvan: zij suggereren dat er weinig reden is voor sociale cohesie, en dat een gevoel van sociale verbondenheid een uiting van vals bewustzijn is.

Terugkijkend kan gezegd worden dat in de tijd van een publiek monopolie op radio en vooral televisie (de periode 1950-1990), er zeker sprake is geweest van een voortdurende versterking van de sociale cohesie, al was het maar door de nationale gemeenschappelijkheid in het kijkgedrag. De komst van de commerciële omroepen, van de kabeltelevisie en daarna van het internet hebben de eenheid hier verbroken. Verscheidenheid is het thema geworden, zoals het dat bij de kranten altijd al was, maar wel heel anders georganiseerd. In het beleidsprogramma van het kabinet wordt in de paragraaf over de media het thema van de sociale samenhang niet aangegeven.

Verplaatsen we de aandacht nu weer naar de vierde pijler (de sociale samenhang), dan springt een aantal thema's in het oog, die wel een directe relatie met de mate van sociale cohesie hebben, maar niet altijd een onproblematische. Zo wil het kabinet de arbeidsparticipatie verhogen tot 80% in 2016 ('iedereen doet mee'), maar tegelijkertijd meer vrijwilligers en meer mantelzorgers beschikbaar hebben. Het Actieplan krachtwijken wil meer sociale cohesie in veertig geselecteerde probleemwijken, maar veel onderzoek heeft al laten zien dat dit moeilijk te realiseren zal zijn. Het kabinet wil een betere ondersteuning van jeugdigen en hun ouders, minder schooluitval, een sluitend systeem van kinderopvang, meer brede scholen en maatschappelijke stages in het voortgezet onderwijs. Het kabinet wil de 'maatschappelijke marginalen' uit het slop halen; ook zij moeten aan het werk en er zal gewerkt worden aan effectievere armoedebestrijding en snellere schuldhulpverlening. Het emancipatiebeleid gericht op vrouwen en ook homo's krijgt een nieuwe impuls.

Veel van de thema's hebben in beleidstermen gezien tot doel sociale (zelf)uitsluiting te voorkomen of op te heffen. Werken is een belangrijke cohesieve en integratiefactor, maar is niet altijd gemakkelijk verenigbaar met ook nog meer mantelzorg en vrijwilligerswerk. Het probleem van de integratie van allochtonen – in het bijzonder moslims – komt als zodanig bijna alleen aan de orde in het Deltaplan inburgering, maar is impliciet in vrijwel alle thema's terug te vinden. Hier zal zich dus het probleem voordoen van de spanning tussen een betere integratie in de Nederlandse samenleving en de interne sociale-cohesieverwachtingen van de eigen groep.

Het Sociaal en Cultureel Rapport 2008 is geen toetsing van de mate waarin het beleidsprogramma Samen werken samen leven, bijna twee jaar na het aantreden van het kabinet-Balkenende IV, is gerealiseerd. Het pakt wel een aantal van de thema's op die in het beleidsprogramma als maatschappelijk en politiek belangrijk aan de orde komen. Veel van het onderzoek dat het Sociaal en Cultureel Planbureau uitvoert, bevindt zich op de beleidsgebieden die vallen onder de pijlers Sociale samenhang, Veiligheid, stabiliteit en respect, en Overheid en dienstbare publieke sector. In dit Sociaal en Cultureel Rapport wordt op een aantal van deze terreinen zichtbaar wat in termen van sociale cohesie de stand van zaken is in de samenleving. Het beleid krijgt geen spiegel voorgehouden, maar wel wordt in elk hoofdstuk even een raam geopend en zicht geboden op wat er zich aan die kant van het huis van de overheid afspeelt in de samenleving. Zoals de Canon van Nederland vensters opent op de geschiedenis van wat nu Nederland is, zo laat het Sociaal en Cultureel Rapport 2008, in combinatie met *De sociale staat van Nederland 2007*, zien wie de Nederlanders nu zijn en hoe ze ten opzichte van elkaar staan.

4 Sociale cohesie al eerder in beleid en politiek

Alweer acht jaar geleden, in 1999, wijdde het tweede Paarse kabinet enkele discussies aan de vraag hoe de overheid de 'maatschappelijke cohesie kan vergroten via beleidsmaatregelen ter versterking van de sociale infrastructuur'. Dat was ook het thema van het regeerakkoord van Paars-II. Onder het kopje sociale cohesie valt daar te lezen dat 'de kracht van een samenleving wordt bepaald door de mate waarin burgers en bevolkingsgroepen bereid en in staat zijn te participeren in economische en sociale verbanden'. Naar de mening van de partijen van Paars II (PvdA, VVD, D'66) is er bij teveel mensen, autochtonen en allochtonen, sprake van een tekort aan participatie of zelfs het helemaal ontbreken daarvan. Het is een taak, zelfs een kerntaak, van de overheid om achterstanden als deze te voorkomen of op te heffen. Een bijzondere rol is daarbij weggelegd voor het Grote Steden Beleid, dat gericht is op een integrale aanpak van de achterstandsproblemen op lokaal niveau.

De aandacht van het tweede Paarse kabinet voor het vraagstuk van de sociale cohesie was mede een reactie op het succes van de inspanningen van het eerste Paarse kabinet om 'Werk, werk, werk' van een mooi motto tot een groot succes te maken. Geholpen door een snel aantrekkende economie lukte dat ook, maar tegelijkertijd werd toen ook zichtbaar dat het meer aan werk voorbij ging aan relatief grote groepen in de samenleving. Jongeren met een laag opleidingsniveau, langdurig werklozen, arbeidsongeschikten, migranten van de eerste en de tweede generatie raakten niet, niet meer of onvoldoende aan het werk.

Van het begin af was een verhoging van de arbeidsparticipatie als niet alleen economisch noodzakelijk gezien, maar ook als maatschappelijk van groot belang. Arbeidsparticipatie verhoogt de kans op maatschappelijke integratie en draagt daarmee bij aan de sociale cohesie in de samenleving. Voor wie niet tot arbeid komt, zal de maatschappelijke integratie op een andere manier tot stand komen en liefst zo

dat ook arbeid weer binnen bereik komt. De sociale pijler van het Grote Steden Beleid werd het concentratiepunt van het beleid gericht op het vergroten van de maatschappelijke cohesie en versterken van de sociale infrastructuur (Hoenderkamp 2008).

Ten behoeve van het kabinet stelde het Sociaal en Cultureel Planbureau een notitie op waarin kwantitatief en kwalitatief de groepen werden omschreven bij wie gesproken kan worden van een ernstig tekort aan sociale cohesie: de alleenstaande ouderen met ernstige lichamelijke beperkingen of ernstige psychische stoornissen, die weinig of geen hulp ontvangen, de ongeveer 10-15% van de jongeren tot 25 jaar die niet schoolgaan en niet werken en duidelijk kampen met problemen in het persoonlijk en maatschappelijk functioneren, de langdurig werklozen en jonge arbeidsongeschikten, tot de 'onderklasse' behorende en van een uitkering afhankelijke groepen etnische minderheden, de maatschappelijk marginalen, zoals de verslaafden, de dak- en thuislozen en de chronische psychiatrische patiënten.

Wat ruim gerekend alles bij elkaar ongeveer 10% van de Nederlandse bevolking, waar de overheid met behulp van infrastructurele maatregelen een verbetering van de situatie zou moeten kunnen verwerkelijken. De groepen verschillen wel in de aard van het tekort aan sociale cohesie. De 'ouderen' verliezen het contact met hun sociale omgeving en de samenleving, maar houden als *deserving poor* geen enkele bedreiging voor de samenleving in, de 'maatschappelijk marginalen' zijn vaak heel zichtbaar en hinderlijk aanwezig en maken daardoor sociale cohesie in de vorm van sociaal vertrouwen moeilijk in het gebied waar ze zich ophouden. Ze trekken ook criminelen aan of zijn zelf crimineel actief. Werkloosheid, zeker langdurige werkloosheid, gaat meestal gepaard met een verlies aan sociale status en sociale contacten. Hoewel in hun uitkeringssituatie de solidariteit van de samenleving als geheel tot uitdrukking komt, zijn de werklozen als persoon het slachtoffer van 'sociale uitsluiting'. Ze horen er steeds minder bij, zeker als steeds meer anderen wel werken. Bij de jongeren en allochtonen is het meer de vraag of ze voldoende cohesieve kracht kunnen ontwikkelen om gewaardeerde en gerespecteerde leden van de samenleving te worden.

In 1999 werd het denken over sociale cohesie sterk bepaald door de ideeën van 'social exclusion' en 'inclusion', die in het bijzonder door de New Labour-regering van Tony Blair werden uitgedragen. Tekort aan sociale cohesie was het gevolg van maatschappelijke uitsluitingsmechanismen, die mensen als het ware beroofden van hun kansen om maatschappelijk te participeren. Het was de taak van de overheid de 'uitsluiting' weer ongedaan te maken door het versterken van de sociale infrastructuur, het geheel van organisaties, diensten en voorzieningen dat tot doel heeft individuele burgers in hun eigen omgeving de mogelijkheid van maatschappelijke participatie te bieden. Kortom, de sociale pijler van het grotestedenbeleid.

In deze benadering zit zeker nog een element van een 'maakbaarheidsdenken', dat in het scheppen van een sociale infrastructuur een voldoende voorwaarde ziet voor het veranderen van een cultuur. In 2007 wordt nog steeds gewerkt aan de verbetering van de sociale infrastructuur – het 'Prachtwijken'beleid is er het duidelijkste voorbeeld van -, maar meer dan in 1999 zijn de mensen nu zelf verantwoordelijk voor hun

situatie. Iedereen wordt opgeroepen om ‘mee te doen’ en dat komt toch voort uit het besef dat sociale cohesie niet in eerste instantie het gevolg is van beleid, maar blijkt uit het gedrag en de houding van individuen die met elkaar een groep of gemeenschap vormen. Lag in 1999 nog het accent op de opheffing van ‘uitsluiting’, in 2007 gaat het vooral om de eigen bereidheid en inzet voor ‘insluiting’, de wil erbij te horen.

5 Sociale cohesie Europees gezien

Interessant is te zien dat binnen Europa sociale cohesie een thema is dat niet alleen als heel actueel beschouwd wordt, maar ook vooral de versterking van de sociale infrastructuur op het oog heeft. In oktober 2007 publiceerde de Raad van Europa het rapport van een ‘high-level task force on social cohesion in the 21st century’ met als titel *Towards an active, fair and socially cohesive Europe*. De definitie die de Raad van Europa zelf aanhoudt van sociale cohesie luidt ‘the capacity of a society to ensure the well-being of all its members, minimising disparities and avoiding marginalisation’, waar de Task Force nog aan toevoegt ‘society’s capacity to manage differences and divisions and ensure the means of achieving welfare for all members’, waar vervolgens in de uitleg weer aan wordt toegevoegd ‘in a context of democratic citizenship’. Sociale cohesie wordt in het rapport van de Raad van Europa dus niet als een kwaliteit van de samenleving of het samenleven gezien, maar als het vermogen van een maatschappij welzijn en welvaart te garanderen en sociale ongelijkheid tegen te gaan.

De Task Force benadrukt overigens wel dat het bij sociale cohesie niet alleen gaat om ‘material or objective resources (e.g., economic situation, social protection)’, maar ook om ‘more subjective dimensions (such as feelings of belonging, security and recognition)’. Voor de Raad van Europa ziet de Task Force als belangrijkste taken op het gebied van de sociale cohesie in de eenentwintigste eeuw de volgende vier weggelegd:

- 1 ‘reinvesting in social rights and in cohesive societies;
- 2 building a society of responsibilities that are both shared and social;
- 3 strengthening mechanics of representation and democratic decision-making and expanding social and civic dialogue and engagement;
- 4 responding to demographic change and multiculturalism by building confidence in a common and secure future for all’.

Dit is allemaal nog heel ruim en weinig specifiek geformuleerd, maar wanneer we kijken naar de uitdagingen die de Task Force ziet, wordt het allemaal toch wat duidelijker. Zo ziet de Task Force ‘globalisation’ als een positieve uitdaging, maar wijst er toch ook op dat de globalisering de sociale samenhang en de sociale zekerheid kan bedreigen (meer concurrentie, meer onzekerheid op de arbeidsmarkt). Vooral de laagst geschoolden en de armste regio’s hebben op korte termijn weinig goeds van globalisering te verwachten en dat ondermijnt de sociale cohesie in de samenleving.

Zorg spreekt de Task Force ook uit over ‘demographic changes’ in Europa. Uiteraard denkt men dan allereerst aan de dalende vruchtbaarheids- en geboortecijfers (ontgroening en vergrijzing), maar ook aan de dubbele belasting van vrouwen (zorg en werk), de relatief verslechterende positie van jongeren (flexibele banen, slechte toegang tot de huizenmarkt, migratiedruk) en de betaalbaarheid van de pensioenen.

‘Migration and cultural diversity’ is de derde uitdaging waar de Raad van Europa de lidstaten voor gesteld ziet. Het gaat dan zowel om vraagstukken van integratie en rechtsgelijkheid als om etnische en religieuze verschillen die spanningen kunnen opleveren. De Task Force formuleert hier uiterst voorzichtig en wordt pas weer wat concreter als het echt gaat om ‘political changes’ in Europa. Men wijst op het gevaar van een dalend vertrouwen in het politieke systeem en van een tekort aan representatie in de politieke organen. De machtsbalans verschuift internationaal en nationaal, waar met name het voor de sociale cohesie zo belangrijke lokale niveau tekort lijkt te komen. Privatisering van wat lang als overheidstaken werd gezien, kan ook de sociale cohesie ondermijnen.

Tenslotte is er het gebied van de veranderingen op sociaal-economisch gebied en op het gebied van gezondheid en welzijn. Armoede, sociale ongelijkheid, verminderde toegankelijkheid en beschikbaarheid van gezondheidszorg – de Task Force ziet het toenemen en beschouwt het als ernstige bedreigingen voor de sociale cohesie in de samenleving.

Heeft de Task Force nu ook oplossingen paraat voor de gesignaleerde problemen? Eigenlijk niet, de belangrijkste lijn van denken die de Task Force ontwikkelt, is in feite versterking van de overheidsinzet op alle terreinen van ‘welzijn’ in de breedste en voor Nederland meest traditionele zin van het woord, met ‘sociale cohesie’ als ‘transversaal’ principe, als leidende gedachte en als uitkomst voor wat in de ruimste zin van het woord als versterking van de sociale infrastructuur gezien kan worden.

Op het eerste gezicht is dat wat teleurstellend, maar dan moet wel bedacht worden dat de Task Force zeker niet landen als Nederland als eerste op het oog heeft, maar eerder de landen van Oost- en Zuid-Europa, waar de ongelijkheden in de samenleving veel groter zijn en de sociale infrastructuur nog veel te wensen overlaat. Voor een land als Nederland zou een vertaling van de thema’s van de Task Force naar onze situatie een wat preciezer beeld van de eigen problematiek kunnen opleveren. Kijkend naar de taken die de Task Force formuleert, ligt het accent dan opvallend genoeg steeds op het tweede deel van iedere taak. De problemen zitten in Nederland minder in de infrastructuur dan in de aspecten waarin de sociale cohesie zich uitdrukt: oppakken en delen van verantwoordelijkheid, dialoog en betrokkenheid, scheppen van vertrouwen in een gemeenschappelijke toekomst.

6 Meer en minder dan een nationaal gevoel

In de zomer van 2008 vonden de Olympische Spelen in Peking plaats. Grote internationale sportmanifestaties zijn de arena’s van nieuw nationalisme geworden – het stadiongevoel van het Oranjelegioen, duizendvoudig herhaald in oranje getooid

straten, cafés en supporters. Op het moment zelf is de beleving zeker als een vorm van sociale cohesie te beschouwen: een gevoel van saamhorigheid, van ‘wij’ en ‘onze jongens en meisjes’. Tegelijkertijd is het gevoel vluchtig, tijdelijk en ook kwetsbaar: het verdwijnt weer als er geen successen (meer) worden behaald en de manifestatie geschiedenis is geworden.

Er is altijd de neiging om de tijdelijkheid van een manifestatie van saamhorigheid af te doen als niet ‘echt’ een bewijs van sociale cohesie, maar dat roept ook meteen weer de vraag op wat dan wel ‘echte’ sociale cohesie is. Net als het oordeel ‘tekort aan sociale cohesie’ is ook de conclusie dat wat we in een gegeven geval zien toch geen ‘echte’ sociale cohesie is, vaak sterk normatief gekleurd.

In de maatschappelijke en politieke discussie die zich in Nederland over sociale cohesie heeft ontwikkeld, is heel duidelijk sprake van een nationaal en ook nationaal wordend referentiekader. De grenzen zijn open, maar dat heeft de behoefte aan bewaking en beveiliging van de culturele en sociale grenzen van de samenleving als nationale samenleving eerder versterkt dan verzwakt. De discussie over het loyaliteitsprobleem dat met het bezit van een dubbele nationaliteit zou samenhangen, is er evenzeer het bewijs van als de commotie die is gevolgd op de presentatie van het WRR-rapport *Identificatie met Nederland* (2007) en de toespraak die Prinses Máxima bij die gelegenheid hield.

‘Dé Nederlander bestaat wel,’ zo was de reactie, en de nationale identiteit moet gekoesterd worden, bedreigd als hij is door globalisering, migratie en ook individualisering. Uit het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (Dekker e.a. 2008) blijkt dat Nederlanders het ‘samenleven, de normen en waarden’ als nummer één van de probleemgebieden in onze samenleving aanwijzen. Wat ooit vanzelfsprekend leek, is dat niet meer en dat roept angstige en bezorgde reacties op.

In lijn met de door de WRR ontwikkelde gedachtenlijn, die het monolithische ‘identiteit’ wil vervangen door het veel minder massieve en ook meervoudige ‘identificatie’, is het zeker de vraag of de bijna-gelijkstelling van ‘samenleven’ met nationale samenleving wel wenselijk, realistisch of zelfs maar praktisch haalbaar is. Identificatie met Nederland en zijn geschiedenis laat ook nog alle ruimte voor identificatie met een lokale voetbalclub, een internationale popster of een land van herkomst, al zal dat vaak het land van herkomst van de ouders zijn. Identificatie is minder jaloers en exclusief dan identiteit. Identificatie sluit ook beter aan bij de beleving van de mensen zelf. De eigen identiteit definiëren zij voor een belangrijk deel ook in de vorm van identificatie, en die kan zowel wisselend als verscheiden zijn.

Sociale cohesie staat dat in principe niet in de weg. De betrokkenheid bij anderen is wel een gevoel, maar zeker niet noodzakelijkerwijs een onverdeeld en ondeelbaar gevoel. Betrokkenheid uit zich bovendien in hoge mate in gedrag dat betrokkenheid bewijst, oproept en versterkt. Betrokkenheid is er bovendien in gradaties en mede afhankelijk van feitelijke distantie, geografisch zowel als sociaal. Betrokkenheid bij een partner met een ernstige aandoening is van een andere orde en wordt geacht ook op andere manier tot uitdrukking te komen dan betrokkenheid bij mensen elders in de wereld, zelfs als ze dezelfde aandoening hebben. Een donatie is in het laatste

geval een gepaste vorm om uitdrukking te geven aan de betrokkenheid en zou in het eerste geval een cynisch gebaar zijn, omdat daar toch eerder mantelzorg verwacht zal worden.

Sociale cohesie berust op het maken van verschil in betrokkenheid. Dat kan ook niet anders, mensen kunnen niet in gelijke mate bij alles en iedereen betrokken zijn, tenzij dat zou mogen betekenen dat ze zich bij niets en niemand betrokken voelen. Geen inclusie, alleen nog exclusie. Het bestaat, maar wordt toch alleen gewaardeerd in de getranscendeerde vorm van de kluzenaar met een bijzondere band met God.

In dit Sociaal en Cultureel Rapport wordt sociale cohesie zichtbaar in verschillen in betrokkenheid die meetbaar zijn omdat ze betrekking hebben op concrete maatschappelijke situaties, zoals het leven in gezins- en familieverband, het verwerven en uitoefenen van burgerschap, het gebruik van digitale media, het deelnemen aan bijzondere groepen, het uitgesloten zijn van de arbeidsmarkt of het behoren tot een natie. De hoogte van het verschil in betrokkenheid wordt meestal uitgedrukt in de mate waarin men de beschikking heeft over sociaal kapitaal, een metafoor die ook aangeeft dat net als echt geld sociaal kapitaal wisselend en ook minstens ten dele geleid door de eigen preferentie kan worden ingezet.

Hier raken we aan een aspect dat in de discussie over sociale cohesie misschien toch te weinig aandacht krijgt. Sociale cohesie is in moderne samenlevingen steeds minder gepredestineerd. Kinderen kunnen er zelfs niet zeker van zijn dat zij in een sfeer van vanzelfsprekende geborgenheid – de vorm van betrokkenheid die we gezin noemen – zullen opgroeien, al is het gelukkig in de meeste gevallen nog wel zo. Naarmate de volwassenheid nadert, individualiseert het kind ook sterker en dat betekent niet alleen dat zijn leven steeds meer door de eigen keuzes bepaald wordt, terwijl de keuzes van anderen zijn speelruimte ook weer beperken. Hoeveel betrokkenheid kan, wil en mag men voor elkaar tonen? Hoe groot of hoe klein zijn de verschillen die mensen ten opzichte van elkaar als aanvaardbaar beleven?

Noten

- 1 Voor beknopte plaatsingen van het begrip, zie bv. Raub (1997) en Komter (2004).
- 2 In een beroemde passage in het elfde boek van de *Belijdenissen* (Augustinus 1963: 357).
- 3 Op de persconferentie, direct nadat zijn benoeming bekend was gemaakt. Cohen heeft de uitdrukking later nog een aantal keren gebruikt, onder andere in zijn *Cleveringa-lezing* van 2002.
- 4 Het belang van integratie in sociale verbanden en normatieve integratie vormt het hoofdthema in Durkheims grensverleggende studie over de zelfmoord (Durkheim 1983 [1897]).
- 5 Sociale instituties (zoals een eerlijke rechtsgang, religieuze tolerantie, het zoeken naar wetenschappelijke waarheid en het op niet gewelddadige wijze beslechten van conflicten) houden volgens Schuyt de samenleving overeind wanneer er een overdaad of een tekort aan sociale cohesie dreigt te ontstaan; hij spreekt hier van ‘tegenbindingen’ (Schuyt 2006).
- 6 Voorbeelden bij Banfield (1958) en Hero (2003); aangehaald door Reeskens (2007).
- 7 Komter et al. (1999: 33) definiëren sociaal kapitaal – in de geest van Bourdieu (1989) en Portes (1995) – als de mogelijkheid van individuen om hulpbronnen te mobiliseren uit de sociale netwerken waarvan men deel uitmaakt.
- 8 Doorgaans behoort dit tot de onbedoelde gevolgen van het menselijk handelen waarvoor Max Weber zo gefascineerd was.
- 9 Daarnaast kunnen primaire en tertiaire netwerken of associaties worden onderscheiden. Bij de eerste gaat het bijvoorbeeld om familiebanden, bij de tweede om grootschalige organisatievormen met weinig of geen face-to-face-interacties tussen de gewone leden of zelfs zonder leden, maar slechts met donateurs.
- 10 Granovetter heeft in dit verband de cruciale rol benadrukt van *weak ties* (naast *strong ties* die mensen intensief doen opgaan in het groepsleven) voor zowel het vergroten van de ontplooiingskansen van individuen als gemeenschapsvorming en het vermogen van een gemeenschap om haar leden te mobiliseren ten behoeve van collectieve acties (Granovetter 1973).

Literatuur

- Augustinus, A. (1963). *De belijdenissen* (vert. door Gerard Wijdeveld). Utrecht: De Fontein.
- Banfield, E.C. (1958). *The moral basis of a backward society*. New York: Free Press.
- Bauman, Z. (1995). *Life in fragments. Essays in postmodern morality*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (2005). *Liquid life*. Cambridge: Polity Press.
- Beauvais, C. en J. Jenson (2002). *Social cohesion. Updating the state of the research*. Ottawa: Canadian Policy Research Network.
- Bernard, P. (1999). *Social cohesion. A critique*. Ontario: Canadian Policy Research Networks.
- Blumer, H. (1954). What is wrong with social theory? In: *American Sociological Review*, jg. 19, nr. 1, p. 3-10.
- Bourdieu, P. (1989). *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Amsterdam: Van Gennep.
- Chan, J., B.H.P. To en E. Chan (2006). Reconsidering social cohesion. In: *Social Indicators Research*, jg. 75, nr. 2, p. 273-302.
- Commissie-van Oostrom (2006). *Entoen.nu. De canon van Nederland*. Den Haag: ministerie van ocw (Rapport van de Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon).
- Deben, L. en K. Schuyt (red.) (2000). *Sociale cohesie in Almere*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Doorn, J.A.A. van (1959). Verklarend register van sociologische termen. In: Sj. Groenman et al. (red.), *Het sociale leven in al zijn facetten*. Assen: Van Gorcum.
- Decoster, K. (2000). *Sociaal kapitaal voor politieke sociologen* (paper voor de marktdag sociologie op 18 mei). Antwerpen.
- Dekker, P., Tom van der Meer en Eefje Steenvoorden (2008). *COB Kwartaalbericht 2008-3*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Durkheim, E. (1973 [1893]). *De la division du travail social*. Paris: PUF.
- Durkheim, E. (1983 [1897]). *Le suicide. Étude de sociologie*. Paris: PUF.
- Duyvendak, J.W. en M. Hurenkamp (red.) (2004). *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Gennep.
- Elchardus, M. en I. Glorieux (red.) (2002). *De symbolische samenleving*. Tiel: Lannoo.
- Elchardus, M. en P. Heyvaert (1999). *Soepel, flexibel en ongebonden*. Brussel: VUB-Press.
- Elchardus, M. en W. Smits (2002). *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*. Brussel: VUB-Press.
- Elchardus, M., L. Huyse en M. Hooghe (2001). *Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen*. Brussel: VUB-Press.
- Evenblij, Maarten (2007). *Respect! Onderzoek naar sociale cohesie in Nederland*. Amsterdam: Aksant.
- Forrest, R. en F. Kearns (2001). Social cohesion, social capital and the neighbourhood. In: *Urban Studies*, jg. 38, nr. 12, p. 2125-2143.
- Fukuyama, F. (1995). *Trust. The social virtues and the creation of prosperity*. New York: Free Press.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Granovetter, M.S. (1973). The strength of weak ties. In: *American Journal of Sociology*, jg. 78, nr. 6, p. 1360-1380.
- Hart, J. de (2002). Theoretische uitgangspunten, conceptualisering en doelstellingen. In: J. de Hart (red.), *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid* (p. 1-30). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Hero, R.E. (2003). Social capital and racial inequality in America. In: *Perspectives on Politics*, jg. 1, nr. 1, p. 113-122.
- Hoenderkamp, Jeroen (2008). *De sociale pijler. Ambities en praktijken van het grotestedenbeleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Jenson, J. (1998). *Mapping social cohesion. The state of Canadian research*. Ontario: Canadian Policy Research Networks.
- Jenson, J. (2002). Identifying the links. Social cohesion and culture. In: *Canadian Journal of Communication*, jg. 27, nr. 2, p. 141-151.
- Kearns, A. en R. Forrest (2000). Social cohesion and multilevel urban governance. In: *Urban Studies*, jg. 37, nr. 5-6, p. 995-1017.
- Komter, A. (2004). Zorgen voor morgen. Over hedendaagse solidariteit en wederkerigheid. In: W. Arts, H. Entzinger en R. Muffels (red.), *Verzorgingsstaat: vaarwel* (p. 161-177). Assen: Van Gorcum.
- Komter, A., J. Burgers en G. Engbersen (1999). *Het cement van de samenleving*. Utrecht/Rotterdam: ASWB.
- Nisbet, R.A. (1966). *The sociological tradition*. New York: Basic Books.
- Pahl, R.E. (1991). The search for social cohesion. From Durkheim to the European Commission. In: *Archives of European Sociology*, jg. 32, nr. 2, p. 345-360.
- Portes, A. (red.) (1995). *The economic sociology of immigration*. New York: The Russell Sage Foundation.
- Putnam, R.D. (1993). *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R.D. (1995). Bowling alone. America's declining social capital. In: *Journal of Democracy*, jg. 6, nr. 1, p. 64-78.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Raub, W. (1997). *Samenwerking in duurzame relaties en sociale cohesie (inaugurale rede)*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Reeskens, T. (2007). *Defining social cohesion in diverse societies* (paper voor de Annual Meeting van de American Political Science Association, gehouden te Chicago op 30 september 2007).
- Scheffer, Paul (2007). *Het Land van Aankomst*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Schnabel, Paul (1999). Individualisering in wisselend perspectief. In: Paul Schnabel, (red.), *Individualisering en sociale integratie*. Nijmegen: SUN.
- Schnabel, Paul (2000). Vergroting van maatschappelijke cohesie door versterking van de sociale infrastructuur. Probleemverkenning en aanzet tot beleid. In: R.P. Hortulanus en J.E.M. Machielse (red.), *In de marge. Het sociaal debat, deel 1* (p. 21-34). Den Haag: Elsevier.
- Schuyt, Kees (1997). *Sociale cohesie en sociaal beleid. Drie publiekscolleges in De Balie*. Amsterdam: De Balie.
- Schuyt, Kees (2006). *Steunberen van de samenleving*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Serageldin, I. en C. Grootaert (2000). Defining social capital. An integrating view. In: Worldbank (red.), *Social capital. A multifaceted perspective* (p. 40-58). Washington, D.C.: The World Bank.
- Thurlings, J.M.G. (1977). *De wetenschap der samenleving, een drieluik van de sociologie*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Ultee, W., W. Arts en H. Flap (1992). *Sociologie. Vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Woolcock, M. (1998). Social capital and economic development. Towards a theoretical synthesis and policy framework. In: *Theory and Society*, jg. 27, nr. 2, p. 151-208.
- WRR (2007). *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press

A close-up photograph of a brick wall. The bricks are reddish-brown with some variations in color and texture. A white rectangular sign is mounted on the wall, secured by four small black screws. The sign has the text '2A/H' written on it in a bold, black, sans-serif font.

2A/H

Sociale cohesie in de publieke opinie

2.1	Nederland internationaal vergeleken	35
2.2	Ontwikkelingen in zorgen over de moraal	40
2.3	Verscheidenheid in waarderingen	43
2.4	Burgerperspectieven nader beschouwd	46
2.5	Tot besluit: meer gemeenschapszin?	53
	Noten	56
	Literatuur	59

2 Sociale cohesie in de publieke opinie

Peggy Schyns en Paul Dekker

‘Over het algemeen is er veel te weinig respect voor elkaar in de Nederlandse samenleving. Mensen leven te veel langs elkaar heen in plaats van mét elkaar. Men heeft steeds minder voor elkaar over.’

‘De mentaliteit van de Nederlander wordt steeds meer op zichzelf gericht. Je durft op straat niets meer te zeggen tegen iemand die bijvoorbeeld iets neergooit, want je krijgt op zijn minst een ernstige ziekte naar je hoofd geslingerd.’

‘Te weinig respect voor elkaar, agressie in verkeer, agressie op straat, geen saamhorigheidsgevoel meer op werk en verenigingsleven, ikke, ikke en de rest kan.... [...] Kortom onze samenleving verhardt helaas.’

De bovenstaande citaten zijn afkomstig uit jaargang 2008 van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB), waarin vragen centraal staan zoals: hoe denken burgers over hun eigen leven, elkaar, maatschappelijke problemen en de politiek? Waar maken ze zich zorgen over en welke problemen zien ze graag hoog op de agenda staan? (Dekker en Steenvoorden 2008: 1). Wordt respondenten binnen dit onderzoek naar maatschappelijke problemen gevraagd, dan scoren kwesties op het vlak van samenleven en normen en waarden hoog, naast problemen rond immigratie, integratie en economie die men waarneemt in de politiek. Wat het samenleven betreft, blijkt men zich vooral zorgen te maken over aspecten die met elkaar samenhangen, maar in accent verschillen, zoals de verloedering van de samenleving, de heersende agressiviteit, respectloosheid, ‘huftegerigheid’, asocialisering en korte lontjes onder burgers, het toenemend individualisme, het gebrek aan solidariteit met minderbedeelde groepen, en het vervagen van normen en waarden. Hoewel deze termen niet per se allemaal betrekking hoeven te hebben op een ervaren gebrek aan sociale cohesie, valt niet aan het beeld te ontkomen dat er met het samenleven in Nederland het nodige mis is.

Ook in ander onderzoek komen zorgen bovendrijven over een tanende sociale cohesie. Bij een NIPO-enquête uit 2002 geeft 84% van de Nederlanders aan dat er ‘redelijk veel’ tot ‘zeer veel’ sprake is van verval van normen en waarden; en driekwart van de bevolking ziet wel iets in een campagne voor het herstel van de normen en waarden (TNS NIPO 2002). Op de eerste nationale Dag van respect (5 oktober 2006) gaf 84% van de Nederlanders aan dat er te weinig respect is in de samenleving en was 90% van mening dat de discussie over normen en waarden voortgezet moest worden door een volgend kabinet (TNS NIPO-RTL 2006). Meer recentelijk blijkt uit het Nationaal

vrijheidsonderzoek dat bijna twee derde van de Nederlanders zich zorgen maakt over agressie en geweld in de samenleving, een derde over het egoïsme en individualisme, en een vijfde over gebrek aan solidariteit (Verhue et al. 2008: 8).

Weinig internationaal onderzoek is expliciet gericht op problemen met betrekking tot sociale cohesie. Toch zien we in meer algemene zin het weinig rooskleurige beeld van Nederlanders over hun eigen land weerspiegeld in andere landen. Het Pew Global Attitudes Project laat bijvoorbeeld zien dat binnen elf van de vijftien deelnemende landen een (ruime) meerderheid van de bevolking ontevreden is over hoe het in eigen land gaat. Dit percentage is tevens in de meeste landen toegenomen vergeleken met het jaar ervoor (Pew 2006).

Het centrale thema van dit hoofdstuk is percepties van burgers over sociale cohesie, zoals geuit in opiniepeilingen. De hierboven omschreven zorgen over het (gebrek aan) samenleven in een land vormen één aspect van het multidimensionale begrip ‘sociale cohesie’ (Jenson 1998; Lochner et al. 1999; De Hart 2002). We zullen hier in totaal drie dimensies de revue laten passeren, namelijk maatschappelijke binding, maatschappelijk vertrouwen en gepercipieerde normatieve integratie. Onder het eerste begrip verstaan we de mate van verbondenheid die men voelt met een samenleving. Deze verbondenheid kan tot uitdrukking komen in verschillende schaalniveaus, zoals het land, de woonplaats of de buurt waarin men woont. Bij maatschappelijk vertrouwen kijken we niet alleen naar de mate van vertrouwen die men in de medemens heeft (‘sociaal vertrouwen’), maar ook naar het vertrouwen in instituties zoals politieke organen, de media en het leger. Als burgers de kerninstituties van een maatschappij over de hele linie niet vertrouwen, wordt samenleven lastig. De gepercipieerde normatieve integratie verwijst tot slot naar de mate waarin burgers het idee hebben dat er gedeelde normen en waarden zijn op basis waarvan men vreedzaam kan samenleven. De bovengenoemde zorgen over de teloorgang van (de naleving van) normen en waarden in Nederland wijzen op een gebrek aan die integratie.

In dit hoofdstuk gaat het uitsluitend om opvattingen en houdingen ten aanzien van sociale cohesie; de daarvoor relevante gedragingen (lidmaatschappen, arbeidsparticipatie, informele contacten enz.; Lochner et al. 1999) komen in andere hoofdstukken uitgebreid aan de orde.¹

Eerst kijken we of er in Nederland in vergelijking met andere landen sprake is van meer of minder sociale cohesie in de lijn van de eerste twee dimensies van het begrip. We zetten hiervoor de vraag ‘Voelt u zich betrokken bij uw eigen land?’ af tegen de vraag ‘Bent u trots op uw eigen land?’ Verder kijken we in hoeverre Nederlanders zich in vergelijking met Europeanen verbonden voelen met hun woonplaats en hun land en of men de medemens en bepaalde instituties vertrouwt. Vervolgens plaatsen we Nederland in een tijdsperspectief en onderzoeken we of opinies over normen en waarden door de tijd heen interessante ontwikkelingen laten zien. We doen dit aan de hand van cijfers uit de enquête van het onderzoek Culturele Veranderingen

in Nederland (CV) vanaf 1975 (en de voorlopers hiervan). Hierbij zal vooral de derde betekenis van het begrip, normatieve integratie, aan de orde komen.

In de tweede helft van het hoofdstuk (§ 2.3 en § 2.4) gaan we op zoek naar mogelijke verschillen tussen groepen burgers op basis van recent kwantitatief en kwalitatief datamateriaal. Heeft het type zorgen over sociale cohesie wellicht te maken met de sociale status die men in de maatschappij heeft, met andere woorden: liggen laagopgeleide burgers minder wakker van te weinig sociale cohesie dan hoger opgeleiden? Of hangt het eerder samen met leeftijd: maken ouderen zich bijvoorbeeld meer zorgen over sociale cohesie dan jongeren? Valt er verder een onderscheid te maken naar type zorgen, zoals bezorgdheid over de teloorgang van oude gemeenschapsbanden of juist over afnemende fatsoensnormen? Kunnen we tot slot typologieën van burgers maken op basis van hun cohesie-attitudes en hangen deze vervolgens samen met verschillende vormen van participatie?

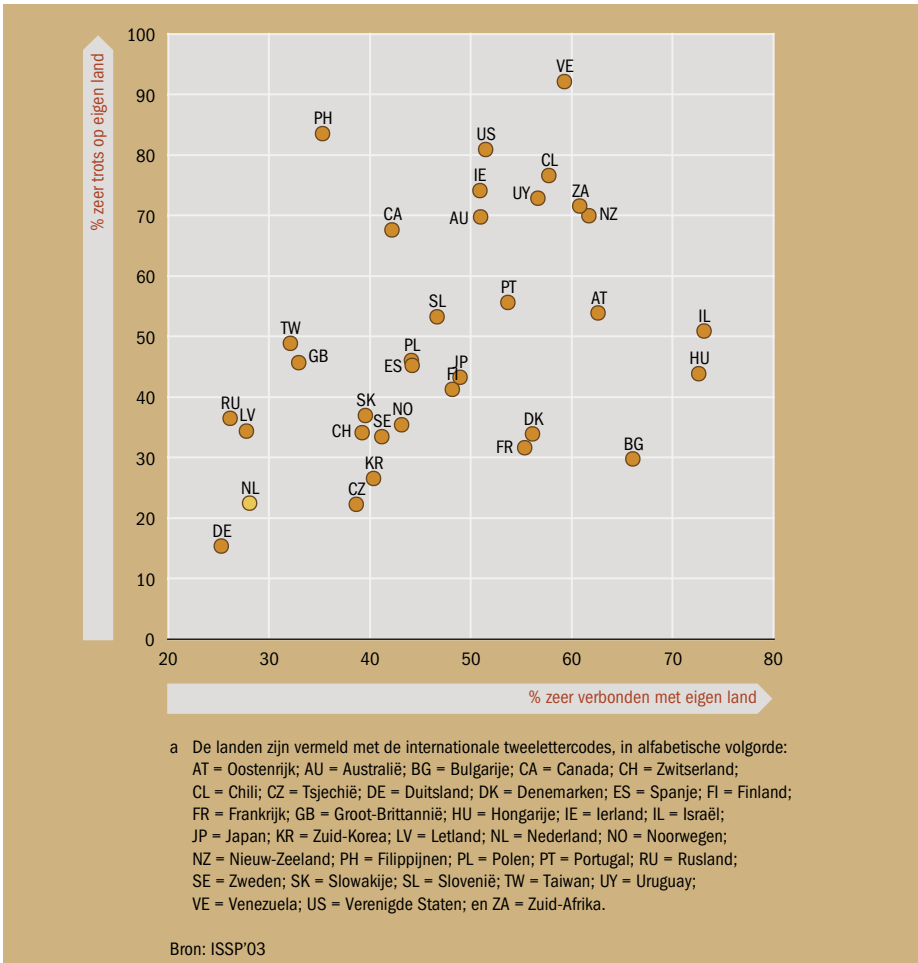
2.1 *Nederland internationaal vergeleken*

Een belangrijk kenmerk van sociale cohesie is dat men zich verbonden voelt met de groep waarvan men deel uitmaakt. Deze verbondenheid kan op verschillende schaalniveaus tot uiting komen. Allereerst kijken we naar binding met het land waarin men leeft. In de International Social Survey programme (ISSP)-enquête is in 2003 een speciale module gewijd aan nationale identiteit, oftewel het gevoel dat je bij je eigen land hoort. In het WRR-rapport *Identificatie met Nederland* wordt deze binding ‘emotionele identificatie’ genoemd en verwijst ze naar een algemene verbondenheid met Nederland als natiestaat en vaderland (WRR 2007: 167). In het ISSP zijn burgers uit 34 landen van over de hele wereld ondervraagd. In figuur 2.1 zijn in een spreidingsdiagram vragen over nationale binding en trots zijn op het eigen land tegen elkaar uitgezet. In hoeverre voelen we ons in Nederland vergeleken met andere landen zeer verbonden met het eigen land en zijn we zeer trots op Nederland?

We zien dat Nederland zich onderaan bevindt in de figuur, samen met Duitsland. Nederlanders voelen zich niet zeer verbonden met het eigen land, en zijn evenmin erg trots op het eigen land. Deze relatief bescheiden positie van Nederland vinden we ook in eerder onderzoek terug (Evans en Kelly 2002). Aan het andere einde van het spectrum vinden we enerzijds landen die hoog scoren op nationale trots en in iets mindere mate op de verbondenheid met het land, zoals Venezuela, de Verenigde Staten en Chili (zie ook Smith en Kim 2006), en anderzijds landen waar burgers zich juist nauw verbonden voelen met hun land, maar er iets minder trots op zijn, zoals Israël en Hongarije.

Figuur 2.1

Sterke binding met en sterk gevoel van trots op het eigen land, bevolking van 34 landen,^a 2003 (in procenten)

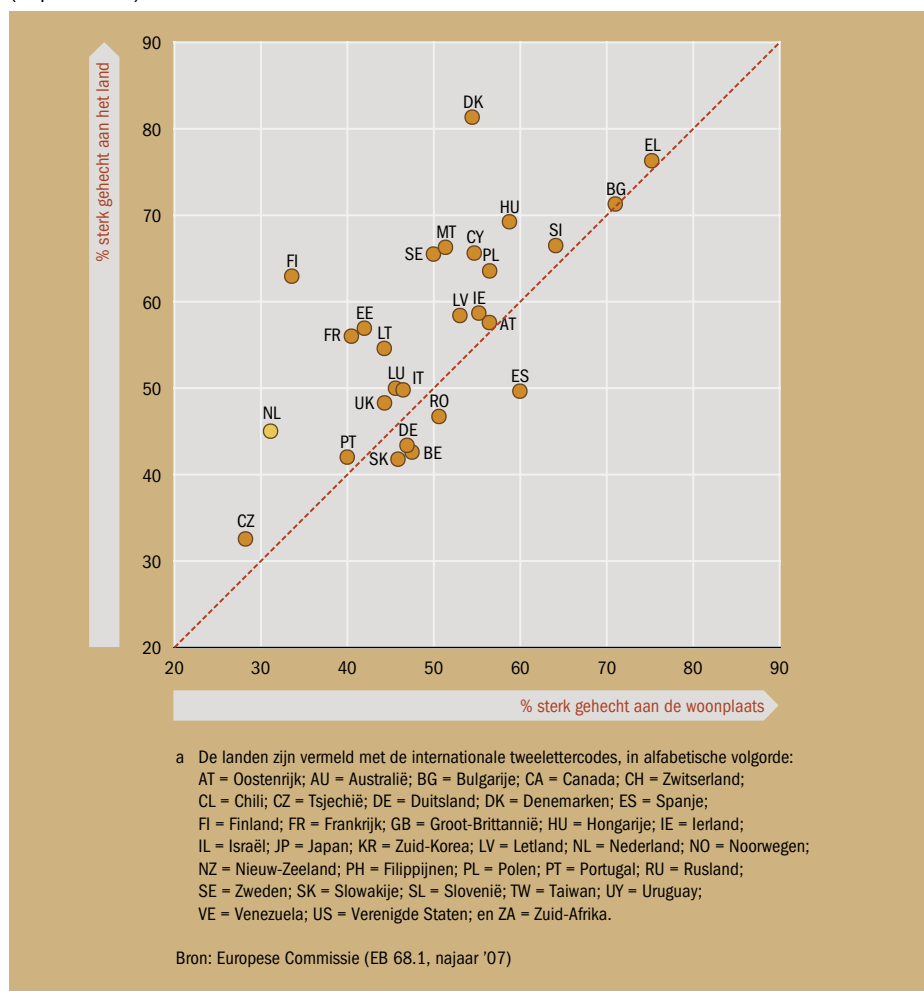

Dat Nederlanders zich zo weinig trots tonen over hun land, heeft mogelijk te maken met de associatie die het woord 'trots' oproept. Het doet denken aan nationaal superioriteitsgevoel, nationalistisch extremisme en racisme. Deze verklaring wordt ook gegeven voor het lage aandeel trotse Zweden (Smith en Kim 2006: 129). Een andere verklaring wordt geopperd door Hofstede (2005) die ons 'tekort' aan trots verklaart vanuit de Nederlandse volksaard, waarin nationale symbolen en rituelen geen prominente plaats innemen. De Verenigde Staten geldt vanwege haar unieke geschiedenis al langer als uitschieter wat betreft nationale trots, en dit gevoel is na de terroristische aanslagen in 2001 nog verder versterkt. Verder blijkt uit onderzoek dat nationale trotsgevoelens door de tijd heen vrij stabiel zijn (Smith en Kim 2006: 133).

In enquêtes voor de Eurobarometer, een terugkerende enquête van de Europese Commissie, wordt regelmatig geïnformeerd naar de mate waarin mensen zich gehecht voelen aan hun stad of dorp, hun land en de Europese Unie. In het najaar van 2007 (Eurobarometer 68.1) bleek in hoeverre de ondervraagden in Nederland gehecht waren aan hun eigen plaats: 31% sterk, 41% nogal, 23% niet erg en 5% helemaal niet. Van de respondenten was 45% sterk en 40% tamelijk gehecht aan Nederland; ging het om de Europese Unie, dan was dit respectievelijk 6% en 26%. In figuur 2.2 zijn voor alle 27 EU-lidstaten de uitkomsten voor sterke gehechtheid aan de plaats en aan het land gecombineerd.

Figuur 2.2

Sterke gehechtheid aan de woonplaats en het eigen land, bevolking van 27 EU-lidstaten,^a 2007 (in procenten)

Evenals in figuur 2.1 scoort Nederland op beide metingen laag; bij de lokale gehechtheid scoort Finland op hetzelfde niveau en alleen Tsjechië lager, bij nationale gehechtheid zijn er meer landen op hetzelfde niveau en komt opnieuw alleen Tsjechië duidelijk lager uit.²

De gestippelde lijn in figuur 2.2 onderscheidt twee groepen: landen waar de ervaren lokale hechting groter is dan de nationale (onder de diagonaal) en landen waar de ervaren nationale hechting groter is dan de lokale (boven de diagonaal). Dat laatste is het geval in de meeste landen. Het is in sterke mate het geval in Denemarken en Finland, in mindere mate in Nederland. In landen als Spanje en België is de lokale gehechtheid juist groter dan de nationale. De relatie tussen beide vormen van sterke gehechtheid is positief, niet alleen op het niveau van landen, maar ook op het niveau van individuen. Als mensen zeer gehecht zijn aan hun woonplaats, zijn ze ook vaker zeer gehecht aan hun land.³

In figuur 2.3 vergelijken we Nederland met de andere EU-lidstaten als het gaat om vertrouwen. We meten het vertrouwen ten aanzien van mensen (het algemeen sociaal vertrouwen) en dat ten aanzien van instituties, waarmee we de tweede dimensie van sociale cohesie nader onderzoeken. Bij de vraag naar vertrouwen in mensen zullen de respondenten waarschijnlijk vooral aan mensen in hun eigen land denken. Bij institutioneel vertrouwen gaat het om een gemiddelde geneigdheid om twaalf maatschappelijke en politieke instituties te vertrouwen.⁴ De betekenis van vertrouwen is bij beide metingen niet evident, maar een positieve houding tegenover de samenleving en haar instellingen wordt stellig in kaart gebracht.⁵ Anders dan bij nationale trots, verbondenheid en gehechtheid scoort Nederland nu hoog. Het institutionele vertrouwen is er bovengemiddeld en qua sociaal vertrouwen staat Nederland met de drie Scandinavische lidstaten in de top. De afstand tot de resterende landen is in ander onderzoek vaak minder groot, maar volgens vele en verschillende metingen is er in Nederland veel sociaal vertrouwen (CPB en SCP 2006: 55-58). Sociaal en institutioneel vertrouwen hangen samen, zowel op het niveau van landen als van individuen.⁶ Als het om landenverschillen gaat, kunnen gemeenschappelijke achtergronden van een hoge mate van vertrouwen worden gezocht in een combinatie van welvaart, inkomensgelijkheid, goed bestuur, een protestantse geloofstraditie en etnische homogeniteit (Delhey en Newton 2005). Hierin ligt ook de verklaring voor het traditioneel grote vertrouwen in Nederland.

Op basis van de drie figuren van deze paragraaf (2.1, 2.2 en 2.3) kunnen Nederlanders worden gekenmerkt als burgers met weinig gevoelens van nationale trots en gehechtheid aan hun land of woonplaats, maar met veel sociaal en institutioneel vertrouwen. De geringe trots en gehechtheid kan men verschillend waarderen, de hoge niveaus van vertrouwen zal men in het algemeen als een positief teken zien voor de sociale cohesie in Nederland. Een Eurobarometer-enquête (nr. 66.3) van eind 2006 levert een mogelijk minder geruststellend resultaat op. In die enquête werden

zeventien onderwerpen tweemaal voorgelegd aan de respondenten. Het verzoek was: selecteer voor uw eigen land de drie grootste zorgen van dit moment en de verwachte grootste zorgen voor de volgende generatie. De top 3 in de EU25 van eind 2006 bestaat in beide gevallen uit werkloosheid, de kosten van het levensonderhoud en pensioenen. Nederland wijkt hiervan af. Daar bestaat de top 3 uit misdaad, de bereidheid van mensen om elkaar te helpen en de gezondheidszorg (als huidige zorg) of het milieu (als zorg voor de volgende generatie) (EC 2007: 43-46/52-55).

Figuur 2.3

Sociaal vertrouwen en institutioneel vertrouwen, bevolking van 27 EU-lidstaten,^a 2004 en 2007 (in procenten)

Alleen Denemarken komt in de buurt van Nederland wat betreft de grote zorg over de bereidheid van mensen om elkaar te helpen.⁷ Dat kan zijn omdat de onderlinge hulpvaardigheid c.q. sociale cohesie in deze landen meer dan elders wordt bedreigd, maar ook omdat hier aan de basisvoorwaarden voor het bestaan is voldaan, zodat die niet meer dezelfde aandacht vragen als in de andere landen.

2.2 Ontwikkelingen in zorgen over de moraal

We hebben in de vorige paragraaf een beknopt, internationaal beeld geschetst van de positie van Nederland in de wereld en Europa. Ons land komt daarin als bescheiden naar voren, in termen van nationale verbondenheid, nationale trots en gehechtheid aan de woonplaats, maar ruimhartig in termen van sociaal en institutioneel vertrouwen.

In deze paragraaf bespreken we de ontwikkelingen in Nederland door de tijd heen. Normen en waarden zijn daarbij een belangrijk sociaal aspect: ze zijn te beschouwen als de richtlijnen op basis waarvan een groep besluit te handelen (zie hoofdstuk 1); het zijn spelregels en algemene doeleinden die bijdragen aan de maatschappelijke samenhang en de ervaring daarvan. Ze vallen onder de eerdergenoemde derde dimensie van sociale cohesie: normatieve integratie.

De hernieuwde aandacht voor normen en waarden komt grotendeels voort uit een gevoel van onbehagen. De WRR verwoordt het als volgt: ‘de discussie duidt op een niet precies omschreven gevoel dat de sociale binding in de huidige samenleving aan het verminderen is, het vertrouwen tussen burgers onderling en tussen burgers en overheid verslechterd is en dat in toenemende frequentie gedragingen worden geconstateerd die in strijd komen met elementaire waarden en normen’ (WRR 2003: 19). Het CDA had al eerder aandacht gevraagd voor normen en waarden, maar pas sinds het verkiezingsjaar 2002, waarin ook de LPF ze expliciet in haar programma vermeldt, is het begrippenpaar niet meer van de publieke en politieke agenda verdwenen (WRR 2003).

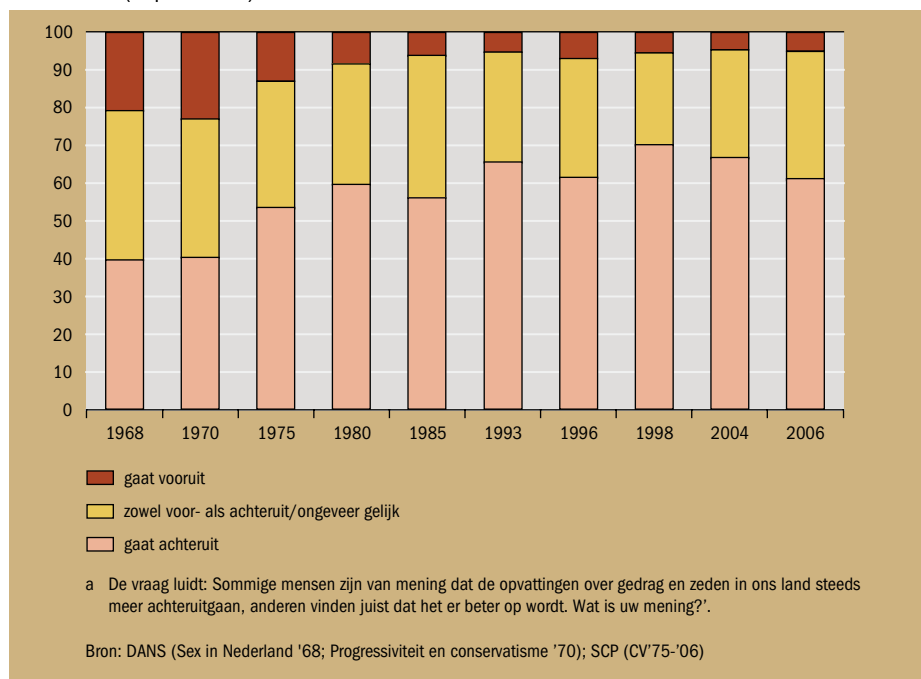
In de bevolkingsenquêtes van het CV-onderzoek zijn met enige regelmaat drie vragen opgenomen over normen en waarden. Ten eerste of men van mening is dat opvattingen over normen en waarden in Nederland vooruit of achteruit zijn gegaan, ten tweede of men het idee heeft dat er zoveel verschillende opvattingen over goed en kwaad zijn dat men niet meer weet waar men aan toe is, en tot slot of men het idee heeft dat alles zo snel verandert dat men niet meer weet wat goed en slecht is. Als mensen het idee hebben dat de normen en waarden achteruitgaan, dat opvattingen over goed en kwaad te diffuus zijn om nog onderscheid te kunnen maken tussen wat goed en slecht is, en dat deze ook nog eens snel veranderen, dan is er – op zijn zachtst gezegd – geen sprake meer van een hoge mate van sociale cohesie.

In figuur 2.4 zien we allereerst de antwoorden op een vraag naar de ontwikkeling van de normen en waarden, of letterlijk ‘zeden en gedrag’, in Nederland. Over een periode van bijna veertig jaar is het aandeel Nederlanders dat vindt dat de normen en waarden achteruit zijn gegaan, gegroeid van vier op de tien in 1968 naar zes op de tien in 2006 (met als dieptepunt 1998 met zeven op de tien Nederlanders), een stijging van 20 procentpunten. De groep die vindt dat de situatie vooruitgaat, is in de minderheid: dit blijft rond de 5% in de afgelopen twintig jaar.

We weten niet aan welke normen, waarden, zeden en gedragingen de respondenten zoal denken, maar het vermoeden bestaat dat de toename van het aandeel respondenten dat achteruitgang ziet, te maken heeft met politieke kwesties en publieke debatten. In de tweede helft van de jaren zeventig kunnen dat de debatten over abortus en euthanasie zijn geweest. Begin jaren negentig stonden normen en waarden hoog op de politieke agenda en in 1997 waren er debatten over sociale cohesie en het spanningsveld tussen de behoefte aan maatschappelijke binding en een toegenomen individualisering (WRR 2003: 31-32).

Figuur 2.4

Houding ten aanzien van de ontwikkeling van zeden en gedrag,^a bevolking van 21-64 jaar, 1968-2006 (in procenten)

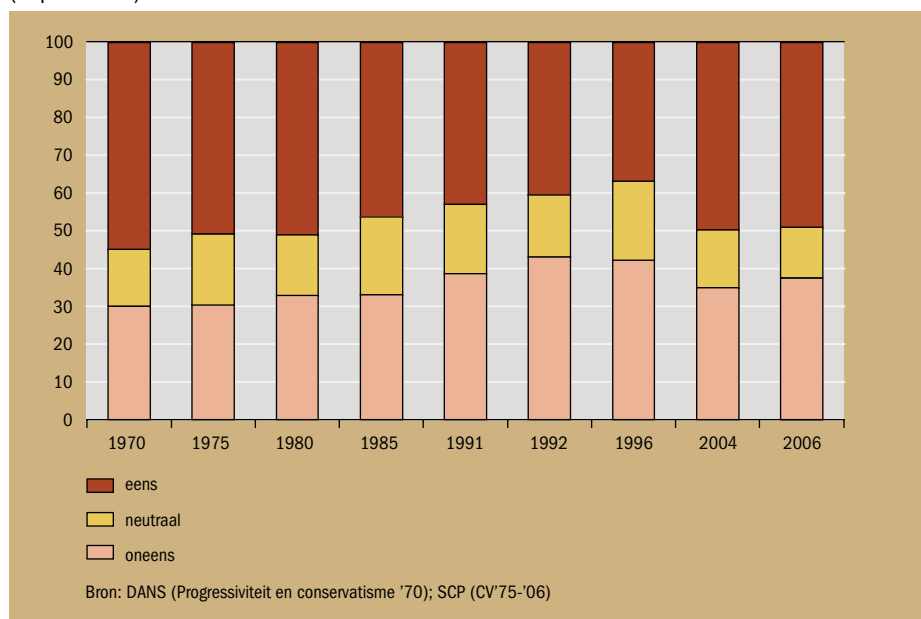

Komt de morele achteruitgang ook tot uitdrukking in toenemende twijfels over de eigen moraliteit en het eigen fatsoen of is er vooral sprake van een toenemend

gemopper op anderen (De Swaan 2006; Heijne 2008)? Laten we eens kijken naar de antwoorden op de andere twee vragen (of men het idee heeft dat er zoveel verschillende opvattingen over goed en kwaad zijn dat men niet meer weet waar men aan toe is, en of men het idee heeft dat alles zo snel verandert dat men niet meer weet wat goed en slecht is) die meer betrekking lijken te hebben op de eigen normen en waarden. In figuur 2.5 gaat het om morele onzekerheid als gevolg van een te grote verscheidenheid in opvattingen over goed en kwaad. We zien hier in de jaren tachtig tot in het midden van de jaren negentig dat steeds minder mensen van mening zijn dat er een verwarrende hoeveelheid opvattingen heerst over goed en kwaad. Er lijkt sprake van een toenemende morele zelfverzekerdheid. In 2004, de eerste meting na 1996, is het percentage mensen dat aangeeft niet meer te weten waar ze aan toe zijn, weer toegenomen. Dat blijft onveranderd in 2006.

Figuur 2.5

Reactie op de stelling: 'Er zijn zoveel verschillende opvattingen over wat goed en wat verkeerd is, dat je soms niet meer weet waar je aan toe bent', bevolking van 21-64 jaar, 1970-2006 (in procenten)

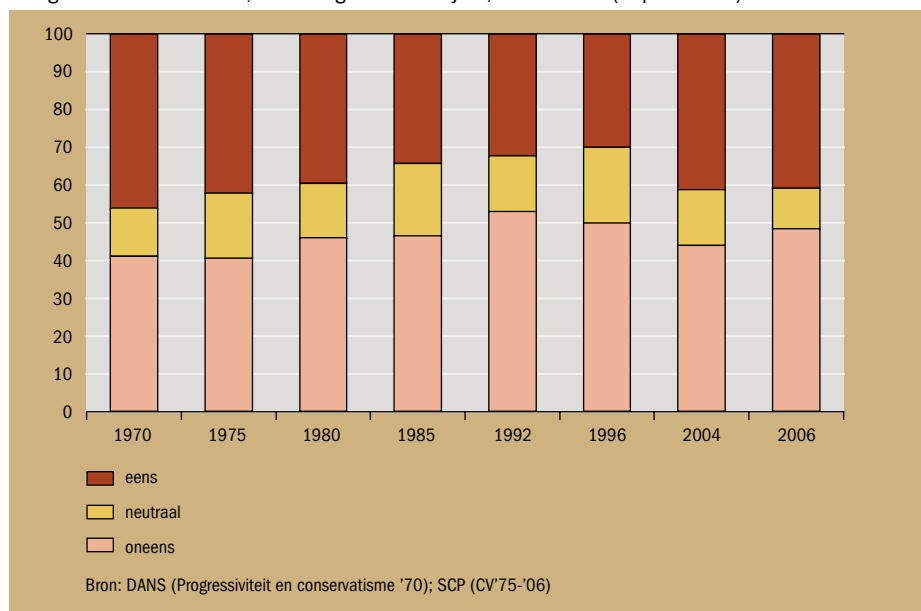
In figuur 2.6, waarin de perceptie over de veranderlijkheid van gedrag en zeden in de tijd is uitgezet, zien we een gelijksoortige ontwikkeling als in figuur 2.5. Over het algemeen is er tot aan het midden van de jaren negentig een groeiende groep die aangeeft dat normen en waarden niet zo veranderlijk zijn (meer mensen zijn het oneens met de stelling en minder mensen zijn het ermee eens). Daarna vindt er een omslag plaats; de groepen die het eens en oneens zijn met de stelling houden elkaar in even-

wicht. Een verschil met figuur 2.5 is wel dat procentueel gezien een grotere groep Nederlanders vindt dat er een te grote verscheidenheid in opvattingen over goed en kwaad is dan een groep die deze te veranderlijk vindt (resp. tussen de 37% en 55% in de betreffende periode versus tussen de 30% en 46%).

In vergelijking met eerdere bevindingen (Dekker 2002) laten Nederlanders in het nieuwe millennium meer onzekerheid zien ten aanzien van deze twee stellingen. We kunnen dan ook concluderen dat Nederlanders in de loop der jaren pessimistischer en onzekerder zijn geworden, zowel over de ontwikkeling van normen en waarden in de samenleving als over het eigen begrip van goed en kwaad.

Figuur 2.6

Reactie op de stelling: 'Alles verandert hedentendage zo snel dat men vaak nauwelijks meer weet wat goed en wat slecht is', bevolking van 21-64 jaar, 1970-2006 (in procenten)

2.3 Verscheidenheid in waarderungen

In paragraaf 2.2 gingen we specifiek in op ontwikkelingen in opvattingen over normen en waarden. In deze paragraaf, over verscheidenheid in de publieke opinie in het huidige Nederland, kunnen we een aantal andere opvattingen over het samenleven bij de analyse betrekken. In tabel 2.1 zijn drie indicatoren opgenomen uit het cv-onderzoek in 2004 en 2006. Allereerst weer de morele zorgen. Van alle Nederlanders geeft 65% in een combinatie van deze twee jaar aan dat het gedrag en de zeden erop achteruitgaan in Nederland (5% vindt dat het erop vooruitgaat en 30% vindt dat

het gedeeltelijk vooruit en gedeeltelijk achteruit is gegaan of ongeveer gelijk is gebleven). Vrouwen zijn meer van mening dat het gedrag en de zeden erop achteruit zijn gegaan, evenals 55-plussers, lager opgeleiden en mensen zonder betaald werk. Meer zorgen zijn er ook bij mensen die in niet-stedelijke gebieden wonen, frequent naar de kerk gaan, zichzelf rechts in het politieke spectrum plaatsen, zich niet heel gezond en gelukkig voelen, en zich geïsoleerd voelen. Zoals al zichtbaar was in figuur 2.4, is men in 2006 wat minder zorgelijk dan in 2004.

Tabel 2.1

Opvattingen over sociale cohesie, bevolking van 18 jaar en ouder, naar enkele achtergrondkenmerken, 2004 en 2006 (in procenten en afwijkingen in procentpunten)

	morele achteruitgang ^a	sociaal vertrouwen ^b	prettige buurtrelaties ^c
allen	65%	54%	73%
sekses			
man (49%)	-3	+3	+2
vrouw (51%)	+3	-3	-2
leeftijd			
18-34 jaar (28%)	-6	0	-3
35-54 jaar (39%)	-1	+4	+1
≥ 55 jaar (33%)	+7	-4	+4
opleidingsniveau			
laag (36%)	+7	-16	+1
midden (31%)	+1	-2	-1
hoog (34%)	-8	+18	0
betaald werk			
ja (60%)	-3	+5	-1
nee (40%)	+5	-7	+2
kerkbezoek			
nooit (57%)	0	-2	-3
maandelijks of minder (27%)	-3	+3	+3
frequenter dan maandelijks (16%)	+5	-1	+7
stedelijkheid			
niet/weinig stedelijk (38%)	+2	0	+8
gematigd stedelijk (19%)	+3	-2	+2
(zeer) sterk stedelijk (43%)	-3	+1	-8
ervaren geluk			
(erg) gelukkig (82%)	0	+2	+4
gelukkig noch ongelukkig (14%)	+2	-9	-15
niet zo gelukkig/ongelukkig (4%)	+1	-13	-26

Tabel 2.1 (vervolg)

	morele achteruitgang ^a	sociaal vertrouwen ^b	prettige buurtrelaties ^c
ervaren gezondheid			
(zeer) goed (77%)	-2	+4	+1
gaat wel (19%)	+7	-11	-3
(zeer) slecht (5%)	+6	-15	-8
politieke links-rechtsplaatsing			
zeer links/gematigd links (33%)	-5	+7	-4
geen van beide/weet niet (35%)	-2	-6	0
gematigd rechts/zeer rechts (31%)	+8	0	+4
sociaal isolement			
hoog isolement (14%)	+3	-10	-16
matig isolement (33%)	0	-5	-3
laag isolement (53%)	-1	+6	+6
jaar			
2004 (50%)	+2	+1	-5
2006 (50%)	2	-1	+5

Leeswijzer:

Bv. 54% van de Nederlanders vindt dat de meeste mensen wel te vertrouwen zijn. Van de hogeropgeleiden vindt 72% dit (54+18%).

- a 'Sommige mensen zijn van mening dat de opvattingen over gedrag en zeden in ons land steeds meer achteruitgaan, anderen vinden juist dat het er beter op wordt. Wat is uw mening?' Antwoord: gaat achteruit.
- b 'Vindt u dat over het algemeen de meeste mensen wel te vertrouwen zijn of vindt u dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen?' Antwoord: wel te vertrouwen.
- c 'In deze buurt gaat men op een prettige manier met elkaar om.' Antwoord: (helemaal) mee eens.

Bron: SCP (CV'04 en '06)

Als positieve indicator voor sociale cohesie is in de tweede kolom sociaal vertrouwen opgenomen, hier met dezelfde vraag gemeten als voor figuur 2.3 werd gebruikt en die daar van kanttekeningen werd voorzien. In 2004 en 2006 geeft gemiddeld iets meer dan de helft van de Nederlanders aan wel vertrouwen te hebben in anderen. Kijken we naar de verschillende sociale categorieën, dan is er meer vertrouwen bij mannen, Nederlanders van middelbare leeftijd, hoger opgeleiden, maandelijkse kerkgangers en degenen die zich links in de politiek plaatsen. Beduidend minder vertrouwen in de medemens is er bij wie ongelukkiger in het leven staat en een slechte gezondheid heeft.

In de laatste kolom hebben we tot slot een positieve opvatting over de eigen buurt opgenomen: we vinden hier (groepen) Nederlanders die instemmen met de stelling 'In deze buurt gaat men op een prettige manier met elkaar om'. Met name ouderen, frequente kerkgangers, Nederlanders die op het platteland of in weinig stedelijke gebieden wonen, en zij die zich rechts in de politiek plaatsen, geven meer dan gemid-

deld aan dat men op een prettige manier met elkaar omgaat in de buurt. Negatieve uitschieters zijn ook hier vooral degenen die zowel wat gezondheid als geluk betreft laag scoren en degenen die in een sociaal isolement verkeren.

Op zoek naar overlappings in groepen tussen de drie indicatoren van sociale cohesie, zien we dat vrouwen, ouderen, mensen zonder een baan, degenen die zich ongelukkig en ongezond voelen en in een sociaal isolement verkeren zowel zich wat vaker zorgen maken over de normen en waarden als minder vertrouwen hebben in de medemens. Het hebben van prettige buurtrelaties staat echter los van het al dan niet constateren van morele achteruitgang. Het gaat zelfs nog wel eens gepaard met minder sociaal vertrouwen, bijvoorbeeld bij ouderen en mensen zonder betaalde baan.⁸

De bevolkingsgroepen in tabel 2.1 overlappen natuurlijk. Houdt men statistisch met alle kenmerken tegelijk rekening, dan blijkt onder meer dat een hoger opleidingsniveau zorgen over de moraal en sociaal vertrouwen stimuleert, maar niet van invloed is op de perceptie van de buurt. Het geringere sociale vertrouwen van vrouwen verdwijnt als er rekening wordt gehouden met de andere kenmerken, maar ook dan nog zijn ze somberder dan mannen over de normen en waarden en minder positief over de buurt. Wie zich gezond voelt, is minder ongerust over normen en waarden en vertrouwt anderen meer, maar voor de relaties in de buurt maakt het niet uit. Veel verklaren de onderscheidingen alles bij elkaar niet.⁹ Dat neemt echter niet weg dat er bij combinaties van enkele kenmerken toch behoorlijke verschillen kunnen ontstaan. Zo signaleert bijvoorbeeld van de lager opgeleiden met een rechtse politieke voorkeur maar liefst 80% achteruitgang van normen en waarden, terwijl dat bij mannelijke hoger opgeleiden met een linkse voorkeur 43% is. Van de mensen die gematigd stedelijk wonen en niet in een sociaal isolement verkeren, is 82% positief over de buurt, tegenover 34% van de jongeren die stedelijk wonen en matig gelukkig zijn.¹⁰

2.4 Burgerperspectieven nader beschouwd

In deze paragraaf besteden we aandacht aan resultaten van het COB in de eerste drie kwartalen van 2008. De paragraaf loopt vooruit op een uitvoeriger analyse van het materiaal van heel 2008, te verschijnen in 2009.¹¹ In dit onderzoek komen veel kwesties van sociale cohesie naar voren. Dit gebeurt zowel in de reacties op een open vraag over maatschappelijke problemen of eventuele zorgen over Nederland, als in de overwegingen die men op verzoek geeft bij het beantwoorden van de vraag of Nederland meer de goede of de verkeerde kant op gaat.

Bij de vraag over maatschappelijke problemen konden burgers in steekwoorden aangeven wat volgens hen de grootste problemen in Nederland zijn. Rond de 90% van de Nederlanders schreef minimaal één probleem op. Vervolgens zijn alle problemen in vijftien rubrieken onderverdeeld. De problemen die voor ons hoofdstuk interessant zijn, vallen onder het kopje 'samenleven, normen en waarden' en hebben te

maken met onder meer (gebrek aan) solidariteit, de verharding van de samenleving, (on)verdraagzaamheid, normen en waarden (in algemene zin), buurtgemeenschap, en de mentaliteit van Nederlanders.¹² Het is lastig het aandeel Nederlanders dat op dit vlak problemen noemt precies weer te geven; het gaat immers om een open vraag met achteraf door de onderzoekers vastgestelde antwoordcoderingen. Toch kunnen we in ieder geval concluderen dat samenleefproblemen voortdurend een groot deel vormen van de publieke zorgen.

Een van de vragen die we aan het begin van dit hoofdstuk stelden, is of mensen die zich over het samenleven in Nederland zorgen maken, juist de mensen zijn die hun materiële zaken op orde hebben. Deze vraag komt voort uit het idee dat men dan meer ruimte heeft om over sociale aspecten na te denken. Dit zouden we in het verlengde van Ingleharts postmaterialismetheorie (Inglehart 1995) kunnen plaatsen, waarin hij schetst dat er voor individuen inderdaad ruimte komt voor bijvoorbeeld sociale participatie en tolerantie zodra hun economische behoeften zijn bevredigd. Nog verder terug in de tijd kunnen we het plaatsen in de lijn van Maslows behoeftenpiramide, waarin na het bevredigen van de fysiologische en veiligheidsbehoeften, sociale behoeften pregnant worden (Maslow 1987[1954]). Andersom zou men kunnen redeneren dat problemen die men op het gebied van samenleven benoemt, juist maatschappijbreed gevoeld en gedeeld worden en niet tot enkel sociaaleconomische factoren zijn te reduceren. Mensen aan de onderkant van de samenleving kunnen samenleefproblemen benoemen omdat zij in hun dagelijkse leven geconfronteerd worden met bijvoorbeeld een afnemende solidariteit onder Nederlanders. De meer welgestelde Nederlanders benoemen hetzelfde probleem juist omdat ze zien dat sommige groepen tussen wal en schip dreigen te raken. Laten we daarom bekijken welke factoren een rol spelen bij het noemen van problemen op het terrein van samenleven. Nadere analyses leren ons dat vooral vrouwen, ouderen en hoger opgeleiden op dit terrein problemen beschrijven. Onze hierboven gestelde vraag, of het vooral de wat welgesteldere Nederlanders zijn die hierover meer zouden rapporteren, moeten we ontkenkend beantwoorden. Voorzichtig gesteld lijken het eerder groepen te zijn die in het dagelijkse leven wat meer op de maatschappij gericht zijn. De eerste twee groepen geven – zoals we in de vorige paragraaf gezien hebben – in het cv-onderzoek ook relatief vaker aan dat er sprake is van morele achteruitgang in Nederland.¹³

Een tweede vraag die we hier willen beantwoorden is of de geuite zorgen over de samenleving mogelijk verder zijn te onderscheiden naar bepaalde typen: zijn het bijvoorbeeld zorgen over de teloorgang van kleine gemeenschappen of zijn het juist zorgen over het gebrek aan meer algemene fatsoensnormen, zoals het luidruchtige mobiel bellen in openbare ruimtes of het geen respect meer kunnen opbrengen voor ambulancepersoneel, waar burgers opmerkingen over maken? Het eerste type zorgen zou men onder de eerste dimensie van sociale cohesie kunnen scharen: men is het gevoel dat men bij een groep hoort, kwijtgeraakt. Het tweede type valt onder de derde dimensie oftewel normatieve integratie. Hiervoor hebben we een nadere analyse gemaakt van de (vaak uitgebreide) antwoorden op de open vraag waarom

men van mening is dat het met Nederland de goede of slechte kant op gaat; dit deden we voor de groep die minimaal één samenleefprobleem noemt (41% van de Nederlanders). Het eerste type zorgen, namelijk over het verloren gaan van de gemeenschap van weleer (in de trant van ‘bij ons in de buurt kende iedereen elkaar’), blijkt nauwelijks in de antwoorden naar boven te komen, in ieder geval niet in concrete verwijzingen naar (lokale) gemeenschappen waar men deel van uitmaakte en waar men naar terugverlangt.¹⁴ Het dichtst in de buurt komen uitspraken van mensen die de komst van andere culturen naar Nederland als een bedreiging zien van de Nederlandse gemeenschap en identiteit.

Wij passen ons te veel aan aan andere culturen, terwijl wij gewoon Nederland dienen te blijven; en als anderen hier willen wonen, moeten zij zich aanpassen en niet wij.

Het gevoel van saamhorigheid raakt zoek. De sociale controle is zo goed als weggevallen. Integratie wordt onmogelijk gemaakt omdat er te veel rekening wordt gehouden met de moslimreligie. Discriminatie tegen de ‘gewone’ Hollander. Steeds meer Nederlanders schamen zich dat ze Nederlanders zijn.

Het tweede type zorgen, over een neergang in algemene omgangs- of fatsoensnormen, vinden we frequenter terug. Hierbij gaat het om de korte lontjes of lange tenen van Nederlanders, onze onbeleefdheid, de verruwing van het taalgebruik op straat, in de politiek en de media, en de gebrekkige opvoeding van kinderen die niet meer geleerd krijgen wat goed fatsoen inhoudt.

Voeten op stoelen, lege verpakkingen en uitgelezen kranten worden op de vloer gegooid.

We leven in een fijn land. Toch vind ik het jammer dat ook in de regering de taal soms zo grof wordt. Dat vind je dan terug op straat en bijvoorbeeld in de sport.

Ook denk ik dat kinderen best een beetje strakker in het gareel zouden kunnen lopen. Hen wordt vaak niet geleerd wat het is om een redelijk fatsoenlijke burger te zijn.

Mensen noemen dus de kelderende fatsoensnormen die het bemoeilijken om samen door één deur te kunnen. Ze verwijzen echter vaker naar concrete waarden die aan erosie onderhevig zijn, zoals solidariteit met minder bedeelde groepen, respect voor anderen en verdraagzaamheid,¹⁵ of naar waarden die men juist in een negatieve tendens ziet omslaan, zoals het individualisme. Volgens de burgers mondt dit laatste vaak uit in egoïsme, materialisme en agressiviteit.

We begonnen het hoofdstuk al met een aantal citaten van dit type zorgen en zullen hier nog enkele de revue laten passeren. Naast het concreet benoemen van bepaalde waarden of normen verwijzen burgers ook vaak in zijn algemeenheid naar ‘een teloorgang’, ‘verslechtering’ of zelfs ‘verdwijnen’ van normen en waarden.

Verloedering van normen en waarden, men individualiseert, veel minder rekening houden met anderen. “Ik wil”, “Ik vind” staat op de voorgrond en krijgt men zijn zin niet, komt er gelijk geweld aan te pas.

Wat mij aan het hart gaat, is dat er een mentaliteit heerst dat het nooit genoeg is, dat we niet tevreden zijn met wat we hebben en de bereidheid iets in te leveren voor iemand die het (harder) nodig heeft.

Ieder leeft voor zich, men respecteert elkaar niet meer. Wetteloosheid neemt toe. Men vindt dat alles maar mag wat ook kan.

Over de waarde van vrijheid van meningsuiting zijn de meningen verdeeld. Sommigen zien problemen in een te ver doorgeschoten vrijheid, ‘naar alles mogen zeggen, in plaats van zonder de ander nodeloos te kwetsen’, terwijl anderen juist wijzen op het feit dat men de eigen mening niet meer mag ventileren uit angst voor racist uit-gemaakt te worden: ‘er kan niks gezegd worden of zij denken al dat het op hen slaat’.

Het valt daarnaast op dat de termen ‘normen en waarden’, ‘verloedering’, ‘individualisering’, ‘respect’, ‘intolerantie’ en ‘egoïsme’ als een rode draad door de antwoorden heen lopen. Bijna iedereen bedient zich van dezelfde woordenschat om uiting te geven aan wat er mis is in de samenleving. Een aantal mensen wijst erop dat veel van onze samenleefproblemen met onze gehaaste levensstijl te maken hebben: ‘We leven veel te gehaast en hebben nergens tijd meer voor’.

Een kleine minderheid noteert positieve tendensen wat betreft het met elkaar samenleven in Nederland.

... steeds meer mensen durven op een beschaafde manier uit te komen en [...] verschillende mensen proberen samen te werken om bovengenoemde problemen op te lossen.

Naar mijn idee wordt men zich er steeds meer van bewust hoe men op anderen reageert, dat men (in meerdere opzichten) niet alleen op deze wereld is en dat het belangrijk is dat we ook aan een toekomst werken.

Er is weer meer aandacht voor normen en waarden, hoop dat dit niet doorschiet in tuttigheid en betutteling.

Meer oog voor het feit dat mensen met elkaar Nederland een fijn land maken om er te wonen.

Nederlanders die vooruitgang zien, vinden het vooral belangrijk dat er dialoog en discussie bestaat tussen mensen, dat problemen tussen groepen erkend worden (ook door de politiek) en dat je met een positieve inslag een goed begin maakt om aan deze problemen te werken.

Samenvattend kunnen we stellen dat de Nederlanders die aangeven zich zorgen te maken over de sociale cohesie binnen ons land, niet de welgestelde burgers zijn die wij op basis van de literatuur hadden verwacht, maar wel iets vaker een vrouw, van oudere leeftijd en hoger opgeleid. Wanneer we vervolgens kijken naar het type zorgen dat geventileerd wordt over het samenleven in Nederland, dan valt op dat het hier minder vaak gaat om verwijzingen naar het missen van oude gemeenschappen (bv. de buurt waarin men opgroeide). Men benoemt juist de afname van belangrijk geachte waarden, zoals verdraagzaamheid, tolerantie, solidariteit en respect. Bovendien signaleren burgers massaal een te ver doorgeschoten individualisme. Ook hechten Nederlanders op het vlak van samenleefproblemen waarde aan voor iedereen geldende en door iedereen nageleefde fatsoensnormen.

Tot zover wat mensen te melden hebben in antwoord op de open vragen in de COB-enquêtes. Daarin zit ook een aantal gesloten vragen. Deze hebben betrekking op de verschillende dimensies van sociale cohesie die al eerder aan de orde zijn geweest: binding, vertrouwen, en normen en waarden. We maken gebruik van twaalf vragen om de relaties in percepties van de maatschappelijke samenhang nader te verkennen. In het eerste blok van tabel 2.2 staan zeven stellingen waar de respondenten het in verschillende mate mee eens of oneens kunnen zijn, en vijf instituties waaraan ze een vertrouwenscijfer kunnen geven tussen 1 (geen enkel vertrouwen) en 10 (alle vertrouwen). In de kolom 'allen' is vermeld welk percentage het (zeer) eens is met de stellingen en de instituties een voldoende geeft. Een meerderheid van de ondervraagden is het in 2008 eens met de uitspraak dat de meeste mensen te vertrouwen zijn, maar een substantiële minderheid vindt ook dat je niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen.¹⁶ Een ruime meerderheid vindt dat men in Nederland met steeds minder respect met elkaar omgaat (72%), maar een nog ruimere meerderheid ziet nog steeds een grote hulpbereidheid (82%). Na deze drie uitspraken bezien te hebben, waarvan instemming ermee duidt op een gemiddeld positieve visie van Nederlanders op de bindingen in hun eigen buurt, bekijken we nu het vertrouwen in instituties. Dat varieert van 50% voldoende vertrouwen in de Tweede Kamer tot 71% in de kranten.¹⁷

Op basis van de oorspronkelijke antwoorden op de twaalf vragen is een vierdeling van de ondervraagden gemaakt.¹⁸ De grootste groep (36%, positievelingen) kenmerkt zich door hoge percentages op het vlak van sociaal en institutioneel vertrouwen, (omgangs)normen en (buurt)binding. In deze groep wordt dus over de hele linie veel sociale cohesie waargenomen. In de tweede groep (27%, buurtvrienden) is het beeld ongunstiger, met uitzondering van de waardering voor de buurt. Hier wordt massaal onderschreven dat het in de eigen buurt wel goed zit met de sociale relaties en solidariteit; de mensen kennen elkaar nog. Het institutionele vertrouwen in deze groep komt aardig overeen met dat in de hele bevolking. Dat laatste geldt ook voor de derde groep (23%, buurtsceptici). Die vormt qua perceptie van de buurt het spiegelbeeld van de tweede groep: men constateert veelvuldig dat de mensen elkaar niet kennen, men constateert weinig dat de mensen prettig met

elkaar omgaan, en slechts 5% vindt dat er sprake is van saamhorigheid in de buurt (bij alle ondervraagden is dit 54%). De vierde en kleinste groep (14%, ordesceptici) heeft bijzonder weinig vertrouwen in de maatschappelijke instituties, maar heeft over de sociale relaties in de eigen buurt gemiddelde opvattingen. Wat niet deugt, zijn niet zozeer de menselijke relaties als wel de maatschappelijke orde.

Hoe verschillen deze positievelingen, buurtvrienden, buurtsceptici en ordesceptici van elkaar op andere kenmerken? Het blokje persoonskenmerken in tabel 2.2 laat zien dat de positievelingen vaker hoger opgeleid zijn. De buurtvrienden zijn het laagst opgeleid en het minst aanwezig in een sterk stedelijke woonomgeving. Daar wonen juist vaak de buurtsceptici. De kleinste groep, met vooral negatieve percepties van de instituties, telt relatief veel mannen en ouderen. Samen met de buurtsceptici zijn ze weinig gelukkig; relatief gezien dan, want ook hier noemt nog steeds een meerderheid zich (erg) gelukkig.

Bij de geselecteerde opvattingen over samenleving en politiek in het derde blok van tabel 2.2 zien we verschillen die in de lijn liggen van de percepties van de sociale cohesie: wie daar over de hele linie positief of negatief tegenaan kijken, staan ook nu tegenover elkaar. Buurtvrienden en -sceptici nemen voortdurend een overeenkomende tussenpositie in, met uitzondering van de opvatting over migranten: daarover zijn de buurtvrienden het meest negatief van alle groepen (vgl. hoofdstuk 12, Gijsberts et al.).

Het laatste blokje over participatie en protestgeneigdheid is verrassender. De positievelingen doen vaker vrijwilligerswerk en zeggen meer geneigd te zijn op te komen voor buurtgenoten die gediscrimineerd en gepest worden, maar sterk onderscheiden ze zich daarmee niet en verder scoren ze gemiddeld. De buurtsceptici verlenen niet alleen het minst hulp aan burens en kennissen, maar doen ook het minst aan vrijwilligerswerk. In de groep die het meest negatief is over de instituties, is de feitelijke participatie gemiddeld en zegt men het meest te zullen protesteren tegen de politiek.

De verschillen in opvattingen en participatie (claims) kunnen niet worden herleid tot verschillen in samenstelling op de persoonskenmerken. Ook gecorrigeerd voor verschillen in opleiding, geluk enzovoorts blijven de groepen van elkaar verschillen. Daarmee is vanzelfsprekend niet gezegd dat percepties van de sociale cohesie als zodanig doorwerken in voorkeuren op andere gebieden en in participatie. Veeleer wijzen de bevindingen in tabel 2.2 op verschillen in basishoudingen tegenover de maatschappij, waarvan percepties van de sociale cohesie deel uitmaken (cf. Agneessens et al. 2003). De houding ten aanzien van de eigen buurt wordt daarin echter niet meegezogen. In de hier gemaakte vierdeling is de buurt voor ongeveer een kwart van de bevolking een prettig eiland in een weinig vriendelijke samenleving (groep 2) en voor ongeveer een andere kwart juist een concentratiegebied van samenlevingsgebreken (groep 3).

Tabel 2.2

Perceptie van sociale cohesie,^a bevolking van 18 jaar en ouder, 2008 (in procenten)

	allen (100)	globaal hoog (36)	buurt hoog (27)	buurt laag (23)	instituties laag (14)
(omvang van de groep)					
kenmerken waarmee de groepen zijn gemaakt					
is het (zeer) eens met					
over het algemeen zijn de meeste mensen wel te vertrouwen	60	91	42	41	46
je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen	39	8	66	50	45
er zijn nog altijd veel mensen die bereid zijn om een ander te helpen	82	96	78	70	73
in ons land gaan de mensen met steeds minder respect met elkaar om	72	50	86	80	83
in deze buurt gaat men op een prettige manier met elkaar om	77	95	98	27	74
ik woon in een gezellige buurt met veel saamhorigheid	54	66	87	5	47
mensen kennen elkaar in deze buurt nauwelijks	17	7	1	51	17
geeft 6 of meer op een 1-10-schaal voor vertrouwen in					
de grote ondernemingen	63	80	64	59	22
de vakbonden	65	81	68	66	20
de kranten	71	90	75	74	14
de televisie	69	85	76	73	12
de Tweede Kamer	50	77	41	44	10
persoonskenmerken					
vrouw	51	50	56	54	41
jong (18-34 jaar)	27	28	28	30	20
oud (\geq 55 jaar)	33	32	30	35	39
lager opgeleid (t/m vmbo)	31	22	38	34	35
hoger opgeleid (hbo+)	30	41	19	27	27
woont niet-stedelijk	20	21	25	14	18
woont (zeer) sterk stedelijk	44	45	34	56	43
vindt zichzelf een (erg) gelukkig mens	81	88	86	73	70
opvattingen over samenleving en politiek					
is het (zeer) eens met					
in ons land is er te weinig aandacht voor mensen die het minder hebben	58	47	65	61	65
Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen	40	25	51	44	49
het Nederlands lidmaatschap van de EU is een goede zaak	43	59	37	38	22
mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie	19	10	25	21	25

Tabel 2.2 (vervolg)

	allen	globaal hoog	buurt hoog	buurt laag	institutes laag
mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet	58	43	67	63	74
de overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik	37	23	43	41	56
geeft 6 of meer op een 1-10-schaal voor tevredenheid met					
de Nederlandse economie	75	92	69	74	49
de Nederlandse samenleving	76	94	73	73	44
sociale participatie en actiegeneigdheid					
biedt vaak hulp aan burens en kennissen	47	47	57	36	47
doet vaak vrijwilligerswerk voor een organisatie of bij activiteiten	33	37	34	27	31
zal zeer waarschijnlijk alleen of met anderen iets proberen te doen als					
mensen in uw buurt door discriminatie of pesterijen het leven onmogelijk wordt gemaakt	41	47	42	29	42
het gemeentebestuur een plan maakt dat slecht is voor uw buurt	55	57	59	45	60
de Tweede Kamer bezig is een onrechtvaardige wet aan te nemen (n=3300)	32	31	32	29	41

a Zie voor de opdeling de toelichting in de tekst; alle 'weet niet'-antwoorden zijn gehercodeerd naar een neutrale antwoordcategorie of middenscore.

Bron: SCP (COB'08/1-3) sociaaldemografisch herwogen resultaten

2.5 Tot besluit: meer gemeenschapszin?

In het voorgaande zijn allerlei opvattingen aan bod gekomen die iets zeggen over de binding van Nederlanders met hun samenleving, hun maatschappelijk vertrouwen en percepties van normatieve samenhang. Bij het vergelijken van verschillende landen keken we vooral naar de eerste twee dimensies; binnen Nederland vooral naar de laatstgenoemde percepties. In alle gevallen ging het bij de indicering van sociale cohesie niet om gedrag, maar om meningen. Deze betroffen dan vooral de samenleving – andere mensen, hun gedrag, de buurt, instituties – en niet direct de eigen voorkeuren en sociale relaties. Gevoelens van verbondenheid gebruikten we wel bij de landenvergelijking en persoonlijke kenmerken, en politieke voorkeuren en participatie brachten we als achtergronden en correlaten van gepercipieerde sociale cohesie in kaart.

Internationaal tonen Nederlanders weinig gevoelens van trots en nationale en lokale binding, maar wel veel vertrouwen in anderen en in maatschappelijke instituties. Nederland is blijkbaar niet zo'n bindingsland, althans als we afgaan op geënquêteerde gevoelens (rond internationale sportevenementen ziet het er wel eens anders uit). Mensen willen zichzelf niet graag presenteren als deel van een natio-

nale kudde of ze vinden zoiets als trots al snel eng en chauvinistisch. In vergelijking met de inwoners van andere EU-landen blijken Nederlanders zich wel veel zorgen te maken over de bereidheid van mensen om elkaar te helpen. Het ging daarbij om een keuze tussen voorgelegde zorgen en het is mogelijk dat de solidariteitszorg in Nederland vooral kwam bovendrijven omdat de publieke opinie (eind 2006) meende dat de prioritaire problemen van andere landen (werkloosheid, kosten van het levensonderhoud en pensioenen) hier wel zijn opgelost.

Bij vergelijking van opvattingen in de tijd blijkt vervolgens wel dat Nederlanders wat pessimistischer zijn geworden over de ontwikkeling van normen en waarden. Vanaf 1970 tot het einde van de vorige eeuw ziet men de opvattingen over gedrag en zeden steeds meer achteruitgaan; en sinds het begin van de jaren negentig is er ook een einde gekomen aan de toenemende morele zelfverzekerdheid. De publieke opinie onderkent weer meer dat het onderscheid tussen goed en kwaad moeilijk is door de vele opvattingen en snelle veranderingen. Afgaande op ontwikkelingen in de deelname aan vrijwilligerswerk (zie hoofdstuk 3, paragraaf 2) is er weinig reden om in ons land uit te gaan van een substantieel afnemende solidariteit en gemeenschapszin. Maar het idee dat 'de mensen' steeds minder voor elkaar over hebben is wel wijdverbreid. Interessant is in dit verband dat twee derde van de deelnemers aan het 21-minutenonderzoek van 2007 vindt dat zichzelf voldoende voor de samenleving doen, maar dat dat slechts geldt voor een derde van de Nederlanders in het algemeen (en daar tussenin voor de helft van de mensen in de eigen omgeving; 21minuten.nl 2007: 46).

Vervolgens zijn we ingegaan op verschillen tussen bevolkingsgroepen. Als we kijken naar de cohesieaspecten van binding, vertrouwen en normatieve integratie, zijn er dan bepaalde categorieën die over de hele linie positief of negatief zijn? Dat bleek niet het geval. Met een lange rij persoons- en groepskenmerken konden we slechts in zeer beperkte mate verscheidenheid in opvattingen verklaren en dan verschilden de resultaten ook nog afhankelijk van het cohesieaspect. Zo blijkt opleidingsniveau sterk te differentiëren voor sociaal vertrouwen, maar niet van belang te zijn voor de visie op de sociale relaties in de buurt; persoonlijk sociaal isolement en stedelijkheidsgraad van de woonomgeving zijn wel van groot belang voor de opvattingen over de buurt, maar nauwelijks of niet voor de visie op normen en waarden.

Tot slot hebben we het COB van 2008 gebruikt om verder te kijken naar de aard van de zorgen over de sociale cohesie en naar groepen met verschillende houding tegenover die cohesie. Wat dat laatste betreft, onderscheidden we vier groepen, op basis van een combinatie van metingen van vertrouwen en percepties van sociaal gedrag en sociale relaties. Naast een grote groep met over de hele linie positieve opvattingen, zagen we een kleine groep die sceptischer was en vooral negatief stond tegenover de maatschappelijke instituties. Daartussen stonden twee groepen van elk ongeveer een kwart die zich door hun visie op de eigen buurt onderscheidden. Voor de ene groep was de eigen buurt een goede uitzondering en voor de andere groep juist een concentratiegebied van gebrekkige cohesie. De groepen bleken in

tabel 2.2 verschillende politieke opvattingen te hebben en een verschillende mate van maatschappelijke betrokkenheid. Dat onderstreept nog eens dat sociale cohesie geen eenvoudig begrip is en ook voor de publieke opinie geen kwestie van simpelweg meer of minder.

Voorafgaand aan de vierdeling presenteerden we kwalitatief materiaal uit het COB. In de enquêtes van dit onderzoek konden mensen in hun eigen bewoordingen mogelijke problemen in de samenleving benoemen en uitleggen waarom het in hun ogen met Nederland goed of slecht gaat. Problemen rondom samenleven in Nederland en normen en waarden worden het meest frequent genoemd. We vroegen ons af of men vooral zorgen over cohesie benoemt wanneer men de eigen materiële zaken op orde heeft. Er blijkt echter geen verband te zijn met inkomen of arbeidsmarktstatus. Vrouwen, ouderen en hoger opgeleiden noemen wel meer problemen rond het samenleven in Nederland. Vervolgens is geprobeerd na te gaan of de zorgen vooral worden ingegeven door het gevoel dat oude gemeenschappen teloor zijn gegaan of meer door het gevoel dat algemene fatsoensnormen onvoldoende worden nageleefd. Verwijzingen naar vroeger komen we in de antwoorden op open vragen nauwelijks tegen. Men heeft het primair over algemene waarden, zoals solidariteit, tolerantie, gemeenschapszin en respect, waarvan men vindt dat ze ver te zoeken zijn in de huidige maatschappij. Een goede tweede plaats wordt ingenomen door verwijzingen naar fatsoensnormen.

Wat de mensen uiteindelijk beweegt in hun zorgen over en wensen voor de samenleving valt op basis van dit soort gegevens niet te zeggen. In ieder geval klinkt er uit de enquêtes weinig gemeenschapsnostalgie; dat geldt ook voor de focusgroepen van dit onderzoek. Pleit men daar voor meer gemeenschapszin, dan is dat toch vooral in de zin van ‘een beetje meer fatsoen en rekening houden met elkaar’ in grotere verbanden en niet in de zin van meer identificatie met en solidariteit binnen een eigen groep. Dat laatste meent men misschien wel eens te gemakkelijk te ontwaren in de publieke klachten. Die duiding brengt een verbetering ook niet dichterbij. ‘Men verlangt hevig naar een gemeenschap, maar de ander doet niet mee’ (Heijne 2008) is een defaitistische paradox, die leidt tot ‘een nieuw zuiver negatief gevoel van gemeenschap, waarbij men elkaar in gijzeling houdt met wederzijdse beschuldigingen van onwil en nalatigheid’ (Heijne 2008). Wat mensen feitelijk zeggen in ons onderzoek biedt echter ook perspectief op een wat lichtere gemeenschapszin van mensen die een beetje normaal doen en respect hebben voor elkaar.

Noten

- 1 De toevoeging 'gepercipieerde' laten we bij de normatieve integratie verder achterwege omdat het in het hele hoofdstuk om gepercipieerde sociale cohesie gaat, niet alleen in de algemene zin waarin dat begrip in de literatuur wordt gebruikt – namelijk van cohesie die gemeten is met opvattingen in plaats van gedragingen (bv. Bollen en Hoyle 1990; Lev-Wiesel 2003) – maar ook specifiek. Het gaat in dit hoofdstuk primair om hoe men aankijkt tegen aspecten van de maatschappelijke samenhang en minder om de vraag in hoeverre men daar zelf in is opgenomen. Aan dat laatste besteden we wel aandacht bij de internationale vergelijkingen.
- 2 Hoewel 'gehechtheid' en 'binding' verwante begrippen zijn, corresponderen de posities van de EU-lidstaten in figuur 2.1 qua nationale binding (horizontale as) niet perfect met hun scores voor nationale gehechtheid op de verticale as van figuur 2.2. Behalve Nederland scoren Duitsland en Tsjechië in beide gevallen laag en Hongarije, Bulgarije en Oostenrijk in beide gevallen hoog. Andere landen nemen in beide gevallen een middenpositie in, maar gezien de nationale gehechtheid in figuur 2.1 zou men in figuur 2.2 van Portugal wat meer en van Denemarken wat minder binding verwachten.
- 3 De correlatie van de percentages sterke gehechtheid is 0,46 voor de 27 landen; binnen landen varieert voor de relaties tussen het al of niet sterk gehecht zijn aan plaats en land de waarde van phi tussen 0,40 en 0,78.
- 4 Sociaal vertrouwen wordt gemeten met de standaardvraag 'Vindt u dat over het algemeen de meeste mensen wel te vertrouwen zijn of vindt u dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen?' Het percentage dat invult 'de meeste mensen zijn wel te vertrouwen' wordt gebruikt. Institutioneel vertrouwen wordt achterhaald met de opdracht 'Ik wil u nu een vraag stellen over het vertrouwen dat u hebt in bepaalde instellingen. Zegt u mij voor elk van de volgende instellingen of u er eerder wel vertrouwen of eerder geen vertrouwen in hebt.' In het hier gebruikte onderzoek volgen er dan vijftien instituties waarvan we drie internationale buiten beschouwing hebben gelaten (Europese Unie, Verenigde Naties en internet). We gebruiken van de respondenten die niet meer dan twee keer 'weet niet' antwoordden het gemiddelde percentage 'geneigd wel te vertrouwen' voor de resterende twaalf instituties (geschreven pers, radio, tv, rechtssysteem, politie, leger, kerk, vakbonden, politieke partijen, regering, parlement en consumentenorganisaties).
- 5 In de literatuur is sociaal vertrouwen (al of niet als indirecte meting van de betrouwbaarheid van anderen) een centraal kenmerk van sociaal kapitaal, maar gemeten wordt waarschijnlijk vooral zelfvertrouwen (Dekker 2004). Bij vertrouwen in instituties denken mensen aan allerlei zaken, die vaak meer te maken hebben met de veronderstelde prestaties van organisaties dan met hun betrouwbaarheid (Dekker en Steenvoorden 2008).
- 6 De correlatie tussen beide maten in figuur 2.3 bedraagt 0,74; de relatie tussen niveaus van sociaal vertrouwen en iets anders gemeten niveaus van institutioneel vertrouwen in 2004 0,67. Aangezien beide soorten vertrouwen niet in één Eurobarometer zijn gemeten, biedt dit onderzoek geen mogelijkheden om relaties op individueel niveau te meten. In ander onderzoek blijkt die relatie wel aanwezig (als het vertrouwen niet te grof wordt gemeten): wie onbekende medeburgers meer vertrouwt, is duidelijk meer geneigd om instituties te vertrouwen, zo blijkt uit het CID-onderzoek in dertien Europese landen (Zmerli et al. 2007: 35-65) en ook uit ons eigen Continu onderzoek burgerperspectieven (COB).

- 7 In Nederland noemt 28% van de ondervraagden 'de bereidheid van mensen om anderen te helpen' zowel voor het heden als voor de volgende generatie als een van de drie grootste zorgen, in Denemarken is dat 22% en 23%; het gemiddelde in de EU25 is in beide gevallen 7% (EC 2007: 45-54).
- 8 Wanneer we kijken naar de verbanden tussen deze drie indicatoren voor sociale cohesie op individueel niveau, dan springt de buurtcohesie er ook uit. Tussen sociaal vertrouwen en de perceptie van morele achteruitgang is er een duidelijk negatief verband. De gepercipieerde buurtcohesie hangt niet samen met de morele achteruitgang en slechts zwak negatief met sociaal vertrouwen.
- 9 Voor de kenmerken samen bedraagt de (Nagelkerke pseudo) R^2 slechts 0,03 voor normen en waarden (statistisch significant positieve effecten (= meer zorgen) bij vrouwen, een lager opleidingsniveau, niet-frequente kerkgang, een slechte gezondheid en politiek rechts georiënteerden); 0,14 voor sociaal vertrouwen (positieve effecten voor hoger opleidingsniveau, middelbare leeftijd, gezondheid, politiek linkse oriëntatie en het ontbreken van sociaal isolement); en 0,10 voor de gepercipieerde buurtcohesie (met positieve effecten voor mannen, mensen van middelbare leeftijd, mensen zonder betaalde baan, frequente kerkgangers, geringe stedelijkheid, geluk en het ontbreken van sociaal isolement).
- 10 Dit zijn resultaten van explorerende Chaid-analyses (Chi² Automatic Interaction Detection), waarmee statistisch stapsgewijs contrastgroepen worden opgespoord. Daar komen voor de drie indicatoren geen interessante identieke groepen uit. Grofweg kan worden gezegd dat sociaal vertrouwen vooral een kwestie is van opleiding en goed in je vel zitten, zorgen over de moraal meer een kwestie van ideologische voorkeuren en opleiding, en de perceptie van de buurt een combinatie van woonomgeving en goed in je vel zitten. Agneessens et al. (2003) wijzen met Vlaamse data vooral op het belang van de kwaliteit van sociale relaties voor houdingen tegenover de bredere maatschappij.
- 11 De data zullen na publicatie van de studie in 2009 beschikbaar zijn voor andere onderzoekers. Met dank aan de Voorlichtingsraad (VoRa) voor de toestemming de gegevens vooruitlopend op de studie hier te gebruiken.
- 12 Zorgen over sociale cohesie kunnen we deels ook terugvinden bij onderwerpen als 'immigratie en integratie' en 'jeugd en gezin', maar in eerste instantie zijn deze problemen gerubriceerd onder het kopje 'samenleven, normen en waarden'.
- 13 We hebben zoveel mogelijk dezelfde achtergrondvariabelen als in tabel 2.1 opgenomen in de logistische regressie (met uitzondering van kerkbezoek en sociaal isolement) en gecorrigeerd voor het aantal problemen dat men opnoemt. Uit het cv kwam verder naar voren dat mensen aan de rechterkant van het politieke spectrum zich meer zorgen maken over de ontwikkeling van normen en waarden. Dit vinden we gedeeltelijk ook in het COB terug: vergeleken met het CDA (dit is de referentiepartij in de logistische regressie) zijn het vooral de SGP- en CU-stemmers (conventioneel rechts) die vaker geneigd zijn samenlevingsproblemen te benoemen, terwijl kiezers van de PVV en Trots op Nederland en zwevende kiezers dit type problemen juist minder vaak noemen.
- 14 Het gevoel dat een gemeenschap verloren is gegaan, kan natuurlijk wel een rol spelen in de signalering van de huidige samenlevingsproblemen, maar er wordt zelden rechtstreeks naar verwezen.
- 15 Verwijzingen naar waarden als verdraagzaamheid en respect overlappen deels ook met de eerdergenoemde fatsoensnormen, maar hier worden ze in meer algemene zin benoemd.

- 16 Veelal worden de beide stellingen als alternatieven aangeboden in één vraag (zie figuur 2.3 en tabel 2.1), waarbij in feite vertrouwen moet worden afgewogen tegen kwetsbaarheid (Dekker 2004). Worden de stellingen apart voorgelegd, kan men het met beide eens zijn (dit is het geval bij 15% van de COB-respondenten van de eerste drie kwartalen van 2008).
- 17 In het rijtje van de COB-enquêtes staat ook nog de regering vermeld. Die scoort het laagst (46% voldoende), maar blijft hier buiten beschouwing, omdat het cijfer vaak meer een waardering van het zittende kabinet zal zijn en afhankelijk is van de politieke samenstelling daarvan.
- 18 De gekozen vierdeling is gebaseerd op een 'k-means'-clustering op de z-scores van de twaalf variabelen met hun oorspronkelijke vijf of tien antwoordmogelijkheden (het zesde/elfde 'weet niet'-antwoord werd naar een neutrale middenscore gehercodeerd). Voor de indeling is bewust gekozen na diverse clusteranalyses van het materiaal, om een goed midden te vinden tussen empirische gerechtvaardigheid en de behoefte aan eenvoud. Er zijn natuurlijk ook andere indelingen mogelijk.

Literatuur

- 21minuten.nl (2007). 21minuten.nl. Editie 2007. Geraadpleegd op 29 oktober 2008 via www.21minuten.nl.
- Agneessens, F., D. de Lange en H. Waage (2003). Over het verband tussen sociale relaties en attitudes, waarden en normen. In: *Vlaanderen gepeild 2003* (p. 15-52). Brussel: Administratie Planning en Statistiek.
- Bollen, K.H. en R.H. Hoyle (1990). Perceived cohesion: A conceptual and empirical examination. In: *Social Forces*, jg. 69, nr. 2, p. 479-504.
- CPB en SCP (2006). *Divers Europa. Europese verkenning 4* (p. 55-58). Den Haag: Centraal Planbureau en Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. (2002). Morele feiten. In: Ch. Brinkgreve, R. Gude en S. Noorda (red.), *De morele staat van Nederland* (p. 15-36). Amsterdam: Amsterdam University Press / Salomé.
- Dekker, P. (2004). Social capital of individuals. In: S. Prakash en P. Selle (red.), *Investigating social capital* (p. 88-110). New Delhi: Sage.
- Dekker, P. en E. Steenvoorden (2008). *COB Kwartaalbericht 2008 | I*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Delhey, J. en K. Newton (2005). Predicting cross-national levels of social trust. In: *European Sociological Review*, jg. 21, nr. 4, p. 311-327.
- EC (2007). European social reality. In: *Special Eurobarometer 273/EB 66.3* (p. 43-46 en 52-55). Brussel: Europese Commissie (www.ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_273_en.pdf).
- Evans, M. en J. Kelly (2002). National pride in the developed world. Survey data from 24 nations. In: *International Journal of Public Opinion Research*, jg. 14, nr. 3, p. 303-338.
- Hart, J. de (red.) (2002). *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Heijne, B. (2008). Gemeenschap. In: *NRC Handelsblad* (14 juni).
- Hofstede, G. (2005). *Allemaal andersdenkenden*. Amsterdam: Contact.
- Inglehart, R. (1995). *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University Press.
- Jenson, J. (1998). *Mapping social cohesion. The state of Canadian research study*. Ottawa: Canadian Policy Research Networks.
- Lev-Wiesel, R. (2003). Indicators constituting the construct of 'perceived community cohesion'. In: *Community Development Journal*, jg. 38, nr. 4, p. 332-343.
- Lochner, K., I. Kawachi en B.P. Kennedy (1999). Social capital. A guide to its measurement. In: *Health and Place*, jg. 5, nr. 4, p. 259-270.
- Maslow, A. (1987 [1954]). *Motivation and personality* (derde druk). New York: Longman Publishers.
- Pew (2006). *Muslims in Europe. Economic worries top concerns about religious and cultural identity*. Pew global attitudes project, 6 juli. Geraadpleegd op 29 oktober via www.pewglobal.org/reports.
- Smith, T. en S. Kim (2006). National pride in comparative perspective. 1995/'96 and 2003/'04. In: *International Journal of Public Opinion Research*, jg. 18, nr. 1, p. 127-136.
- Swaan, A. de (2006). Nederland schommelt van ballorig naar kwaadsappig. In: *de Volkskrant*, het Betoog, 25 februari: I.
- TNS NIPO (2002). 'Meerderheid vindt "normen en waarden"-campagne zinvol'. Gepubliceerd op 4 september 2002 en geraadpleegd op 29 oktober 2008 via www.tns-nipo.com/pages/nieuws-pers-vnipo.asp.

- TNS NIPO-RTL (2006). 'Normen- en waardendebat Balkenende moet doorgaan'. Gepubliceerd op 5 oktober 2006 en geraadpleegd op 29 oktober 2008 via www.tns-nipo.com/pages/nieuws-pers-rtl.asp
- Verhue, D., H. Binnema en R. van Kalmthout (2008). *Nationaal vrijheidsonderzoek meting 2008. Opiniedeel* (p. 8). Amsterdam: Veldkamp.
- WRR (2003). *Waarden, normen en de last van het gedrag*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- WRR (2007). *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Zmerli, S., K. Newton en J.R. Montero (2007). Trust in people, confidence in political institutions, and satisfaction with democracy. In: J.W. van Deth, J.R. Montero en A. Westholm (red.), *Citizenship and involvement in European democracies* (p. 35-65). Londen: Routledge.

A white square house number with the black digit '3' is mounted on a brick wall. The bricks are reddish-brown with some variations in color and texture. The mortar is a light greyish-green.

3

Verenigingsleven en maatschappelijk middenveld

3.1	Maatschappelijke organisaties en sociale cohesie	65
3.2	Nederland in Europees en historisch perspectief	66
3.3	Verenigingen en de sociale binding van individuen	71
3.4	De bindingskracht van het verenigingsleven	75
3.5	Slotbeschouwing	83
	Noten	87
	Literatuur	89

3 Verenigingsleven en maatschappelijk middenveld

Esther van den Berg, Paul Dekker en Joep de Hart

3.1 Maatschappelijke organisaties en sociale cohesie

Het maatschappelijk middenveld is de sfeer die ligt tussen enerzijds het privédoel van burgers en anderzijds de markt en de politiek. Maatschappelijke organisaties verbinden burgers met elkaar. Als gevolg van deze onderlinge banden veronderstellen diverse auteurs (De Tocqueville 1990 [1835]; Putnam 2000; Warren 2001) individuele leereffecten, zoals onderling vertrouwen, de neiging tot samenwerking, solidariteit, en andere houdingen die sociale samenhang en verbondenheid tussen burgers helpen bevorderen. Maatschappelijke organisaties verbinden niet alleen uiteenlopende groepen burgers onderling, maar ook burgers met de politiek en de overheid. Zo kunnen ze bijdragen aan samenhang in de samenleving en politieke integratie. Samenhang moet overigens niet verward worden met harmonie. Maatschappelijke organisaties behartigen deelbelangen en vertegenwoordigen verschillende visies op het algemeen belang. Daarmee voeden ze de publieke controverses en politieke strijd die horen bij een democratische samenleving. Soms zullen dergelijke organisaties ook bijdragen aan de verscherping van maatschappelijke tegenstellingen en conflicten, waarbij niet op voorhand gegarandeerd is dat polarisatie uiteindelijk een bijdrage levert aan een meeromvattende integratie van belangen.

In dit hoofdstuk kijken we naar de bijdrage van het middenveld aan sociale samenhang. Die bijdrage betreft zowel interne effecten (onderlinge binding van burgers die lid zijn van een maatschappelijke organisatie) als externe effecten (overbruggende verbindingen tussen een organisatie en de buitenwereld). Na een inleidende omschrijving van de betrokkenheid van Nederlandse burgers bij maatschappelijke organisaties (lidmaatschappen, vrijwilligerswerk en andere activiteiten) in Europees en historisch perspectief (§ 3.2), bieden we op basis van recent onderzoek onder grote maatschappelijke organisaties zicht op het binnenleven van die organisaties en de interne bindingskracht van het verenigingsleven. Daarbij besteden we ook aandacht aan enkele trends die belangrijk zijn voor sociale cohesie. Op basis van bevolkingsonderzoek zoeken we vervolgens op individueel niveau naar samenhang tussen twee aspecten: enerzijds het lidmaatschap van maatschappelijke organisaties en anderzijds individuele kenmerken van burgers die helpen sociale samenhang in de samenleving en het politieke systeem te bevorderen, zoals onderling vertrouwen, informele relaties, burgerschapsnormen en politieke betrokkenheid (§ 3.3). Vervolgens bekijken we in hoeverre maatschappelijke organisaties verbindingen leggen tussen groepen burgers en sectoren in de samenleving, hoe de verbindingen met de overheid en politiek eruitzien, en welke expliciete pogingen worden gedaan om

betrokkenheid en participatie van verschillende groepen burgers in de samenleving te vergroten (§ 3.4). We sluiten af met een inschatting van de toekomstige betekenis van het verenigingsleven en maatschappelijk middenveld voor de sociale cohesie (§ 3.5).

3.2 Nederland in Europees en historisch perspectief

Figuur 3.1 biedt inzicht in het lidmaatschap van en de activiteit binnen vrijwillige organisaties. Dat gebeurt op basis van een enquête van de Eurobarometer uit 2004.¹ Op basis van een lijst met veertien soorten organisaties werd de respondenten gevraagd of ze lid waren en voor welke organisatie ze op dat moment actief waren of vrijwilligerswerk deden.² Het onderzoek betrof alle EU-landen, (incl. de toenmalige kandidaat-leden Bulgarije en Roemenië.

Figuur 3.1

Betrokkenheid bij vrijwillige organisaties als lid of actief deelnemer, bevolking van 27 landen,³ 2004 (in procenten)

Rechtsonder in figuur 3.1 zien we een groepje noordelijke landen, inclusief Nederland en Luxemburg. De aanhang van vrijwillige associaties is hier groot, maar de leden zijn niet erg actief. Links zien we Zuid-Europese en nieuwe lidstaten met een veel geringere aanhang en een zeer wisselende activiteit.³ Een middenpositie wordt ingenomen door oude lidstaten uit noord noch zuid, inclusief Slovenië. Zij zijn gemiddeld qua aanhang en activiteit. Het patroon van figuur 3.1 komt aardig overeen met het beeld dat eerder naar voren kwam uit de European en de World Values Studies (EVS en WVS) van 1981, 1990 en 1999/2000 (Dekker en Van den Broek 2005: 45-59; Baer 2007). In dat overzicht waren ook Canada en de Verenigde Staten opgenomen. Als de *civil societies* van al deze landen tegen elkaar werden afgezet, bleken die van Zuid-Europa deels elitair (weinig, maar actief lidmaatschap), die van Noord-West-Europa massaal (massaal, maar vooral passief lidmaatschap) en die van Noord-Amerika het meest actief (massaal en vaak actief lidmaatschap).⁴

Uit een meer economische en juridische vergelijking van non-profits (verenigingen en stichtingen) in het zogeheten Johns Hopkins-project komt Nederland naar voren als land met de grootste non-profitsector en als nummer één op de *civil society index*, een gewogen optelling van indicatoren voor de capaciteit (werkgelegenheid, giften, diversiteit van werkterreinen), duurzaamheid (eigen inkomen, overheidssteun, regelgeving) en impact (toegevoegde economische waarde, publieke steun via lidmaatschappen, aandeel in de sociale dienstverlening) van non-profits (Salamon et al. 2004). Daarbij gaat het in Nederland vooral om zorginstellingen, scholen, woningcorporaties en dergelijke, die vaak wel begonnen zijn als burgerinitiatieven, maar nu functioneren als professionele organisaties die sterk worden gereguleerd en gefinancierd vanuit de overheid. Van verenigingsleven is hier nauwelijks of geen sprake meer, maar soms zijn er wel veel vrijwilligers werkzaam, fungeren de organisaties als verbinding tussen burgers en overheid en zijn ze ondersteunend voor nieuwe burgerinitiatieven.

Nederland wordt vergeleken met andere landen gekenmerkt door een massale, maar niet zeer actieve aanhang van maatschappelijke organisaties en een sterk geïnstitutionaliseerd en geprofessionaliseerd middenveld. De aanhang van traditionele organisaties als kerken, vakbonden en politieke partijen is hier beperkt, terwijl internationale ideële mailinglistorganisaties als Amnesty International, Greenpeace en het Wereld Natuur Fonds zeer populair zijn (SCP 2000: 135).

3.2.1 Vroeger en nu

Als we kijken hoe Nederlanders in de loop der tijd betrokken zijn geweest bij maatschappelijke organisaties in Nederland, laten bevolkingsenquêtes (tabel 3.1) een stijgende lijn zien in het aantal lidmaatschappen sinds eind jaren zeventig van de vorige eeuw. Vergeleken met een kwart eeuw geleden vinden meer Nederlanders aansluiting bij een maatschappelijke organisatie, terwijl er minder mensen zijn die zich bij geen enkel verband aansluiten. Als we alleen kijken naar het meest recente decennium, buigt de lijn van het aantal lidmaatschappen voor verschillende sectoren echter naar

beneden. Dit geldt met name voor politieke partijen, diverse ideële organisaties en een aantal recreatieve organisaties.

Tabel 3.1

Lidmaatschap van organisaties, bevolking van 18 jaar en ouder, 1979-2007 (in procenten)

	1979	1987	1995	1999	2003	2007	% verandering 1979-2007
ideële organisaties totaal, wv.	11	13	15	12	12	11	0
politieke partij of politieke vereniging	9	7	7	6	4	5	44
organisatie met specifiek maatschappelijk doel ^a	3	8	11	9	9	9	200
belangenorganisaties totaal, wv.	22	24	26	26	22	20	9
werknemers/-geversorganisatie	18	17	20	22	17	16	11
onderwijs- of schoolvereniging	7	11	11	9	8	7	0
recreatieve organisaties, wv.	28	40	42	41	39	35	25
sportvereniging	17	28	30	29	29	29	71
zang-/muziek-/toneelvereniging	5	8	9	9	7	6	20
hobbyvereniging	3	7	9	8	5	4	33
vrouwenvereniging of -bond	5	7	8	6	4	4	20
jeugdvereniging, clubhuis, scouting	2	3	4	4	2	2	0
natuur-/milieuorganisatie	22	20	.
andersoortige vereniging	9	17	19	19	16	15	67
lid van een of meer van bovenstaande organisaties ^b	45	55	58	57	54	50	11
gemiddeld aantal mensen dat ergens lid van is	1,5	1,7	1,9	1,7	1,5	1,5	0
reket zich tot een kerkgenootschap	72	66	63	62	61	61	15
bevolking van 18 jaar en ouder (x 1000)	9.991	11.135	12.039	12.298	12.599	12.794	28

. = niet gevraagd

a Actiegroepen, Wereldwinkel, Amnesty International, enz.

b Excl. natuur/milieuorganisatie.

Bron: SCP (AVO'79-'07) gewogen uitkomsten

Tellingen die bij maatschappelijke organisaties zelf zijn verricht op basis van de leden- en donateursbestanden (tabel 3.2) laten een vergelijkbaar beeld zien. Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw tonen veel organisaties – vooral in de sectoren ‘internationale hulp’, ‘natuur en milieu’, ‘consumentenbelangen’ en ‘gezondheidszorg’ – een sterke groei van het aantal leden en/of donateurs. Politieke partijen, kerken, omroepen en vrouwenorganisaties zijn in die periode echter geslonken. Alle sectoren meegerekend wordt het beeld gekenmerkt door groei. In de meest recente periode vlakt de groei af en is er sprake van stabiliteit tot een lichte daling (wanneer we het verlies van de kerken meerekenen).

Tabel 3.2

Leden/donateurs van grote organisaties,^a 1980-2006 (aantallen x 1000 en veranderingen in procenten)

					% verandering	
	1980	1994	2000	2006	1980-2006	2000-2006
natuur en milieu	619	2.594	3.312	3.368	+444	+ 2
consumenten (excl. Woonbond)	3.136	4.332	5.466	5.930	+ 89	+ 8
internationale solidariteit	2.032	3.955	3.682	3.727	+ 83	+ 1
gezondheidszorg	2.353	4.754	4.814	3.989	+ 70	- 17
ouderen	388	510	520	590	+ 52	+ 13
welzijn (excl. Vrienden van de Hoop)	643	836	892	931	+ 45	+ 4
sport en recreatie (excl. HCC)	4.469	4.786	5.259	5.491	+ 23	+ 4
werknemers (FNV, CNV en Unie MHP)	1.500	1.605	1.789	1.674	+ 12	- 6
omroeporganisaties (excl. AVRO en EO)	2.881	3.863	2.600	2.352	- 18	- 10
kerken	9.606	8.466	7.810	6.867	- 29	- 12
politieke partijen (CDA, PvdA en VVD)	342	231	192	171	- 50	- 11
vrouwen	259	220	194	112	- 57	- 42
totaal	35.857	48.855	50.961	50.078	+ 40	- 2
bevolkingsomvang	14.091	15.342	15.864	16.334	+ 16	+ 3

a Organisaties met op enig moment in de periode 1980-2007 direct of via aangesloten organisaties 50.000 of meer leden/donateurs.

Bron: opgave door de organisaties; Van den Berg en De Hart (2008: 18)

Tot zover de ontwikkelingen in lidmaatschappen en donateurschappen volgens bevolkingsenquêtes en tellingen van organisaties. Een belangrijke actieve aanhang van organisaties bestaat uit vrijwilligers. Bevolkingsenquêtes zijn een belangrijke, maar niet altijd eenduidige bron voor het weergeven van ontwikkelingen in het vrijwilligerswerk. Sommige enquêtes focussen bij het meten van vrijwilligerswerk meer op het verrichten van onbetaald werk in de brede zin (incl. vrijwilligerswerk voor semioverheidsinstellingen, zoals scholen, ziekenhuizen enz.), andere meer op actief lidmaatschap in verenigingen. In tabel 3.3 zijn ontwikkelingen in het vrijwilligerswerk in kaart gebracht aan de hand van leefsituatieonderzoeken van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).

Tabel 3.3

Vrijwilligerswerk naar sector, bevolking van 18 jaar en ouder, 1997-2007 (in procenten)

	1997	1999	2001	2003	2004	2007
sportvereniging	12	14	13	14	13	13
culturele vereniging (zang, muziek, toneel)	5	5	5	5	5	5
hobbyvereniging	5	5	5	5	4	5
jeugdwerk	4	4	5	4	4	4
school (oudercommissie, bestuur, bibliotheek, leesouder e.d.)	9	9	9	8	9	9
sociaaleconomische organisatie	4	4	3	3	2	2
levensbeschouwelijke groep	9	8	9	8	8	9
politiek	1	2	1	2	1	1
andere organisaties	8	7	7	7	7	13
minstens één van deze	43	45	43	42	43	44

Bron: CBS (POLS'97-'04) gewogen resultaten; CBS (StatLine)

De meest recente CBS-cijfers geven aan dat in de sectoren 'sport' en 'andere organisaties' de deelname aan vrijwilligerswerk het grootst is. In de laatste categorie zullen naar verwachting veel ideële en liefdadigheidsorganisaties vallen, waaronder milieu-organisaties, internationale hulp- en gezondheidsorganisaties. Ook ten behoeve van scholen en levensbeschouwelijke groepen is een relatief groot percentage mensen actief. Voor politieke en sociaaleconomische organisaties is het kleinste aandeel vrijwilligers actief. Verschillende metingen van vrijwilligerswerk laten geen duidelijke trend zien. Het aandeel mensen dat vrijwilligerswerk doet, is in het afgelopen decennium redelijk stabiel gebleven, evenals de tijdsbesteding eraan. Een verschuiving van jong naar oud is wel een terugkerende bevinding (Dekker et al. 2007: 29-44).

Tegenover de stabiele cijfers voor deelname aan vrijwilligerswerk in bevolkings-enquêtes, werd enkele jaren geleden op basis van de Monitor lokaal vrijwilligerswerk (MLV) van CIVIQ gevonden dat ongeveer 38% van de onderzochte lokale organisaties een tekort aan vrijwilligers had (Devilee 2005: 23). Dat zou kunnen betekenen dat hoewel het aanbod aan vrijwilligers in de loop van de tijd redelijk stabiel is gebleven, de vraag naar vrijwilligers is gestegen. Met andere woorden: de vraag van de organisaties is groter dan het aanbod vanuit de bevolking. In lijn met de verschuiving van jong naar oud die in enquêtes werd vastgesteld, gaf ongeveer een kwart van de lokale organisaties aan op zoek te zijn naar meer jonge vrijwilligers (tot 30 jaar) en eveneens een kwart naar meer vrijwilligers in de leeftijdscategorie 30-50 jaar. Het onderzoek onder lokale groepen wees ook uit dat de betrokkenheid bij vrijwilligerswerk nog altijd vrij duurzaam is. Bijna de helft van de vrijwilligers bij de onderzochte lokale organisaties bleef vijf tot tien jaar als vrijwilliger actief (Devilee 2005: 22-23).

Het aantal lidmaatschappen van maatschappelijke organisaties is sinds eind jaren zeventig dus gestegen. Dat betekent dat ons land, vergeleken met enkele decennia

geleden, een dichter web aan verbindingen kent tussen burgers en maatschappelijke organisaties. Vanuit dit perspectief is het maatschappelijk middenveld als verbindende factor belangrijker geworden. Het beeld voor afzonderlijke sectoren is echter divers. Het web aan verbindingen tussen Nederlanders en politieke partijen of kerken is minder dicht geworden, terwijl er juist meer verbindingen tot stand zijn gekomen tussen burgers en bijvoorbeeld de milieubeweging of consumentenorganisaties. Omdat in het afgelopen decennium het percentage Nederlanders dat vrijwilligerswerk doet, redelijk stabiel is gebleven en ook de tijdsinvestering in vrijwilligerswerk geen sterke daling laat zien, kunnen we op basis van de gegevens uit bevolkingsenquêtes niet concluderen dat er sprake is van een algemene afname van sociaal kapitaal binnen organisaties. In paragraaf 3.4 zetten we enkele belangrijke ontwikkelingen op een rijtje en illustreren we deze aan de hand van concrete organisaties en praktijkvoorbeelden. We gaan daar nader in op de verschillen tussen soorten organisaties en de specifieke consequenties voor sociale cohesie. Maar eerst richten we ons, aan de hand van andere enquêtegegevens, op de betekenis van lidmaatschappen en vrijwillige activiteiten voor houdingen en gedragingen van individuen.

3.3 Verenigingen en de sociale binding van individuen

De rol van vrijwillige maatschappelijke verbanden in de vorming van gemeenschapszin en maatschappelijke en politieke betrokkenheid van individuen is veelvuldig bestudeerd. Dit varieert van de veel aangehaalde klassieker van De Tocqueville (1990 [1835]) over de Amerikaanse samenleving en democratie in de negentiende eeuw, via de landenvergelijkende studie van de *civic culture* van Almond en Verba (1989 [1951]) tot het werk van Putnam over regionale verschillen in *civic community* in Italië (Putnam 1993) en de neergang van het verenigingsleven in de Verenigde Staten (Putnam 2000).

Veronderstellingen daarbij zijn dat in het verenigingsleven en het daaraan gekoppelde middenveld mensen elkaar leren kennen. Ze leren elkaar samenwerkend vertrouwen, ze ontwikkelen hun sociale vaardigheden en een gemeenschappelijke oriëntatie op collectieve belangen, ze weten het nastreven van persoonlijke belangen te temperen, en gaan zich interesseren voor politieke en bestuurlijke aangelegenheden.⁵

Op het niveau van landen en andere collectiviteiten worden er doorgaans substantiële statistische verbanden aangetroffen tussen de omvang van de aanhang van maatschappelijke organisaties en indicatoren die wijzen op sociale cohesie, zoals wederzijds vertrouwen, steun voor solidariteit en betrokkenheid bij de politiek. Zo is er ook een sterk verband tussen de nationale niveaus van lidmaatschap, die we zagen in figuur 3.2, en steun voor de opvatting ‘de meeste mensen zijn te vertrouwen’ ($r = 0,84$; $p < 0,01$ bij $n = 27$). Daaruit kan echter niet worden afgeleid dat het verenigingsleven bijdraagt aan de sociale cohesie. Men weet niets over de causaliteit. Wederzijds vertrouwen, gevoelens van solidariteit, organisatiegeneigdheid en dergelijke kunnen

ook gemeenschappelijke culturele wortels hebben of gestimuleerd of juist afgeremd worden door dezelfde politieke en economische factoren.

De kwantitatieve onderzoeksliteratuur meldt op individueel niveau over de hele linie positieve statistische verbanden tussen betrokkenheid bij vrijwillige associaties en zaken als sociaal vertrouwen en sociale betrokkenheid, en ook institutioneel vertrouwen en politieke interesse en participatie. Deze relaties zijn echter vaak zwak. Dat is bijvoorbeeld het geval bij Morales en Geurts (2007: 135-157) die bivariate relaties presenteren tussen verschillende vormen van betrokkenheid bij maatschappelijke organisaties en sociaal vertrouwen in de Europese landen van het Citizenship, involvement and democracy (CID)-project. Soms zijn de relaties zelfs geheel afwezig. Ze vinden ook weinig steun voor het vermoeden dat persoonlijke en lieflijke contacten vertrouwen zouden stimuleren. Directe contacten met socialiserende effecten lijken ook niet nodig als het gaat om politieke betrokkenheid en participatie. Zo laten Van der Meer en Van Ingen (2009) met data van de European social survey (ESS) zien dat het verband tussen lidmaatschap en politieke participatie slechts voor bepaalde soorten maatschappelijke organisaties substantieel is (namelijk organisaties die al wat met politiek te maken hebben) en niet herleid kan worden op activiteiten daarbinnen. De aanhang van *checkbook*- of *mailinglist*organisaties is politiek ook actiever (cf. Selle and Strømsnes 2001: 134-147; Hooghe 2003). Paxton (2007) vindt met data uit de WVS aanwijzingen dat zowel op landenniveau als op individueel niveau meervoudige of overlappende lidmaatschappen van belang zijn voor sociaal vertrouwen. Voor zover er causaliteit mag worden verondersteld, is diversiteit blijkbaar belangrijker dan participatie als zodanig. Wat de Eurobarometer-gegevens uit figuur 3.2 betreft, vinden we op individueel niveau binnen de 27 landen correlaties van lidmaatschap (wel/geen lid zijn van minstens één organisatie) met (wel/geen) sociaal vertrouwen tussen 0,00 en 0,16 (in vijftien landen statistisch significant, $p < 0,01$). De verbanden zijn niet sterk, worden zwakker of verdwijnen zelfs als andere kenmerken meetellen. De statistische effecten van lidmaatschappen zijn duidelijk geringer dan die van opleidingsniveau. Dezelfde conclusie is te trekken met data van de EVS (Dekker en Van den Broek 2005).

Tabel 3.4 is gebaseerd op puur Nederlandse data, afkomstig uit het onderzoek Culturele veranderingen in Nederland (CV). De tabel laat de relaties zien tussen enerzijds betrokkenheid bij diverse organisaties via lidmaatschap of vrijwilligerswerk en anderzijds diverse indicatoren voor sociale cohesie. Net als in hoofdstuk 2 maken we gebruik van een combinatie van gegevens van meer dan 4000 respondenten uit 2004 en 2006. In die jaren is 80% van de ondervraagden lid van minstens één lidmaatschapsorganisatie en doet 37% daarvoor weleens vrijwilligerswerk. In overeenstemming met de eerder gepresenteerde gegevens hebben organisaties in de sfeer van de vrijetijdsbesteding de meeste aanhang (48% van de ondervraagden is ergens lid van), gevolgd door religie (39%) en sociaaleconomische belangenbehartiging (24%); 23% is lid van een of meer organisaties op een ander terrein.

Tabel 3.4

Lidmaatschap van en vrijwilligerswerk in verenigingen en de relatie met sociale cohesie, bevolking van 18 jaar en ouder, 2004-2006 (in procenten en procentpunten^b)

	%	indicatoren voor sociale cohesie ^a				
		geen gevoelens van isolement	normatieve zekerheid	sociaal vertrouwen	institutioneel vertrouwen	politieke interesse
allen	100	79	34	54	56	49
lid van een vrijetijdsorganisatie (sport, hobby, actieve cultuurbeoefening)	48	+ 3	+3	+5	+ 5	+ 4
lid van een religieuze organisatie (o.a. kerk)	39	(+ 1)	-4	(-2)	+ 5	- 2
lid van een economische belangenorganisatie (o.a. vakbond)	24	(- 1)	(- 2)	(- 1)	+ 4	+ 9
lid van een andere vereniging (o.a.. politieke partij)	23	(- 0)	+5	+ 6	+ 7	+12
lid van minstens één van deze organisaties	80	+ 1	(+1)	+ 1	+ 3	+ 2
vrijwilligerswerk voor een of meer organisaties	37	+ 2	+ 3	+ 6	+ 7	+ 8

a Wijst de uitspraak 'ik voel me van andere mensen geïsoleerd' af; is het (zeer)oneens met 'er zijn zoveel verschillende opvattingen over wat goed en wat verkeerd is, dat je soms niet meer weet waar je aan toe bent'; geeft de voorkeur aan 'over het algemeen zijn de meeste mensen wel te vertrouwen' boven 'je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen'; heeft in minimaal acht van tien binnenlandse instituties minstens 'enig vertrouwen'; en zegt van zichzelf 'sterk' of 'gewoon' geïnteresseerd te zijn in politiek.

b Afwijkingen staan in procentpunten. Niet-significante afwijkingen ($p \geq 0,05$ tweezijdig) staan tussen haakjes.

Bron: SCP (CV'04 en '06)

Met één opvallende uitzondering, namelijk die van leden van religieuze organisaties die minder normatieve zelfverzekerdheid tentoonspreiden dan niet-leden, vertonen alle significante afwijkingen het verwachte positieve effect. Groot zijn de verschillen echter niet en in een aantal gevallen verschillen leden en niet-leden niet significant van elkaar. Voor zover er van oorzakelijk verband sprake is, lijkt er in ieder geval geen sprake van sterke effecten. Met de beschikbare gegevens valt over de causaliteit verder niets te zeggen. Het is wel nuttig de statistische samenhang tussen betrokkenheid bij verschillende soorten organisaties en indicaties voor sociale cohesie iets nader te verkennen. Dat gebeurt in tabel 3.5. Hierin kijken we voor de beide soorten vertrouwen en politieke interesse naar de gecombineerde effecten van vier soorten organisaties (lidmaatschap en/of vrijwilligerswerk), al of niet in combinatie met enkele andere kenmerken. De statistische effecten van betrokkenheid bij de organisaties blijken opnieuw beperkt te zijn, maar ze verdwijnen evenmin over de hele linie als we rekening houden met andere kenmerken. Afgaande op de Nagelkerke pseudo

R^2 zijn de toegevoegde kenmerken wel veel belangrijker dan het al of niet betrokken zijn bij de vier soorten organisaties.

Tabel 3.5

Statistische effecten van lidmaatschap en vrijwilligerswerk op vertrouwen en interesse, bevolking van 18 jaar en ouder, 2004-2006 (in gecorrigeerde relatieve kansverhoudingen)^a

	sociaal vertrouwen		institutioneel vertrouwen		politieke interesse	
	organi- saties	+ andere kenmerken	organi- saties	+ andere kenmerken	organi- saties	andere kenmerken
lid/vrijwilliger vrijetijds-organisaties (50%)	1,5	1,2	1,5	1,3	1,3	(1,1)
lid/vrijwilliger religieuze organisaties (39%)	(0,9)	(1,0)	1,4	1,7	0,8	(0,9)
lid/vrijwilliger economische belangenorganisaties (25%)	(0,9)	(0,9)	1,2	1,2	1,5	1,4
lid/vrijwilliger overige organisaties (31%)	1,3	(1,1)	1,2	(1,1)	1,8	1,6
vrouw (51%)		0,8		0,8		0,5
jong (18-29 jaar) (18%)		0,8		(1,1)		0,6
oud (≥ 55 jaar) (33%)		(1,2)		(0,9)		1,2
lager opgeleid (26%)		0,5		0,6		0,4
hoger opgeleid (34%)		2,5		1,8		2,1
verricht betaald werk (60%)		1,3		1,5		(0,9)
heeft minstens wekelijks contact met burens (46%)		1,3		(1,0)		(1,0)
Nagelkerke pseudo R^2	0,02	0,12	0,03	0,11	0,05	0,17

a Niet en wel rekening houdend met andere kenmerken. Een waarde kleiner dan 1 duidt op een negatief effect van het genoemde kenmerk (= minder vertrouwen of interesse), een waarde groter dan 1 op een positief effect. Bij een waarde van 1 is er geen samenhang, een hogere waarde duidt op een positief effect. Niet-significante afwijkingen ($p \geq 0,05$ tweezijdig) staan tussen haakjes.

Bron: SCP (CV'04 en '06)

Het belangrijkste kenmerk is ook nu weer opleidingsniveau. Om een idee te geven van de ongecorrigeerde verschillen: van degenen die betrokken zijn bij vrijetijdsorganisaties, toont 59% sociaal vertrouwen, bij degenen die dat niet zijn is dat 49%; hoger en lager opgeleiden verschillen echter met 73% vertrouwen en 36% vertrouwen aanzienlijk meer. Dat relativeert het belang van verenigingen en maatschappelijke organisaties voor de bredere maatschappelijke binding van individuen. De grote verwachtingen die de eerdergenoemde denkers en onderzoekers wat dat betreft scheppen, worden niet gehonoreerd door de statistiek. Dat kan deels liggen aan de statistiek, en met name aan de indicatoren waarmee we hier sociale cohesie op individueel niveau proberen te benaderen, maar wellicht ook met veranderingen

bij organisaties en hun leden. Zo is het goed te bedenken dat De Tocqueville (1990 [1835]) schreef over vrijwillige verbanden waarin door langdurig gemeenschappelijk werk en met veel opoffering wegen werden aangelegd en scholen werden gebouwd. Hij schreef niet over organisaties die in ruil voor een beperkte financiële bijdrage wekelijks een uur ontspanning bieden of het geruststellende uitzicht op rechtsbijstand in geval van nood. Anders gezegd, maatschappelijke organisaties in het huidige Nederland doen andere dingen dan die in het Amerika van begin negentiende eeuw. Laten we nu eens kijken wat er in de verenigingen en met het middenveld hier en nu gebeurt. Dat doen we dit keer vanuit de praktijk, zoals we die vooral via een recent onderzoek bij bijna honderd van de grotere spelers op het maatschappelijk middenveld in beeld hebben gekregen (Van den Berg en De Hart 2008).

3.4 De bindingskracht van het verenigingsleven

3.4.1 Interne bindingskracht

Met betrekking tot hun bijdrage aan de sociale cohesie worden aan zogenaamde mailinglistorganisaties doorgaans andere effecten toegeschreven dan aan organisaties met veel persoonlijke contacten. Bij de eerste soort organisaties hebben de aangeslotenen weinig tot geen onderling contact en is hun band met de organisatie nogal passief; de interne bindingskracht wordt dan ook veel geringer geacht dan bij het andere type. Het onderscheid is nogal kunstmatig en sluit maar zeer ten dele aan bij de realiteit van het Nederlandse maatschappelijke middenveld, waar toch vooral sprake is van mengvormen: pure mailinglistorganisaties en organisaties met louter persoonlijke contacten komen niet zo vaak voor. Waarschijnlijk is het contrast ook wat te zwaar aangezet. Het overgrote deel van de leden van de meer traditionele face-to-face-organisaties blijkt niet of nauwelijks betrokken bij het bestuur van de vereniging en zelden actief op landelijk niveau. Aan de andere kant is het lidmaatschap of donateurschap van moderne mailinglistorganisaties bepaald niet betekenisloos vanuit sociaal en democratisch oogpunt. Via hun lidmaatschap of donateurschap staan burgers in verbinding met de organisatie en ook zonder onderlinge contacten ontstaat vaak een affectieve verbinding en identificatie met de organisatie en haar doelstellingen (zie ook Selle en Strømsnes 2001). Het informatietijdperk schept mogelijkheden voor tal van lichte vormen van betrokkenheid, bijvoorbeeld digitale interactie. Zoals we nog zullen zien, is ook het belang voor de meer extern gerichte aspecten van sociale cohesie – het verbinden van uiteenlopende groepen burgers, het leggen van verbindingen met overheid en politiek, en het betrekken van kwetsbare doelgroepen in de samenleving – niet uit te vlakken.

Een indicator voor de interne bindingskracht van organisaties is het aandeel actieve leden en vrijwilligers onder de achterban.⁶ Een belangrijke aspect is hierbij de ruimte die de structuur van de organisatie geeft om actief te zijn binnen de organisatie. Op beide onderwerpen gaan we nu eerst in, om vervolgens nog enige aandacht te beste-

den aan de rol van maatschappelijke organisaties als bron van overbruggend sociaal kapitaal.

Globaal geldt: hoe hoger het percentage actieve leden en vrijwilligers, hoe omvangrijker het verenigingsleven. Soms zijn actieve leden en vrijwilligers echter voornamelijk individueel actief en hebben ze weinig of geen contact met andere leden. Dat geldt bijvoorbeeld voor individuele activisten van Amnesty International die vanuit huis brieven schrijven om politieke gevangenen vrij te krijgen, of voor vrijwilligers van fondsen die als collectanten individueel geld inzamelen in hun eigen buurt.⁷ In kader 3.1 worden meer voorbeelden gegeven van soorten vrijwilligersfuncties en hun mogelijk bijdrage aan de sociale cohesie.

Kader 3.1 Vrijwilligersfuncties

Het aanbod aan vrijwilligersfuncties op het middenveld is enorm divers. Vrijwilligersfuncties variëren in de tijdsinvestering die het werk vergt en in het meer of minder periodieke karakter van het werk (vaste buddy van een dementiepatiënt of eenmalig vrijwillige begeleider van een vakantieweek voor dementiepatiënten en hun partners). Ze zijn bovendien onderscheidend naar de verantwoordelijkheden die iemand op zich neemt; bestuursfuncties of het coördineren van een plaatselijke collecte zijn voorbeelden van de meer verantwoordelijke functies, zaken zoals het bemensen van een stand of schoonmaken van (sport)accommodatie brengen minder verantwoordelijkheden met zich mee. Vrijwilligersfuncties zijn ook zeer divers wat betreft de vereiste vaardigheden: wie wil werken als multicultureel netwerker, voorlichter of medewerker van een telefonische hulplijn, dient te beschikken over specialistische kennis en vaardigheden.

Organisaties waar veel periodiek vrijwilligerswerk wordt verricht, zullen naar verwachting een intensiever verenigingsleven kennen dan organisaties waar dit werk overwegend ad hoc wordt gedaan. Aan de andere kant weten organisaties die veel laagdrempelige ad-hoc-taken aanbieden, meer vrijwilligers te mobiliseren, wat de reikwijdte van het verenigingsleven vergroot. De betekenis van verschillende vrijwillige functies voor sociale cohesie verschilt naar het type werk. Het coachen van een voetbalteam of het organiseren van koffieochtenden voor leden van de plaatselijke afdeling van een ouderenbond zijn belangrijk voor de interne bindingskracht van het verenigingsleven, terwijl een multicultureel netwerker of persvoorlichter vooral bijdragen aan overbruggende verbanden met andere groepen en sectoren in de samenleving.

3.4.2 Drie typen organisaties

In tabel 3.3 hebben we cijfers gepresenteerd over het percentage vrijwilligers per maatschappelijke sector. Er lijkt sprake van drie typen in het Nederlandse verenigingsleven.

In de sector 'sport en recreatie' vinden we vaak typische face-to-face-organisaties, waar het overgrote deel van de leden elkaar wekelijks fysiek ontmoet in plaatselijke groepen en verenigingen om gezamenlijke activiteiten te ondernemen. Die activiteiten worden begeleid door een flink aantal vrijwilligers. Op het landelijke bureau van

dit type organisaties werkt een betaalde staf die relatief bescheiden van omvang is. Het gaat hier om een relatief intensief verenigingsleven gecombineerd met een kleine schare professionals. Behalve bij organisaties zoals Scouting Nederland, die een bredere maatschappelijke oriëntatie hebben, is deze sector minder relevant voor het verbinden van mensen over de grenzen van de eigen groep.

Een tegenhanger vormen de organisaties in de sector 'consumentenbelangen'. Dit zijn vaak servicegerichte organisaties met juist een omvangrijke betaalde staf, maar een veel geringer aandeel actieve leden en weinig tot geen vrijwilligers. In tegenstelling tot het vorige type, kennen deze organisaties over het algemeen geen vertakkingen tot op het lokale niveau. Vanwege de grote ledenbestanden hebben ze weliswaar een groot bereik, maar het verenigingsleven blijft voornamelijk beperkt tot een bescheiden groep vrijwilligers, vertegenwoordigers in het ledenparlement of deelnemers aan online fora (zie bijvoorbeeld de ANWB). Consumentenorganisaties mogen dan als bron van sociale cohesie binnen de groep van minder groot belang zijn, daar waar zij optreden als belangenbehartiger van de leden, brengen zij wel verbindingen tot stand met de overheid en de politiek.

Natuur- en milieuorganisaties nemen een middenpositie in. Hoewel het mailinglistkarakter vaak meer gewicht heeft, bieden natuur- en milieuorganisaties over het algemeen meer ruimte aan persoonlijk contact dan consumentenorganisaties. Het aandeel actieve leden en vrijwilligers is gemiddeld veel kleiner dan in de sector 'sport en recreatie', maar groter dan in de sector 'consumenten'. Natuur- en milieuorganisaties hebben ook vaker vertakkingen tot op het lokale niveau, waar leden en donateurs betrokken kunnen raken bij de activiteiten van de organisatie. Gezien de ideële invalshoek van de sector is de identificatie met de organisatie en de betrokkenheid bij de doelstellingen van de organisatie veelal groot.

De formele interne structuur (de verenigingsdemocratie) en de dagelijkse besluitvormingspraktijk (top-down of bottom-up) geven een indicatie van de ruimte die leden en donateurs hebben om betrokken te raken bij het reilen en zeilen van de organisatie. Volgens vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties komen initiatieven tegenwoordig vaker vanuit de leden dan drie decennia geleden. Zij constateren dat de invloed van de leden in die tijd ongeveer gelijk is gebleven en dat hun leden nu minder onderlinge contacten hebben dan vroeger.⁸ Ledenwerving en ledenbehoud zijn voor de besturen van maatschappelijke organisaties centrale doelstellingen. Ook aan ledenbinding (het stimuleren van verbondenheid met de organisatie) geven ze een hoge prioriteit. Activiteit bij de leden bevorderen heeft noch een lage noch een hoge prioriteit in de bestuursdoelstellingen. Minder belangrijk is het leden met elkaar in contact te brengen (De Hart 2005; Van den Berg en De Hart 2008). Maatschappelijke organisaties kunnen het zich niet permitteren om met betrekking tot ledenwerving en binding passief of afwachtend te zijn. In een tijd waarin bindingen met maatschappelijke organisaties vluchtiger zijn, mensen niet vanzelfsprekend lang bij dezelfde club blijven en er steeds meer concurrentie is, moeten maatschappelijke organisaties investeren in het op de kaart zetten en houden van hun organisatie bij

de (potentiële) achterban en ervoor waken een slechte pers te krijgen. Illustratief voor de vergankelijkheid van de betrokkenheid van een kritische donateurschare zijn de bekende forse dalingen in het aantal donaties aan Plan Nederland (voorheen Foster Parents Plan) en de Hartstichting, toen enige jaren geleden hun aanpak en bestedingen in opspraak kwamen.

3.4.3 De basis aan zet

Tekenend voor zowel het belang dat organisaties hechten aan de relatie met leden en donateurs en de relatie met de buitenwereld, is de toenemende aandacht die democratisering, transparantie en goed bestuur krijgen. Zo heeft de invoering van nieuwe vormen van ledenraadpleging bij politieke partijen en de vakbeweging een groter aandeel leden weten te activeren. Hoewel het gaat om een lichte vorm van betrokkenheid, duiden hogere participatiecijfers op een licht versterkte interne samenhang binnen organisaties. We geven drie voorbeelden van de democratiseringsslag die bepaalde grote organisaties in het afgelopen decennium hebben gemaakt: politieke partijen, vakbonden en goede doelen.

Bij de PvdA en VVD lijkt wat dat betreft de opkomst van de beweging van Pim Fortuijn van belang te zijn geweest; het CDA en GroenLinks gingen al eerder over tot meer interne democratisering. Leden van deze partijen kunnen kandidaten voor belangrijke posities in de partij kiezen (waaronder de partijvoorzitter, de lijsttrekkers voor de Eerste en Tweede Kamerverkiezingen en de Europese verkiezingen) en hebben soms directe invloed op het formuleren van het verkiezingsprogramma. Doel is de aanhang meer te betrekken bij de organisatie, de uittocht van leden te stuiten en de organisatie voor potentieel nieuwe leden aantrekkelijker te maken. Hoe populair deze participatiemogelijkheden zijn, is af te lezen aan de opkomstcijfers. De opkomstcijfers van ledenraadplegingen binnen politieke partijen geven een divers beeld. In oktober 2002 konden CDA-leden hun partijvoorzitter kiezen en in november 2002 organiseerde de PvdA een ledenraadpleging over het lijsttrekkerschap. De opkomst bij deze ledenraadplegingen was respectievelijk 52% en 54%. In het najaar van 2003 konden VVD-leden hun partijvoorzitter en lijsttrekker voor de Europese verkiezingen aanwijzen. De opkomst bij deze ledenraadplegingen was aanzienlijk lager, met respectievelijk 13,5% en 16,2%. Bij latere ledenraadplegingen binnen de PvdA (partijvoorzitterschap 2004, lijsttrekkerschap Europees Parlement 2003) kwam ongeveer een derde van de leden opdagen (Voerman 2005: 230). Hoewel de opkomstcijfers nogal variëren, zijn ze over het algemeen hoger dan het percentage actieve leden dat vertegenwoordigers van politieke partijen opgeven in recent onderzoek, namelijk 10% (Data Maatschappelijke organisaties in beeld 2008).⁹

Ook de vakbeweging doet moeite leden te vinden en binden. Een afnemend percentage van de werkzame bevolking kiest namelijk voor het lidmaatschap van een vakbond. Onder invloed van de dalende organisatiegraad en het vergrijzende ledenbestand, zijn er vormen van ledenraadpleging ingevoerd. In 2003 raadpleegde de FNV haar leden over het sociaal akkoord met het kabinet. Een meerderheid stemde

in met dat akkoord. Bijna een op de vijf FNV-leden nam de moeite zijn of haar stem uit te brengen.¹⁰ Dat is meer dan het aandeel actieve leden zoals dat door vertegenwoordigers van de vakcentrale FNV en enkele van de grootste FNV-bonden werden ingeschat; zij taxeerden het aandeel actieve leden op 5% tot 10% (Van den Berg en De Hart 2008). Hoewel geen wondermiddel, bood de raadpleging de leden wel een extra mogelijkheid om invloed uit te oefenen.

In de goededoelenbranche heeft de positie van leden, donateurs en vrijwilligers aandacht gekregen van de commissie-Wijffels, die in 2005 de Code goed bestuur voor goede doelen uitbracht.¹¹ De code is inmiddels vervlochten in het keurmerk van het Centraal Bureau voor Fondsenwerving (CBF). Dat dwingt de geldinzamelende organisaties om de verschillende geledingen betrokkenen meer bij de organisatie te betrekken.

De digitalisering en de verbreiding van internet heeft efficiënte verbindingen mogelijk gemaakt tussen burgers en maatschappelijke organisaties. Deze organisaties zetten de nieuwe technologie onder meer in om de mening van hun achterban te peilen over relevante kwesties. Sommige hebben een vast ledenpanel dat periodiek wordt ondervraagd over actuele onderwerpen. Verder stellen maatschappelijke organisaties (soms besloten) delen van hun website open voor leden, met het oog op discussie en de uitwisseling van informatie en ideeën, of nodigen ze hun achterban uit voor deelname aan digitale acties. De digitalisering van een belangrijk deel van de individuele schrijfacties van Amnesty International leidde tot een flinke aanwas van individuele activisten (Van den Berg en De Hart 2008: 47). Ook binnen een organisatie als de ANWB leidde het gebruik van internet tot een groeiend digitaal verenigingsleven.

Een andere ontwikkeling die past in de bottom-up-tendens is de opkomst van tijdelijke, informele verbanden van leden binnen landelijke organisaties. In plaats van de permanente lokale groepen met een formele organisatiestructuur (zoals een vast bestuur) die vergrijzen en aan populariteit verliezen, ontstaan er meer informele ad-hoc-groepen van leden of sympathisanten die in mindere of meerdere mate gefaciliteerd worden door de landelijke moederorganisatie. Deze ontwikkeling is tekenend voor de zelfredzaamheid van de aanhang, de landelijke organisatie die zich dienstbaar opstelt ten opzichte van het particulier initiatief en de behoefte aan flexibele vrijwillige inzet. Voorbeelden zijn de Doenersgroepen van Oxfam Novib (zie kader 3.2) en de Greenteams van jonge Greenpeace-aanhangers.¹²

Kader 3.2 Oxfam Novib en de Doenersgroepen

Een klein decennium geleden kende de ontwikkelingsorganisatie Oxfam Novib op lokaal niveau nog verschillende groepen van actieve leden. Nadat deze groepen mede onder invloed van vergrijzing aan populariteit verloren, werd de structuur van het (lokale) vrijwilligerswerk gewijzigd. Begin 2008 startte Oxfam Novib met een flexibel vrijwilligersnetwerk. Het netwerk wordt gefaciliteerd door een aparte website waar vrijwilligers zich kunnen aanmelden: www.doeners.net. Op deze site kunnen potentiële vrijwilligers zich inschrijven voor ad-hocvrijwilligerstaken (zoals het bemensen van een stand op festivals), met elkaar in contact komen, zich aansluiten bij een bestaande Doenersgroep of een eigen Doenersgroep opzetten. Het vrijwilligersnetwerk telt momenteel ongeveer tien van dergelijke groepen met in totaal circa 400 mensen. Zij zijn op verschillende plaatsen in het land actief, zowel online als offline. De onderwerpen, de duur van de activiteiten en de faciliteiten die Oxfam Novib aanbiedt, variëren per groep. Er zijn groepen die zich langdurig voor de realisatie van een project inzetten, zoals een filmfestival of het voeren van campagne ten behoeve van 'eerlijk geld', terwijl er ook groepen zijn die zich voor kortere tijd inzetten voor een eenmalige fondswervende activiteit, zoals een sponsorloop. Sommige groepen voeren hun werk uit onder de Oxfam-vlag, terwijl anderen een zelfstandige activiteit opzetten in een losser verband, onder het motto 'proudly supported by Oxfam Novib'. Oxfam Novib organiseert borrels, netwerkdagen, introductiedagen en trainingen voor alle 'doeners'.

Bron: Ellen Heeres, Oxfam Novib, www.oxfamnovib.nl

3.4.4 Overbruggende verbindingen

Aldus een typering van ontwikkelingen in de interne bindingskracht van het verenigingsleven. Hoe staat het daarnaast met de externe bindingskracht van maatschappelijke organisaties? Vanuit democratisch oogpunt worden maatschappelijke organisaties van belang geacht vanwege drie factoren: hun vermogen verbindingen te leggen tussen uiteenlopende groepen burgers en sectoren in de samenleving, hun vermogen burgers, politiek en overheid dichterbij elkaar te brengen, en hun expliciete pogingen om de betrokkenheid en participatie van (soms kwetsbare) groepen burgers in de samenleving te vergroten. Al eerder werd vastgesteld dat dergelijke organisaties zich sinds de jaren tachtig naar eigen zeggen meer zijn gaan richten op de buitenwereld en minder naar binnen gekeerd zijn geraakt. Meer recent onderzoek bevestigt dat vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties veel belang hechten aan extern gerichte bestuursdoelstellingen. Van de in totaal veertien bestuursdoelstellingen die aan hen werden voorgelegd, behoren het uitdragen van de doelstellingen aan een breed publiek en het verzorgen van publiciteit naar niet-leden tot de top 4. Ook het uitoefenen van druk op overheidsinstanties of politieke besluitvorming scoort (met een zesde positie) vrij hoog. Het bevorderen van solidariteit met andere groepen komt uit op een middenpositie (Van den Berg en De Hart 2008).

Gevraagd naar hun contacten met de buitenwereld maken maatschappelijke organisaties het meest frequent melding van regelmatig contact met ministeries, media, politieke partijen en leden van de Eerste of Tweede Kamer. Op die manier willen zij de belangen en visies van hun aanhang inbrengen in het politieke proces en het publieke debat. Deze inbreng van uiteenlopende belangen door het middenveld draagt bij aan pluriformiteit in het democratisch systeem. Hoewel het risico van escalatie van belangentegenstellingen als gevolg van de inzet van maatschappelijke organisaties altijd bestaat, biedt het Nederlandse systeem van overleg tussen middenveld en overheid goede mogelijkheden de scherpste randen van conflicten weg te nemen. Onder deze omstandigheden functioneert het middenveld in feite als buffer tussen burgers en de overheid.

Met hun potentie om verzet tegen beleid te mobiliseren, zorgen maatschappelijke organisaties daarnaast ook voor een prikkel naar de overheid en de politiek om ontvankelijk te zijn voor de wensen van het middenveld (Warren 2001: 85). Bovendien wordt de achterban via verenigingsbladen, nieuwsbrieven en andere communicatiemiddelen op de hoogte gebracht van inzet en uitkomsten van lobbytrajecten. Diezelfde achterban komt hierdoor in contact met politieke discussies en verhoudingen. Ook als leden zien dat hun organisatie niet (helemaal) haar zin heeft gekregen, kan inzicht in de rol en inbreng van het middenveld in het beleidsproces de legitimiteit van overheid en politiek bevorderen. In de verschillende bemiddelingsrollen tussen burger en overheid en met hun vermogen burgers te betrekken bij de politiek, kunnen maatschappelijke organisaties een bijdrage leveren aan samenhang in het politieke systeem. Organisaties in de sector 'sport en recreatie', waar belangenbehartiging een lagere prioriteit heeft, zullen in dit opzicht minder belangrijk zijn dan ideële en belangenorganisaties, die meer gericht zijn op het politieke proces.

3.4.5 Lokaal, nationaal en internationaal

Maatschappelijke organisaties zijn mede van belang voor sociale cohesie, omdat zij verbindingen tot stand brengen tussen verschillende geografische niveaus. Voor ongeveer driekwart van de grote organisaties in Nederland (met meer dan 50.000 leden en/of donateurs) geldt dat zij zowel op landelijk niveau als op regionaal en/of lokaal niveau actief zijn. Organisaties die uitsluitend landelijk opereren, zijn in de minderheid (de Consumentenbond, de Waddenvereniging, de CliniClowns). Binnen veel face-to-face-organisaties (Scouting Nederland, vrouwenorganisaties) is het lokale niveau de plaats waar leden en vrijwilligers elkaar fysiek ontmoeten en betrokken zijn bij de activiteiten die de plaatselijke groep of afdeling aanbiedt. Via hun lidmaatschap van de landelijke organisatie komen deze leden echter ook in aanraking met thema's en discussies die op nationaal niveau spelen. Andersom raken leden vanuit hun lidmaatschap of donateurschap van landelijke organisaties ook betrokken bij lokale activiteiten. Zo worden donateurs van fondsorganisaties op plaatselijk niveau actief als collectant en raken leden van politieke partijen ten tijde van verkiezingen betrokken bij de uitvoering van lokale campagnes. Kortom, het landelijke, regionale en lokale niveau zijn aparte circuits die door interne communi-

catie, medezeggenschap en coördinerende structuren binnen de landelijke organisatie worden overbrugd.

Grote maatschappelijke organisaties leggen met hun activiteiten ook verbindingen over de landsgrenzen. Een kleine driekwart van de grote landelijke organisaties ontwikkelt activiteiten die gericht zijn op het buitenland. Ongeveer de helft betreft individuele leden bij activiteiten die gericht zijn op Europese landen en de Europese Unie. Leden en donateurs worden via ledenbladen en brochures geïnformeerd over Europese en mondiale ontwikkelingen. Organisaties organiseren voor hun leden en donateurs ook recreatieve evenementen, debatten, politieke campagnes en cursussen over internationale vraagstukken, inclusief Europa. Op die manier werken maatschappelijke organisaties aan een brede internationale betrokkenheid en kweken ze bij hun leden interesse voor mondiale ontwikkelingen. Het stimuleren van bewustwording onder het Nederlandse publiek ten aanzien van ontwikkelingsvraagstukken is een bekend onderdeel van het werk van organisaties in de sector internationale hulp. Maar ook buiten deze sector wordt aan internationale vraagstukken gewerkt, waarbij de leden worden ingeschakeld. Voorbeelden zijn de internationale projecten van Nederlandse vrouwenorganisaties, de samenwerking tussen organisaties in de sector 'internationale hulp' met organisaties buiten deze sector, en de ontwikkelingsinitiatieven in de sportwereld. De minst veeleisende vorm van betrokkenheid van burgers bij internationale vraagstukken is een financiële bijdrage. In 2005 was internationale hulp na kerk en levensbeschouwing het belangrijkste doel waaraan huishoudens doneerden (Schuyt et al. 2007; zie ook kader 3.3). Hoogstwaarschijnlijk ging het daarbij vooral om donaties ten behoeve van fondsen in de sfeer van ontwikkelingssamenwerking.

Ten slotte is het bevorderen van sociale cohesie in de samenleving voor verschillende organisaties een expliciet doel. Activiteiten die erop gericht zijn iedereen te laten meedoen aan de samenleving, sociale uitsluiting tegen te gaan of om verschillende etnische of sociaaleconomische circuits met elkaar in contact te brengen, zien we vooral terug in de sectoren 'gezondheidszorg', 'welzijn' en 'cultuur'. Voorbeelden zijn de cursussen 'vrienden maken' van het Nederlandse Rode Kruis of maatjesprojecten. Bij organisaties in de sector 'gezondheidszorg', waarvan ook patiëntenorganisaties deel uitmaken, staat de emancipatie van de doelgroep hoog op de agenda. In dat kader wordt de participatie bevorderd op terreinen als wonen, werken, onderwijs en vrije tijd. Organisaties in de sector cultuur zetten vaak projecten op om de samenhang in wijken en buurten te verbeteren, bijvoorbeeld de landelijke Burendag van het Oranjefonds (voor voorbeelden van interventies ter bevordering van interetnisch contact zie Wubs en Dagevos 2007). Hoewel we niet precies weten hoe sterk en duurzaam de effecten zijn voor de maatschappelijke participatie en het tegengaan van sociale uitsluiting, kunnen we wel vaststellen dat een grote groep mensen via dit soort projecten in contact komt met de buitenwereld. Bij de Zonnebloem alleen al krijgen bijna 60.000 mensen met een fysieke beperking regelmatig huisbezoek van vrijwilligers. Dergelijke groepen zouden anders in mindere mate de kans krijgen

deel te nemen aan het maatschappelijk leven of in contact te komen met mensen buiten hun eigen netwerk.

Kader 3.3 De internationale werken van het middenveld

Lokale afdelingen van de christelijk-maatschappelijke vrouwenbeweging Passage werken aan het project Geldzorgen wereldwijd, waarbij onder meer geld wordt ingezameld voor het opzetten van een garantiefonds voor leden van vrouwenorganisaties in Costa Rica en Sierra Leone. Ook binnen de NBVP-Vrouwen van Nu (voorheen Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen) wordt geld geworven voor microkredietprojecten voor vrouwen in ontwikkelingslanden. De aandacht voor ontwikkelingssamenwerking heeft ook de sportsector bereikt. De Nederlandse voetbalbond KNVB voert al sinds 1996 voetbalontwikkelingsprojecten uit. Zo heeft de bond een partnerschap met de Keniase organisatie MUSA, waarbij coaches worden opgeleid en ondersteuning wordt geboden aan het opzetten van sportstructuren, onder andere in de sloppenwijken van Nairobi. De betrokkenheid bij sportontwikkelingswerk strekt zich uit tot in de plaatselijke verenigingen in Nederland. Een lokale voetbalclub in Wijchen zamelde bijvoorbeeld geld in om jeugdleden van MUSA voor een paar weken te laten overkomen om kennis te maken met het Nederlandse voetbal; een ander voorbeeld is een hockeyclub in Reeuwijk, die fondsen wierf voor de hockeysport en andere maatschappelijke doelen in Oeganda.

Bron: www.passagevrouwen.nl; www.nbvp.nl; www.sportdevelopment.org.

3.5 Slotbeschouwing

Uit internationaal vergelijkend enquêteonderzoek blijkt dat in Nederland veel mensen georganiseerd zijn in verenigingen en andere maatschappelijke organisaties, maar daarin slechts in bescheiden mate actief zijn. Sinds het einde van de jaren zeventig laten bevolkingsenquêtes en institutionele tellingen tot in de jaren negentig een groei van het aantal lidmaatschappen zien. Afhankelijk van de vraagstelling in enquêtes en de associaties die deze oproept – ligt het accent op lokale verbanden of denkt men ook aan de ANWB en de omroepverenigingen? – verschillen de uitkomsten van de onderzoeken sterk. In paragraaf 3.2 kwamen we voor Nederland uit op een actuele organisatiegraad van 50% (tabel 3.1) tot (ruim) 80% (figuur 3.1, tabel 3.4). Sinds de jaren negentig lijkt er wel sprake van een beperkte daling, maar vergeleken met de rest van Europa en de Nederlandse situatie enkele decennia terug, is het niveau nog altijd hoog. Als we afgaan op de redelijk stabiel gebleven cijfers voor deelname aan vrijwilligerswerk, kunnen we ook niet concluderen dat de intensiteit van de verbanden van burgers met organisaties is afgenomen. Wel hebben we vastgesteld dat enkele sectoren waar persoonlijk contact belangrijk is (kerken, vrouwenorganisaties en politieke partijen) in de afgelopen decennia zijn geslonken en dat sectoren waar de onderlinge contacten tussen leden en donateurs minder gewicht hebben

(consumentenorganisaties, natuur- en milieuorganisaties, gezondheidsfondsen) zijn gegroeid. Dat laat zien dat organisaties met een klassiek verenigingsleven het tij minder mee hebben dan organisaties die zich vooral via mailinglijsten en de media manifesteren.

Over de relaties tussen de betrokkenheid van individuen bij maatschappelijke organisaties en hun houding tegenover de bredere maatschappij bestaat veel literatuur en onderzoek (§ 3.3). Deze gegevens steunen slechts in beperkte mate het idee dat verenigingen en middenveld de sociale cohesie verstevigen. Het vertrouwen in andere mensen en maatschappelijke instituties en de betrokkenheid bij de politiek zijn alleen (iets) groter onder leden en vrijwilligers van verschillende soorten verenigingen. Voor de vorming van sociale en betrokken burgers is opleidingsniveau ongetwijfeld belangrijker dan het lidmaatschap van organisaties. De organisaties leveren specifiekere bijdragen aan de sociale cohesie.

De bakermat van het moderne verenigingsleven ligt in de tweede helft van de negentiende eeuw (De Hart 1999). De massamobilisaties in het kader van de verzuiling en de emancipatiebewegingen van groepen burgers die voordien nauwelijks deelnamen aan het verenigingsleven, zijn van groot belang geweest voor de vormgeving van de *civil society* tussen staat, markt en privésfeer. In dit hoofdstuk hebben we ons gericht op het Nederland van na de hoogtijdagen van de verzuiling. Tegenwoordig organiseren Nederlanders zich vooral op de terreinen van religie, recreatie, consumentenbelangen en gezondheidszorg. Zowel de maatschappelijke omgeving als de interne structuur van het verenigingsleven is veranderd. Kuperus (2005: 44-46) somt een aantal problemen op waarmee het verenigingsleven zich momenteel geconfronteerd ziet: dalende ledentallen, vergrijzende afdelingen, gebrek aan animo voor vrijwilligerstaken, weinig doorstroming in besturen, geringe betrokkenheid bij de besluitvorming, fricties tussen werkorganisaties en verenigingsdemocratie (cf. Dekker et al. 2007).

Een aantal ontwikkelingen is hier beschreven vanuit het perspectief van de sociale cohesie. Al eerder constateerden we dat het traditionele verenigingsleven afneemt ten gunste van meer indirecte en 'gemedialiseerde' vormen van betrokkenheid van burgers bij maatschappelijke organisaties. In het verlengde hiervan ligt de inschatting die functionarissen van deze organisaties een aantal jaren geleden maakten: dat hun leden in de loop van de tijd minder interesse zijn gaan tonen voor het bezoeken van vergaderingen en bijeenkomsten (De Hart 2005: 33).

Van een absolute teloorgang van het verenigingsleven kunnen we echter niet spreken, want tegenover slinkende vrouwenorganisaties staan ook groeiende organisaties in de sector sport en recreatie, waar het bieden van een lokaal verenigingsleven de primaire activiteit is (Atletiekbond, Hockeybond). Bovendien is de andere kant van het verhaal van traditionele vrouwenorganisaties dat zij minder moeite zouden hebben vrijwilligers aan zich te binden, ook voor de langere duur (Devilee 2005: 16-18).

Ten slotte worden op het mesoniveau van het verenigingsleven ontwikkelingen waargenomen die ruimte bieden aan tijdelijke en lichte vormen van betrokkenheid. De verbreiding van een digitaal verenigingsleven, democratisering en lokaal parti-

culier initiatief (op ad-hocbasis en onder de vlag van de landelijke moederorganisatie) zijn trends die het verenigingsleven niet zozeer intensiever maken, maar wel meer mensen de mogelijkheid bieden op een relatief laagdrempelige manier actief te zijn.¹³ Deze ontwikkelingen zorgen ervoor dat een grotere groep mensen – zij het vaak tijdelijk en in lichte mate – actief betrokken raakt bij een landelijke organisatie. Zo is het maatschappelijk middenveld nog steeds van belang voor de interne samenhang van georganiseerde groepen. Er is wel een verschuiving waar te nemen van verbanden tussen leden onderling naar verbanden tussen leden met de organisatie.

Maatschappelijke organisaties zijn zich in de afgelopen decennia meer naar buiten gaan richten. Zij houden zich nu meer bezig met het beïnvloeden van de politiek, het bestuur en het publieke debat. Bovendien proberen ze uiteenlopende doelgroepen te bedienen, waaronder mensen uit kwetsbare groepen, en circuits te verbinden op verschillende geografische niveaus. Dat maatschappelijke organisaties naar buiten gericht zijn en bruggen slaan met andere sectoren, blijkt ook uit een aantal andere zaken. Zo is er aandacht voor onderwerpen als diversiteit en transparantie, ontstaan er op lokaal niveau samenwerkingsverbanden met andere doelgroepen in het kader van de Wet maatschappelijke ondersteuning (gehandicapten, ouderen en chronisch zieken trekken gezamenlijk op in WMO- platforms, zie Van den Berg en De Hart 2008: 45) en worden er initiatieven ontplooid in het kader van internationale samenwerking. Via communicatiekanalen – donateursbladen, nieuwsbrieven en de algemene media – blijven leden en donateurs niet alleen op de hoogte van de standpunten en inzet van hun organisatie, maar ook verbonden met het politieke proces, het publieke debat en de brede samenleving. Deze externe gerichtheid en functie als bruggenbouwer steunt het beeld van het middenveld als leverancier van extern gerichte sociale cohesie. Dit is van belang voor de samenhang in de maatschappij als geheel.

Het tijdperk van de verzuiling staat bekend als een periode waarin het verenigingsleven hecht en duurzaam was. Mensen waren als vanzelfsprekend langdurig en trouw lid van organisaties die aansloten bij hun levensbeschouwing. Daarbij was de interne sociale samenhang groot en zorgden de elites van de verschillende zuilen tevens voor het in stand houden van overbruggende verbindingen, voor eenheid in verscheidenheid op nationaal niveau. In het huidige tijdperk van individualisering en ontkerkelijking kiezen burgers veel minder vanzelfsprekend voor associatie op basis van levensbeschouwing en zijn zij voorwaardelijk loyaal aan hun organisatie. Het middenveld moet er dus veel aan doen om leden aan zich te binden. Met inachtneming van de waargenomen verschuiving naar meer lichte vormen van betrokkenheid (Hurenkamp et al. 2006) laat de huidige stand van het middenveld zien dat organisaties er goed in slagen de interne samenhang op peil te houden. De sterkere externe gerichtheid van het middenveld heeft geholpen een zekere politieke en sociale samenhang op nationaal niveau te behouden. Het politieke bestel is in de afgelopen decennia een aantal keer flink opgeschud door het wegvallen van de vanzelfspre-

kende loyaliteit van burgers aan hun zuil en de opkomst van de zwevende kiezer. Desondanks is het politieke systeem overeind gebleven. Meer nog dan in de tijd van de verzuiling staat het middenveld garant voor pluriforme inbreng in het politieke proces en voor verbindingen tussen achterban en politiek. Vanuit het oogpunt van sociale cohesie is het een gunstig gegeven dat het huidige middenveld de infrastructuur biedt voor zowel intensieve als luchtige vormen van betrokkenheid en daarbij oog houdt voor externe doelgroepen en de buitenwereld. Het leidt tot een milde vorm van groepssolidariteit, zonder dat dit ten koste gaat van de samenhang in de gemeenschap als geheel.

Noten

- 1 Zie Pichler en Wallace (2007) voor een uitvoeriger analyse van dit databestand. Zij besteden behalve aan het 'formele sociaal kapitaal' van verbondenheid met organisaties ook aandacht aan het 'informele sociaal kapitaal' van vriendennetwerken en informele hulp. Nederland heeft veel van beide.
- 2 Van vertrouwde organisaties als een vakbond of sportclub tot organisaties die in de belangstelling staan van de Europese Unie, maar bij de bij de ondervraagden waarschijnlijk niet altijd bekend zijn, zoals 'een organisatie die opkomt voor de rechten van ouderen' en 'een andere belangengroep voor specifieke doelen, zoals vrouwen, mensen met een specifieke seksuele geaardheid of lokale aangelegenheden'.
- 3 Griekenland (el) heeft een uitzonderlijk hoog percentage actieven onder de leden. Nadere analyse leert dat dat niet wordt veroorzaakt door enkele activistische soorten organisaties; het is namelijk over de hele linie van de veertien organisaties het geval.
- 4 De meting van lidmaatschappen en activiteiten in lidmaatschapsorganisaties blijkt een lastige zaak te zijn. Met verschillende vraagstellingen worden internationaal vaak zeer verschillende frequenties gemeten (Morales 2002: 497-523). Ook bij een vrijwel identieke vraagstelling doen zich in afzonderlijke landen soms vreemde sprongen in de tijd voor (Dekker en Van den Broek 2005: 92; Baer 2007).
- 5 Zie Warren (2001) en Fung (2003) voor overzichten van wat in de literatuur zoal aan positieve (neven)effecten wordt verwacht van verenigingen en andere maatschappelijke organisaties. Deze auteurs kijken vooral naar de gevolgen voor politiek en bestuur en naar wat organisaties op zichzelf staand en in samenspel doen. In deze paragraaf gaat het alleen om mogelijke socialiserende effecten op individuen.
- 6 Organisaties maken nog wel eens een onderscheid tussen vrijwilligers en actieve leden. Actieve leden zijn bijvoorbeeld de leden van sportbonden, ouderenbonden of Scouting Nederland die op plaatselijk niveau deelnemen aan de reguliere activiteiten die de organisatie aanbiedt. De mensen die in deze organisaties de uitvoering van de reguliere activiteiten ondersteunen, worden dan aangeduid als vrijwilligers. Wie bijvoorbeeld meevoetbalt in de competitie is een actief lid, wie voorafgaand aan de wedstrijd de lijnen kalkt, is vrijwilliger.
- 7 De bijdrage van de collectanten aan de sociale cohesie moet niet worden gezocht in het verenigingsleven van de betreffende fondsen, maar veeleer in de buurten waar ze vaak voor verschillende goede doelen langs de deuren gaan.
- 8 Zowel in 2003 als in 2008 heeft het SCP vertegenwoordigers van grote maatschappelijke organisaties gevraagd aan te geven of initiatieven vooral vanuit de leden worden genomen of vanuit de top van de organisatie, hoe groot de invloed van de leden is op het beleid van de organisatie en in hoeverre de leden onderlinge contacten hebben. In 2003 werd vertegenwoordigers tevens gevraagd in te schatten hoe de situatie voor hun organisatie was rond het jaar 1980. Omdat 1980 in retrospectief is ingeschat, moeten de uitkomsten met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd.
- 9 Daarnaast zijn de opkomstcijfers van ledenraadplegingen aanzienlijk hoger dan het aandeel leden dat gemiddeld deelneemt aan partijcongressen (variërend van 1,4% tot 6,8% bij GroenLinks, CDA en VVD van 1997-2005 (zoals opgetekend door Voerman 2004: 233). D66 kende in die periode enkele uitschieters naar boven, bijvoorbeeld 10,3% in 2002, 24,9% in 2005).
- 10 De opkomst bedroeg 18,1% (www.parlement.com/9291000/modules/fgkhef8jjw, geraadpleegd in juni 2008).

- 11 In de gedragscode zijn principes neergelegd voor het goed besturen van goededoelenorganisaties, waarbij ook de inbreng van leden en donateurs aandacht krijgt. Zo dienen de organisaties te streven naar optimale relaties met de achterban oftewel de belanghebbenden, zoals leden, vrijwilligers en donateurs. Organisaties die met vrijwilligers werken, moeten vrijwilligersbeleid formuleren. Ook moet er een regeling bestaan die het voor leden en donateurs mogelijk maakt om 'ideeën, opmerkingen, wensen en klachten kenbaar te maken en om met de organisatie in gesprek te komen' als zij vinden dat er onvoldoende naar hen wordt geluisterd (VFI 2005: 21).
- 12 Andere ontwikkelingen die passen in de bottom-up tendens zijn de verbreiding van 'Do it yourself'-initiatieven van groepen gelijkgezinde burgers die in eigen netwerk geld inzamelen voor een zelf gekozen goed doel (zie Schuyt en Gouwenberg 2005: 113) of 'burgerinitiatieven' in de betekenis van 'zelforganisatie van burgers, gericht op de verbetering van de eigen levenssituatie en/of de samenleving' (Mijde en Daru 2005: 11). Voorbeelden van burgerinitiatieven zijn bewonersgroepen die zich verzetten tegen de aanleg van een weg, ijveren voor de vestiging van een speeltuin of kinderboerderij of informele zelforganisaties van vluchtelingenvrouwen die elkaar ontmoeten en informeren over de gang van zaken in hun nieuwe thuisland.
- 13 Het bestaan van bottom-up-tendensen wil uiteraard niet zeggen dat het initiatief op het huidige middenveld geheel ligt bij de individuele leden. Uit eerder onderzoek weten we ook dat veel sectoren op het middenveld in de afgelopen decennia zijn geprofessionaliseerd, afgemeten aan de groei van het aantal betaalde krachten (De Hart 2005: 36). Een geprofessionaliseerde staf brengt ook een zekere centralisering van de kennis en invloed binnen de organisatie teweeg.

Literatuur

- Almond, G. en S. Verba (1989 [1951]). *The civic culture. Political attitudes and democracy in five Nations* (herdruk). Newbury Park/Londen/New Delhi: SAGE-Publications
- Baer, D. (2007). Voluntary association involvement in comparative perspective. In: L. Trägårdh (red.), *State and civil society in Northern Europe*. New York: Berghahn.
- Berg, E. van den en J. de Hart (2008). *Maatschappelijke organisaties in beeld. Grote ledenorganisaties over actuele ontwikkelingen op het maatschappelijk middenveld*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en A. van den Broek (2005). Involvement in voluntary associations in North America and Western Europe. In: *Journal of Civil Society*, jg. 1, nr. 1, p. 45-59 en 92.
- Dekker, P., J. de Hart en L. Faulk (2007). *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Devilee, J. (2005). *Vrijwilligersorganisaties onderzocht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Fung, A. (2003). Associations and democracy. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 29, p. 515-539.
- Hart, J. de (1999). Langetermijntrends in lidmaatschappen en vrijwilligerswerk. In: P. Dekker (red.), *Vrijwilligerswerk vergeleken* (p. 33-68). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, J. de (2005). *Landelijk verenigd. Grote ledenorganisaties over ontwikkelingen op het maatschappelijk middenveld*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hooghe, M. (2003). *Sociaal kapitaal in Vlaanderen*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hurenkamp, M., E. Tonkens en J.W. Duyvendak (2006). *Wat burgers bezielt*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Kuperus, M. (2005). *De vereniging op survival*. Utrecht: Civiq.
- Meer, T. van der en E. van Ingen (2009). Schools of democracy? In: *European Journal of Political Research* (te verschijnen).
- Morales, L. (2002). Associational membership and social capital in comparative perspective. In: *Politics & Society*, jg. 30, nr. 3, p. 497-523.
- Morales, L. en P. Geurts (2007). Associational involvement. In: J.W. van Deth, J.R. Montero en A. Westholm (red.), *Citizenship and involvement in European democracies* (p. 135-157). Londen: Routledge.
- Müjde, A. en S. Daru (2005). *Actieve burgers en vrijwilligersorganisaties*. Utrecht: Civiq.
- Paxton, P. (2007). Association memberships and generalized trust. In: *Social Forces*, jg. 86, nr. 1, p. 47-76.
- Pichler, F. en C. Wallace (2007). Patterns of formal and informal capital in Europe. In: *European Sociological Review*, jg. 23, nr. 4, p. 423-435.
- Putnam, R.D., m.m.v. L. Leonardi en R.Y. Nanetti (1993). *Making democracy work*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone*. New York etc.: Simon & Schuster.
- Salamon, L.M., S.W. Sokolowski et al. (2004). *Global civil society, volume 2*. Bloomfield: Kumarian Press.
- Schuyt, Th. N.M. en B.M. Gouwenberg (red.) (2005). *Geven in Nederland 2005*. Den Haag: Elsevier Overheid.
- Schuyt, Th.N.M., B.M. Gouwenberg, R.H.F.P. Bekkers, M.M. Meijer en P. Wiepking (red.) (2007). *Geven in Nederland 2007*. Den Haag: Elsevier Overheid.
- SCP (2000). *Nederland in Europa*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Selle, P. en K. Strømsnes (2001). Membership and democracy. In: P. Dekker en E. Uslaner (red.), *Social capital and participation in everyday life* (p. 134-147). Londen: Routledge.
- Smeitink, M. (2007). *Nationale goede doelen rapport. Midden in de samenleving*. Amsterdam: VFI, brancheorganisatie van landelijk wervende goede doelen.
- Tocqueville, A. de (1990 [1835]). *Democracy in America*. New York: Vintage Books.
- VFI (2005). *Advies van de Commissie code goed bestuur voor goede doelen*. Amsterdam: VFI.
- Voerman, G. (2005). Plebiscitaire partijen? Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties. In: G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2004* (p. 217-244). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen / DNPP.
- Warren, M. (2001). *Democracy and association*. Princeton: Princeton University Press.
- Wubs, H. en J. Dagevos (2007). Interetnische contacten bevorderen in Nederland. In: M. Gijsberts en J. Dagevos (red.), *Interventies voor integratie. Het tegengaan van etnische concentratie en bevorderen van interetnisch contact* (p.149-193). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

A close-up photograph of a brick wall. The bricks are reddish-brown with some variations in color and texture. A black square sign with four small silver screws is mounted on the wall, featuring a large white number '4' in the center.

4

Sociale cohesie als bouwsteen voor veilige buurten

4.1	Sociale veiligheid in de grote steden	96
4.2	Sociale veiligheid en sociale cohesie in eerder onderzoek	97
4.3	Sociale veiligheid en sociale cohesie: Nederlandse bevindingen	99
4.4	Herstructurering als interventie om sociale veiligheid te vergroten	102
4.5	Slot	104
	Noten	106
	Literatuur	108

4 Sociale cohesie als bouwsteen voor veilige buurten

Karin Wittebrood

Het creëren van een veilige woonomgeving heeft de laatste jaren sterk aan belang gewonnen; men is het er algemeen over eens dat criminaliteit, overlast en onveiligheidsbeleving moeten worden teruggedrongen. Vooral in de grote steden maakt men zich zorgen over de sociale onveiligheid: stedelingen worden vaker met criminaliteit geconfronteerd en voelen zich over het algemeen minder veilig dan niet-stedelingen (Oppelaar en Wittebrood 2006a). In het grotestedenbeleid is er dan ook veel aandacht voor het vergroten van de objectieve en subjectieve veiligheid. In het veiligheidsprogramma Naar een veiliger samenleving van de ministeries van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) en Justitie is het verbeteren van de kwaliteit van de leefomgeving een speerpunt, en dit is voortgezet in het project Veiligheid begint bij voorkomen, van het kabinet-Balkenende IV. Ook in het stedelijke vernieuwingsbeleid van het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) is het verbeteren van de leefbaarheid een van de prominente doelstellingen. Delen van het veiligheidsbeleid en het gehele stedelijke vernieuwingsbeleid vormen afzonderlijke pijlers van het grotestedenbeleid.

Een van de heersende denkbeelden – binnen het overheidsbeleid, maar ook daarbuiten – is dat de sociale veiligheid vergroot kan worden door de sociale cohesie binnen een buurt te versterken. Om dit te bereiken wordt onder andere gestreefd naar een evenwichtige bevolkingssamenstelling binnen woonbuurten. Dergelijke doelstellingen worden vooral gehanteerd voor stadswijken waar de woningen relatief slecht zijn en de bevolking een sociaaleconomische achterstand heeft ten opzichte van de rest van de stad.

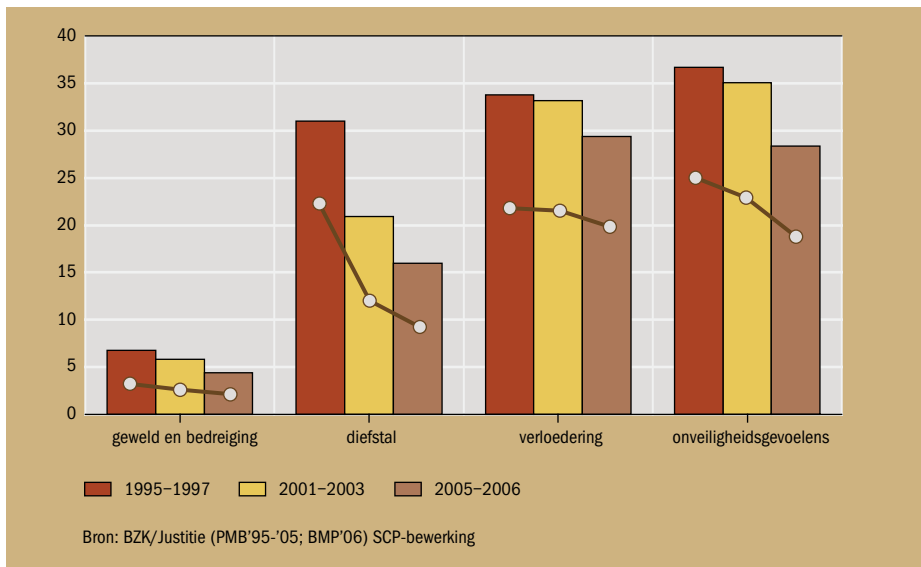
In dit hoofdstuk gaan we in op de vraag in welke mate de gedachte dat sociale cohesie als bouwsteen fungeert voor veilige wijken plausibel is. Na een korte beschrijving van de sociale veiligheid in de grote steden, geven we een overzicht van de belangrijkste ideeën over de relatie tussen sociale cohesie en sociale veiligheid. We gaan ook in op de empirische relatie tussen sociale cohesie en sociale veiligheid in de woonomgeving. Vervolgens richten we ons op de vraag of het aanbrenge van meer verscheidenheid in de woningvoorraad door herstructurering – een belangrijk instrument om de sociale samenhang in buurten te vergroten – een effectief instrument is om tot meer sociale veiligheid te komen. We sluiten dit hoofdstuk af met een korte slotbeschouwing.

4.1 Sociale veiligheid in de grote steden

Hoe staat het eigenlijk met de sociale veiligheid in de grote steden? Stadsbewoners worden duidelijk met meer criminaliteit en overlast geconfronteerd en voelen zich ook onveiliger dan bewoners uit andere delen van het land. Figuur 4.1 geeft de ontwikkeling weer van de sociale veiligheid in de 634 woonbuurten van de dertig grote steden (G30).¹ We hebben verschillende indicatoren voor sociale veiligheid gebruikt. Geweld en bedreiging, diefstal en verloedering zijn gemeten aan de hand van een aantal buurtproblemen, waarvan de ondervraagden konden aangeven of en in welke mate die voorkomen in hun eigen buurt.² Daarnaast is aan mensen gevraagd of ze zich wel eens onveilig voelen.³

Figuur 4.1

Sociale onveiligheid in de grote steden en in Nederland (zwarte lijn), 1995-2006

De belangrijkste constatering is dat de sociale veiligheid in de grote steden is toegenomen. Met name de afname in diefstaldelicten (-48%) en in geweld en bedreiging (-35%) in de eigen buurt is aanzienlijk, evenals de mate waarin mensen zich onveilig voelen (-23%). De verloedering is minder drastisch gedaald, maar nog altijd met 13%. We zien deze daling ook terug in de landelijke cijfers, weergegeven in de zwarte lijnen in figuur 4.1. Over mogelijke verklaringen van de afgenomen sociale onveiligheid heerst nog veel onduidelijkheid (zie ook Van Noije en Wittebrood 2008).

4.2 Sociale veiligheid en sociale cohesie in eerder onderzoek

Van oudsher wordt een relatie verondersteld tussen de sociale cohesie en de sociale veiligheid in buurten. Zoals ook in dit Sociaal en Cultureel Rapport weer duidelijk wordt, omvat 'sociale cohesie' vele aspecten (zie ook De Hart 2002). Binnen dit hoofdstuk zijn we vooral geïnteresseerd in sociale cohesie op het niveau van buurten en wijken, maar zelfs dan spelen nog allerlei aspecten een rol. Zo onderscheiden Forrest en Kearns (2001) vier dimensies van sociale cohesie die relevant zijn op het niveau van de buurt:

- gemeenschappelijke normen en waarden;
- sociale controle;
- sociale interactie;
- identificatie met de buurt.

In de hierna te bespreken literatuur, waarin sociale cohesie wordt gerelateerd aan sociale veiligheid, zien we de verschillende dimensies terug.

Theorievorming over de relatie tussen sociale cohesie en veiligheid vindt zijn oorsprong in de sociologische Chicago-school van de eerste decennia van de twintigste eeuw. De sociale-desorganisatietheorie van Shaw en McKay (1942) is in deze onderzoekstraditie bijzonder invloedrijk geweest. Volgens deze theorie zijn verschillen in delinquentie tussen buurten terug te voeren op de sociale organisatie in die buurten. Deze betreft effectieve internalisatie van normen die deviant gedrag afkeuren en kan gezien worden als een vorm van sociale cohesie (Hirschi 1969; Kornhauser 1978). Een buurt waarin een normenpatroon heerst dat criminaliteit sterk afkeurt, levert naar verhouding weinig potentiële daders op. Als er in een buurt veel etnische heterogeniteit, een hoge verhuismobilititeit en sociaaleconomische achterstand voorkomt, is er een grotere kans dat deze sociaal gedesorganiseerd is. Overigens is het niet zonder meer duidelijk dat een sterke sociale samenhang in een buurt gunstig is; deze kan immers ook sterk intern gericht zijn, waardoor de buurtbewoners zich juist afsluiten voor de rest van de samenleving (De Hart 2002; zie ook Blokland-Potters 1998).

Ook de aanwezigheid van sociale controle wordt in de sociale-desorganisatietraditie benadrukt als mechanisme om de buurt veilig te houden. Sociale controle wordt gezien als een middel om het publieke domein in de buurt leefbaar te houden (Janowitz 1975). Hiervoor is het van groot belang dat buurtbewoners op informele wijze een oogje in het zeil houden (Bursik 1988; Bursik en Grasmick 1993; Bellair 2000). Door in te grijpen wanneer het nodig is – door de jeugd terecht te wijzen of de politie in te schakelen – kunnen burgers zelf hun buurt veiliger maken of veilig houden. Als we sociale controle beschouwen als het plegen van een interventie in het collectieve goed, is het noodzakelijk dat er onderling vertrouwen en solidariteit onder de buurtbewoners heerst (Coleman 1990; Putnam 1993). Putnam (2000) benadrukt dat dit in alle buurten van belang is en niet alleen in gebieden met een hoge concentratie armen en minderheden. Wel oppert Putnam dat sociaal kapitaal (volgens hem een

aspect van sociale cohesie) in dergelijke buurten een relatief grotere rol speelt, omdat andere vormen van kapitaal (economisch en menselijk) daar minder aanwezig zijn.

Sampson et al. (1997) vinden in een studie naar buurten in Chicago dat juist de combinatie van solidariteit / onderling vertrouwen en de wil van burgers om in te grijpen in delinquent gedrag in de buurt, een grote bijdrage levert aan de veiligheid in buurten. Dit verklaart volgens hen ook een substantieel deel van de relatie tussen criminaliteit en de klassieke buurtkenmerken (sociaaleconomische status, immigrantenconcentratie en verhuismobiliteit) uit de sociale-desorganisatietraditie (zie ook Sampson en Groves 1989). De combinatie van solidariteit/vertrouwen en (informele) sociale controle wordt door Sampson en zijn collega's aangeduid met *collective efficacy* (te vertalen als 'collectieve zelfredzaamheid'). Collectieve zelfredzaamheid is uitgegroeid tot een zeer invloedrijk begrip binnen het buurtonderzoek.

Naast de sociale samenstelling van de buurt, bepalen de inrichting van de publieke ruimte en de aanwezigheid van voorzieningen (zoals winkels, scholen en parken) de mogelijkheden voor interacties tussen bewoners. Daardoor kunnen zij van invloed zijn op de sociale cohesie binnen de buurt. Zo vinden Glaeser en Sacerdote (2000) dat er in flatgebouwen – met hun grote bevolkingsdichtheid en veelal een gezamenlijke ingang – relatief veel sociale contacten tussen bewoners bestaan (maar zie hoofdstuk 5). Flap en Völker (2005) laten zien dat naarmate in buurten het voorzieningenniveau hoger is, er meer gemeenschapsgevoel en sociale contacten zijn (zie ook Völker et al. 2007; Van Dijk 2005; Peterson et al. 2000).

De stedenbouwkundige inrichting van de publieke ruimte (incl. aanpassingen aan de woningvoorraad) is mede van invloed op het vóórkomen van ongewenste gedragingen en op het ontstaan van gevoelens van onveiligheid (zie voor een overzicht bv. Van Gernerden en Staats 2006). Jacobs (1961) benadrukte in haar klassieke studie *The death and life of great American cities* dat bebouwing binnen buurten de mogelijkheid moet bevorderen tot sociale controle van het leven op straat. Zogenaemde *streets with no eyes* bieden mensen de gelegenheid ongestoord hun gang te gaan, hetgeen ongewenst is. Buurten moeten volgens Jacobs een hoge bebouwingsdichtheid hebben, een menging van functies als wonen, werken en voorzieningen, en kleine huizenblokken, zodat er voldoende mensen op straat zijn, die op elkaar kunnen letten (zie ook Van Kempen en Bolt 2003). Recentelijk heeft Blokland (2008) in een onderzoek in twee Rotterdamse vooroorlogse wijken laten zien dat, onder bepaalde voorwaarden, functiemenging een buurt veiliger kan maken. Ook andere studies laten zien dat de inrichting van de publieke ruimte en het gebruik van die ruimte relevant zijn voor de veiligheid en de veiligheidsbeleving (Wilcox et al. 2003 en 2004). Zo bleek de aanwezigheid van scholen en speelplaatsen in sommige omstandigheden de kans op geweld en inbraak te vergroten; angstgevoelens werden door de aanwezigheid van scholen en speelplaatsen echter nauwelijks door beïnvloed.

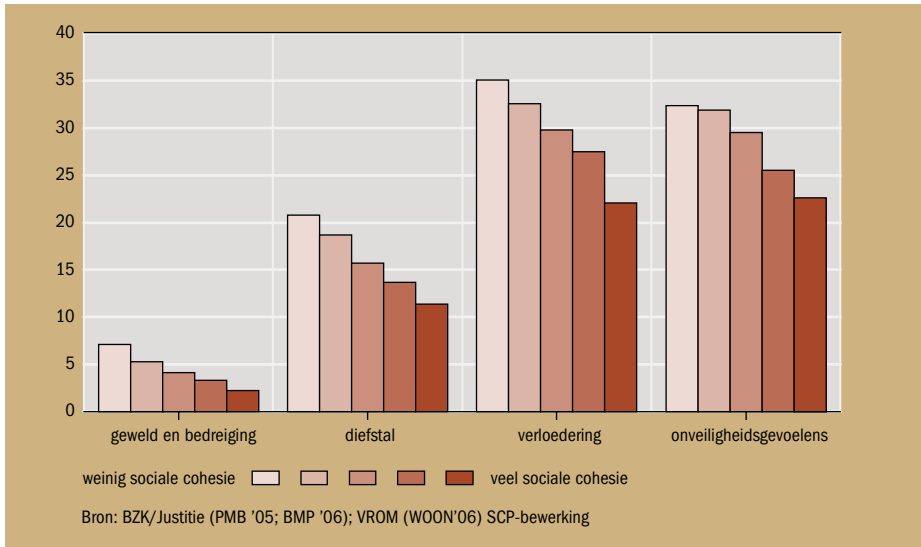
4.3 Sociale veiligheid en sociale cohesie: Nederlandse bevindingen

We zullen ons binnen dit hoofdstuk – als het gaat om sociale cohesie – richten op de mate waarin bewoners sociaal verbonden zijn met hun buurt (contacten tussen de bewoners) en zich identificeren met de buurt (vgl. Bolt en Torrance 2005; Lupi et al. 2007).⁴ Andere aspecten van sociale cohesie blijven hiermee onderbelicht, maar door de beperkte gegevens kunnen wij hierop geen licht werpen.

In welke mate is de sociale cohesie nu gerelateerd aan de sociale veiligheid? Figuur 4.2 geeft hier een indruk van. Deze figuur laat duidelijk zien dat in buurten met meer sociale cohesie de sociale veiligheid groter is: er zijn minder geweld en bedreiging, minder diefstal en minder verloedering, en de gevoelens van onveiligheid zijn er geringer.

Figuur 4.2

Sociale onveiligheid naar de mate van sociale cohesie in de buurt (634 woonbuurten)

Een interessante vraag is of meer sociale cohesie in de buurt ook de oorzaak is van een grotere sociale veiligheid, of dat de gevonden samenhang op een andere manier kan worden verklaard. Uit eerder onderzoek van het SCP blijkt duidelijk dat met name individuele kenmerken van bewoners een rol spelen bij de verklaring van veiligheid (Wittebrood en Van Dijk 2007). Kenmerken van de buurt hebben nauwelijks een zelfstandige invloed. Dit is een belangrijke bevinding, omdat dit vraagtekens zet bij de keuze voor algemeen beleid in plaats van wijkbeleid voor het verkleinen van sociale problemen. Als met name de samenstelling van de bewonerspopulatie een verklaring biedt voor verschillen in sociale veiligheid van buurten, zullen maatregelen om deze samenstelling te veranderen (zoals herstructurering) vooral leiden tot

verplaatsing van de problemen. Bewoners worden dan alleen maar anders verspreid over de stad en de sociale veiligheid in de stad als geheel zal er nauwelijks door veranderen. Maar verandering van de bevolkingssamenstelling heeft wel zin als het de bedoeling is om de last eerlijker over de stad te verdelen. Daardoor kan een specifieke wijk een minimaal niveau van veiligheid krijgen, waardoor deze weer bestuurbaar wordt (zie ook Uitermark en Duyvendak 2005).

Ondanks de, ten opzichte van individuele kenmerken bescheiden bijdrage van buurtkenmerken, is het interessant aandacht te besteden aan de relatieve invloed van de verschillende buurtkenmerken. Uit ons onderzoek kunnen we opmaken dat deze kenmerken (de woningvoorraad, de inrichting van de publieke ruimte, de aanwezigheid van voorzieningen, de bevolkingssamenstelling en de mate van sociale cohesie) alle, in meerdere of mindere mate, bijdragen aan de verschillen in veiligheidsbeleving tussen buurten (zie tabel 4.1).⁵ We lichten deze bevindingen hieronder toe.

Hoe bewoners criminaliteit en verloedering percipiëren, wordt relatief sterk bepaald door de omgevingsadressendichtheid (hoe te groter de dichtheid, des te meer criminaliteit en verloedering). Deze maat zou iets zeggen over de concentratie van menselijke activiteiten in de leefomgeving, door de aanwezigheid van adressen waar wordt gewoond, gewerkt en gewinkeld (Den Dulk et al. 1992). Verder zien we dat in gebieden met een hoge concentratie van winkels en horecagelegenheden, er meer criminaliteit en verloedering is. Relatief sterke effecten op geweld en bedreiging zijn ook zichtbaar van sociaaleconomische achterstand, en op diefstal van het aandeel niet-westerse allochtonen en de verhuismobiliteit. Bovendien vinden we dat de relatie tussen sociale cohesie en criminaliteit en verloedering blijft bestaan als we rekening houden met alternatieve verklaringen.

Voor de feitelijke kans op slachtofferschap (van geweld of inbraak) zijn andere buurtkenmerken relevant dan voor de gepercipieerde criminaliteit. Hoewel ook hierbij de omgevingsadressendichtheid en het aandeel niet-westerse allochtonen een rol spelen, lijken de sociaaleconomische achterstand en de sociale cohesie niet van belang. Verder zien we dat het aandeel sociale huurwoningen in een buurt en de concentratie winkels en horecagelegenheden de kans op slachtofferschap van geweld vergroten, terwijl het aandeel groen in de buurt de kans op inbraak vergroot.

Gevoelens van onveiligheid zijn sterker in buurten naarmate de adressendichtheid, de concentratie van winkels en horecagelegenheden, de verhuismobiliteit en het gebrek aan sociale cohesie er groter zijn. Het sterkst zijn deze gevoelens echter als de aanwezigheid van niet-westerse allochtonen naar verhouding groot is. Ook zien we dat het tempo waarin buurten van kleur veranderen, relevant is: hoe sneller het percentage allochtonen toeneemt, hoe onveiliger mensen zich voelen. Uit eerder onderzoek kwam dit ook al naar voren (Oppelaar en Wittebrood 2006b).

Tabel 4.1

Gestandaardiseerde effecten van buurtkenmerken op sociale veiligheid (gecontroleerd voor individuele kenmerken van de bewoners)

	perceptie geweld en bedreiging	perceptie diefstal	perceptie verloede- ring	slachtoffer- schap gewelds- delict	slachtoffer- schap (poging tot) inbraak	onveilig- heids- gevoelens
woningvoorraad						
% sociale huurwoningen	0,02**	n.s.	n.s.	0,12***	n.s.	0,05*
% vooroorlogse meergezinswoningen	n.s.	n.s.	0,03***	n.s.	n.s.	n.s.
% vroegnaoorlogse meergezinswoningen	-0,02***	-0,02*	-0,03***	-0,07*	n.s.	n.s.
inrichting van de publieke ruimte						
aandeel park en plantsoen	n.s.	0,01*	n.s.	n.s.	0,07**	0,03*
omgevingsadressendichtheid	0,04***	0,06***	n.s.	0,13**	0,23***	0,06*
voorzieningen						
concentratie van winkels/horeca	0,08***	0,03***	0,03***	0,13***	n.s.	0,07***
concentratie van basisscholen	0,01*	0,01*	n.s.	n.s.	n.s.	0,03**
sociale structuur						
sociaaleconomische achterstand	0,05***	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
% niet-westerse allochtonen	0,04***	0,06***	0,03**	0,15***	0,12**	0,17***
verkleuring van de buurt	n.s.	n.s.	0,03***	0,08**	n.s.	0,07***
verhuismobiliteit	0,02**	0,04***	n.s.	n.s.	0,10**	0,05*
sociale cohesie	n.s.	-0,03**	-0,02**	n.s.	n.s.	-0,08**

* p < 0,10; ** p < 0,05; *** p < 0,01; n.s.: niet significant

Bron: BZK/Justitie (PMB'01 en '03); VROM (WBO'02, VOIS'06); CBS (RIO'02; PCR'02); ABF (ABF-monitor'02) SCP-bewerking

De belangrijkste conclusies uit het voorgaande zijn dat er op het niveau van de buurt een positieve samenhang bestaat tussen de sociale cohesie en de sociale veiligheid. Deze samenhang kan grotendeels verklaard worden door verschillen in bewonerspopulatie. Sociale en fysieke kenmerken van de buurt leveren maar een beperkte zelfstandige bijdrage aan de sociale veiligheid. Toch is er sprake van een significante bijdrage. De invloed van sociale cohesie is vooral aanwezig bij de beleving van onveiligheid, en niet bij feitelijk slachtofferschap.

4.4 Herstructurering als interventie om sociale veiligheid te vergroten

Zoals al in de inleiding van dit hoofdstuk aangegeven, wordt vaak verondersteld dat door een (naar inkomen en/of etnische herkomst) meer gemengde bevolkingsopbouw, de sociale cohesie zal toenemen, en daarmee de leefbaarheid en veiligheid. Een van de maatregelen die wordt ingezet om dit te bereiken, is het veranderen van de kwaliteit en samenstelling van de woningvoorraad in een buurt, door woningen te slopen en nieuwe woningen te bouwen. Zoals we hierboven al hebben laten zien, blijkt de buurt als sociale context echter van gering belang. Maar dit wil nog niet zeggen dat ingrijpen in de buurt met herstructurering niet zinvol zou zijn (ongeacht de mechanismen).

Herstructurering is niet iets van de laatste jaren, maar vindt al decennialang plaats in Nederlandse steden (voor recente overzichten zie o.m. Kleinhans 2005; Kullberg 2006). In de jaren vijftig en zestig werd de kwaliteitsachterstand in de verkrotte vooroorlogse wijken aangepakt via grootschalige sloop; in de jaren zeventig werden bestaande woningen verbeterd. Eind jaren tachtig en negentig veranderde het beleid; het legde niet langer de nadruk op verwaarlozing en achterstallig onderhoud van de woningvoorraad, maar op de sociale problemen in de stad. Een tweedeling in de bevolking langs sociaaleconomische en etnische lijnen moest worden voorkomen. Hoewel de doelstellingen van het stedelijke vernieuwingsbeleid aan veranderingen onderhevig zijn geweest (zie bv. VROM-raad 2006), is het steeds de veronderstelling geweest dat er een betekenisvolle relatie is tussen herstructurering, verbetering van de sociale cohesie en de leefbaarheid en veiligheid in de buurt.

Door herstructurering van de woningvoorraad zal veelal de bewonerspopulatie in een buurt veranderen. Zeker als de fysieke ingreep daar expliciet op is gericht – zoals bij het vervangen van sociale huurwoningen door (dure) koopwoningen – worden oorspronkelijke bewoners gedwongen de buurt te verlaten en komen er bewoners met andere sociale kenmerken (vaak kapitaalkrachtigen) voor terug. De veronderstelling is, onder meer in het stedelijke vernieuwingsbeleid, dat onderlinge contacten in sociaal gemengde buurten een positief effect hebben op de sociale cohesie, en daarmee op de leefbaarheid en veiligheid. Of dit zo is, blijft vooralsnog onduidelijk. Er zijn aanwijzingen dat deze veronderstelling niet zonder meer juist is en dat sociale menging geen of zelfs negatieve effecten heeft op de sociale samenhang in de buurt (zie hierover Pinkster 2005).

In 2007 verscheen bij het SCP de studie *Aandacht voor de wijk*, naar de effecten van herstructurering op de leefbaarheid en veiligheid in de buurt (Wittebrood en Van Dijk 2007). Uniek aan dit onderzoek is dat de ontwikkelingen in herstructureringsbuurten vergeleken zijn met de ontwikkelingen in soortgelijke buurten waar geen herstructurering heeft plaatsgevonden.⁶ Onder herstructureringsbuurten verstaan we buurten waar tussen 1998 en 2003 een substantiële fysieke ingreep heeft plaatsgevonden. We noemen deze buurten in ons onderzoek ook wel experimentele buurten. In 70 van de 634 stedelijke woonbuurten vond een substantiële fysieke ingreep

plaats (algemene ingreep); in 30 van deze buurten was deze ingreep expliciet bedoeld om een concentratie kansarmen tegen te gaan: vooral sociale huurwoningen werden vervangen door koopwoningen (specifieke ingreep).⁷

In de eerste plaats blijkt uit het onderzoek dat een deel van de herstructurering (20%-25%) plaatsvindt in buurten die in zekere zin uniek zijn (zie tabel 4.2).

Tabel 4.2

Sociale samenstelling, sociale cohesie en sociale veiligheid voor en na herstructurering, 1998-2003 (algemene en specifieke ingreep)

	niet te koppelen experimentele buurten			gekoppelde experimentele buurten			controlebuurten			effect herstruc- turering	
	voor	na	Δ	voor	na	Δ	voor	na	Δ	Δna	DiD
algemene ingreep	(n = 18)			(n = 52)			(n = 52)				
% huishoudens met laag inkomen	30,8	22,2	8,6	23,6	15,6	8,0	24,3	16,4	7,9	0,8	0,1
% niet-westerse allochtonen	42,7	51,0	-8,3	24,4	28,8	-4,4	25,8	32,1	-6,3	3,3	1,9
sociale cohesie (schaalscore 0-100)	53,2	55,5	2,3	55,8	59,0	3,2	54,3	56,2	1,9	2,8	1,3
gewelddiscriminaliteit (schaalscore 0-100)	15,3	9,2	6,1	11,4	6,8	4,6	10,9	7,1	3,8	0,3	0,8
diefstalcriminaliteit (schaalscore 0-100)	46,9	20,7	26,2	38,1	20,9	17,2	39,7	20,7	19,0	-0,2	-1,8
verloedering (schaalscore 0-100)	43,6	34,7	8,9	41,7	33,2	8,5	41,5	34,5	7,0	1,3	1,5
% voelt zich wel eens onveilig	45,9	36,1	9,8	41,0	33,3	7,7	40,6	32,9	7,7	-0,4	0
specifieke ingreep	(n = 6)			(n = 24)			(n = 24)				
% huishoudens met laag inkomen	33,0	22,1	10,9	25,2	16,7	8,5	23,0	17,2	5,8	0,5	2,7
% niet-westerse allochtonen	51,0	56,6	-5,6	28,0	33,1	-5,1	26,4	32,8	-6,4	-0,3	1,3
sociale cohesie (schaalscore 0-100)	50,5	57,2	6,7	55,6	57,2	1,6	58,1	61,2	3,1	-4,0	-1,5
gewelddiscriminaliteit (schaalscore 0-100)	18,7	10,2	8,5	11,4	5,8	5,6	10,5	5,7	4,8	-0,1	0,8
diefstalcriminaliteit (schaalscore 0-100)	48,2	14,9	33,3	38,2	19,9	18,3	35,6	20,1	15,5	0,2	2,7
verloedering (schaalscore 0-100)	46,7	33,1	13,6	39,4	32,0	7,4	37,4	30,7	6,7	-1,3	0,7
% voelt zich wel eens onveilig	46,8	34,6	12,2	40,6	33,4	7,2	37,6	30,8	6,8	-2,6	0,4

Leeswijzer: als verschillen positief zijn bij de indicatoren van sociale cohesie en sociale veiligheid, duidt dat op een verbetering of een positief effect van herstructurering; Δ na is het verschil tussen de beide nametingen en DiD (difference in difference) is het verschil tussen de beide veranderingsmaten.

Bron: BZK/Justitie (PMB'95-'05; BMP'06); ABF (ABF-monitoren'98 en'06); VROM (WBO'98; WoON'06) SCP-bewerking

Dat kwam naar voren toen het onmogelijk bleek om voor een deel van de experimentele buurten een overeenkomstige controlebuurt te vinden. Het gaat hier om buurten met een relatief hoog aandeel huurwoningen en vroegnaarlogse woningen. Ook zijn het aandeel huishoudens met een laag inkomen en het aandeel niet-westerse allochtonen er aanzienlijk hoger dan in de experimentele buurten die we wel konden koppelen. Verder zijn de leefbaarheid en veiligheid in deze buurten relatief gering. Beleidsmatig is deze bevinding interessant, omdat er blijkbaar nauwelijks probleem-

wijken zijn waar niet fysiek wordt ingegrepen en waar dat wel voor de hand ligt door de grote fysieke en sociale problematiek. Ons onderzoek laat zien dat in deze buurten de leefbaarheid en veiligheid er in sommige opzichten sterk op vooruit zijn gegaan na de interventie. Of dit te danken is aan herstructurering blijft onduidelijk.

Uit ons onderzoek bleek verder dat er effecten van herstructurering zijn op de sociale samenstelling van de bevolking. Zoals te verwachten, zijn deze het sterkst in buurten met een fysieke ingreep, waarbij sociale huurwoningen aan de woningvoorraad zijn onttrokken en nieuwe koopwoningen zijn gebouwd (specifieke ingreep). In deze buurten is het aandeel huishoudens met een laag inkomen sterker gedaald dan in de controlebuurten. In buurten met een algemene ingreep zien we dit effect niet. Voorts is tussen 1998 en 2005 het aandeel niet-westerse allochtonen in de experimentele buurten minder toegenomen dan in de controlebuurten. Of er een algemene of een specifieke ingreep heeft plaatsgevonden, maakt daarbij niet uit.

Verder zien we dat de sociale cohesie iets is toegenomen: bijna 6% in de buurten waar een algemene fysieke ingreep heeft plaatsgevonden en 3,5% in de controlebuurten. In buurten waar een specifieke ingreep plaatsvond, is de sociale cohesie met 3% toegenomen en in de controlebuurten met ruim 5%. Een mogelijke verklaring voor deze laatste bevinding is dat een specifieke ingreep gericht is op het veranderen van de bevolkingssamenstelling, en de oude en de nieuwe bewoners zich (nog) niet gemengd hebben. Deze menging verloopt gemakkelijker in buurten met een algemene ingreep. Ook is het mogelijk dat door de sloop van woningen de sociale samenhang is verdwenen (Clampet-Lindquist 2004).

Zowel in de experimentele buurten als de controlebuurten zien we een toename van de sociale veiligheid. De vermindering van geweld en bedreiging (-40%) en van verloedering (-20%) is in de buurten waar een algemene fysieke ingreep heeft plaatsgevonden sterker dan in de controlebuurten (-35% resp. -17%). De afname van diefstal valt in de experimentele buurten iets lager uit dan in de controlebuurten (-45% resp. -48%), terwijl de afname van de onveiligheidsbeleving in beide typen buurten gelijk is (-19%). De bevindingen met betrekking tot een specifieke ingreep komen in grote lijnen overeen met die van de algemene ingreep. De verschillen in de ontwikkeling van de sociale veiligheid tussen de experimentele buurten en de controlebuurten zijn gering. Wel zien we iets vaker positieve effecten van herstructurering dan negatieve of geen effecten. De sterke toename van de sociale veiligheid in de experimentele buurten kan dus slechts in beperkte mate worden toegeschreven aan herstructurering en lijkt meer het gevolg te zijn van autonome ontwikkelingen (zie § 4.2).

4.5 Slot

De sociale veiligheid is in Nederland het afgelopen decennium toegenomen. Zowel landelijk als in de grote steden zien we deze ontwikkeling. Ondanks deze positieve ontwikkeling blijven bepaalde buurten relatief onveilig. Vaak is hier ook sprake van

een relatief slechte staat van de woningen en/of heeft de bevolking een sociaaleconomische achterstand ten opzichte van de rest van de stad.

Om de sociale veiligheid in deze wijken te vergroten, zijn vele initiatieven ontwikkeld. Veel van deze maatregelen zijn gericht op het vergroten van de sociale cohesie. Dat is niet zo verrassend. Onderzoek laat immers zien dat uiteenlopende dimensies van sociale cohesie gerelateerd zijn aan sociale veiligheid. Over de mechanismen die aan deze relatie ten grondslag liggen, bestaan nog veel onduidelijkheden. Duidelijk lijkt in ieder geval wel dat onderling vertrouwen en (informele) sociale controle de belangrijke aspecten van sociale cohesie zijn die de sociale veiligheid helpen vergroten. Tegelijkertijd zien we dat de sociale processen die zich afspelen tussen bewoners, naar verhouding een geringe invloed hebben. Voor het verklaren van de sociale veiligheid in de buurt zijn individuele kenmerken van bewoners veel belangrijker dan kenmerken van de buurt. De verwachting dat via versterking van de sociale cohesie de sociale veiligheid kan worden vergroot, zou dan ook beter getemperd kunnen worden.

Dat vooral kenmerken van de bewoners zelf een rol spelen bij de verklaring van de sociale veiligheid in buurten, wil echter nog niet zeggen dat maatregelen om de buurt te verbeteren niet zinvol zouden zijn. Een van de belangrijkste instrumenten voor het vergroten van de sociale cohesie in buurten is het aanbrenge van meer verscheidenheid in de woningvoorraad door herstructurering. We hebben laten zien dat er inderdaad (geringe) sociale effecten van herstructurering zichtbaar zijn. Het lijkt er echter op dat een verbetering van de betreffende buurt (minder kansarmen en meer sociale veiligheid), eerder het gevolg is van het verplaatsen van bewoners naar andere buurten dan van toegenomen sociale cohesie. Sociale problemen worden dus vooral anders verspreid over de stad en niet zozeer verminderd. Desondanks kan geconcludeerd worden dat met name in buurten waar de sociale veiligheid tot een onaanvaardbaar niveau is gedaald, herstructurering een positieve bijdrage zou kunnen leveren.

Noten

- 1 In dit hoofdstuk maken we gebruik van de indeling naar viercijferige postcodegebieden. Deze gebieden zijn relatief omvangrijk en soms nogal heterogeen naar woningvoorraad en bevolkingssamenstelling. Hoewel het zeker interessant is om ook op een lager aggregatieniveau te kijken, sluiten we aan bij de indeling waarop de doelstellingen van stedelijke vernieuwing en herstructurering zich richten.
- 2 Voor uiteenlopende buurtproblemen konden ondervraagden aangeven of ze (bijna) nooit, soms of vaak voorkomen in de eigen buurt. De gegevens zijn afkomstig uit de Politie-monitor bevolking (1995-2005) en de Bevolkingsmonitor politiekorpsen (2006). Met de volgende buurtproblemen is geweld en bedreiging gemeten: geweldsdelicten, bedreiging, lastigvallen op straat en dronken mensen op straat. Bij diefstal gaat het om: fietsdiefstal, diefstal uit auto's, inbraak in woningen en vernielingen/beschadigingen aan auto's. Fysieke verloedering is gemeten aan de hand van: rommel op straat, hondenpoep op straat, vernieling van telefoonscellen, bus- of tramhokjes en bekladding van muren en/of gebouwen. De indeling van de buurtproblemen is gebaseerd op een factoranalyse. Om schalen te construeren zijn alle items gehercodeerd, waarbij de antwoordcategorie 'vaak' de waarde 1 heeft gekregen en de overige scores de waarde 0. Vervolgens is per respondent de gemiddelde score berekend, waarbij op twee items missende waarden zijn toegestaan. Deze scores zijn vervolgens geaggregeerd naar het postcodeniveau. De schalen kunnen waarden aannemen tussen de 0 en 100.
- 3 Aan alle respondenten is de vraag gesteld: 'Voelt u zich wel een onveilig?'. Degenen die de vraag met 'ja' beantwoordden, is vervolgens gevraagd of zij zich zelden, soms of vaak onveilig voelen. We hebben het percentage respondenten berekend in een buurt dat zich soms of vaak onveilig voelt.
- 4 Sociale cohesie in een buurt is gemeten met behulp van negen uitspraken in het Woningbehoefteonderzoek van 1998 en het WoonOnderzoek Nederland (WoON) 2006. Het gaat om de volgende uitspraken: ik ben gehecht aan deze buurt, ik voel me thuis in deze buurt, ik heb veel contact met mijn directe buren, ik heb veel contact met andere buurtbewoners, ik voel me medeverantwoordelijk voor de leefbaarheid in de buurt, in deze buurt gaat men op een prettige manier met elkaar om, ik woon in een gezellige buurt met veel saamhorigheid, mensen kennen elkaar in deze buurt nauwelijks, ik ben tevreden met de bevolkingssamenstelling in deze buurt. Per stelling is op een vijfpuntsantwoordschaal vastgesteld in hoeverre de respondent het eens is met de stelling. Alle items zijn zo gecodeerd dat een hogere score duidt op meer sociale cohesie. Vervolgens hebben we voor alle items aan de hoogste twee scores de waarde 1 gegeven en de overige scores de waarde 0. Per respondent is de gemiddelde score berekend, waarbij op twee items missende waarden zijn toegestaan. Deze scores zijn vervolgens geaggregeerd naar het postcodeniveau. De schaal kan waarden aannemen tussen de 0 en 100.
- 5 Om na te gaan in hoeverre sociale en fysieke buurtkenmerken een zelfstandige invloed hebben op de veiligheid, bovenop die van de individuele kenmerken van de bewoners (geslacht, leeftijd, etniciteit, opleiding, dagelijkse bezigheid, gezinssituatie en woningtype), hebben we de gegevens geanalyseerd met zogeheten multilevelmodellen.
- 6 Hiervoor hebben we de leefbaarheid en de veiligheid in de wijk vlak voor de ingreep (1995-1997) vergeleken met die na de ingreep (2005-2006). Voor het selecteren van de soortgelijke buurten hebben we gebruik gemaakt van een methode die speciaal voor

dit type onderzoek is ontwikkeld (propensity score matching). Een adequate selectie van controlebuurten is belangrijk, omdat de herstructureringsbuurten (experimentele buurten) worden gekenmerkt door eenzijdige woningbouw, een concentratie van kansarmen en een lage sociale veiligheid. Om de effectiviteit van herstructurering vast te kunnen stellen, dienen de controlebuurten op deze kenmerken zoveel mogelijk op de experimentele buurten te lijken (voor meer informatie over de onderzoeksopzet zie Wittebrood en Van Dijk 2007). Voor dit onderzoek zijn uit diverse bronnen gegevens bijeengebracht over alle 634 woonbuurten in de dertig grote steden over de periode 1995-2006.

- 7 We spreken van een substantiële ingreep als er minimaal honderd woningen zijn onttrokken aan de woningvoorraad en minimaal honderd nieuw zijn gebouwd. In 70 van de 634 woonbuurten was dit het geval (algemene ingreep). In sommige van deze buurten was de ingreep expliciet bedoeld om een concentratie kansarmen tegen te gaan: in 30 van de 70 buurten werden vooral sociale huurwoningen vervangen door koopwoningen (specifieke ingreep).

Literatuur

- Bellair, P.E. (2000). Informal surveillance and street crime. A complex relationship. In: *Criminology*, jg. 38, nr. 1, p. 137-167.
- Blokland-Potters, T. (1998). *Wat stadsbewoners bindt*. Amsterdam: Kok Agora.
- Blokland, T. (2008). *Ogen op straat. Veiligheidsbeleving en sociale controle in achterstandbuurten*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bolt, G. en M.I. Torrance (2005). *Stedelijke herstructurering en sociale cohesie*. Utrecht: Nethur.
- Bursik, R.J. (1988). Social disorganization and theories of crime and delinquency. Problems and prospects. In: *Criminology*, jg. 26, nr. 4, p. 519-551.
- Bursik, R.J. en H.G. Grasmick (1993). *Neighborhoods and crime. The dimensions of effective community control*. New York: Lexington Books.
- Clampet-Lindquist, S. (2004). Hope IV relocation. Moving to new neighborhoods en building new ties. In: *Housing Policy Debate*, jg. 15, nr. 2, p. 415-447.
- Coleman, J.S. (1990). *Foundations of social theory*. Cambridge, MA/London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Dijk, T. van (2005). Victimization in the neighborhood. A sociological explanation for differences in criminal victimization across local communities. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Dulk, C.J. den, H. van de Stadt en J.M. Vliegen (1992). Een nieuwe maatstaf voor stedelijkheid. De omgevingsadressendichtheid. In: *Maandstatistiek bevolking*, jg. 40, nr. 7, p. 14-27.
- Flap, H.D. en B.G.M. Völker (2005). Gemeenschap, informele controle en collectieve kwaden in de buurt. In: B.G.M. Völker (red.), *Burgers in de buurt* (p. 41-67). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Forrest, R. en A. Kearns (2001). Social cohesion, social capital and the neighborhood. In: *Urban Studies*, jg. 38, nr. 12, p. 2125-2143.
- Gemerden, E. van en H. Staats (2006). *Ontwerp en sociale veiligheid. Eindrapportage*. Leiden: Universiteit Leiden.
- Glaeser, E.L. en B. Sacerdote (2000). The social consequences of housing. In: *Journal of Housing Economics*, jg. 9, nr. 1, p. 1-23.
- Hart, J. de (2002). *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hirschi, T. (1969). *Causes of delinquency*. Berkeley: University of California Press.
- Jacobs, J. (1961). *The death and life of great American cities*. New York: Vintage Books.
- Janowitz, M. (1975). Sociological theory and social control. In: *American Journal of Sociology*, jg. 81, nr. 1, p. 82-108.
- Kempen, R. van en G. Bolt (2003). *Tussen fysiek en sociaal. Een literatuuronderzoek naar de relatie tussen fysieke en sociale verschijnselen in steden*. Den Haag: Kenniscentrum Grote Steden.
- Kleinhaus, R.J. (2005). *Sociale implicaties van herstructurering en herhuisvesting*. Delft: Onderzoeksinstituut OTB.
- Kornhauser, R.R. (1978). *Social sources of delinquency*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kullberg, J. (2006). *De tekentafel neemt de wijk. Beloften en beperkingen in de herstructurering van buurten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lupi, T., M. de Stigter-Speksnijder, L. Karsten, S. Musterd en L. Deben (2007). *Leven in de buurt. Territoriale binding in drie vinex-wijken*. Amsterdam: Aksant.
- Noije, L. van en K. Wittebrood (2008). *Sociale veiligheid ontsleuteld. Veronderstelde en werkelijke effecten van veiligheidsbeleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Oppelaar, J. en K. Wittebrood (2006a). Sociale onveiligheid. In: A. Steenbekkers, C. Simon en V. Veldheer (red.), *Thuis op het platteland. De leefsituatie van platteland en stad vergeleken* (p. 267-287). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Oppelaar, J. en K. Wittebrood (2006b). *Angstige burgers? De determinanten van gevoelens van onveiligheid onderzocht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Peterson, R.D., L.J. Krivo en M.A. Harris (2000). Disadvantage and neighborhood violent crime. Do local institutions matter? In: *Journal of Research in Crime and Delinquency*, jg. 37, nr. 1, p. 31-63.
- Pinkster, F. (2005). Inkomenssegregatie in Nederlandse steden. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 80, boekaflevering, p. 99-121.
- Putnam, R.D. (1993). *Making democracy work*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Sampson, R.J. en B.W. Groves (1989). Community structure and crime. Testing social disorganization theory. In: *American Journal of Sociology*, jg. 94, nr. 4, p. 773-802.
- Sampson, R.J., S.W. Raudenbush en F. Earls (1997). Neighborhoods and violent crime. A multilevel study of collective efficacy. In: *Science*, jg. 277, nr. 5328, p. 918-924.
- Shaw, C.R. en H.D. McKay (1942). *Juvenile delinquency and urban areas*. Chicago: University of Chicago Press.
- Uitermark, J. en J.W. Duyvendak (2005). De bestuurbare buurt. Uitdagingen voor onderzoek en beleid op het gebied van sociale menging. In: *Migrantenstudies*, jg. 21, nr. 2, p. 87-101.
- Völker, B., H. Flap en S. Lindenberg (2007). When are neighbourhoods communities? Community in Dutch neighbourhoods. In: *European Sociological Review*, jg. 23, nr. 1, p. 99-114.
- VROM-raad (2006). *Stad en stijging. Sociale stijging als leidraad voor stedelijke vernieuwing*. Den Haag: VROM-raad.
- Wilcox, P., N. Quisenberry en S. Jones (2003). The built environment and community risk interpretation. In: *Journal of Research in Crime and Delinquency*, jg. 40, nr. 3, p. 322-345.
- Wilcox, P., N. Quisenberry, D.T. Cabrera en S. Jones (2004). Busy places and broken windows. Toward defining the role of physical structure and process in community crime models. In: *The Sociological Quarterly*, jg. 45, nr. 2, p. 185-207.
- Wittebrood, K. en T. van Dijk (2007). *Aandacht voor de wijk. Effecten van herstructurering op de leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Goede schuttingen maken goede burens

5.1	Inleiding	113
5.2	Buren in cijfers	116
5.3	'Je kent elkaar'	119
5.4	Plattelandsbewoners over hun buren	120
5.5	Conclusie en discussie	127
	Noten	130
	Literatuur	131

5 Goede schuttingen maken goede buren

Lotte Vermeij

5.1 Inleiding

Sociale samenhang in de buurt kan zich verheugen in een grote belangstelling van beleidsmakers. Als bewoners elkaar kennen en zich met elkaar verbonden voelen, zullen ze meer bereid en beter in staat zijn om voor elkaar en hun woonomgeving te zorgen, zo is de gedachte (zie ook hoofdstuk 4). Belangrijk zijn daarbij de ‘kleinschalige verbanden, waarin mensen dagelijks met elkaar omgaan’ (WRR 2005: 11). Met een scala aan initiatieven, variërend van de Nationale Burendag tot buurtbarbecues en gesubsidieerde ontmoetingsplekken, wordt vooral in probleemwijken geprobeerd de samenhang tussen buren te bevorderen (Kullberg 2006). De televisie draagt stevig bij aan het beeld dat er veel potentiële betrokkenheid is tussen buren, die vooralsnog onbenut is. Wie op televisie Yvonne Jaspers in ‘Yvon in de buurt’ en haar collega’s van ‘Achter de voordeur’ buren met elkaar in contact ziet brengen, zou bijna onmiddellijk de deur uitgaan om de eigen buren uit te nodigen.

5.1.1 Het belang van buren

Toch lijkt het beter de verwachtingen voor burenrelaties bescheiden te houden. Sinds de jaren vijftig staat de lokale omgeving niet meer op zichzelf, maar maakt zij steeds meer onderdeel uit van regionale en stedelijke systemen, waarbinnen bewoners zich verplaatsen om bijvoorbeeld te werken, winkelen of sporten. Deze in ruimtelijk opzicht wijdere oriëntatie van bewoners zorgt ervoor dat de directe lokale omgeving aan belang verliest als sociaal kader van het leven (Van Engelsdorp Gastelaars 2003). Nu nabijheid minder bepalend wordt en tradities minder dwingend worden, zijn mensen minder aangewezen op familie en buren en kunnen zij vrijer kiezen uit de mensen die hun pad kruisen. Hoewel de zelfgekozen vriendschappen vrijblijvender zijn dan de banden met familie en buren, passen vrienden weer beter bij elkaar. Zij bevinden zich vaak in dezelfde levensfase en hebben dezelfde leefstijl. Netwerken met veel vrienden zijn dan ook niet minder waardevol of solidair dan de meer traditionele netwerken met veel familie- en burenrelaties (Fischer 1982). Of de ontwikkelingen als een teloorgang van de sociale gemeenschap gezien moet worden, of als een bevrijding ervan (Wellman 1979), lijkt vooral een kwestie van interpretatie.

Wat overblijft tussen buren wordt wel aangeduid als een *community of limited liability* (Van Engelsdorp Gastelaars 2003; Hunter en Suttles 1972). Bewoners maken steeds meer hun eigen keuzes bij het vormen van sociale verbanden in de buurt. Niet iedereen is meer bij de buren betrokken, en wie dat wel is, bepaalt daarvoor zijn eigen context. Dit kan de school van de kinderen zijn, maar ook de dorpskroeg of

het voetbalveld. Directe buren hebben dus niet per definitie veel meer met elkaar te maken. Bovendien bestaan relaties met buren nu vrijwel altijd naast andere niet-lokale sociale verbanden. De grote keuzevrijheid resulteert in een grote diversiteit aan burenrelaties, die kan variëren van vriendschap voor het leven tot anonimiteit (Blokland 2005).

In overeenstemming met dit beeld laat onderzoek zien dat relaties tussen buren meestal te beschouwen zijn als zwakke verbanden (Henning en Lieberg 1996). Buren maken een praatje of helpen elkaar met kleine dingen, zoals het bewaren van een huissleutel, het uitlenen van gereedschap en het verzorgen van planten en huisdieren tijdens vakanties (Völker 1999; Lupi et al. 2007). Veelal voldoen de relaties tussen buren zelfs niet eens aan de definitie van een zwak verband. Dan groeten buren elkaar alleen in het voorbijgaan, of knikken ze naar elkaar. Dit wil echter niet zeggen dat burenrelaties onbelangrijk zijn geworden. Een vaak genoemde sterke kant van zwakke verbanden is dat ze een verbinding vormen tussen verschillende clusters van sterke verbindingen, waarmee ze toegang bieden tot hulpbronnen die anders moeilijk te bereiken zouden zijn (Granovetter 1983). In het geval van buren biedt de zwakke relatievorm ook andere voordelen. Zo dragen zwakke verbindingen – zelfs de meest vluchtige contacten als ‘goedemorgen’ zeggen – bij aan het gevoel thuis te horen in de buurt en veilig te zijn (Hipp en Perrin 2006; Henning en Lieberg 1996). Daarbij kunnen de schijnbaar onbetekenende interacties in de buurt het gevoel van binding aan en vertrouwen in de bredere samenleving versterken (Blokland 2005). Omdat buren elkaar ook het leven zuur kunnen maken, zijn gemoedelijke burenrelaties een groot goed. Door hun nabijheid hebben buren een unieke positie in elkaars leven. Ze vormen voor veel mensen dan ook een onderdeel van hun sociale netwerk, met een eigen functie. Voor het uitwisselen van kleine praktische hulp en een dagelijks praatje geldt dat een goede buur beter is dan een verre vriend. Wie emotionele steun nodig heeft, geld wil lenen of iets leuks wil doen met een ander, wendt zich liever tot familie en vrienden (Wellman en Wortley 1990).

Dat relaties tussen buren zwak zijn, hoeft dan ook niet als een minpunt beschouwd te worden. Het kan voor bewoners zelfs een doel zijn. Het feit dat buren fysiek zo nabij zijn, vraagt om een goede afbakening tussen het privéleven en het publieke domein. Goede burenrelaties spelen zich daarom vooral buiten af: op straat, in de tuin over de schutting of aan de deur. Wanneer op die plekken bewoners gesprekken voeren of geluiden produceren die buren confronteren met elkaars privéleven, gaat dat ook tegen de sociale norm in (Stokoe 2006). Dan krijgen mensen meer met elkaar te maken dan gewenst, en kunnen mechanismen in werking treden om afstand te scheppen. Tot die mechanismen behoren het instellen van normen over de juiste plekken voor contact en voor de geëigende onderwerpen van de dagelijkse conversatie (Crow et al. 2002). Als buren een werkbare balans weten te vinden tussen afstand houden en er zijn voor elkaar als het nodig is, kan dat als een *skilful accomplishment* beschouwd worden (Crow et al. 2002: 127).

5.1.2 Burenrelaties op het platteland

Het platteland wordt, niet in de laatste plaats door bewoners zelf (Simon et al. 2007), vaak gezien als uitzondering op de regel dat lokale verbanden nog maar weinig voorstellen. Ook de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) stelt dat sociale verbanden op het platteland 'over het algemeen hecht verankerd' zijn (WRR 2005: 48). In onderzoek geldt het platteland zelfs regelmatig als referentiecategorie, waartegen de nieuwe, dus stedelijke, gemeenschapsvormen worden afgezet (Fischer 1982; Tsai en Sigelman 1982). Dit is echter niet terecht. Ook op het platteland schrijdt de tijd voort en het sociale leven heeft er vrijwel niets meer weg van de traditionele, in zichzelf gekeerde dorpsamenleving van weleer (zie Tönnies 1887; Wirth 1938). Al in de jaren zeventig beschreef Brunt (1974) een dorpje in de Alblasserwaard waar driekwart van de werkzame dorpelingen buiten het dorp werkte; slechts 10% van de beroepsbevolking in dit voorheen agrarische dorp was nog werkzaam in de landbouw. Ook had het dorp te kampen met een toestroom van stedelingen, die de sociale structuur onherroepelijk veranderden. Sindsdien zijn op het platteland nog vele dorpswinkels, dorpscafés en zorgvoorzieningen vervangen door grootschalige voorzieningen buiten de dorpskernen of in grotere dorpen (Van Dam 1995). Ook is het autogebruik nog eens verdubbeld (Harms 2008) en heeft ruim driekwart van de plattelandsbewoners thuis toegang gekregen tot het internet (Van den Broek et al. 2006). Vrouwen werken steeds vaker buitenshuis (Gesthuizen 2006), waardoor veel huizen overdag leeg zijn. Nog niet een op de vier plattelandsbewoners is tegenwoordig geboren en getogen in de huidige woonplaats, en bijna de helft heeft ook in stedelijk gebied gewoond (Steenbekkers et al. 2008). Een deel van deze nieuwe bewoners zoekt het platteland op omdat ze zich aangetrokken voelen tot de vermeende hechte, kleinschalige verbanden (Van der Ziel 2003). Ze zullen hieraan wellicht ook willen bijdragen, maar ze zullen de trend niet kunnen stoppen: de dorpsamenleving wordt minder homogeen; bewoners brengen steeds minder tijd door te midden van hun burens en hebben steeds sterkere bindingen buiten het dorp.

Dit hoofdstuk gaat in op de omgang tussen burens op het Nederlandse platteland. Hoever gaan de contacten tussen burens? En is er sprake van werkelijke gemeenschapsvorming of kiezen mensen, ook op het platteland, met wie van de burens ze omgaan? We hebben voor twee invalshoeken gekozen. Allereerst gaan we in op de vraag wat burens voor elkaar betekenen en hoe de rol van burens in de stad en op het platteland verschilt. Hierbij wordt gebruik gemaakt van het databestand Nederlanders over het Platteland (NOP'07), dat verzameld werd in gestructureerde vraaggesprekken bij zowel plattelandsbewoners als stedelingen thuis (zie Steenbekkers et al. 2008; Vermeij en Mollenhorst 2008). Vervolgens beschrijven we hoe plattelandsbewoners praten over de lokale gemeenschap en de rol van hun burens hierbinnen. We maken hiervoor gebruik van gesprekken met dertien focusgroepen, die gehouden werden met zes verschillende groepen bewoners (jongeren, vrouwen, agrariërs, ondernemers, senioren, nieuwe bewoners) van zes verschillende plattelandsregio's (Zeeland, het Groene Hart, Zuidoost-Brabant, het Lauwersmeergebied, Twente en de Kop van Noord-Holland). In elke regio werden groepsgesprekken gehouden met

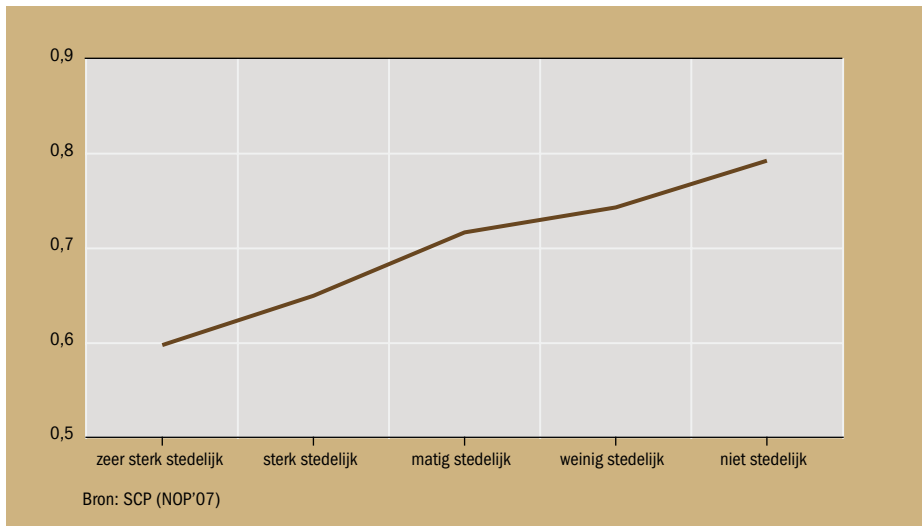
twee groepen (zie Simon et al. 2007). Beide gegevensbronnen maken deel uit van het onderzoeksprogramma de Sociale Staat van het Platteland (SSP).

5.2 Buren in cijfers

Zijn plattelandsbewoners meer op hun burenen gericht dan stedelingen? Eerder onderzoek wees uit van wel. Van de volwassen plattelanders heeft 75% minimaal wekelijks contact met burenen; onder stedelingen is dit percentage iets lager: 68%. Dit verschil is klein, maar toch opmerkelijk, omdat burenen op het platteland meestal op grotere afstand van elkaar wonen dan in de stad. Verwacht zou kunnen worden dat, door de komst van nieuwe bewoners en de ruimtelijke schaalvergroting, het contact tussen burenen op het platteland afneemt. Dit is niet het geval: tussen 1998 en 2003 steeg juist het aandeel plattelandsbewoners dat wekelijks contact heeft met burenen (Devilee en De Hart 2006). Daarbij zijn plattelandsbewoners meer te spreken over de omgang met hun burenen en zijn zij meer gehecht aan de buurt; dit geldt vooral voor de bewoners van het buitengebied (Knol 2002).

Figuur 5.1

De relatie tussen stedelijkheidsgraad en sociale samenhang tussen burenen, 2007 (n = 1906)

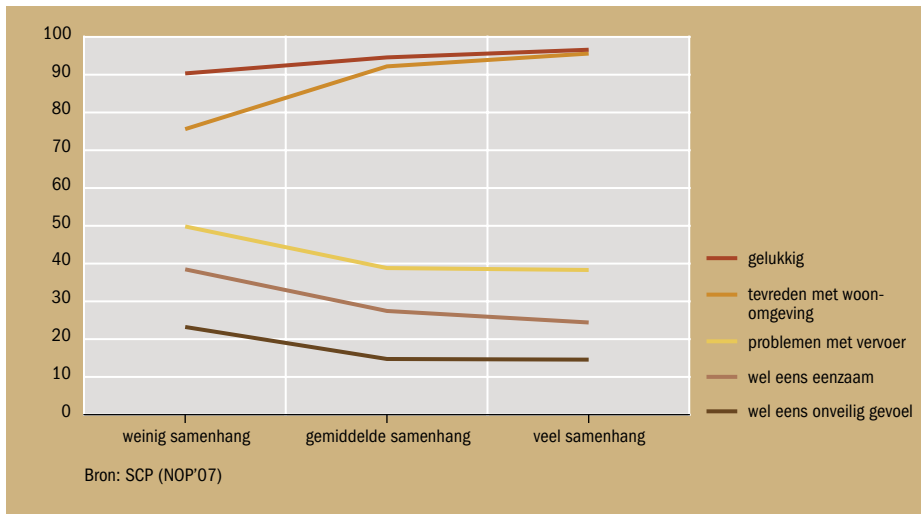
Om de sociale samenhang tussen burenen te berekenen, gebruiken we een samengestelde variabele. Deze is gebaseerd op elf stellingen, die betrekking hebben op de omgang tussen mensen in de directe omgeving – dus degenen met wie de respondenten een straat, weg, galerij of hofje delen (zie Vermeij en Mollenhorst 2008). Buurten waar bewoners aangeven elkaar te kennen en te groeten, zijn ook de buurten waar bewoners verwachten dat burenen elkaar zullen helpen als het nodig is en optre-

den tegen overlast en andere onwenselijke zaken. Figuur 5.1 laat het verband zien tussen de betrokkenheid tussen burens en de stedelijkheidsgraad van het viercijferige postcodegebied. Deze is gebaseerd op de omgevingsadressendichtheid.¹ We zien hier dat de overgang tussen stad en platteland een geleidelijke is: naarmate er minder mensen bij elkaar in de buurt wonen, is de sociale samenhang tussen burens sterker.

In hoeverre zijn mensen gebaat bij hechte burenrelaties? Om dit te onderzoeken, kijken we naar de relatie tussen betrokkenheid tussen burens en verschillende aspecten van individueel welzijn. Figuur 5.2 laat zien dat er inderdaad een relatie is. Mensen die veel betrokkenheid met hun burens ervaren, zijn gelukkiger en meer tevreden met hun woonomgeving dan mensen die weinig betrokkenheid ervaren. Ook voelen ze zich minder onveilig en eenzaam, en ervaren ze minder problemen met vervoer. De relaties tussen de sociale samenhang tussen burens en de verschillende vormen van welzijn zijn niet sterk (verklaarde variantie rond de 2%), maar de relatie blijft – met uitzondering van het verband voor onveilig gevoel – bestaan wanneer gecontroleerd is voor een reeks van individuele kenmerken en wanneer de analyses tot het platteland beperkt zijn (zie Vermeij en Mollenhorst 2008).

Figuur 5.2

De relatie tussen sociale samenhang tussen burens en verschillende aspecten van welzijn van bewoners (in procenten)

Maar wat doen burens daadwerkelijk voor elkaar? In tabel 5.1 is voor drie soorten hand-en-spandiensten aangegeven welke mensen hierbij informele hulp verlenen. We zien dat het vooral familieleden zijn die boodschappen voor elkaar meenemen, een lift geven en verzorging bieden. Vrij veel mensen ontvangen ook wel eens een lift van vrienden of kennissen, maar met boodschappen doen en verzorging thuis is deze groep weinig behulpzaam. Noch plattelanders, noch stedelingen ontvangen

veel hulp van hun burenen. De cijfers over de verzorging thuis hebben betrekking op weinig respondenten. De geringe betekenis van burenen bij het verzorgen van zieken thuis blijkt echter ook uit andere cijfers: slechts 6% van de mantelzorgers ontfermt zich over een buurman of -vrouw, 12% verzorgt een vriend of kennis, en in vrijwel alle overige situaties is de mantelzorger familie van de zorgbehoevende. Als de hulpbehoevende tijdelijk ziek is, is het aandeel helpende burenen hoger dan bij chronische klachten of een naderend overlijden (Timmermans 2003).

Tabel 5.1

Verschillende vormen van informele hulp door verschillende groepen contacten (in procenten)

	gezinslid	overig familie	buur of buurtgenoot ^a	vriend of kennis ^b
boodschappen wel eens meegenomen door...				
platteland	51.4	21.6	7.4	7.4
stad	49.6	21.8	7.8	9.9 **
(n = 2051)				
krijgt wel eens een lift van...				
platteland	45.8	31.5	9.6	23.6
stad	42.3	35.9	6.7	25.0 *
(n = 2051)				
wordt thuis wel eens verzorgd door... ^c				
platteland	13.6	21.0	3.2	3.8
stad	15.3	7.4	0.7	1.7
(n = 212)				

* p < 0,05, ** p < 0,01

a Familie buiten beschouwing gelaten

b Familie en buurtgenoten buiten beschouwing gelaten.

c Percentages van de 212 respondenten die aangaven formele en/of informele zorg thuis te ontvangen.

Bron: SCP (NOP'07)

Wanneer hulp wordt verleend tussen buurtgenoten die geen familie zijn, blijven de geleverde hand-en-spandiensten meer in balans dan wanneer zij wel familie zijn (Thomése 1998). Burenrelaties zijn dus relatief wederkerig. Dit duidt erop dat de sociale norm meestal voorschrijft dat per relatie de balans in de gaten gehouden wordt en dat de sociale-vangnetfunctie van buurten beperkt is, want wie weinig te geven heeft, ontvangt ook weinig. Gemiddeld genomen leggen zorgende familieleden overigens een behoorlijke afstand af. Wie zorgt voor een ouder, reist gemiddeld 26 minuten. Vrienden en kennissen reizen al minder (15 minuten) (Timmermans 2003). Het voordeel van burenen is dus evident. Toch nemen burenen vermoedelijk pas zorgtaken op zich wanneer hun burenen geen familie hebben of als familieleden het laten afweten.

Tussen stedelingen en plattelandsbewoners bestaan maar kleine verschillen. Stedelingen ontvangen net wat meer hulp van vrienden met de boodschappen en krijgen van hen ook net wat vaker een lift dan plattelanders. Dat plattelanders daadwerkelijk behulpzamer zijn voor hun burens, blijkt niet uit deze gegevens.

Kortom, de sociale samenhang tussen burens is op het platteland sterker dan in de stad. Zo wordt dit althans waargenomen door de bewoners zelf, en dit draagt positief bij aan hoe plattelandsbewoners hun leven ervaren. Zo komt op het platteland eenzaamheid minder voor, mede dankzij de betrokkenheid tussen burens. Toch doen burens feitelijk niet zoveel voor elkaar. Als mensen hulp nodig hebben, zijn familieleden veel belangrijker, zowel op het platteland als in de stad. Dit roept de vraag op hoe de heilzame relaties tussen burens op het platteland eruit zien. Deze vraag wordt in de volgende paragrafen beantwoord aan de hand van verhalen van plattelandsbewoners zelf, over de lokale gemeenschap in het algemeen en hun burens in het bijzonder. Om te beginnen bespreken we de betekenis van burens vanuit de invalshoek van de lokale gemeenschap. Hoe praten bewoners hierover en welke rol kennen ze burens hierin toe (§ 5.3)? Daarna bespreken we wat plattelandsbewoners vertellen over de relatie met hun burens. Hoever gaat de betrokkenheid? En waar liggen de grenzen tussen er voor elkaar zijn en elkaar ruimte en privacy gunnen (§ 5.4)?

5.3 'Je kent elkaar'

Met de hierboven aangehaalde woorden verwoordt een Brabantse boer hoe veel plattelandsbewoners het sociale leven op het platteland typeren. Veel plattelandsbewoners voelen zich sterk verbonden met hun woonplek, en een belangrijk element hierin is het gevoel dat mensen elkaar op het platteland kennen. Een jongere verwoordt het als volgt:

Als je hier al woont vanaf dat je geboren bent, dan is het gewoon leuk. Je kent iedereen, de meesten zijn hier gewoon ook geboren. Daar ga je gewoon eigenlijk je hele leven al mee om. Als je hier in de kroegen komt... je kent iedereen en dat zit heel gezellig. Dus dan is dit toch eigenlijk wel je plekje.

Dat burensrelaties belangrijk zijn in de gevoelde verbondenheid, is niet vanzelfsprekend. De bewoners die vertellen dat ze veel mensen kennen, doelen op de mensen die ze tegenkomen wanneer ze winkelen, door het dorp fietsen of, zoals de geciteerde jongere, een café bezoeken. Of ze bedoelen dat veel mensen veel van elkaar weten uit het roddelcircuit. Dat iemand die in het ziekenhuis beland is, de broer of vader is van een bekende, is al genoeg om een verhaal interessant te maken. Mensen uit hetzelfde dorp of naburige dorpen weten dus vaak veel van elkaar, zonder elkaar echt te kennen.

Wanneer plattelandsbewoners de hen omringende lokale verbanden beschrijven, die ze zelf vaak als hecht kwalificeren, denken ze dus niet in de eerste plaats aan hun burens. Veel plattelandsbewoners vertellen zelfs expliciet dat andere mensen dan de

buren voor hen belangrijk zijn binnen de lokale gemeenschap. Zij geven de voorkeur aan mensen met wie ze meer overeenkomsten ervaren dan met degenen die toevallig naast hen wonen. De gesprekken bevestigen bijvoorbeeld het grote belang van het verenigingsleven als ontmoetingsplek op het platteland. Een vrouw beschrijft het verenigingsleven als haar primaire bron van sociale contacten:

Ik vind het heerlijk om alleen te zijn, maar ik heb wel mijn sociale contacten. Ik bridge, tennis, ik zit in een culturele groep, fietsclub, noem maar op. Ik kan er zo tien opnoemen. [...] Ik krijg een uitnodiging en ik heb niets te doen, dan kan ik.

Ook veel nieuwe bewoners geven aan dat ze aansluiting vinden met hun nieuwe dorpsgenoten middels een vrijetijdsactiviteit. Ze delen dan wel geen historie met andere bewoners, maar ontlenen aan hun nieuwe contacten wel het gevoel thuis te zijn op hun nieuwe woonplek. Zo doen mensen met kinderen contacten op via de school of peuterspeelzaal; ook verenigingen kunnen die rol vervullen. Een nieuwe bewoonster maakt duidelijk dat zij gelijkgestemden ontmoette via de kerk:

Ik was wel geïnteresseerd in gespreksgroepen, dus waar ik ook mensen van mijn leeftijd [zou kunnen ontmoeten]. Doordat je je over laat schrijven naar die kerk in Kollum krijg je ook gelijk iemand van de wijk op bezoek en ze kwamen gelijk met een cadeautje toen mijn zoontje was geboren... En de dominee is langs geweest. Dus die leer je ook gelijk kennen.

Kortom, plattelanders zoeken, net als stedelingen, naar gelijkgestemden en deze contacten doen ze op tijdens hun dagelijkse bezigheden, op een groter schaalniveau dan de direct omwonenden. In hun beleving van de lokale gemeenschap nemen directe buren dan ook een bescheiden rol in.

5.4 Plattelandsbewoners over hun buren

Toch geven veel plattelandsbewoners aan dat hun buren belangrijk voor hen zijn. Wat betekenen ze dan voor elkaar? We bespreken in deze paragraaf een aantal thema's die in de gesprekken aan de orde kwamen wanneer het gesprek over buren ging.

5.4.1 Elkaar kennen

De meeste plattelandsbewoners vinden het vanzelfsprekend dat nieuwe buren zich snel kenbaar maken. Een aantal plattelandsbewoners vertelt over nieuwe bewoners die zonder zich voor te stellen hun nieuwe huis betrokken en na verloop van tijd hun hand opstaken in het voorbijgaan. Een dergelijke nonchalante introductie beantwoordt voor veel plattelandsbewoners niet aan wat zij van buren verwachten. Dat nieuwe bewoners dit niet altijd aanvoelen, kan tot wrevel leiden nog voor de verhuisdozen zijn uitgepakt. Zo vertelt een nieuwe bewoonster:

Ik had zoiets van, ik maak eerst het huis in orde en dan gaan we wel een keer hallo zeggen. Nou, dat beviel niet en toen was het van: 'Je moet je eerst voorstellen als je ergens komt wonen.' [...] Dan hadden we wel geweten dat [de buurman] zeven dagen in de week nachtdiensten draait. Maar ja, daar kan ik geen rekening mee houden als ik om acht uur 's ochtends opsta. Nee, dat is niet leuk.

Zoals ook blijkt uit dit citaat, is het elkaar kennen functioneel. Als burenen elkaar kennen, kunnen ze ook rekening houden met elkaar en elkaar aanspreken als ze ergens last van hebben. Verschillende plattelandsbewoners vertelden bijvoorbeeld dat ze door burenen waren aangesproken omdat hun bezigheden de zondagsrust verstoorden. Een andere functionele reden om elkaar te kennen is dat burenen een oogje in het zeil kunnen houden. Veel plattelandsbewoners melden tevreden dat mensen op het platteland nog naar elkaar omkijken. In dit opzicht ervaren veel plattelanders een scherp contrast met de stad. Een vrouw verwoordt het als volgt:

Omdat mensen hier vaker al zien: die zit niet lekker in zijn vel. Of het nou collega's zijn, burenen of wat dan ook. Ze zeggen bijvoorbeeld: 'Wat is er toch aan de hand de laatste tijd? Je zit niet lekker in je vel, hè?' Of: 'Ik zag de gordijnen maandagochtend nog om tien uur dicht zitten.' [...] De sociale maatschappelijke voelspriet is verder ontwikkeld dan in de stad.

Het schrikbeeld dat regelmatig naar voren komt als mensen over de stad praten, is dat van eenzame bejaarden die weken of maanden dood in hun huis liggen, voordat ze worden gevonden. Op het platteland komt dat niet voor, verwacht men. Of dat daadwerkelijk zo is, is maar de vraag, maar mensen vertellen regelmatig wel dat ze hun bejaarde burenen in de gaten houden. Zo ook een man van 77 jaar, die vertelt hoe hij en een buurvrouw over elkaar waken:

Ik heb een buurvrouw, daar kom ik elke dag met de auto langs en dan moet ik altijd aan, want anders weet ze niet dat ik geweest ben. Als ik haar maar even gezien heb, dan is het goed.

Het letten op elkaar hoeft niet gebaseerd te zijn op sympathie; het hoort bij wat het betekent een goede buur te zijn. Zo vertelt een agrariër dat hij zijn hoogbejaarde burenen in de gaten houdt, hoewel 'het niet de makkelijkste mensen' zijn. 'Dat doe je gewoon', is zijn motto.

Verder waarschuwen burenen elkaar bijvoorbeeld wanneer er vee ontsnapt is of er een raam openstaat terwijl het regent. Vooral door ouders wordt de oplettendheid van burenen gewaardeerd. Een vrouw vindt het een veilig idee dat burenen op haar kinderen letten als deze buiten spelen:

Wat ik als prettig ervaar, is bijvoorbeeld dat mijn buurvrouw een seintje gaf toen mijn jongens voor het eerst samen op de skelter naar Super de Boer mochten. Mijn buurvrouw zei: 'Joh, ik weet niet zeker, even checken, ik zag jouw jongens daar' en dat vind ik dus

wel prettig. Mensen weten precies welke kinderen bij wie horen en het is eigenlijk een fijn kringetje wat daarom sluit.

Maar de onderlinge interesse tussen buren heeft duidelijk grenzen. Schijnbaar onschuldige vormen van belangstelling kunnen grote ergernis wekken. Zo raakte een jonge moeder behoorlijk geïrriteerd toen haar buurvrouw interesse toonde in haar bezigheden:

Ik woon hier nog niet zo lang en ik ging een keer naar het zwembad en ik kom terug en ik leefde in de veronderstelling dat niemand dat wist en toen zei mijn buurvrouw: 'O, je bent naar het zwembad geweest.' En dan denk ik: Nou en? Dat moet dan allemaal gezegd worden. Dat vind ik ook wel eens benauwend.

Ook een verloskundige stoort zich eraan wanneer haar buren er blijk van geven dat ze notie nemen van haar bezigheden. Als haar buurman in de supermarkt informeert of ze 'niet aan het werk is', heeft ze het gevoel dat ze verantwoording moet afleggen.

Die mensen hebben de hele dag de tijd om jou in de gaten te houden. Ze volgen werkelijk alles. Zij hebben zoveel tijd dat zij gewoon alles in de gaten kunnen houden. Die kleppen ook elke dag met elkaar, kopje koffie, er wordt geroddeld, er wordt geteut, ik vind het walgelijk.

De ergernis over de belangstelling van buren kan niet los gezien worden van het fenomeen roddelen, dat veel plattelanders ook met het platteland associëren. Doordat buren elkaars leven ongezien van dichtbij kunnen volgen, weten ze veel van elkaar, maar ze hebben lang niet altijd een vertrouwensband. En doordat buren op het platteland veel gemeenschappelijke kennissen in het dorp hebben, kan informatie al snel welig tieren in het roddelcircuit (Haugen en Villa 2006). Zeker wanneer buren negatieve oordelen vellen over anderen, kan dat vervelend aanvoelen. Zo vertelt een plattelandsbewoonster te vermoeden dat de buren roddelen wanneer ze een tijdje in haar tuin zit zonder bezig te zijn. Er lijkt dan ook vooral ergernis te ontstaan als buren een andere manier van leven hebben en er een ander waardepatroon op na houden. Jongeren en dertigers voelen zich bijvoorbeeld begluurd en besproken door senioren die veel tijd hebben. Nieuwe bewoners lijken zich er niet altijd van bewust, maar hun doen en laten wordt goed gevolgd door hun buren, zo blijkt uit de vele verhalen die over deze groep verteld worden. Maar ook informatie die appelleert aan sensatiezucht verspreidt zich snel en kan daarbij volledig uit zijn verband worden gerukt. Zo hoorde een jonge vrouw wier vader getroffen werd door een ernstige ziekte, dat het verhaal ging dat haar vader overleden was.

Het idee in de gaten gehouden te worden door de buren geeft een ongemakkelijk gevoel en kan makkelijk resulteren in onderlinge spanningen. Een manier waarop buren deze spanningen proberen te voorkomen, is door observaties niet te vertellen. Twee nieuwe bewoners vertellen dat ze hun buurman bewust niet aanspreken wanneer ze geamuseerd toekijken hoe hij de koeien met moeite in de stal probeert te

krijgen. Volgens het stel hebben ze in de stad geleerd dat hun interesse dan opgevat kan worden als bemoeienis. Wat ook helpt, is duidelijk maken dat interesse een legitieme reden heeft en geen oordeel inhoudt of zucht naar pikante nieuwtjes. Dat een buurman kwam kijken toen een nieuwe bewoner een schuur aan het bouwen was, was dan ook geen probleem, omdat hij geïnteresseerd was in de constructie: ‘Dat is pure interesse en niet zo van, nou moet ik wat over de buurman horen.’

Kortom, de meeste plattelandsbewoners kennen hun buren, en zij vinden het ook belangrijk dat zij elkaar kennen. Dit maakt het immers mogelijk elkaar aan te spreken, waarmee het een belangrijke functie heeft bij het uitoefenen van sociale controle. In het contact tussen buren worden sociale normen gesteld en nageleefd, wat een veilige, rustige leefomgeving versterkt. Maar buren willen elkaar niet te goed kennen. Zeker als buren verschillen in leefstijl, lijkt het beter een zekere afstand te bewaren. De behoefte aan privacy en het respect voor andermans privacy staan op gespannen voet met onderlinge betrokkenheid bij elkaar. Het is niet altijd duidelijk waar de grenzen liggen. Wie informeert waarom de gordijnen gesloten blijven, weet tenslotte niet vooraf of dit als bemoeien gezien zal worden of dat iemand daadwerkelijk hulp kan gebruiken.

5.4.2 Burenhulp

Veel plattelanders roemen de hulpbereidheid tussen buren op het platteland. In tegenstelling tot stedelingen staan plattelandsbewoners nog voor elkaar klaar, is een gangbare gedachte. In tabel 5.1 zagen we al dat familie en vrienden belangrijker bronnen van hulp zijn dan buren. Toch wordt ook de hulpbereidheid van buren vaak genoemd in de gesprekken. In het oosten van Nederland werd hulp tussen buren van oudsher geregeld binnen het *noaberschap*, een culturele traditie die precies voorschrijft welke buren, in welke situaties, elkaar op welke manier helpen (Hospers en Van Lochem 2002). Op momenten dat hulp nodig was, bijvoorbeeld bij een geboorte of overlijden, kon er dus altijd op de buren worden gerekend, waardoor de traditie de functie had van een verzekering. Op sommige plekken in het buitengebied van Twente heeft het *noaberschap* nog altijd veel invloed. Een vrouw vertelt over haar ervaring bij het overlijden van haar oma:

Het schrijven van de kaarten, het dragen van de kist, het dichtnagelen van de kist, zoveel dingen en er was voor mijn moeder en haar zus en haar broers zoveel tijd om echt bezig te zijn met die rouw, met dat hun moeder was overleden. De rompslomp deden de buren, prachtig.

Maar dit verhaal is een uitzondering; op de meeste plekken is de traditie duidelijk afgezwakt. Oorspronkelijke bewoners nemen het minder nauw met de regels, omdat ze gebruik maken van verzekeringen, of omdat andere mensen belangrijker voor hen zijn dan hun *noabers*. Daarnaast voelen veel nieuwe bewoners de traditie niet goed aan. In sommige gevallen ontstaan nieuwe vormen van *noaberschap*, waarbij de verwachte hulp minder uitgebreid is en buren vooral gezellige dingen met elkaar doen.

Een Twentse vrouw betreurt het verdwijnen van de traditie. Ze vertelt hoe zij altijd klaarstaat voor haar burens, maar dat veel van haar burens deze traditie niet hebben meegekregen.

Ik zeg altijd, ik ben blij dat ik de burens kan helpen, en dat ze ons niet hoeven te helpen. Daar kan ik alleen maar dankbaar voor zijn. Maar wij hebben zo'n kleine buurt. We springen wel overal in op dit moment. Het verandert wel. Ik vind dat het heel sterk verandert.

De voorbeelden die plattelandsbewoners geven van situaties waarin burens elkaar helpen, betreffen vooral noodsituaties, ook in Twente. Een Twentse vrouw vertelt:

Wij wonen in een boerderij samen met mijn ouders en twee jaar geleden moest mijn vader plotseling naar het ziekenhuis. Mijn moeder ging mee, maar ze waren aan het oppassen op ons dochtertje. Nou, die lag op dat moment in bed. Je loopt naar [de burens aan] de overkant en zegt: 'Oké, dit is er aan de hand' 'Ja, is goed.' Het kan allemaal en maakt allemaal niks uit.

Een 68-jarige vrouw rekent op haar burens in het geval dat ze hen nodig heeft. Ze ziet hen als compensatie voor familieleden die ze niet heeft:

Voor mij zijn de burens het belangrijkste. Ik woon alleen, ik heb geen kinderen en geen familie in het dorp wonen, dus ik ben afhankelijk van de burens als er iets is.

Vroeger hielpen plattelandsbewoners elkaar vaker, vertellen oorspronkelijke plattelandsbewoners. Boeren leenden elkaar bijvoorbeeld machines en als het oogsttijd was, werkten burens schouder aan schouder op het land. Nu komt ook onder boeren burens hulp vooral nog in noodsituaties voor, vertelt een agrariër:

Deelnemer A: 'Normaal heeft ieder zijn eigen werk. [...] Tenminste, ik vind ik dat we het allemaal zat druk van onszelf hebben [...]'

Deelnemer B: 'Het is eigenlijk alleen maar in noodsituaties. Anders doe je ook geen beroep erop.'

Deelnemer A: 'Ja, maar wanneer er iets is, [bijvoorbeeld, de] buurman ligt in het ziekenhuis en dat vrouwtje zit met een jong gezin, dan moet er 's nachts geladen worden... nou, dan doe je dat erbij. En dan heb je het nergens over. Dat gebeurt. Dat hoeft niet betaald te worden.'

Het feit dat burens elkaar minder helpen, kan verklaard worden doordat burens minder op elkaar zijn aangewezen. De welvaart is in het algemeen hoog en iedereen is verzekerd, dus formele zorg neemt een deel van de rol over. Bovendien zijn de afstanden tot verder wonende familieleden en vrienden gemakkelijk overbrugbaar, dus kunnen

ook zij ingeschakeld worden als dat nodig is. Wanneer nabijheid cruciaal is, zoals in noodgevallen of voor het bewaren van een extra sleutel, komt burenhulp nog vaak voor, maar voor andere vormen van hulp geven veel plattelandsbewoners de voorkeur aan formele hulp of hulp van anderen. Ook dit zal weer te maken hebben met de behoefte aan privacy, want wie hulp ontvangt van burenen, geeft hiermee onherroepelijk een deel van zijn of haar leven bloot. Daarbij speelt wellicht mee dat hulprelaties tussen burenen vaak wederkerig zijn (Thomése 1998). Wie geholpen wordt, kan dus ook gevraagd worden om hulp te geven of op een andere manier dankbaarheid te uiten. Het uitwisselen van hulp maakt een burenrelatie dus minder vrijblijvend, en niet iedereen zal die betrokkenheid willen aangaan. Deze huiverigheid blijkt ook uit een weerzin tegen het vragen van hulp. Een nieuwe bewoner wilde zijn buurman niet om hulp vragen, ook al voelde zijn buurman zich hierdoor gepasseerd:

Ik wilde laatst een aanhangwagentje hebben, gebruiken. Die huur ik altijd bij de Gamma. Maar mijn buurman die sprak ik laatst een keer: 'God, ik heb ook zo'n aanhangwagentje, waarom vraag je mij niet even?' [...] Maar goed, ik kies er soms wel bewust voor om het niet te doen. Om toch naar de Gamma te gaan.

Kortom, in een noodgeval blijven burenen dus de aangewezen bron van hulp, maar burenen helpen elkaar minder dan vroeger. Als het kan, geven ook plattelandsbewoners de voorkeur aan andere oplossingen: een verzekering, de Gamma en tal van andere vormen van dienstverlening. Deze betaalde diensten vereisen geen wederdienst of dankbaarheid en gaan niet ten koste van de privacy. Wellicht vallen ze dus goedkoper uit.

5.4.3 Buurtfeesten

Tot zover klinkt het alsof burenen erg berekenend met elkaar omgaan. Toch kunnen burenrelaties gepaard gaan met groot enthousiasme, die vooral tot uiting komt in de verhalen over buurtfeesten. Het soort festiviteit dat burenen met elkaar ondernemen verschilt duidelijk sterk tussen de dorpen en buurten. Een verhaal over behoorlijk intensieve buurtfeesten werd verteld door een stel dat niet lang geleden op het platteland was komen wonen. Hun verhuizing viel samen met de jaarlijkse lokale feestweek. Als welkomstgebaar hadden hun burenen hun huis met de rest van de straat meeversierd. Nu doen de nieuwe bewoners zelf mee aan de festiviteiten:

Deelnemer A: 'Elke straat krijgt een opdracht en daar ga je aan werken. Met een heel stel burenen in een schuurhut, dat de andere straten het niet kunnen zien. [Je krijgt] een thema en dat probeer je zo mooi mogelijk voor elkaar te boeren en dat is hartstikke leuk.'

Deelnemer B: 'Dan ben je een paar maanden met de hele straat gewoon bezig om al die dingen te maken. Dan kom je een avond in de week bij elkaar, vergaderingetjes erover. Op zich is die Kollumweek wel heel leuk.'

Deelnemer A: 'Nou wij hadden het stenen tijdperk [...], een andere straat het thema asociaal [...], nou je wilt niet weten hoe het eruit zag allemaal. Heel veel werk, dat weet ik wel. Dat is heel leuk.'

De meeste feestelijkheden met burens zijn iets beperkter. Een vrouw organiseerde met haar buurvrouw een feestdag voor haar buurtgenoten:

We hebben een playbackshow georganiseerd voor jong en oud. We hebben met veertig dames een spoedcursus country-linedancen gedaan. Bij ons was echt jong en oud aanwezig [...]. Zo'n succes, dat was heel bijzonder.

Andere plattelandsbewoners organiseren bijvoorbeeld een barbecue of een nieuwjaarsborrel. Zo vertelt een nieuwe bewoner:

Het buurtje heeft eigenlijk de gewoonte om op nieuwjaarsdag bij elkaar koffie te drinken. De hele dag. Dus we gaan van huis naar huis naar huis naar huis. En als je daarin opgenomen wordt, ja, dan gaat eigenlijk de rest vanzelf.

De buurtfeesten zijn kleinschalig en iedereen kent elkaar. Bij veel van de buurtfeesten ervaren bewoners de sfeer als vertrouwelijk en gezellig. Toch worden buurtfeesten niet alleen maar gegeven voor de gezelligheid. Voor veel mensen is het een goede gelegenheid om de buurtgenoten eens te spreken of te leren kennen. Voor een agrariër is het buurtfeest een handige gelegenheid om informatie uit te wisselen:

Dan moet je een uur wachten en dan beginnen die te praten, hè. En dan kan je wat polsen. En dan kan je denken, ho, ik moet eens even in die hoek, want daar hebben ze het volgens mij ergens over. Zeg maar, over de ruimte-invulling of over geur of over iemand. En daar kan je toch wel wat wijzer van worden.

Zoals blijkt uit deze citaten, spelen buurtfeesten een belangrijke rol in de sociale samenhang in de buurt. Mensen leren elkaar kennen in een gezellige sfeer, wat bijdraagt aan het woongenot. Maar ook hier blijkt dat burensrelaties niet helemaal vrijblijvend zijn. Als buurtgenoten zich onttrekken aan buurtfeesten, wordt dit meestal geaccepteerd als de eigen vrije keuze van de buurtgenoot, maar het heeft wel consequenties voor iemands positie in de buurt. Vooral bij nieuwe bewoners wordt het nogal eens negatief geïnterpreteerd:

Ja, als zij helemaal niks nergens aan mee willen doen en nergens mee naartoe willen, en ja, als je dan een barbecue houdt met de buurt en ze laten niks van zich horen... Het kan natuurlijk altijd zijn dat ze een keer niet kunnen, maar het moet niet iedere keer zo zijn. Het is echt heel selectief.

Nu steeds meer vrouwen gaan werken, is het moeilijker vrijwilligers te vinden, wat ook het organiseren van buurtfeesten moeilijker maakt. Zo vertelt een vrouw dat ze een middag en een avond besteedde aan het aanbellen bij burens om ze over te halen mee te helpen bij het buurtfeest. 'Je moet alles vragen', beaamt een gespreksgenote. Toch is er van een algemene teloorgang geen sprake. Een boerin signaleert zelfs dat buurtfeesten in haar omgeving een compensatie vormen voor het feit dat buurtgenoten in hun dagelijks leven meer langs elkaar heen zijn gaan leven:

Het buurtschapsfeest wordt belangrijker, omdat de contacten wat verder uit elkaar komen te liggen door het deelnemen aan de maatschappij. Je krijgt steeds meer dat de jonge vrouwen hun baan behouden. Bij die buurtfeesten komen die jongeren dan wel allemaal.

Ze zou daarin gelijk kunnen hebben. Buurtfeesten zijn een efficiënte manier om relaties op te bouwen met burens. De achterdeur staat allang niet meer open en zomaar langsgaan is ook op het platteland geen gebruik (meer). Een buurtfeest kan gewoon in de agenda gezet worden, en na afloop voelt de buurt weer iets vertrouwder aan en kunnen burens weer iets makkelijker bij elkaar terecht. Kortom, hoewel sommige plattelanders functionele redenen noemen om buurtfeesten te bezoeken, worden de buurtfeesten vaak erg gezellig gevonden. Het lijkt er ook niet op dat deze vorm van betrokkenheid tussen burens sterk onder druk staat.

5.5 Conclusie en discussie

Burens zijn nauwelijks nog afhankelijk van elkaar, maar ze hebben wel belang bij elkaar. De meeste burens zijn geen individualistische eenlingen. Ze willen zich thuis en veilig voelen in en rond hun woning, en contacten met burens dragen hieraan bij. De onderlinge betrokkenheid tussen burens op het platteland uit zich vaak in collectieve gedragingen. Burens organiseren feesten of discussiëren over wat wel en niet toelaatbaar gedrag is. Burens zijn belanghebbenden in dezelfde openbare ruimte, die handelen vanuit het besef dat ze baat hebben bij een goede verstandhouding. Over het voorstellen rond de verhuizing, de zondagsrust en de inrichting van de tuin bestaan vaak duidelijke normen en tradities, wat aangeeft dat burens veelal als groep opereren. Verder komt veel betrokkenheid tussen burens voort uit het idee dat een goede buur zich bekommert om zijn burens. Wanneer iemand dringend hulp nodig heeft of niet zo gezond meer is, zijn burens vaak bereid iets te doen. Dit komt vaak voort uit individueel initiatief, maar staat los van persoonlijke sympathie.

Maar ook bewoners van het platteland willen zich vrij voelen. Hun huis is hun privé-domein en op al te veel interesse van de burens stellen ze geen prijs. We zagen dus dat ook op het platteland burensrelaties op vele manieren begrensd zijn. Waar precies de grens ligt tussen bemoeien en interesse, is soms onduidelijk, wat kan leiden tot spanning. Maar als algemeen gedeeld uitgangspunt geldt dat mensen hun eigen keuzes mogen maken en dat mensen niet te veel tijd willen besteden met hun burens. Daarbij moet ook op het platteland de buurtgemeenschap concurreren met de wereld

erbuiten. Werk, contacten met vrienden en familie buiten de buurt en andere uitstapjes gaan ten koste van de aanwezigheid in de buurt. Door de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen maken veel buurten op het platteland overdag een lege indruk. Dus hoewel plattelandsbewoners het graag gezellig hebben met hun burens, willen ze de contacten met hun burens ook vrijblijvend houden.

Wel zijn burensrelaties op het platteland duidelijk hechter dan in de stad. Waar burensrelaties in veel stedelijke buurten variëren tussen anonimiteit en publieke familiariteit (Blokland 2005), vormt publieke familiariteit op het platteland de minimale norm. Nieuwe burens schudden elkaar de hand rond de verhuizing, drinken daar vaak iets bij en groeten elkaar vervolgens in het voorbijgaan. Daarbij maken veel burens af en toe een praatje of ontmoeten ze elkaar op een feestje. Deze onderlinge bekendheid geeft veel plattelandsbewoners een prettig gevoel en maakt het bovendien mogelijk dat burens elkaar aanspreken over zaken die hun belang raken. Het draagt hiermee bij aan de leefbaarheid van de buurt.

Hoe komt het dat burensrelaties op het platteland relatief hecht zijn? Hiervoor bestaan verschillende verklaringen. Mogelijk spelen historische culturele tradities nog een rol in de sociale structuur. De katholieke kerk in het zuiden, de bevindelijk gereformeerde stroming in de bible belt, het noaberschap in het oosten en andere lokale tradities en oude agrarische verbanden vormen in de beleving van veel bewoners de fundamentele voor een sterke betrokkenheid tussen burens. Als tradities niet goed samengaan met andere aspecten van het leven, bijvoorbeeld als mensen het druk hebben, krijgen ze echter al snel een andere invulling. En nieuwe bewoners nemen dan misschien welwillend een deel van lokale tradities over, zij zullen hier ook een eigen pragmatische invulling aan geven (Simon et al. 2007). Tradities alleen kunnen de hechte burensrelaties dan ook moeilijk verklaren.

Een andere verklaring is dat de bevolking van het platteland over het algemeen homogener is dan die van de stad. Etnische minderheden zijn er vrijwel niet en in sociaaleconomische zin vallen veel bewoners in dezelfde middenklasse. In een homogene buurt ontstaat eerder een gevoel van gemeenschap dan in een heterogene buurt (Völker et al. 2007). Ook uit de verhalen van plattelandsbewoners blijkt dat spanningen tussen burens vaak voortkomen uit verschillen in leefstijl. Zo bestaan tussen ouderen en jongvolwassenen nogal eens verschillen in opvatting over hoe burens zich zouden moeten gedragen, waarbij de ouderen met lede ogen aanzien hoe druk hun burens het hebben en de jongvolwassenen deze blikken nogal eens beklemmend vinden. Ook kan er een behoorlijk verschil bestaan in waarden en normen tussen een hardwerkende, traditionele agrariër en de welgestelde rustminnende burens uit de stad in het boerderijtje naast hem. In de beleving van een deel van de plattelandsbewoners wordt de buurtbevolking in rap tempo heterogener door de komst van nieuwe bewoners. Van een onverenigbare kloof lijkt echter geen sprake. Een deel van de nieuwkomers trekt naar het platteland omdat het sociale leven in een kleinschalige gemeenschap hen aanspreekt en zij nemen vaak ook enthousiast deel aan de dorpse omgangsvormen. Wel heeft de komst van nieuwkomers duidelijk een verschuiving van normen en een vermindering van de intensiteit van het contact tot

gevolg. Nieuwe bewoners pikken niet altijd de geldende normen op en voelen zich niet altijd geroepen zich aan te passen.

Tot slot zouden de hechte burenrelaties kunnen volgen uit de lage bevolkingsdichtheid. Doordat plattelandsbewoners relatief weinig buren hebben, is de buurt overzichtelijk. Wie in het buitengebied woont, heeft maar enkele buren om zich heen; wie in een straat woont, enkele tientallen; wie in een flat woont, weet misschien niet meer wie tot de buren gerekend moet worden. Hierdoor is het voor bewoners van het buitengebied wel haalbaar om de directe buren bij naam te kennen en elkaar bijvoorbeeld uit te nodigen op een feestje. Voor de bewoners van een straat met portiekwoningen is dit onbegonnen werk, dus zullen zij genoodzaakt zijn een keuze te maken uit hun buren. De lage bevolkingsdichtheid brengt ook met zich mee dat plattelandsbewoners relatief sterk aangewezen zijn op de weinige buren die ze hebben. Voor de meeste dingen zijn buren nauwelijks nog afhankelijk van elkaar, maar voor het spreekwoordelijke kopje suiker is het nog altijd heel handig om mensen in de buurt te hebben. Een stedeling heeft ook bij deze contacten meer keuze; als een vriend twee straten verder woont, hoeft de buren niet gevraagd te worden de planten water te geven in de vakantie. En dus bestaat er in de stad minder noodzaak de buren überhaupt te leren kennen. Voor plattelanders is die noodzaak er vaak wel, omdat anderen op grotere afstand wonen. Bovendien zitten buren elkaar minder in de weg naarmate de afstand tussen hen groter is. Door de grotere afstand tot elkaar, vooral in het buitengebied, ervaren mensen minder geluidsoverlast van elkaar. Ook komt het minder vaak voor dat ze ongewild intimiteiten van elkaar te weten komen, een andere bron van ergernis tussen buren (Stokoe 2006). Niet verwonderlijk komen ruzies tussen buren dan ook vaker voor naarmate buurten dichter bevolkt zijn (Karn et al. 1993). Ironisch genoeg draagt dus mogelijk een grotere onderlinge geografische afstand ertoe bij dat buren in sociaal opzicht elkaars nabijheid opzoeken.

Kortom, goede burenrelaties bestaan waar buren een balans gevonden hebben tussen betrokkenheid en vrijheid. Zij helpen elkaar waar het nodig is, zonder beslag op elkaar te leggen; zij hebben interesse voor elkaar zonder elkaar het gevoel te geven een oordeel te vellen of uit te zijn op pikante nieuwtjes. Goede burenrelaties zijn dus gebaat bij een zekere afstand. Naarmate mensen dichter op elkaar wonen, zijn meer strategieën nodig om die afstand te scheppen. In het Engels bestaan hier twee uitdrukkingen voor: *'Love your neighbours, but don't take down the hedge'* en *'Good fences make good neighbours'*. Het is verwonderlijk dat er in het dichtbevolkte Nederland geen equivalent voor bestaat. Maar wel wordt naar de geest van deze uitdrukkingen geleefd, zo valt door het hele land te zien.

Noot

- 1 In zeer sterk stedelijke viercijferige postcodegebieden bevinden zich in een straal van 1 kilometer gemiddeld meer dan 2500 adressen per km², in sterk stedelijke gebieden 1500-2500 adressen, in matig stedelijke gebieden 1000-1500, in weinig stedelijke gebieden 500-1000 en in niet-stedelijke gebieden minder dan 500. Binnen het onderzoeksprogramma worden doorgaans de weinig en niet-stedelijke gebieden tot het platteland gerekend en de overige gebieden tot stedelijk gebied.

Literatuur

- Blokland, Talja (2005). *Goeie buren houden zich op d'r eigen. Buurt, gemeenschap en sociale relaties in de stad*. Den Haag: Dr. Gradus Hendriks-stichting.
- Brunt, Lodewijk (1974). *Stedeling op het platteland*. Meppel: Boom.
- Crow, Graham, Graham Allan en Marcia Summers (2002). Neither busybodies nor nobodies. Managing proximity and distance in neighbourly relations. In: *Sociology*, jg. 36, nr. 1, p. 127-144.
- Dam, Frank van (1995). *Meer voor minder. Schaalverandering en bereikbaarheid van voorzieningen in landelijke gebieden in Nederland*. Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Universiteit Utrecht, faculteit Ruimtelijke wetenschappen.
- Develee, Jeroen en Joep de Hart (2006). Maatschappelijke participatie. In: Anja Steenbekkers, Carola Simon en Vic Veldheer (red.), *Thuis op het platteland. De leefsituatie van platteland en stad vergeleken* (p. 317-340). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Engelsdorp Gastelaars, Rob van (2003). *Veertig jaar territoriale binding (afscheidsrede UvA)*, Amsterdam: Vossiuspers UvA.
- Fischer, Claude S. (1982). *To dwell among friends. Personal networks in town and city*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gesthuizen, Maurice (2006). Arbeidsdeelname. In: Anja Steenbekkers, Carola Simon en Vic Veldheer (red.), *Thuis op het platteland. De leefsituatie van platteland en stad vergeleken* (p. 95-118). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Granovetter, Mark (1983). The strength of weak ties. A network theory revisited. In: *Sociological Theory*, jg. 1, p. 201-233.
- Haugen, Marit S. en Mariann Villa (2006). Big brother in rural societies. Youths' discourses on gossip. In: *Norsk Geografisk Tidsskrift*, jg. 60, nr. 3, p. 209-215.
- Henning, Cecilia en Mats Lieberg (1996). Strong ties or weak ties? Neighbourhood networks in a new perspective. In: *Scandinavian Housing and Planning Research*, jg. 13, nr. 1, p. 3-26.
- Hipp, John R. en Andrew Perrin (2006). Nested loyalties. Local networks' effects on neighbourhood and community cohesion. In: *Urban Studies*, jg. 43, nr. 13, p. 2503-2523.
- Hospers, G. en M. van Lochem (2002). De Twentse samenwerkingsparadox. Tussen draagvlak en daadkracht. In: *Geografie*, jg. 11, nr. 2, p. 30-32.
- Hunter, A. en G. Suttles (1972). The expanding community of limited liability. In: G. Suttles (red.), *The social construction of communities* (p. 44-81). Chicago: University of Chicago.
- Karn, V., R. Lickiss, D. Hughes en J. Crawley (1993). *Neighbour disputes. Responses by social landlords*. Coventry: Institute of Housing.
- Knol, Frans (2002). Stand van zaken en ontwikkelingen van de fysieke kwaliteit van de woonomgeving. In: Joep de Hart (red.), *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid* (p. 215-239). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kullberg, Jeanet (2006). Investeren in een leefbare woonomgeving. In: *Sociaal en Cultureel Rapport 2006. Investeren in vermogen* (p. 367-408). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lupi, Tineke, Marlies de Stigter-Speksnijder, Lia Karsten, Sako Musterd en Léon Deben (2007). *Leven in de buurt. Territoriale binding in drie Vinex-wijken*. Amsterdam: Aksant.
- Simon, Carola, Lotte Vermeij en Anja Steenbekkers (2007). *Het beste van twee werelden. Plattelanders over hun leven op het platteland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Steenbekkers, Anja, Carola Simon, Lotte Vermeij en Willem-Jan Spreeuwens (2008). *Het platteland van alle Nederlanders. Nederlanders over het platteland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Stokoe, Elizabeth (2006). Public intimacy in neighbour relationships and complaints. In: *Sociological Research Online*, jg. 11, nr. 3. Geraadpleegd op 11 november 2008 via <http://www.socresonline.org.uk/11/3/stokoe.html>.
- Thomése, Fleur (1998). *Buurtnetwerken van ouderen. Een sociaal-wetenschappelijk onderzoek onder zelfstandig wonende ouderen in Nederland* (proefschrift). Amsterdam: Thela Thesis.
- Timmermans, Joost (2003). *Mantelzorg. Over de hulp van en aan mantelzorgers*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Tönnies, F. (1887). *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie*. Leipzig: Fues.
- Tsai, Yung-mei en Lee Sigelman (1982). The community question. A perspective from national survey data. The case of the USA. In: *The British Journal of Sociology*, jg. 33, nr. 4, p. 579-588.
- Vermeij, Lotte en Gerald Mollenhorst (2008). *Overgebleven dorpsleven. Sociaal kapitaal op het hedendaagse platteland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Völker, Beate (1999). 15 miljoen burens. De rol van burens in persoonlijke netwerken in Nederland. In: Beate Völker en René Verhoeff (red.), *Burens en buurten. Nederlands onderzoek op het snijvlak van sociologie en geografie* (p. 43-68). Amsterdam: Siswo.
- Völker, Beate, Henk Flap en Siegwart Lindenberg (2007). When are neighbourhood communities? Community in Dutch neighbourhoods. In: *European Sociological Review*, jg. 23, nr. 1, p. 99-114.
- Wellman, Barry (1979). The community question. The intimate networks of East Yorkers. In: *American Journal of Sociology*, jg. 84, nr. 5, p. 2101-1231.
- Wellman, Barry en Scot Wortley (1990). Different strokes from different folks. Community ties and social support. In: *American Journal of Sociology*, jg. 96, nr. 3, p. 558-588.
- Wirth, Louis (1938). Urbanism as a way of life. In: *American Journal of Sociology*, jg. 44, nr. 1, p. 1-24.
- WRR (2005). *Vertrouwen in de buurt*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Ziel, Tjirk van der (2003). *Verzet en verlangen. De constructie van nieuwe ruraliteiten rond de mkz-crisis en de trek naar het platteland*. Wageningen: Wageningen universiteit.

6^I

Familiezorg

6.1	Informele zorg binnen familienetwerken	137
6.2	Familiezorg in Europa	138
6.3	Familiezorg in Nederland	150
6.4	Informele zorg voor ouderen in tehuizen	158
6.5	Samenvatting en beschouwing	162
	Noten	166
	Literatuur	167

6 Familiezorg

Joost Timmermans en Evert Pommer

6.1 Informele zorg binnen familienetwerken

De band die mensen hebben met hun familie, vrienden en soms ook burens, is een soort miniverzekering: je kunt in geval van nood bij hen aankloppen voor steun. Sociale netwerken van familie en bekenden bieden hulp, advies, troost en andere emotionele steun. Ze zijn een bron van informatie en van gevraagd en ongevraagd advies. Dit is de positieve kant van het verhaal, want sociale netwerken corrigeren ook en dwingen tot gewenst gedrag; ze kunnen daardoor ook zeer beklemmen. Wie de normen niet aanvaardt, zich misdraagt of een van de kernleden van het netwerk onrecht aandoet, kan zelfs worden uitgesloten.

De negatieve kant van de informele steun komt in dit hoofdstuk slechts zijdelings aan de orde, namelijk waar het gaat om de verklaring voor het ontbreken van netwerksteun. De aandacht gaat vooral uit naar één onderdeel van deze steun: de informele zorg die ouders aan hun zieke of gehandicapte kinderen bieden en, omgekeerd, de zorg van volwassen kinderen voor hun hulpbehoevende ouders. Informele zorg (of mantelzorg) wordt daarbij gedefinieerd als de zorg die aan een hulpbehoevende wordt gegeven door een of meer leden uit diens directe omgeving, waarbij de zorgverlening rechtstreeks voortvloeit uit de sociale relatie en niet wordt verleend in het kader van een hulpverlenend beroep of vanuit georganiseerd vrijwilligerswerk (Kwekkeboom 1990). Het woord 'zorg' suggereert al dat het gaat om de meer instrumentele vormen van steun, die pendanten kennen in de collectief gefinancierde steunverlening (AWBZ en Wmo).

Hoeveel en welke steun er tussen ouders en kinderen wordt uitgewisseld, zal afhangen van alternatieve hulpbronnen. In sterk ontwikkelde verzorgingsstaten heeft de collectief gefinancierde steun de informele steun mogelijk deels verdrongen, terwijl mensen in de minder uitgegroeide verzorgingsmaatschappijen veel meer op elkaar zijn aangewezen. In paragraaf 6.2 wordt nagegaan welke verschillen er in dit opzicht tussen Europese landen bestaan en hoe deze te verklaren zijn. Dit gebeurt aan de hand van de Survey health, ageing and retirement in Europe (SHARE), een enquête onder 26.500 personen van 50 jaar en ouder in tien EU-landen.¹

In paragraaf 6.3 is de aandacht meer *en détail* gericht op de informele zorg die Nederlandse ouders en kinderen elkaar verlenen, op de organisatie van deze zorg binnen netwerken, en op de kosten en opbrengsten ervan voor de netwerkleden. Bron is het onderzoek Informele hulp onder circa 2800 verleners van informele zorg dat het CBS in 2007 in opdracht van het SCP verrichtte (IH'07).

Nederland onderscheidt zich van andere Europese landen door een relatief hoog bevolkingsaandeel ouderen (15% van de 75-plussers) dat is opgenomen in tehuizen (Pommer et al. 2007: 62). Het is een van de redenen waarom in ons land mogelijk minder informele zorg wordt geboden dan elders. Echter, informele zorg houdt niet op bij de tehuisopname van een verwant. Dat blijkt uit paragraaf 6.4, waarin naar de informele zorg aan oudere tehuisbewoners wordt gekeken. Voor een deel is hier het eerdergenoemde onderzoek van het CBS voor gebruikt, maar ook registraties en het leefsituatieonderzoek Ouderen in instellingen (OII) zijn als bron gebruikt. Het hoofdstuk wordt afgesloten in paragraaf 6.5 met een beschouwing.

6.2 Familiezorg in Europa

De Raad van Europa heeft in 2004 een nieuwe strategie voor sociale cohesie ontwikkeld, waarbij speciale aandacht wordt gevraagd voor kinderen en ouderen die geen sociaal netwerk hebben of geen relaties onderhouden met hun familie, en daardoor mogelijke sociale steun ontberen. Volgens de Raad komt de familiezorg aan ouderen steeds meer onder druk te staan, met name in de mediterrane landen. Daarvoor zijn niet alleen demografische factoren verantwoordelijk (toename van het aantal kinderloze gezinnen en daling van de gezinsomvang), maar ook geografische factoren (kinderen wonen steeds verder van hun ouders) en economische (steeds meer vrouwen doen betaald werk). Door de teloorgang van familiegebonden netwerken en van de relaties tussen de netwerkleden, ontstaat er behoefte aan andere vormen van sociale steun. Deze steun kan worden gevonden in de informele sfeer, door vrienden, kennissen of vrijwilligers in te schakelen, of in de formele sfeer, door professionals in de private of publieke dienstverlening in te huren.

In het algemeen worden twee vormen van familiale verbondenheid onderscheiden: een emotionele en een functionele. Emotionele verbondenheid heeft betrekking op de mate waarin men gezamenlijke waarden heeft, zoals die blijken uit de opvattingen die men deelt, de gevoelens die men uitspreekt en de contacten die men onderhoudt. Functionele verbondenheid heeft betrekking op de verplichtingen die men ervaart en die blijken uit de mate waarin men elkaar steunt als er een verzorgingsprobleem ontstaat. Deze steun wordt geboden aan familieleden die zichzelf niet meer kunnen redden of beperkt worden in het dagelijks functioneren. De meest voorkomende vormen van steun blijken de verzorging van ouderen, financiële overdrachten aan de kinderen en de opvang van de (klein)kinderen te zijn.

In paragraaf 6.1 is al opgemerkt dat de mate waarin familieleden elkaar steunen, mede zal afhangen van de collectief gefinancierde verzorgingsarrangementen die een land kent. Het Europese landschap valt wat dit betreft globaal in te delen in drie zorgregimes voor ouderen, waarbij de primaire verantwoordelijkheid van de zorg gelegd kan worden bij respectievelijk het individu (Scandinavische landen), het gezin (continentale landen) en de familie (mediterrane landen). De verantwoordelijkheid van de staat is hieraan gespiegeld: groot in de Scandinavische landen, matig in de continentale landen en beperkt in de mediterrane landen (Pommer et al. 2007).

In het *familiale zorgmodel* heeft familie een zorgplicht: de informele zorg is afdwingbaar. De overheid is alleen verantwoordelijk voor die situaties waarin de familie niet kan voorzien. Griekenland is de meest extreme vertegenwoordiger van het familiale model. Tot voor kort bestonden er nauwelijks publieke taken, en personen die geen familiale steun konden of wilden ontvangen, waren grotendeels aangewezen op de orthodoxe kerk en de particuliere markt. In Italië en Spanje is familie in neerwaartse lijn tot de derde graad wettelijk verplicht om te voorzien in steun voor en onderhoud van hulpbehoevende ouderen. In Italië kan de zorgplicht door de familie worden afgekocht, in Spanje niet. In Italië worden ook zorguitkeringen aan hulpbehoevenden verstrekt. Met deze uitkeringen kopen de zorgbehoevende Italiaanse ouderen informele zorg in bij hun familie of op de particuliere markt. Net als in Griekenland wordt deze markt in Italië gedomineerd door vrouwelijke migranten, die de laatste jaren vooral afkomstig zijn uit de Balkanlanden.

In het *gezinsgeoriënteerde zorgmodel* is er een collectieve zorgplicht voor zorgintensieve burgers en dienen licht zorgbehoevende inwoners de hulp van hun gezinsleden in te roepen. In Duitsland, Oostenrijk en Frankrijk geldt de familie bijvoorbeeld als de primaire bron van hulpverlening, maar er bestaat op basis van een collectieve verzekering (Duitsland) of op basis van een collectieve voorziening (Oostenrijk, Frankrijk) recht op formele hulp als iemand langdurig en regelmatig hulp nodig heeft bij het dagelijks functioneren. Daarbij doet het er niet toe of er informele hulp beschikbaar is. Deze hulp bestaat uit een uitkering, waarmee men zelf hulp kan inkopen (Oostenrijk, Duitsland, Frankrijk) of uit een vergoeding voor publieke hulp (Duitsland). De uit te keren bedragen hangen af van de zorgzwaarte en zijn niet inkomensafhankelijk. Het recht op formele hulp verschilt per land. Zo kent Duitsland aanzienlijk strengere regels voor het recht op formele hulp dan Nederland.² Ook in de continentale Europese landen spelen immigranten een grote rol in de hulpverlening aan ouderen, zij het een minder prominente dan in de mediterrane landen.

In het *individualistische zorgmodel* is er een per wet geregelde collectieve zorgplicht voor zorgbehoefte inwoners. Informele hulp wordt wel gestimuleerd, maar kan niet worden afgedwongen. In Zweden, Denemarken en Nederland wordt de overheid ook verantwoordelijk gehouden voor lichtere vormen van hulpverlening aan hulpbehoevende ouderen. Daarbij geldt wel het beginsel dat een eventueel aanwezige huisgenoot de primaire verantwoordelijkheid voor de noodzakelijke zorg draagt (in Nederland: 'gebruikelijke zorg'). De elders wonende kinderen dragen echter geen primaire verantwoordelijkheid voor de hulpverlening aan hun hulpbehoevende ouders. De voorzieningen worden overwegend in natura verstrekt.

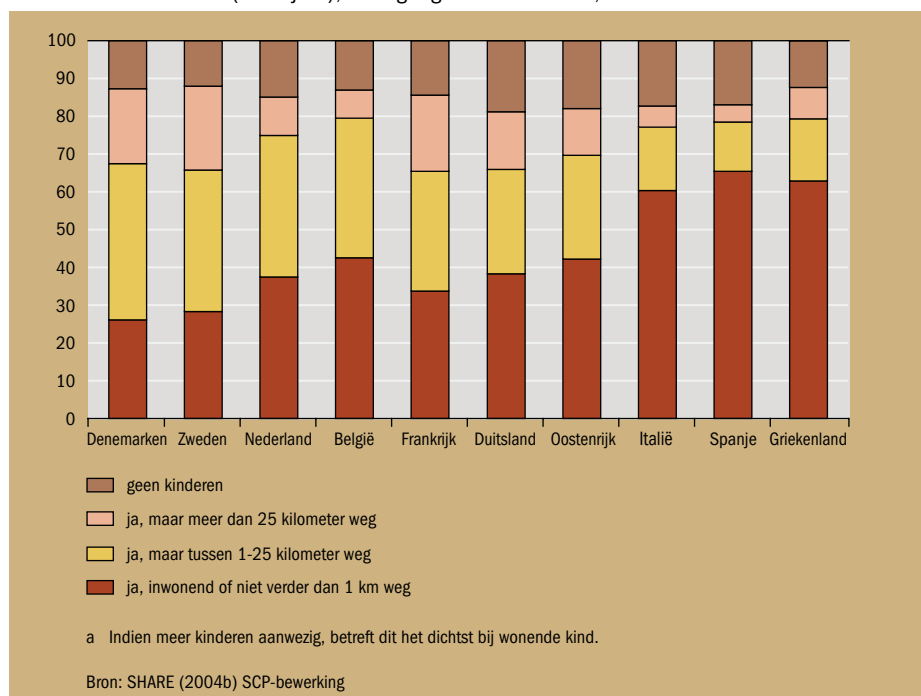
6.2.1 *Familiale netwerken*

Familiezorg kan alleen worden gegeven als er een familienetwerk beschikbaar is waarop iemand met verzorgingsproblemen kan terugvallen. In de Europese praktijk blijkt dat circa 75% van de hulp die hulpbehoevende ouderen (50-plussers) van iemand buiten het eigen huishouden ontvangen, door familieleden wordt gegeven.

De familie vormt dus verreweg de belangrijkste informele hulpbron bij verzorgingsproblemen. De mate waarin een oudere kan terugvallen op zijn familiale netwerk, hangt in belangrijke mate af van de fysieke afstand tot de kinderen. In de tien EU-landen waarin het SHARE-onderzoek is gehouden, blijkt dat 17% van de 50-plussers geen kinderen heeft en dat bij 12% de kinderen meer dan 25 kilometer van hen vandaan wonen (figuur 6.1). Circa 30% van de 50-plussers kan bij verzorgingsproblemen niet of nauwelijks op steun van hun kinderen rekenen.

Figuur 6.1

Kinderen^a van ouderen (≥ 50 jaar), naar geografische afstand, 2004

Het eventuele beroep dat ouderen op hun kinderen kunnen doen, verschilt nogal per land. In de mediterrane landen heeft 60% van de 50-plussers ten minste één kind dat inwonend is of binnen een afstand van 1 kilometer woont. Kinderen hebben in de mediterrane landen altijd al in veel grotere mate bij hun ouders ingewoond dan elders. In de Scandinavische landen heeft nog geen 30% van de ouderen een kind in huis of in de onmiddellijke nabijheid wonen, en in de continentale landen gaat het om gemiddeld 40% van de ouderen.

De woonafstand van kinderen werkt ook door op die van kleinkinderen en op de mogelijkheid van grootouders om hun kleinkinderen op te vangen. Van de 50-plussers met kleinkinderen heeft bijna 40% ten minste één kleinkind op korte afstand wonen en ruim 20% slechts één kleinkind op grote afstand. Hier doen zich dezelfde

verschillen voor als bij de kinderen: relatief weinig nabij wonende kleinkinderen in de Scandinavische landen (iets minder dan 20%) en veel nabij wonende kleinkinderen in de mediterrane landen (ruim 50%). Nederland vertoont in dit opzicht sterk het Scandinavische patroon, waarbij circa een kwart van de kleinkinderen in de onmiddellijke nabijheid van de grootouders woont.

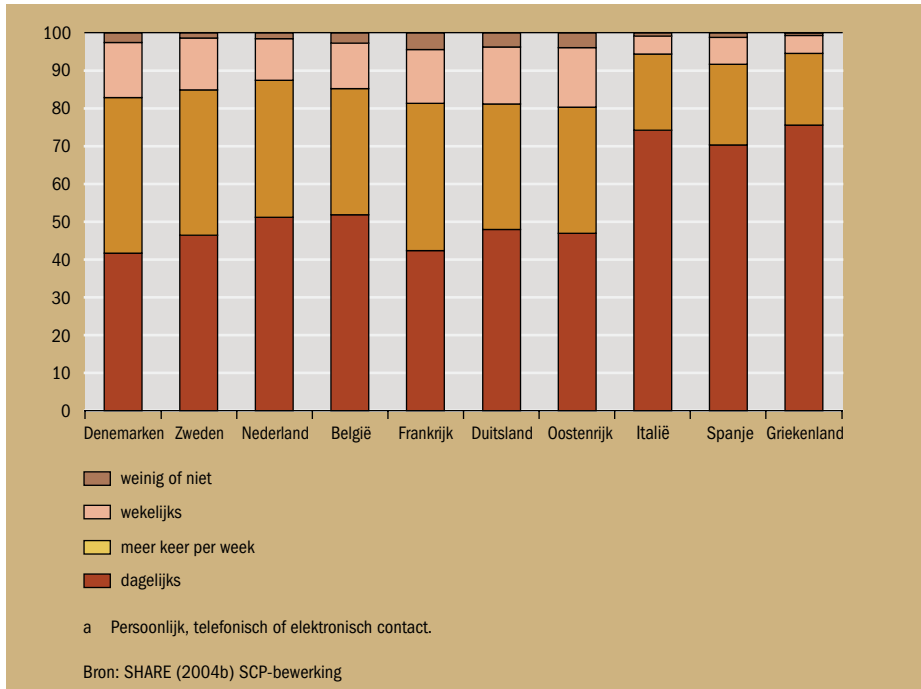
De geografische afstand tussen ouderen en hun kinderen is mede afhankelijk van sociale omstandigheden. Met name leeftijd, kindertal, opleidingsniveau en inkomen spelen een belangrijke rol (Fokkema et al. 2008). Ouderen van hogere leeftijd, met minder kinderen, een hogere opleiding en een hoog inkomen hebben minder kans om een kind in hun onmiddellijke nabijheid te hebben wonen dan andere ouderen. Ook kinderen die zelf hoger opgeleid zijn, zijn geneigd zich verder van hun ouders te vestigen. Naarmate een bevolking dus hoger opgeleid is, neemt de kans toe dat ouders en kinderen verder van elkaar gaan wonen. Dit kan gedeeltelijk de landenverschillen verklaren. Maar ook na rekening te hebben gehouden met deze sociale factoren, blijven er landenverschillen bestaan, met name tussen enerzijds de mediterrane landen en anderzijds de Scandinavische en enkele continentale landen (België, Frankrijk, Duitsland).

6.2.2 Contacten tussen ouders en kinderen

Het onderlinge contact tussen mensen vormt de basis van de sociale cohesie. Zonder contacten is binding moeilijk, zo niet onmogelijk. Contacten kunnen allerlei vormen aannemen. Het kan gaan om persoonlijke contacten, maar ook om telefonische of elektronische (e-mail). In het algemeen is de contactfrequentie tussen ouders en (uitwonende) kinderen hoog (figuur 6.2). Slechts weinig ouders – in de hier betrokken 10-EU-landen minder dan 3% – hebben geen of nauwelijks contact met hun kinderen. Meestal is het gemiddelde contact vrij intensief en heeft het een dagelijks karakter. Vooral in de mediterrane landen is er een intensief contact tussen ouder en kind. Uit nadere analyse (niet gepresenteerd) blijkt dat de contacten tussen moeders en dochters dit gemiddelde in belangrijke mate bepalen; het aandeel zonen dat vrijwel dagelijks contact heeft met hun ouders ligt gemiddeld 10 procentpunten lager dan het aandeel dochters. Dit verschil doet zich in alle landen in nagenoeg gelijke mate voor. Alleen in Nederland zijn de verschillen duidelijk groter (15 procentpunten). Dat dochters in Nederland naar verhouding meer contacten met hun ouders onderhouden dan zonen, kan samenhangen met het hoge aandeel deeltijdwerkers onder de Nederlandse vrouwen.

Figuur 6.2

Contactfrequentie^a van uitwonende kinderen met hun ouders, 2004 (in procenten)

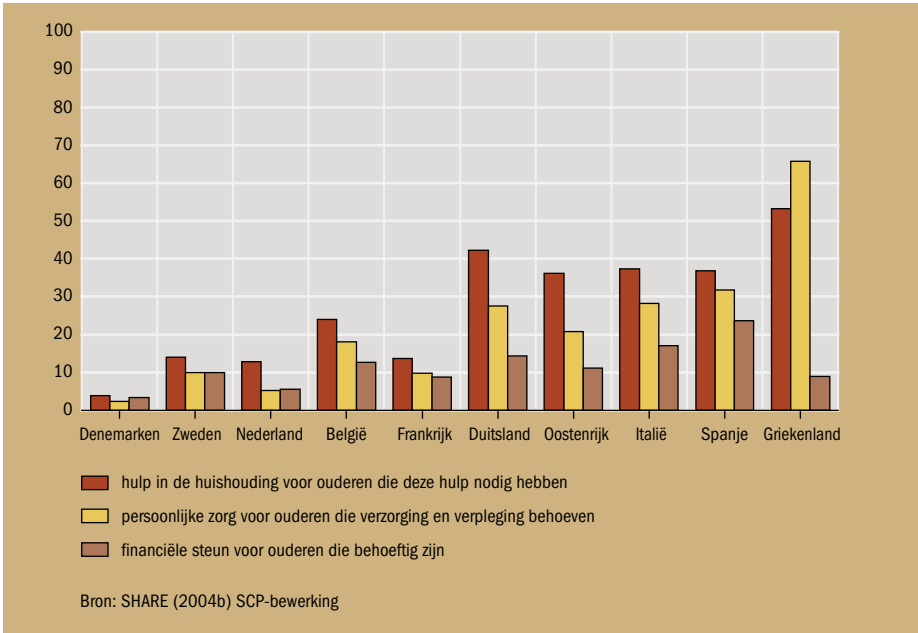
Naast gender hebben ook andere sociale factoren invloed op de contactfrequentie (Fokkema et al. 2008). Met name geografische afstand en echtscheiding hebben bij zowel vaders als moeders een negatieve invloed op de contactfrequentie. Opleidingsniveau en inkomen spelen geen rol als wordt gecorrigeerd voor de grotere afstand waarop ouderen en kinderen met hogere opleidingen en inkomens van elkaar wonen. Daarnaast neemt de gemiddelde contactfrequentie per kind af als er meer kinderen zijn en men op hogere leeftijd is. Opmerkelijk is dat de landenverschillen, met name die tussen de mediterrane en de overige landen, blijven bestaan als rekening wordt gehouden met verschillen in sociale en demografische samenstelling van de bevolking. Blijkbaar zijn de cultuurverschillen in dit opzicht betrekkelijk groot.

6.2.3 Opvattingen over familiale verplichtingen

De verschillen in zorgregimes komen het scherpst tot uitdrukking in de voorkeur die kinderen hebben voor de verzorging van hun ouders: wie moet voor hen zorgen als zij hulpbehoevend worden? De mening dat deze verantwoordelijkheid primair bij de kinderen zelf ligt, is blijkens de Eurobarometer 2002 het laagst in de Scandinavische landen (met Zweden als extreem: 16%) en het hoogst in de mediterrane landen (met Griekenland als extreem: 89%).

Figuur 6.3

Familiale model: verantwoordelijkheid voor de zorg voor ouders vooral bij de familie en niet bij de overheid, bevolking van 50 jaar en ouder, 2004 (in procenten mee eens)

Men kan ook aan de ouderen zelf vragen wie primair verantwoordelijk is voor de zorg voor ouderen als de situatie zich voordoet: de familie, de overheid of beiden in gelijke mate? De 50-plussers verwachten dan betrekkelijk veel van de overheid (figuur 6.3). Bij huishoudelijke hulp verwacht een kleine 30% in de betrokken landen dat vooral de familie te hulp schiet; 70% legt de verantwoordelijkheid primair bij de overheid. Bij persoonlijke verzorging verwacht ruim 20% hulp van de familie en bij financiële steun ruim 10%. De huishoudelijke hulp wordt dus nog het meest gezien als een familiale plicht en de financiële steun het minst. Ook hier treffen we de typische verschillen tussen Noord- en Zuid-Europa aan. Denen zijn zeer terughoudend over de rol van de familie: bij elk van de drie zorgtypen vindt nog geen 3% van de 50-plussers hier een belangrijke rol voor de familie weggelegd. Hiertegenover staan de Griekse ouderen, van wie meer dan de helft van mening is dat de familie bij huishoudelijke hulp en persoonlijke verzorging primair verantwoordelijk is. Opmerkelijk is wel dat de Griekse ouderen bij financiële steun juist geen rol zien weggelegd voor de familie, maar hiervoor de overheid wensen aan te spreken. Voorts blijken Nederlandse en Franse ouderen meer te neigen naar de Scandinavische denkbeelden, met een zeer bescheiden verantwoordelijkheid voor de familie, en de Duitse en Oostenrijkse ouderen meer naar de mediterrane ouderen, met een wat grotere verantwoordelijkheid voor de familie.

Wat stellen ouderen tegenover de zorg die ze van hun familie, met name van hun kinderen, verwachten? Veel, althans waar het de zorg voor hun kleinkinderen betreft. Liefst 80% van de ouderen vindt het een plicht om kleinkinderen bij te staan als er problemen zijn, 60% vindt dat zij de plicht hebben om te passen op de kleinkinderen als dat nodig is en ruim 40% vindt dat zij de kleinkinderen ook financieel moeten steunen als dat nodig is. Deze zelf aangemeten zorgplicht valt aanzienlijk hoger uit dan de zorgplicht die ouderen verwachten van hun eigen kinderen.

Opmerkelijk is voorts dat de landenverschillen op dit punt veel minder groot zijn. Ook de verschillen bij de ervaren plicht tot het bieden van kinderopvang zijn beperkt. In de typisch familiale mediterrane landen ligt de ervaren kinderopvangplicht niet veel hoger dan in typisch publieke landen als Denemarken en Zweden. Wel valt in dit opzicht de positie van Nederland op, waar door ouderen slechts een geringe plicht wordt ervaren om de kleinkinderen op te vangen: slechts 28% van de Nederlandse 50-plussers is van mening dat het de plicht van grootouders is om te helpen bij het zorgen voor de kleinkinderen. Ook in Denemarken is dit aantal laag (36%), maar in andere landen loopt dit aandeel op van 50% (Zweden) tot 80% (Griekenland).

Bij de materiële ondersteuning van kleinkinderen neemt Nederland eveneens een uitzonderingspositie in. Slechts 24% van de Nederlandse 50-plussers is van mening dat het de plicht van grootouders is om bij te dragen aan de economische zekerheid van kleinkinderen en hun families. Hier scoort Denemarken nog iets lager (16%), maar laten de andere landen duidelijk meer verantwoordelijkheidsgevoel blijken. Met name in de mediterrane landen voelen grootouders (circa 60%) een hoge economische zorgplicht jegens hun kinderen en kleinkinderen.

6.2.4 Geboden hulp van en aan ouders

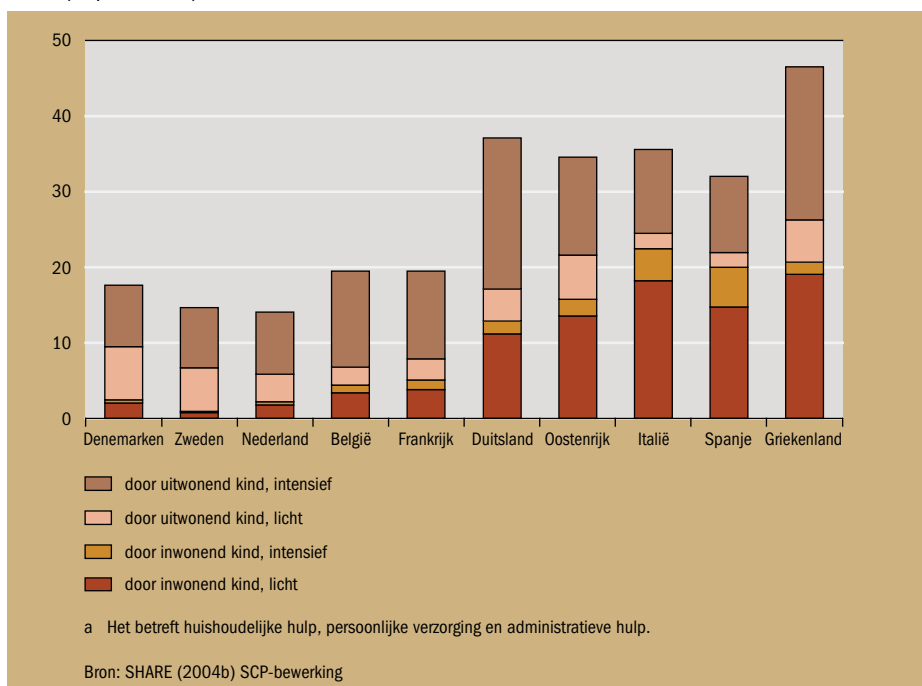
Opvattingen over onderling hulpbetoon van familieleden zijn weliswaar van belang in situaties waarin hulp nodig is, maar de praktijk blijkt weerbarstiger dan meningen over hulpverlening suggereren. Wanneer gekeken wordt naar de informele hulp die ouderen met verzorgingsproblemen daadwerkelijk ontvangen van hun kinderen, blijkt die in de Scandinavische landen hoger te liggen dan de kinderen blijkbaar wensen en in de mediterrane landen duidelijk lager. De informele hulp die mensen met serieuze verzorgingsproblemen daadwerkelijk ontvangen, van zowel familieleden als burens en kennissen, varieert van 25% in Nederland tot 60% in Griekenland (Pommer et al. 2007).

Kijken we naar de feitelijk geboden hulp die alle 50-plussers van hun kinderen ontvangen, dan lijkt zich een tweedeling voor te doen (figuur 6.4). Aan de ene kant van het spectrum treffen we de Scandinavische landen aan, in gezelschap van Nederland, België en Frankrijk. Ongeveer 15% à 20% van de 50-plussers krijgt daar regelmatig hulp van de kinderen, in de vorm van huishoudelijke, persoonlijke en administratieve ondersteuning. Nagenoeg al deze hulp wordt gegeven door kinderen buiten het eigen huishouden. Aan de andere kant treffen we de mediterrane landen aan, in gezelschap van Duitsland en Oostenrijk.³ In deze landen ligt de hulp van kinderen aan 50-plussers op het dubbel zo hoge niveau van rond de 35%. Opmerkelijk is

het grote aandeel van hulp dat door inwonende kinderen wordt gegeven, met name in de mediterrane landen. In Duitsland en Griekenland bieden ook de uitwonende kinderen vaak en vaak intensieve hulp. In Italië en Spanje bieden inwonende kinderen naar verhouding ook vaak intensieve hulp aan ouders. De Griekse kinderen bieden van alle betrokken landen de meeste hulp. In Griekenland is het niveau van de publieke hulp dan ook zeer gering; er zijn nauwelijks intramurale voorzieningen en de thuiszorg is nog nauwelijks ontwikkeld.

Figuur 6.4

Feitelijke hulp van kinderen aan hun ouders,^a bevolking van 50 jaar en ouder met kinderen, 2004 (in procenten)

De kans dat ouderen hulp van hun kinderen ontvangen, hangt uiteraard sterk samen met de gezondheidstoestand van deze ouderen, maar ook andere factoren spelen een rol (Fokkema et al. 2008). Zo worden alleenstaande ouderen eerder door hun kinderen geholpen, omdat een helpende partner nu eenmaal ontbreekt. Als kinderen veraf wonen, neemt de kans op het daadwerkelijk verlenen van hulp af. Opmerkelijk is dat de opvatting dat vooral de familie verantwoordelijk is voor hulp aan hulpbehoevende ouderen, geen enkel effect heeft op de daadwerkelijk geboden hulp. Deze opvatting heeft blijkbaar meer een culturele achtergrond dan een praktische betekenis. Het zijn eerder de concrete omstandigheden die bepalen of kinderen hulp bieden dan de opvattingen die ze huldigen over familiale plichten.

Ouderen doen uiteraard ook iets terug voor hun kinderen, zeker wanneer het inwonende kinderen betreft. Maar op bescheiden schaal (6%) wordt ook aan uitwonende kinderen hulp van huishoudelijke, persoonlijke of administratieve aard gegeven. Deze ouderlijke hulp komt echter niet alleen aanzienlijk minder voor dan hulp door kinderen, maar is doorgaans ook van lichtere aard.

Een vorm van hulp die wel het karakter heeft van eenrichtingsverkeer, is de financiële hulp die in de vorm van giften wordt verstrekt. In 2004 gaf circa 22% van de 50-plussers een bedrag van ten minste 250 euro aan hun kinderen cadeau ter financiële ondersteuning. Alleen in Spanje stoppen ouderen in veel mindere mate hun kinderen iets toe; financiële hulp wordt daar doorgaans in de vorm van leningen gegeven. Omgekeerd gaf nog geen 3% van de kinderen een dergelijk bedrag aan hun ouders. Alleen in Griekenland, waar men op dit punt juist de staat verantwoordelijk houdt (zie figuur 6.3), komt dit aandeel met 13% aanzienlijk hoger uit. De oudedagsvoorzieningen laten hier blijkbaar te wensen over.

Een andere manier waarop ouderen hun verantwoordelijkheid jegens hun kinderen vorm kunnen geven, is door opvang te bieden aan hun kleinkinderen wanneer de ouders bezigheden elders hebben. Ongeveer 17% van de ouderen met kleinkinderen biedt wekelijks of dagelijks opvang aan de kleinkinderen. De verschillen tussen landen zijn niet groot, althans aanzienlijk minder groot dan de opvattingen over de zorgplicht jegens (klein)kinderen suggereren. Wel zien we dat intensieve opvang (nagenoeg dagelijks) in de mediterrane landen regelmatig voorkomt, terwijl dit verschijnsel in de Scandinavische landen en Nederland vrijwel onbekend is. Nederland kent met België wel een hoog niveau van beperkte opvang: ruim 15% van de ouderen vangt gemiddeld eens per week een kleinkind op. In de meeste andere landen ligt dit rond de 10%. In België wordt daarnaast betrekkelijk intensieve opvang door grootouders geboden.

6.2.5 Ondersteuning onder druk

De zorg voor ouderen komt steeds meer onder druk te staan. De ondersteuning door gezin en familie wordt door diverse maatschappelijke ontwikkelingen steeds moeilijker. Maar ook de publieke mogelijkheden worden beperkt. In landen met een hoog niveau van publieke zorg (Nederland, Zweden) wordt gezocht naar mogelijkheden om de toenemende druk op de publieke middelen te verminderen. Maatschappelijke ontwikkelingen doen vooral in de mediterrane landen (Italië, Spanje) het beroep op publieke middelen toenemen. Niet alleen demografische factoren zijn hiervoor verantwoordelijk (minder gezinnen met kinderen, en minder kinderen per gezin), maar ook ruimtelijke factoren (toename fysieke afstand) en vooral economische factoren (toename arbeidsdeelname vrouwen).

De arbeidsmarktpositie van met name vrouwen bepaalt in belangrijke mate de ruimte voor informele zorg. In Denemarken en Zweden besteden mensen heel veel tijd aan betaald werk en dit beperkt de mogelijkheden van informele zorg. In Nederland en de mediterrane landen is de arbeidsdeelname van vrouwen de laatste twintig jaar sterk gestegen. Ook de afnemende gezinsgrootte en de toenemende fysieke

woonafstand leiden ertoe dat de steun aan ouderen steeds meer leunt op vrienden en burens, en steeds minder op gezin en familie.

De beperkte beschikbaarheid van formele hulp in de mediterrane landen en de tanende beschikbaarheid van informele hulp bergen het gevaar in zich dat ouderen met verzorgingsproblemen van hulp verstoken blijven. Dit verschijnsel lijkt zich inderdaad voor te doen (tabel 6.1). Een verzorgingsprobleem ontstaat als iemand vanwege fysieke, mentale of psychische beperkingen niet meer in staat is goed te functioneren. Opmerkelijk is het hoge aandeel van ouderen met beperkingen in Spanje en Italië, maar dit hangt grotendeels samen met achterliggende determinanten, zoals het aantal aandoeningen, het opleidingsniveau en de vergrijzing binnen de groep ouderen. Deze determinanten vallen in deze landen nogal ongunstig uit (Pommer et al. 2007a: 39-40). In de Scandinavische en continentale landen ontvangt 20% tot 30% van de ouderen met een verzorgingsprobleem geen hulp. In de mediterrane landen ligt dit tussen de 30% en 40%. De mediterrane hulp is primair van informele aard.

Het niveau van de formele hulp (zie laatste kolom in tabel 6.1) is relatief hoog in Denemarken, België, Nederland en Oostenrijk, en relatief laag in de mediterrane landen, met Griekenland als markante hekkensluiter. Zweden wordt gekenmerkt door een relatief hoog aandeel intramuraal zorgaanbod, Oostenrijk door een relatief hoog aandeel extramuraal zorg.

Tabel 6.1

Verzorgingsproblemen en de hulp die mensen ontvangen, bevolking van 50 jaar en ouder, 2004 (in procenten)

	totaal met een verzorgingsprobleem	heeft verzorgingsprobleem, maar ontvangt geen hulp	beschikbaarheid formele hulp per 100 65-plussers
Denemarken	26	24	25
Zweden	27	30	17
Nederland	27	30	18
België	32	22	21
Frankrijk	35	29	13
Duitsland	29	30	11
Oostenrijk	29	22	18
Italië	40	35	8
Spanje	49	41	10
Griekenland	35	34	1

Bron: SHARE (2004b); Pommer et al. (2007b) SCP-bewerking

Het familiale uitgangspunt wordt in de mediterrane landen in belangrijke mate in stand gehouden door het grootschalig inhuren van migranten uit Oost-Europese en niet-Europese gebieden. De verzorging door goedkope migranten is mede moge-

lijk gemaakt doordat de overheden in de mediterrane landen op grote schaal vrij te besteden budgetten introduceerden voor ouderen met beperkingen. Omgekeerd zoeken typisch publieke landen als Nederland en Zweden naar meer mogelijkheden voor informele ondersteuning. In Zweden is de publieke thuiszorg de laatste twintig jaar sterk gekrompen en vervangen door particuliere en familiale hulp. Deze ontwikkelingen leiden in de praktijk tot een zekere convergentie van het individualistische en het familiale verzorgingsmodel. Ook Nederland is met de introductie van het concept van de ‘gebruikelijke zorg’ (CIZ 2004) meer in de richting van het continentale model opgeschoven, met meer verantwoordelijkheid voor het gezin.

Om verschillende redenen trachten overheden de rol van de informele hulp te versterken. Deze redenen zijn zowel van financiële aard (beperking overheidsuitgaven) als van inhoudelijke aard (bevordering onderling steunbetoon). De hulp die de overheid biedt aan informele hulpverleners verschilt per land. Er zijn landen waar de bevolking veel steun verwacht van familieleden en landen waar de staat steun biedt aan familieleden bij het vervullen van hun zorgtaken. Nederland behoort tot de landen waar zowel de verwachtingen van familiale zorgverlening als die van de steun van de staat hoog zijn (tabel 6.2).

Tabel 6.2

Steun van de staat en verwachting van de bevolking omtrent zorg door informele zorgers in de EU15-landen

		sociale verwachting van de bevolking	
		laag	hoog
formele steun van de staat	laag	Denemarken Luxemburg	Frankrijk Griekenland Italië Spanje Portugal
	hoog	Finland Zweden Engeland	Nederland België Oostenrijk Duitsland Ierland

Nederland bevindt zich wat de informele zorg (of mantelzorg) betreft in het gezelschap van enkele andere continentale landen (België, Duitsland, Oostenrijk). In de mediterrane landen is de bemoeienis van de staat met de informele zorg voornamelijk symbolisch. Alleen in Italië zijn er verlofregelingen voor personen in loondienst, die zelfs iets royaler zijn dan in Nederland. In de Scandinavische landen zijn de verwachtingen ten aanzien van informele hulp weliswaar bescheiden, maar daar staat wel substantiële steun van de staat tegenover (Finland) of een royale zorgverlofregeling.

ling (Zweden). Alleen in Denemarken is dit niet of nauwelijks het geval. Daar staat de publieke dienstverlening nog steeds stevig overeind en is zorgverlof een particuliere zaak tussen werkgevers en werknemers (Eurofamcare).

De steun van de Nederlandse overheid komt tot uitdrukking in het subsidiëren van mantelzorgorganisaties en mantelzorgers. In de periode 2000-2007 is het beschikbare budget voor de vrijwillige thuiszorg en mantelzorg gestegen van bijna 8 naar 97 miljoen euro (vws 2007). Ongeveer eenderde deel hiervan is voor de organisatie van de mantelzorg, en tweederde deel is voor de mantelzorgers zelf. Als blijk van waardering kunnen mantelzorgers die betrekkelijk intensieve zorg verlenen, aanspraak maken op een bedrag van maximaal 250 euro per jaar. Daarnaast dienen ook gemeenten, in het kader van de Wet maatschappelijke ondersteuning (wmo), ondersteuning te bieden aan mantelzorgers. Daar staat tegenover dat regelingen voor zorgverlof in Nederland betrekkelijk beperkt zijn. Alleen Duitsland en Frankrijk en enkele mediterrane landen (Griekenland, Spanje) scoren nog lager. Nederland heeft regelingen voor kortdurend (calamiteiten) en langdurend (palliatief) zorgverlof, maar deze zijn niet wettelijk afdwingbaar. Bovendien komt langdurig zorgverlof geheel of gedeeltelijk voor eigen rekening. Maar dit is in alle betrokken landen een gebruikelijke gang van zaken (Eurofamcare).

Zowel het individualistische als het familiale uitgangspunt blijkt in de praktijk slechts beperkt realiseerbaar. De internationale verschillen in opvattingen over de familiale hulp (figuur 6.3) zijn iets groter dan de verschillen in familiale steun die feitelijk wordt gegeven (figuur 6.4). Dit neemt niet weg dat er nog substantiële verschillen bestaan tussen het individualistische Scandinavische model en het familiale mediterrane model, zowel in opvattingen als in geboden hulp. Wel treedt er enige convergentie op, die het sterkst tot uitdrukking komt in Zweden als representant van het Scandinavische model en in Spanje als representant van het mediterrane model (Sundstrom en Tortosa 1999). In Zweden is, mede onder budgettaire druk, de publieke thuiszorg van een hoog niveau teruggebracht tot een aanzienlijk lager niveau en is een programma voor informele hulp opgezet. Omgekeerd is in Spanje, mede onder sociale druk, de nauwelijks bestaande publieke thuiszorg tot op een hoger niveau uitgebouwd. Maatschappelijke en economische omstandigheden leiden dus tot een beperkte inzetbaarheid van het individualistische Scandinavische en het familiale mediterrane model. Beide modellen bewegen zich in de richting van het typisch continentale model, waarbij het gezin de primaire verantwoordelijkheid draagt, maar de publieke sector inspringt als de hulp niet meer door gezinsleden geboden kan worden, omdat deze ontbreken of omdat de hulp leidt tot een te zware belasting.

6.3 Familiezorg in Nederland

Voordat we ingaan op de informele zorg die kinderen in Nederland hun ouders bieden en, omgekeerd, die ouders hun kinderen bieden, geven we eerst een breder beeld van de onderlinge steun. Er worden immers tussen ouders en kinderen veel meer soorten steun uitgewisseld dan informele zorg alleen. Tabel 6.3, gebaseerd op de Netherlands kinship panel survey (NKPS), laat dit zien voor enkele vormen van materiële steun.

Het eerste wat opvalt aan de cijfers in de tabel, is dat mensen vaker zeggen gever te zijn dan ontvanger. Dat is een bekend verschijnsel in onderzoek naar netwerksteun (Parrott en Bengtson 1999; Hochschild 2003; Kalmijn 2003). Bij de huishoudelijke hulp en de klussen is er een ruilevenwicht tussen ouders en kinderen; op het gebied van kinderopvang en financiën gaat er meer van ouders naar kinderen dan omgekeerd. Wat de kinderopvang aangaat, spreekt dit vanzelf; het eenrichtingsverkeer in financiële steun is te danken aan de Nederlandse oudedagsvoorziening. In landen waar deze slechter is, is er veel meer evenwicht in het financieel verkeer binnen netwerken (Choi 2003).

Tabel 6.3

Personen die instrumentele steun ontvangen van of geven aan hun ouders, kinderen of broers en zussen, 2002-2004 (in procenten)

	alle steun ^a		huishoudelijke hulp		klussen		financiën		kinderopvang
	ontvangen	gegeven	ontvangen	gegeven	ontvangen	gegeven	ontvangen	gegeven	ontvangen
ouders	50,0 ^b	63,1	20,2	40,5	31,6	53,5	21,9	4,7	55,9
kinderen	45,4	65,1	22,0	32,1	37,3	49,3	2,5	25,0	-

a Leesvoorbeeld: 50% van de ouders in het onderzoek heeft enige vorm van steun ontvangen, ruim 63% heeft steun verleend.

b Huishoudelijke hulp, hulp bij klussen en financiële steun, maar excl. kinderopvang.

Bron: NIDI (NKPS'02-'04) bewerking door Knijn en Liefbroer (2004)

Wie helpt wie?

Over een jaar gerekend, helpen meer dan drie miljoen Nederlanders een hulpbehoevende huisgenoot, familielid, vriend of buur. Bijna een kwart van hen zorgt voor een gezinslid, meestal de partner; ruim driekwart ondersteunt iemand die elders woont. In ruim 40% van alle gevallen ging het om een of meer ouders of schoonouders; dit is daarmee de meest voorkomende hulprelatie. Andere familieleden (veelal broers of zussen) en vrienden werden samen ongeveer even vaak gesteund (zie de eerste cijferkolom van tabel 6.4).

Als geselecteerd wordt op helpers van ouderen, blijkt dat ouderen in Nederland voornamelijk uit twee informele bronnen putten: kinderen en, in veel mindere mate, partners. Driekwart van de helpers behoort tot deze groepen. De cijfers laten zien

dat de onderlinge steun van ouders en kinderen circa 50% van alle informele hulprelaties betreft. In het vervolg gaat het alleen nog over deze groep.

Tabel 6.4

Relatie tussen de gevers en ontvangers van informele hulp, naar leeftijdsklasse, 2007 (in procenten)

	alle ontvangers	ontvangers 65+	gevers 65+
hulpbehoevende is een partner	20	12	45
hulpbehoevende is een ouder	42	64	12
hulpbehoevende is een kind	9	0	10
hulpbehoevende is ander familielid	10	10	10
hulpbehoevende is een elders wonende vriend of kennis	11	7	14
anders	7	9	9
(n)	(2421)	(1366)	(397)

Bron: CBS (IH'07) SCP-bewerking

Informele zorg aan (schoon)ouders is grotendeels een zaak van vrouwen voor vrouwen. De helft van alle helpers van ouders is een vrouw die voor haar moeder of schoonmoeder zorgt. Vrouwen zijn met een aandeel van driekwart sterk oververtegenwoordigd in de zorg voor ouders (tabel 6.5). Dat komt voor een deel door de definitie van informele zorg. Als bijvoorbeeld ook klussen in de definitie was opgenomen, zouden mannen gunstiger voor de dag komen. Voor een ander deel heeft het te maken met het feit dat ook de ontvangers in meerderheid vrouw zijn; de intieme lijfgebonden zorg als wassen en aankleden wordt gemakkelijker door vrouwen aan vrouwen verleend. Ten slotte lijkt het erop dat vrouwen vaker hulp van hun kinderen krijgen, omdat ze hun belangrijkste opvoeder en verzorger waren (Kalmijn 2004). Dit geldt ook in het algemeen binnen netwerken: wie meer investeert, krijgt meer terug (De Jong-Gierveld en Dykstra 2008). Dit alles doet niets af aan het feit dat vrouwen het leeuwendeel van de informele zorg aan ouders voor hun rekening nemen.

De zorg voor ouders verschilt op dit punt van de zorg voor zieke of gehandicapte kinderen, want mannen bieden deze steun even vaak als vrouwen.⁴ Onder de ontvangende kinderen zijn meisjes en jonge vrouwen, met ruim 70%, sterk oververtegenwoordigd. Dit komt niet doordat deze groep meer hulpbehoevendens telt, maar doordat jongens en jonge mannen veel vaker in tehuizen worden opgenomen, wat weer voortkomt uit het feit dat de hulpbehoevendheid bij jongens vaak bestaat uit of gepaard gaat met gedragsproblemen. Zo bestaat 75% van de justitiële jeugdzorg (2005) en 57% van de provinciale jeugdzorg (2006) uit jongens. Dit is het spiegelbeeld van de man-vrouwverdeling in de informele zorg aan kinderen.

Tabel 6.5

Helpers van kinderen en ouders, naar geslacht en leeftijd van gevers en ontvangers, 2007 (in procenten en gemiddelde leeftijd)

	geeft hulp aan (schoon)kind	geeft hulp aan (schoon)ouder
man helpt man	12	11
man helpt vrouw	37	17
vrouw helpt vrouw	35	50
vrouw helpt man	16	23
leeftijd gever	52,5	48,2
leeftijd ontvanger	24,8	77,5
(n)	(227)	(1156)

Bron: CBS (IH'07) SCP-bewerking

Waarmee helpt men?

Er zijn in het gebruikte onderzoek zes vormen van hulp onderscheiden (tabel 6.6). Emotionele steun en begeleiding bij bezoeken buitenshuis, zijn hulpvormen die bijna standaard deel uitmaken van de informele zorg aan zowel ouders als kinderen. Huishoudelijke hulp en regelhulp worden meer aan ouders verleend dan aan kinderen. Dit houdt verband met het feit dat de meeste kinderen in het onderzoek deel uitmaken van het huishouden van de ondervraagde hulpverleners, en de meeste ouders juist niet.

Tabel 6.6

Type geboden hulp door helpers van kinderen en ouders, 2007 (in procenten en gemiddelden)

	geeft hulp aan (schoon)kind	geeft hulp aan (schoon)ouder
emotionele steun en toezicht	86	87
begeleiding bij bezoeken buitenshuis	83	86
huishoudelijke hulp	68	82
begeleiding bij het regelen van zaken en administratie	61	77
persoonlijke verzorging	46	26
verpleegkundige hulp	40	26
(n)	(228)	(1161)

Bron: CBS (IH'07) SCP-bewerking

Persoonlijke verzorging en verpleging worden veel vaker aan kinderen verleend dan aan ouders. Dit ligt ook wel voor de hand. De zorg voor een chronisch ziek of gehandicapt kind begint namelijk al op jonge leeftijd; de latere lijfgebonden zorg is een voortzetting van de vanzelfsprekende zorg in de eerste levensjaren. Maar voordat men zijn of haar ouder zulke intieme zorg verleent, moeten zowel ouder als kind een hoge drempel over. Het is daarom des te opvallender dat een kwart van de helpers hun ouder wast, kleedt en zelfs verpleegt.

Hoeveel hulp wordt geboden?

Aan de verzorging van een ernstig ziek of gehandicapt kind heeft men een kleine werkweek: gemiddeld wordt er 34 uur per week hulp verleend (tabel 6.7). Deze inzet is ook van veel langere duur dan de inzet voor ouders: waar de helpers van ouders in het CBS-onderzoek gemiddeld 5 jaar hielpen, was dit in de zorg voor kinderen het dubbele.

De doelgroep van het mantelzorgbeleid wordt gevormd door degenen die ten minste drie maanden helpen en/of dit ten minste acht uur per week doen. Uit de cijfers in tabel 6.7 valt af te leiden dat de helpers van kinderen vrijwel allemaal binnen deze doelgroep vallen. Onder helpers van ouders is het aandeel dat tot de doelgroep behoort kleiner, vooral doordat ruim 40% minder dan één werkdag aan de hulp besteedt. Later zal blijken dat deze geringere intensiteit mogelijk is doordat de zorg voor ouders vaker met anderen wordt gedeeld, vooral met broers en zussen.

De conclusie die uit de cijfers valt te trekken, is dat de zorg van ouders voor hun kinderen en omgekeerd, een substantieel tijdsbeslag legt op de helper.

Tabel 6.7

Intensiteit en duur van de hulp die helpers van kinderen en ouders bieden, 2007 (in procenten en gemiddelden)

	geeft hulp aan (schoon)kind	geeft hulp aan (schoon)ouder
> 3 maanden hulp geboden	84	81
gemiddeld aantal jaren hulp geboden	10	5
> 8 uur hulp per week	86	58
gemiddeld aantal uren hulp per week	34	15
(n)	(198)	(1009)

Bron: CBS (I'H'07) SCP-bewerking

Waarom helpt men?

Het simpele antwoord op de vraag waarom men helpt is: omdat iemand in het sociale netwerk hulp nodig heeft. Deze bevinding wordt bevestigd door onderzoek waarin de vraagstelling is omgekeerd: waarom hielp u uw hulpbehoevende netwerk lid niet?

80% van de mensen die deze vraag kregen voorgelegd, gaf als antwoord dat anderen al zoveel hulp boden dat hun inzet niet nodig was (Timmermans et al. 2001). Een andere bevestiging is de grote vanzelfsprekendheid waarmee informele zorg wordt verleend. Uit de cijfers in tabel 6.8 blijkt dat vanzelfsprekendheid (waaronder ook genegenheid en plichtsgevoel vallen) het belangrijkste motief is voor het bieden van steun, of het nu om de informele zorg voor kinderen gaat of om die van ouders. Als hun wordt gevraagd hun hulpinzet te motiveren, spreken mannen vaker van plicht, en vrouwen vaker van genegenheid. Uit analyses van een reeks van redenen voor informele zorg, blijkt echter dat mannen en vrouwen met deze verschillende woorden dezelfde vanzelfsprekendheid bedoelen (Timmermans 2003).

Een minderheid van de helpers heeft minder positieve motieven. Een deel van beide groepen (mannen 10% en vrouwen 8%) probeert in de eerste plaats de hulpbehoevende buiten een tehuis te houden, een ander deel (12% en 8%) geeft als belangrijkste motief op dat er geen alternatief voor hun inzet is. Het zijn procentueel gezien kleine minderheden, maar absoluut gezien gaat het om omvangrijke groepen.

Tabel 6.8

Belangrijkste motief om informele zorg te verlenen, helpers van kinderen en ouders, 2007 (in procenten)

	geeft hulp aan (schoon)kind	geeft hulp aan (schoon)ouder
vanzelfsprekendheid	86	83
voorkomen tehuisopname	10	8
er was geen alternatief	12	8
relatie met de hulpbehoevende verbeteren of in stand houden	0	1
(n)	(209)	(1114)

Bron: CBS (IH'07) SCP-bewerking

Positieve en negatieve kanten

Helpen kost tijd, energie en soms ook geld voor vervoer, telefoon, hulpmiddelen en kosten van bestaan (Timmermans 2003). Daar staat tegenover dat er ook opbrengsten zijn: helpen geeft een goed gevoel en versterkt de banden binnen het netwerk. Hoe de balans tussen positieve en negatieve kanten uitvalt, hangt sterk af van de aard en ernst van de hulpbehoefte en de daarmee samenhangende inzet van de helpers. Alvorens daarop in te gaan, schetsen we eerst een beeld van de tegengestelde ervaringen.

De meeste verleners van informele zorg vinden dat de steun die ze bieden inderdaad een goed gevoel geeft en genieten van het contact met de hulpbehoevende (De Boer et al. 2009). Voor dit hoofdstuk is in het bijzonder gekeken naar de positieve

effecten op de sociale relaties en op de positie in het sociale netwerk. Het blijkt dat helpen de relaties in het netwerk vaak versterkt, en dan gaat het niet alleen om de relatie tussen geveer en ontvanger van de hulp, maar ook om de band met anderen in het netwerk. Die anderen geven in een meerderheid van de gevallen ook duidelijk blijk van hun waardering voor de inzet van hun familielid of vriend (tabel 6.9). Ten slotte blijkt dat van een deel van de helpers het netwerk is uitgebreid, dankzij de steun die ze bieden.

Tabel 6.9

Positieve ervaringen van helpers van kinderen en ouders, 2007 (in procenten mee eens)

	geeft hulp aan (schoon)kind	geeft hulp aan (schoon)ouder
in de periode waarin ik zorgde zijn de hulpbehoevende en ik dichter tot elkaar gekomen	55	46
ik ontvang veel waardering voor de hulp die ik gaf	52	58
door het zorgen heb ik nieuwe mensen leren kennen	37	24
door het helpen is de band met familie en vrienden hechter geworden	34	41
(n)	(220)	(1149)

Bron: CBS (IH'07) SCP-bewerking

De zorg voor familie en vrienden is belastend en kan zelfs een last worden. Ongeveer een derde van de verleners van informele hulp voelt zich zwaar belast door de zorgtaak die ze op zich genomen hebben of is zelfs overbelast (tabel 6.10).

Overbelasting komt het vaakst voor onder ouders die voor hun zieke of gehandicapte kind zorgen (20%). De zorg voor een hulpbehoevende ouder is minder belastend, maar nog steeds voelt 10% van de helpende kinderen zich overbelast. De belasting hangt, zoals te verwachten valt, sterk samen met de zwaarte van de taak. Wie namelijk erg veel en veel verschillende hulp biedt, loopt de grootste kans overbelast te raken (Broese van Groenou en De Boer 2009a). En, zoals eerder gememoreerd, de zorg voor een hulpbehoevend kind vergt een volledige werkweek aan inzet (zie tabel 6.7).

De gevolgen van de voortdurende druk die overbelaste helpers ervaren, zijn ernstig: de eigen gezondheid wordt erdoor bedreigd, er ontstaan problemen op het werk, het eigen huishouden wordt verwaarloosd, en ook al blijven mensen in deze omstandigheden de positieve kanten zien, ze worden wel tamelijk ongelukkig (De Boer et al. 2009). Ze zijn in feite te ver gegaan in de inzet voor hun verwant of bekende.

Tabel 6.10

Negatieve ervaringen van helpers van kinderen en ouders: ervaren belasting, 2007 (in procenten mee eens)

	geeft hulp aan (schoon)kind	geeft hulp aan (schoon)ouder
licht belast: de situatie liet mij nooit los	26	54
matig belast: regelmatig tijd tekort	16	1
zwaar belast: de hulp kwam te veel op mijn schouders neer	22	12
overbelast: door mijn betrokkenheid kreeg ik conflicten thuis en/of op het werk	13	22
(n)	(220)	(1149)

Bron: CBS (IH'07) SCP-bewerking

De zorg delen

Eerder werd al opgemerkt dat de hulp aan kinderen zo intensief is, omdat de helper weinig werkzaamheden met anderen kan delen. De cijfers in tabel 6.11 laten dit ook zien. Wie zijn of haar kind helpt, doet dit in de helft van de gevallen alleen; bij nog eens kwart is er maar één andere helper beschikbaar. Van de helpers van ouders doet een derde het alleen; bij nog eens een derde wordt echter de informele zorg door een team van vier of meer personen geboden. Weliswaar vraagt de zorg voor een hulpbehoevende ouder niet minder inzet dan die voor een chronisch ziek of gehandicapt kind, maar doordat de zorg veel vaker wordt gedeeld, is die voor de individuele helpers veel minder belastend. Daar komt nog bij dat bij de zorg voor ouders in ruim de helft van de gevallen ook nog thuiszorg aanwezig is, terwijl slechts 16% van de ouders die voor hun zieke kind zorgen van deze ondersteuning gebruik maakt (Broese van Groenou 2009). Dit is een teken dat Nederland verschuift naar een meer familiaal zorgmodel (zie § 6.2); de betrokken kinderen maken meestal deel uit van het huishouden van de ouders, en in het familiale model geldt dat men in huishoudens de onderlinge steun zelf moet leveren.

Tabel B6.1, in bijlage B6, toont de relatie van de ondervraagde hulpverlener tot de andere hulpverleners. Uit deze cijfers valt af te leiden dat meer dan 80% van de hulpverleners die voor een kind zorgen, behoort tot het gezin waartoe ook het kind behoort. Van de helpers van ouders hoort daarentegen het grootste deel niet meer tot het gezin; in paragraaf 6.2 werd al duidelijk dat in Nederland ouderen zelden met hun volwassen kinderen samenwonen. Uit tabel B6.1 valt tevens af te leiden dat 70% van alle verleners van informele hulp aan ouders, broers en zussen van elkaar zijn.

Mensen die de zorg voor hun ouder met elkaar delen, zijn bijna zonder uitzondering blij dat ze er niet alleen voor staan. Een overgrote meerderheid (90%) meldt dat ze veel steun en waardering krijgen van de andere helpers, en in 85% van de gevallen is er overeenstemming over de soort hulp die geboden moet worden, het moment

waarop dit moet gebeuren, de verdeling van taken en een eventuele tehuisopname (zie tabel B6.2 in bijlage B6). Ook hier past weer de nuancering dat het delen van de zorg weliswaar bij slechts een kleine minderheid tot onenigheid leidt, maar dat die minderheid ruw geschat nog wel uit 300.000 gevallen bestaat. Pijnlijk is vooral dat het vaakst onenigheid ontstaat over de noodzaak tot tehuisopname.

Tabel 6.11

Aantal informele hulpverleners van kinderen en ouders, 2007 (in procenten en gemiddelden)

	geeft hulp aan (schoon)kind	geeft hulp aan (schoon)ouder
geen andere helpers	52	31
één andere helper	24	18
twee andere helpers	11	18
drie andere helpers	7	17
vier of meer andere helpers	6	16
gemiddeld aantal andere helpers	1,0	1,9
gemiddeld aantal andere helpers indien andere helper(s) aanwezig	2,1	2,8
(n)	(214)	(1122)

Bron: CBS (IH'07) SCP-bewerking

Wie zijn verstoken van informele steun?

Van de volwassen Nederlanders heeft 4% kinderen noch ouders (Dykstra en Komter 2004). In de praktijk kunnen vriendennetwerken dezelfde functies vervullen als een familienetwerk. Een deel van genoemde Nederlanders zonder familie weet echter het ontberen van een familienetwerk niet te compenseren met een vriendennetwerk (De Boer et al. 2003). Overigens kan niet iedereen die familie heeft, op verwanten rekenen. Hortulanus et al. (2003) schatten dat 6% van de volwassen bevolking in een sociaal isolement verkeert, wat inhoudt dat mensen vrijwel geen sociaal netwerk hebben en ook nogal eenzaam zijn. Het contact met familie en vrienden hebben ze verloren en ze missen de vaardigheden om nieuwe contacten te leggen (Machielse 2006). Kleine en kwetsbare netwerken komen naar verhouding vaker voor onder gescheiden personen en onder lagere sociaaleconomische groepen (Hortulanus et al. 2003; Komter en Knijn 2004; Kalmijn 2004).

Ook alleenstaande mannen van middelbare of oudere leeftijd hebben vaak kleine netwerken (Thomése 1998; Broese van Groenou en Van Tilburg 2007), en dat geldt in het bijzonder voor gescheiden mannen; zij hebben op oudere leeftijd veel minder contact met hun kinderen en kunnen dan ook geen beroep doen op hen (Kalmijn en Dykstra 2004; Tomassini 2004).

Gedrag dat als afwijkend wordt beschouwd, doet natuurlijk ook geen goed aan iemands positie in het familienetwerk. Behalve gescheiden personen verliezen daarom ook mensen met psychische stoornissen nogal eens de zekerheid van hun familienetwerk (Geelen en Mensink 2003; Kwekkeboom 2000; Komter en Knijn 2004; Kalmijn 2007). Velen van hen missen ook de vaardigheid om het netwerk te onderhouden of te herstellen.

Kleine of ontbrekende netwerken komen dus het vaakst voor onder groepen die ook in andere opzichten weinig sociaal kapitaal hebben (Kalmijn en Dykstra 2004; Komter en Knijn 2004). Anders gezegd: wie op veel gebieden een behoorlijk sociaal kapitaal heeft, heeft doorgaans ook een flink netwerk van familie en vrienden; en wie op andere gebieden minder vermogend is, kan veel minder rekenen op sociale steun van verwanten en bekenden.

6.4 Informele zorg voor ouderen in tehuizen

Algemeen wordt verondersteld dat in Nederland veel meer ouderen in tehuizen worden opgenomen dan in andere Europese landen. Het is echter niet eenvoudig om deze bewering te staven of te ontcrachten, omdat landencijfers niet goed vergelijkbaar zijn. Zo worden gehandicapte ouderen, die in Nederland in een verpleeghuis wonen, in Engeland opgenomen in ziekenhuizen. Daarnaast bestaan in Denemarken geen psychogeriatrische verpleeghuizen; de opvang van ouderen met psychische problemen vindt daar plaats in de geestelijke gezondheidszorg.

De redenering dat tehuisopname informele steun overbodig maakt, gaat in elk geval niet op. De informele zorg houdt namelijk niet op bij de tehuisopname. Dat blijkt ook uit de cijfers in tabel 6.12, waarin de informele zorg voor ouders in tehuizen is vergeleken met de totale informele zorg van kinderen voor hun ouders. Voor ouders in een tehuis wordt langer, maar minder intensief gezorgd dan voor zelfstandig wonende ouders (10 uur resp. 15 uur per week). Kennelijk haakt niemand uit het netwerk van kinderen af bij tehuisopname; de steun wordt namelijk nog even vaak gedeeld met broers en zussen als gemiddeld.

Er is wel een verschil in de taken die worden uitgevoerd. Het tehuis neemt, naast de verpleging, vaker de huishoudelijke en persoonlijke verzorging op zich. Wat die laatste twee taken aangaat, is dit ook wel logisch, want een belangrijke reden voor tehuisopname is dat mensen 24 uur per dag hulp op afroep nodig hebben. Dit kan buiten het tehuis vrijwel alleen gegeven worden als men met de hulpbehoevende samenwoont.

Dat het tehuis de meer belastende complexe zorg op zich neemt, betekent niet dat de informele zorg voor een tehuisbewoner ook minder belastend is; er is vrijwel geen verschil met het gemiddelde van alle helpers van ouders. Dit komt door bijzondere belastende factoren: de ervaren belasting is groter als men zorgt voor iemand met cognitieve stoornissen of met gedragsstoornissen. De eerste soort stoornissen komt veelvuldig voor in de tehuizen voor ouderen, de tweede met name op de psychogeriatrische afdelingen van verpleeghuizen.

Tabel 6.12

Geboden hulp en belasting bij helpers van ouders die in een verzorgings- of verpleegtehuis of in een bejaardenhuis wonen en die 65 jaar of ouder zijn, 2007 (in procenten en gemiddelden)

	alle ouders	ouders in tehuizen
> 3 maanden hulp geboden	81	88
gemiddeld aantal jaren hulp geboden	5	6,3
> 8 uur hulp per week	58	52
gemiddeld aantal uren hulp per week	15	10,4
emotionele steun en toezicht	87	94
begeleiding bij bezoeken buitenshuis	86	87
huishoudelijke hulp	82	72
begeleiding bij het regelen van zaken en administratie	77	90
persoonlijke verzorging	26	19
verpleegkundige hulp	26	11
hulp van andere mantelzorgers	69	67
niet belast	54	59
de situatie liet mij nooit los	2	1
regelmatig tijd tekort	6	12
de hulp kwam te veel op mijn schouders neer	23	22
door mijn betrokkenheid kreeg ik conflicten thuis en/of op het werk	22	10
(n)	(1161)	(158)

Bron: CBS (Ih'07) SCP-bewerking

De hiervoor besproken cijfers zijn verzameld onder verleners van informele zorg, oftewel in een situatie dat er een helper van de tehuisbewoner is. Ze zeggen niets over het aantal oudere tehuisbewoners dat verstoken is van enige steun uit het sociale netwerk. Daarover kunnen we alleen beschikken over indirecte informatie, uit vragen naar de contacten die men heeft met eventuele kinderen, familieleden en bekenden en – voorafgaand daaraan – vragen of men wel in leven zijnde kinderen en familieleden heeft (zie tabel 6.13).

Tabel 6.13

Contacten van tehuisbewoners met kinderen, familie of kennissen, 2004 (in procenten)

	verzorgingshuis	verpleeghuis
heeft kinderen	83	78
ten minste eens per week contact	81	77
ten minste eens per maand contact	14	15
weinig of geen contact	5	8
contacten met familie of kennissen		
ten minste eens per week contact	44	44
ten minste eens per maand contact	25	27
weinig of geen contact	31	29

Bron: SCP (OII'04)

Ongeveer 20% van de tehuisbewoners heeft geen kinderen en een klein deel van de ouderen dat wel kinderen heeft, heeft zelden of nooit contact met ze. Van deze groep heeft een deel ook geen contact met familie of kennissen. Al met al heeft een klein deel van de oudere tehuisbewoners geen contact meer met leden van het vroegere sociale netwerk. Dat ze niet geheel van contact met de buitenwereld verstoken zijn, is te danken aan de grote groep vrijwilligers die in verpleeg- en verzorgingshuizen actief is. In tabel 6.14 staat een voorzichtige schatting van de aantallen beroepskrachten, vrijwilligers en mantelzorgers in de tehuizen.⁵

Tabel 6.14

In verpleeg- en verzorgingshuizen werkzame beroepskrachten, vrijwilligers en mantelzorgers, 2003 (in absolute aantallen)

	werkzame personen	vrijwilligers	mantelzorgers	cliënten
verpleeghuizen	124.000	40.000		57.000
verzorgingshuizen	136.000	60.000		101.000
totaal	260.000	101.000	264.000	158.000

Bron: CBS (StatLine); Timmermans (2003)

Er blijken meer onbetaalde dan betaalde krachten in de tehuizen voor ouderen werkzaam (tabel 6.13). De inzet van de verschillende groepen loopt uiteen: vrijwilligers zijn bijvoorbeeld gemiddeld twee uur per week actief, informele helpers ruim tien uur. Wordt gekeken naar het tijdsbeslag, dan blijkt dat 40% van de aandacht voor oudere tehuisbewoners komt van onbetaalde krachten. Het gaat hier, zoals gezegd,

om voorzichtige schattingen, maar zelfs als het aandeel van de onbetaalde inzet in werkelijkheid slechts 30% zou bedragen, is ze nog steeds zeer groot.

De vrijwilligers in tehuizen nemen zelden verzorgende taken op zich; het vaakst helpen ze nog bij verplaatsingen buitenshuis (tabel 6.15). Vrijwilligers hebben ook een andere functie dan de verzorgende: ze zorgen voor sociaal contact voor bewoners die, buiten het vaste personeel, anders niemand zouden zien, en ze helpen bij de sociale activiteiten die voor de bewoners worden georganiseerd.

De mantelzorgers ontlasten de beroepskrachten wel: ze helpen hun ouder bij de persoonlijke verzorging; de bewoners van verzorgingshuizen krijgen van hen ook nogal eens huishoudelijke hulp. In tabel 6.15 staat de persoonlijke verzorging verder uitgesplitst naar taken. Daaruit blijkt dat mensen die hun ouders in het tehuis verzorgen, ook veel verschillende soorten hulp bieden, variërend van helpen bij het eten en drinken tot hulp bij het toiletbezoek.

Tabel 6.15

Ontvangen van hulp, naar soort en verblijfstype, 2004

	verzorgingshuis	verpleeghuis
ten minste eens per week hulp van mantelzorger ^a bij		
persoonlijke verzorging	9	15
huishoudelijke hulp	13	.
verplaatsingen	16	30
ten minste eens per week hulp van vrijwilligers bij		
persoonlijke verzorging	2	5
huishoudelijke hulp	1	.
verplaatsingen	4	9
ten minste eens per week hulp bij persoonlijke verzorging door mantelzorger ^a bij		
eten en drinken	39	70
aan- en uitkleden	47	33
gezicht en handen wassen	12	22
volledig wassen	28	23
gebruik maken van het toilet	27	39

a Partner, familie of kennissen

Bron: SCP (011'04)

Zelfs als in Nederland meer ouderen in tehuizen wonen dan elders in Europa, dan duidt dit niet op geringe betrokkenheid van kinderen bij hun oude, hulpbehoevende ouders. Slechts een klein deel van de bewoners is geheel verstoken van informele zorg, en dan is meestal de oorzaak dat ze kind noch kraai hebben. Uit de cijfers blijkt

dat de informele helpers in tehuizen aardig wat zorgtaken voor hun rekening nemen. Zonder deze inzet zouden er aanmerkelijk meer beroepskrachten nodig zijn.

6.5 Samenvatting en beschouwing

In de Europese context kunnen globaal drie vormen van informele zorg worden onderscheiden, waarbij de primaire verantwoordelijkheid wordt gelegd bij respectievelijk het individu (Scandinavische model), het gezin (continentale model) en de familie (mediterrane model). Pas wanneer deze verbanden niet in staat zijn om adequate steun te verlenen, springt de overheid bij. In het Scandinavische model zal dit eerder plaatsvinden dan in het mediterrane model. Met name Denen zijn zeer terughoudend over de steun die de familie zou moeten bieden, terwijl de Grieken hier juist een uitgesproken rol voor de familie weggelegd zien. Nederland neemt sinds de introductie van het concept 'gebruikelijke zorg' een positie in tussen het Scandinavische en continentale model.

Hoewel er theoretisch in de genoemde modellen grote verschillen bestaan in de rol van de familie, heeft de familie in de praktijk een belangrijk deel in het bieden van steun. In de Europese praktijk blijkt dat circa 75% van de informele hulp die hulpbehoevende 50-plussers ontvangen van iemand buiten het eigen huishouden, door familieleden wordt gegeven. Deze steun is niet mogelijk als men geen kinderen heeft. In de tien onderzochte EU-landen blijkt circa 30% van de 50-plussers bij verzorgingsproblemen niet of nauwelijks op kinderen te kunnen steunen, omdat zij geen kinderen hebben of omdat die te ver weg wonen. Dit probleem speelt veel minder in de mediterrane landen, omdat kinderen daar later of minder vaak uit huis gaan of dichterbij hun ouders wonen. Ouders onderhouden doorgaans betrekkelijk intensieve contacten met hun kinderen, met name in de mediterrane landen. Slechts weinig ouders, minder dan 3%, hebben geen of nauwelijks contact met hun uitwonende kinderen. Vooral de contacten tussen moeders en dochters zijn intensief (45%); het aandeel zonen dat vrijwel dagelijks contact heeft met hun ouders ligt gemiddeld 10 procentpunten lager dan het aandeel dochters.

Wanneer gekeken wordt naar de informele hulp die ouderen met verzorgingsproblemen daadwerkelijk van hun kinderen ontvangen, blijkt die in de Scandinavische landen hoger te liggen dan de ouderen blijkbaar wensen en in de mediterrane landen duidelijk lager. Want waar in landen als Zweden, Nederland en Frankrijk 10% à 15% van de 50-plussers vindt dat de verantwoordelijkheid voor de zorg voor ouders primair bij de familie ligt, ontvangt in werkelijkheid 15% à 20% van deze ouderen hulp van hun kinderen. Omgekeerd legt 35% à 40% van de 50-plussers in landen als Spanje, Italië en Oostenrijk de zorgverantwoordelijkheid voor ouders primair bij de familie, terwijl 30% à 35% van deze ouderen daadwerkelijk hulp van hun kinderen ontvangt. De informele hulp die mensen met serieuze verzorgingsproblemen daad-

werkelijk ontvangen, van zowel familieleden als burens en kennissen, varieert van 25% in Nederland tot 60% in Griekenland.

Naar schatting zorgden in Nederland in 2008 circa 300.000 personen voor hun (chronisch) zieke of gehandicapte kind en circa 1,3 miljoen personen voor hun hulpbehoevende ouders. De informele zorg voor ouders ligt daarmee op een lager peil dan in bijvoorbeeld de Zuid-Europese landen, maar de cijfers geven geen aanleiding om geringschattend te doen over de ondersteunende rol van sociale netwerken in ons land.

Profiel van de informele zorg voor kinderen

Het profiel van ouders die voor een ziek of gehandicapt kind zorgen, verschilt op een aantal punten van dat van kinderen die voor hun zorgbehoevende ouders zorgen. De informele zorg voor een ernstig ziek of gehandicapt kind is een dagtaak van meestal één ouder. Deze ouders zijn in de praktijk geschoold in die zorg en ze nemen dan ook de vaak complexe taken op zich die in andere gevallen door beroepskrachten worden uitgevoerd. Ofschoon ouders die voor hun kwetsbare kind zorgen hun handelen volkomen vanzelfsprekend vinden, is het niet altijd een vrije keuze. Hun inzet wordt namelijk voor het grootste deel tot de gebruikelijke zorg gerekend en ze hebben dan ook vaak geen recht op steun krachtens de AWBZ of de WMO. Door enerzijds het gewicht van de taak die op hun schouders rust en anderzijds het ontbreken van steun, zowel uit het sociale netwerk als van professionele kant, zijn velen zwaar belast. Een vijfde van hen is zelfs overbelast, heeft problemen thuis of op het werk en heeft een verslechterde gezondheid; de hulp kost zoveel tijd dat velen niet meer aan activiteiten buiten het eigen huishouden toekomen. Sociaal isolement ligt daardoor op de loer.

Het is niet bekend of gezinnen met een ziek of gehandicapt kind zichzelf afsluiten van de buitenwereld en daarmee van het sociale netwerk, of dat ze simpelweg geen tijd hebben om het netwerk te onderhouden, waardoor ze er ook geen steun van ontvangen. Aangezien de zorg voor een kwetsbaar kind, naast een intieme band, ervaring vereist – professionaliteit zelfs – is het voor familie en vrienden wellicht ook moeilijk om taken van de ouders over te nemen.

Profiel van de informele zorg voor ouders

De zorg voor ouders wordt vaak gedeeld door de kinderen, vooral door de dochters en schoondochters. Door dit delen kost de steun elk veel minder tijd en is deze daardoor veel minder belastend dan bijvoorbeeld de hulp aan eigen kinderen. Daar komt nog bij dat helpers van ouders de complexe zorgtaken, die ook erg belastend zijn, veel vaker (kunnen) overlaten aan de professionele hulpverlening.

De steun stopt niet als de ouder in een tehuis wordt opgenomen, al daalt wel het aantal uren dat men helpt. Dat komt vooral doordat de complexe zorgtaken van persoonlijke verzorging en verpleging door het tehuispersoneel worden uitgevoerd. De tijd van de informele hulpverleners gaat meer zitten in emotionele steun en vooral in regelhulp.

Ondanks het geringere tijdsbeslag van de hulp, blijkt de informele zorg voor ouders die in een tehuis wonen niet minder belastend dan de steun aan zelfstandig wonende ouders: een derde van de hulpverleners voelt zich zwaar belast, 10% zelfs overbelast. De last van de tijd die men aan hulp besteedt, vermindert weliswaar, maar daartegenover komt de emotionele last van de zorg voor iemand met cognitieve stoornissen of gedragsstoornissen.

Perpetuum mobile van het sociale netwerk

Als vrouwen de informele hulp die ze bieden motiveren, dan gebruiken ze het woord 'liefde'; mannen spreken vaker van 'plicht'. Ze bedoelen hetzelfde: het is volkomen vanzelfsprekend om je verwanten en vrienden te verzorgen. Deze zorg vloeit simpelweg voort uit de band die binnen sociale netwerken bestaat.

De verleende hulp versterkt deze banden. Dat geldt niet alleen voor de band tussen hulpgever en hulpontvanger, maar ook voor die tussen de gevers onderling, zoals bij broers en zussen die de zorg voor hun ouders delen. Ook de niet direct betrokken netwerkleden steunen de helper(s) door hun waardering te tonen. Een groot deel (40%) van de verzorgers van ouderen vindt dat de band met familie en vrienden door hun informele inzet sterker is geworden. Dat versterkt weer het draagvlak voor informele steun binnen dat netwerk.

Risicogroepen

Het is niet alles goud wat er blinkt voor de hulpverleners. Zo helpt een substantiële groep mensen in de eerste plaats om een verwant uit het tehuis te houden. Dit is, gezien de grote hulpbehoefte van potentiële tehuusbewoners, een riskante onderneming, die niet zelden eindigt met het afknappen van de helper, waarna alsnog tehuisopname volgt. Ook de mensen die helpen omdat er geen alternatief is, vormen een risicogroep. Ze hebben immers geen steun van anderen en weten die kennelijk ook niet te verwerven. Ook bij hen ligt overbelasting op de loer.

Het grote aantal helpers dat zich zwaar belast voelt door de zorgtaak of zelfs overbelast is, is wel de meest negatieve kant van de informele zorg. Hun dagelijks leven is door de zorgtaak verstoord, en bij een deel van hen zelfs problematisch geworden. Het is vreemd als men dit vergelijkt met de professionele zorg; hier is er wetgeving op het gebied van werk- en rusttijden en andere arbeidsomstandigheden om overbelasting te voorkomen. In de informele zorg is hier zelden aandacht voor en er is niemand die grenzen stelt aan mensen die te veel hooi op de vork nemen.

Ten slotte blijkt het bij de kinderen die gezamenlijk voor hun ouders zorgen, ook niet altijd rozengeur en maneschijn. In een aantal gevallen ontstaat er onenigheid over de verdeling en uitvoering van taken en ontstaat zelfs strijd over de noodzaak van een tehuisopname van de ouder.

Onverzekerden

Als er sprake is van helpers, al dan niet overbelast, is er in ieder geval een netwerk voor de hulpbehoevende. Er zijn echter velen die het zonder hulp van een netwerk moeten stellen, omdat ze gewoonweg geen netwerk hebben. In de terminologie waarmee dit hoofdstuk begon, zijn ze slecht verzekerd.

Onder hen zijn er velen die over weinig sociaal kapitaal beschikken: ze hebben weinig opleiding en missen de vaardigheid om contact te leggen en de daaruit ontstane relaties in stand te houden. Een andere groep van slecht verzekerden wordt gevormd door de mensen die hun positie in het familienetwerk zijn kwijtgeraakt. Soms is dat omdat ze het netwerk te zwaar hebben belast (door psychische stoornis of verslaving), soms omdat ze vanwege ongewenst gedrag zijn uitgesloten (ongehuwd zwangere dochter) of uit het netwerk zijn getreden (echtscheiding).

Noten

- 1 Er is gebruik gemaakt van de tweede uitgave (SHARE 2004b). Dit onderzoek is medegefinancierd door de Europese Commissie (5th framework programme, project QLK6-CT-2001-00360, Quality of Life).
- 2 Om in Duitsland in aanmerking te komen voor de *Pflegeversicherung*, dient men ten minste dagelijks en ten minste zes maanden lang hulp nodig te hebben bij ten minste twee van de volgende activiteiten: persoonlijke verzorging of verpleging, voeding of verplaatsing. Daarbij heeft men ook recht op huishoudelijke hulp. Een zelfstandig recht op huishoudelijke hulp is er niet. In Oostenrijk moet men ten minste zes maanden op hulp zijn aangewezen voor minimaal vijftig uur per maand.
- 3 Bij Duitsland en Oostenrijk spelen de geldoverdrachten die ouderen met beperkingen vanwege de *Pflegeversicherung* ontvangen, een rol. Deze gelden worden vaak informeel ingezet. In Oostenrijk zegt 3% van de 50-plussers een verzorgingsuitkering te ontvangen en in Duitsland 4% van de 50-plussers.
- 4 Ook in de hulp aan vrienden is er wat dit aangaat meer evenwicht, en in de steun aan partners zijn mannen zelfs oververtegenwoordigd (De Boer et al. 2009).
- 5 Het aantal werkzame personen is afgeleid van de brancherapporten voor verpleeghuizen en voor verzorgingshuizen. De cijfers van het personeel en de vrijwilligers voor de verpleeghuizen hebben betrekking op 2003. Voor de verzorgingshuizen betreffen deze cijfers het jaar 2002. De aantallen cliënten hebben in beide gevallen betrekking op het jaar 2003. De verpleeghuisgegevens zijn afgeleid van CAK-cijfers en betreffen het aantal bijdrageplichtigen voor zorg met verblijf.

Literatuur

- Boer, A. de, R. Schellingerhout en J. Timmermans (2003). *Mantelzorg in getallen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boer, A. de, M. Broese van Groenou en C. van Campen (2009). Uitkomst. Ervaren veranderingen in gezondheid. In: A. de Boer (red.), *Mantelzorg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (te verschijnen).
- Broese van Groenau, M. (2009). Zorg delen. Mantelzorg en thuiszorg. In: A. de Boer (red.), *Mantelzorg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (te verschijnen).
- Broese van Groenau, M. en A. de Boer (2009). Uitkomst. Ervaren belasting. In: A. de Boer (red.), *Mantelzorg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (te verschijnen).
- Broese van Groenau, M. en Th. van Tilburg (2007). Ouder worden in sociaal-relatieel perspectief. In: A. Pot, Y. Kuin en M. Vink (red.), *Handboek ouderenpsychologie*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Choi, N.G. (2003). Coresidence between unmarried aging parents and their adult children. In: *Research on Aging*, jg. 25, nr. 4, p. 384-404.
- CIZ (2004). *Protocol gebruikelijke zorg*. Driebergen: Centrum Indicatiestelling Zorg.
- Dykstra, P. en A. Komter (2004). Hoe zien Nederlandse families eruit? In: *Demos*, jg. 20, nr. 10, p. 74-78.
- Eurofamcare. Geraadpleegd op 1 september 2008 via <http://www.uke.uni-hamburg.de/extern/eurofamcare>.
- Fokkema, Tineke, Susan ter Beke en Pearl Dijkstra (2008). *European landscape of variations in intergenerational solidarity*. Brussel: European Commission, DG Employment (vs/2006/0684).
- Geelen, K. en C. Mensink (2003). *Informeel zorg voor psychische problemen en verslavingen*. Utrecht: Trimbos instituut.
- Hochschild, A. (2003). *The commercialization of intimate life*. Berkeley: University of California Press.
- Hortulanus, R., A. Machielse en L. Meeuwesen (2003). *Sociaal isolement. Een studie over sociale contacten en sociaal isolement in Nederland*. Den Haag: Elsevier.
- Jong-Gierveld, J. de en P. Dykstra (2008). Virtue is its own reward? Support-giving in the family and loneliness in middle and old age. In: *Ageing and society*, nr. 28, p. 271-287.
- Kalmijn, M. (2003). *Intergenerational solidarity. A review of three theories and their evidence (working paper)*. Tilburg: Universiteit van Tilburg.
- Kalmijn, M. (2004). *Family solidarity among the lower educated (paper Euresco conference)*. Granada: Euresco.
- Kalmijn, M. (2007). De invloed van scheiding en verweduwing op intergenerationele relaties. Vaders en moeders vergeleken. In: T. van der Lippe, P.A. Dykstra, G. Kraaykamp en J. Schippers (red.), *De maakbaarheid van de levensloop*. Assen: Van Gorcum.
- Kalmijn, M. en P. Dykstra (2004). Onder vier ogen. Contacten tussen ouders en volwassen kinderen. In: *Demos*, jg. 20, nr. 10, p. 80-83.
- Knijf, T. en A. Liefbroer (2004). De helpende hand. In: *Demos*, jg. 20, nr. 10, p. 84-85.
- Komter, A. en T. Knijf (2004). Zwarte schapen in de familie. In: *Demos*, jg. 20, nr. 10, p. 85-86.
- Kwekkeboom, M.H. (1990). *Het licht onder de korenmaat. Informeel zorgverlening in Nederland*. Den Haag: VUGA.
- Kwekkeboom, M.H. (2000). *De zorg blijft*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Machielse, A. (2006). *Onkundig en onaangepast. Een theoretisch perspectief op sociaal isolement*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Parrott, T. en V. Bengtson (1999). The effects of earlier intergenerational affection, normative expectations and family conflict on contemporary exchanges of help and support. In: *Research on Aging*, jg. 21, nr. 1, p. 75-105.
- Pommer, E., E. van Gameren, J. Stevens en I. Woittiez (2007a). *Verschillen in verzorging*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Pommer, Evert, Isolde Woittiez en John Stevens (2007b). *Comparing care: the care of the elderly in ten EU-countries*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sundström, Gerdt en Maria Angeles Tortosa (1999). The effects of rationing home-help services in Spain and Sweden: a comparative analysis. In: *Ageing and Society*, nr. 19, p. 343-363.
- Thomése, F. (1998). *Buurtnetwerken van ouderen*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Timmermans, J. (red.) (2003). *Mantelzorg. Over de hulp van en aan mantelzorgers*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Timmermans, J.M., A. de Boer, C. van Campen, M.M.Y. de Klerk, J.S.J. de Wit en I. Woittiez (2001). *Vrij om te helpen. Verkenning betaald langdurig zorgverlof*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Tomassini, C. (2004). Contacts between elderly parents and their children in four European countries. Current patterns and future prospects. In: *European Journal of Ageing*, jg. 1, nr. 1, p. 54-63.
- vws (2007). *Voor elkaar. Beleidsbrief mantelzorg en vrijwilligerswerk 2008-2011*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (DMO/SSO-2800827).

Burgerschapsvorming in het onderwijs

7.1	Veranderingen in de socialisatiefunctie van het onderwijs	173
7.2	Burgerschapsvorming in Europa en de Verenigde Staten	178
7.3	Invulling van de opdracht tot burgerschapsvorming in het onderwijs	179
7.4	Wat vinden jongeren zelf en in hoeverre zijn ze maatschappelijk actief?	186
7.5	Burgerschapsvorming en maatschappelijke stages: ervaringen en effecten	190
7.6	Kanttekeningen en dilemma's	194
	Noten	201
	Literatuur	203

7 Burgerschapsvorming in het onderwijs¹

Ria Bronneman-Helmers en Elke Zeijl

De sociale samenhang en onderlinge betrokkenheid van burgers staan onder druk. Deze veelgestelde diagnose baart zorgen. Sociale samenhang vormt in het huidige kabinetsbeleid dan ook een belangrijk thema. Met een wettelijke opdracht tot burgerschapsvorming in het onderwijs is de socialisatiefunctie van het onderwijs nog eens onderstreept. De verplichte maatschappelijke stage in het voortgezet onderwijs fungeert als nieuw instrument om sociale samenhang en deelname in de maatschappij te versterken.

In dit hoofdstuk gaan we allereerst na welke accentverschuivingen zich gedurende de afgelopen decennia in de socialisatiefunctie van het onderwijs hebben voorgedaan en hoe aan die functie inhoud is gegeven. Vervolgens besteden we aandacht aan de wettelijke opdracht aan het onderwijs om een inspanning te leveren op het gebied van actief burgerschap en sociale integratie en aan de invoering van de maatschappelijke stage.² Als we spreken van burgerschap, gaat het trouwens om twee typen: het politieke of staatsburgerschap en het maatschappelijk burgerschap. Met het oog op de achterliggende doelstellingen van deze nieuwe opdrachten aan het onderwijs staan we eveneens stil bij de vraag hoe het er momenteel voorstaat met de politieke en maatschappelijke betrokkenheid van jongeren. We sluiten het hoofdstuk af met enkele kanttekeningen bij de veronderstelde effecten van burgerschapsvorming in het onderwijs en een aantal dilemma's rond de uitvoering ervan.

7.1 Veranderingen in de socialisatiefunctie van het onderwijs

Het publieke onderwijsbestel heeft van oudsher drie doelstellingen:

- bijdragen aan de persoonsvorming van leerlingen als deel van hun opvoeding;
- bijdragen aan de vorming in maatschappelijke en culturele zin, mede ter voorbereiding op toekomstig staatsburgerschap;
- voorbereiden op beroepsuitoefening en toetreding tot de arbeidsmarkt.

Door de vrijheid van onderwijs (art. 23 van de Grondwet) hebben scholen veel ruimte om deze doelstellingen naar eigen inzicht in te vullen.

Vanuit de samenleving bezien vervult het onderwijs drie functies, die in grote lijnen bij deze doelstellingen aansluiten:

- kwalificatie: het bijbrengen van kennis, vaardigheden en houdingen om zich in de samenleving te kunnen handhaven en ontwikkelen;
- differentiatie en selectie: het voorbereiden op verschillende posities in de samenleving door met behulp van selectie groepen leerlingen van elkaar te onderscheiden;

- socialisatie of sociale integratie: het overdragen van min of meer algemene normen en waarden die deelname aan de samenleving vergemakkelijken.

Die functies staan soms op gespannen voet met elkaar. Zo leidt de differentiatie- en selectiefunctie bij de overgang van het basisonderwijs naar het voortgezet onderwijs tot scheiding van leerlingen in verschillende schooltypen, en daarmee ook tot segregatie naar sociale of culturele herkomst (waarover meer in hoofdstuk 8). Voor de sociale-integratiefunctie is het echter juist belangrijk dat leerlingen met verschillende sociale en etnische achtergronden op school met elkaar in contact komen en daar kennismaken met een gemeenschappelijk aanbod in de sfeer van burgerschapsvorming.

7.1.1 *Mondigheid en maatschappelijke weerbaarheid*

In de jaren zeventig lag er een duidelijk accent op de eerste twee doelstellingen: bijdragen aan de persoonlijke, maatschappelijke en culturele vorming van leerlingen. ‘Meer mensen mondig maken’, zo luidde de titel van de samenvatting van de discussienota *Contouren van een toekomstig onderwijsbestel*, die in 1975 door de toenmalige bewindslieden voor Onderwijs en Wetenschappen werd uitgebracht. Hoewel deze zogenoemde Contourennota veel stof deed opwaaien, leidde ze nauwelijks tot nieuw beleid. De inhoud was wel illustratief voor de tijdgeest. In de nota werd namelijk niet alleen gepleit voor gelijke onderwijskansen, maar ook voor ‘het verbeteren van de ontplooiingsmogelijkheden voor verschillende begaafdheden en vooral op het verbeteren van de mondigheid en de maatschappelijke weerbaarheid van allen, ongeacht hun begaafdheid’ (OenW 1975: 12).

In de loop van de jaren tachtig verschoof het accent in het onderwijsbeleid geleidelijk aan steeds meer naar de derde doelstelling: een betere voorbereiding op de arbeidsmarkt. Aanvankelijk was dit een reactie op de economische crisis die aan het eind van de jaren zeventig intrad. In de decennia die daarop volgden werd de dominante aandacht voor de economische doelstelling van het onderwijs achtereenvolgens ingegeven door het streven naar meer doelmatigheid in de publieke sector, naar meer concurrentie en marktwerking en naar een versterking van de kenniseconomie in verband met de concurrentiepositie van Nederland in Europa en in de wereld.

7.1.2 *De pedagogische opdracht van het onderwijs*

Begin jaren negentig keerde de aandacht voor de bredere maatschappelijke onderwijsdoelstelling terug, dit keer met een sterk morele lading. Vanuit de ministeries van Justitie en Onderwijs en Wetenschappen werd in die jaren een debat aangezwengeld over het belang van gemeenschapszin en gemeenschappelijk gedragen waarden en normen. De toenmalige minister van Onderwijs bracht in 1992 een nota uit met de titel *De pedagogische opdracht van het onderwijs. Een uitnodiging tot gezamenlijke actie*. Evenwicht tussen enerzijds de vrijheid en individualiteit van burgers en anderzijds gemeenschappelijkheid is nodig om een samenleving volwaardig te laten functioneren. Door maatschappelijke ontwikkelingen als individualisering, ontzuiling,

secularisering en de multiculturele samenleving, was dit evenwicht echter verstoord geraakt, zo luidde de diagnose. Collectieve arrangementen nodigden uit tot berekenend gedrag van de burger in plaats van de eigen verantwoordelijkheid voor het geheel.³ Daar had de overheid overigens zelf aan bijgedragen, door haar sterke nadruk op doelmatigheid en efficiëntie. ‘We zullen, vanuit een gemeenschappelijk onderkend belang bij een samenleving die gedragen wordt door gedeelde waarden en normen, met elkaar in gesprek moeten raken over die waarden en normen, over de balans tussen individualiteit en gemeenschappelijkheid’, aldus de nota (Ritzen 1992). In 1993 werd daarvoor het Platform Pedagogische Opdracht van het Onderwijs ingesteld. De discussie binnen dat platform ging vooral over de verhoudingen binnen scholen: de pedagogische relatie tussen leraren en leerlingen. Richtinggevende uitspraken over waarden en normen binnen het onderwijs deed het platform in zijn eindrapport niet. Daarvoor werd het debat over normen en waarden destijds nog teveel gekenmerkt door ambivalentie. Aan de ene kant vroeg men aandacht voor normen en waarden om problemen als normvervaging, egoïsme, vandalisme en criminaliteit te voorkomen; aan de andere kant was men bang om te moraliseren en staatspedagogiek te bedrijven. Het platform kwam destijds niet verder dan de volgende inhoudelijke aanbeveling: ‘Universele waarden, die de grondslag vormen voor een democratische en humane samenleving en gelden als gemeenschappelijk cultuurgoed, dienen een prominente plaats te krijgen in te ontwerpen schoolcodes en onderwijsprogramma’s’ (PPOO 1995: 27).

7.1.3 Waarden, normen en fatsoenlijk gedrag

Die terughoudendheid in de maatschappelijke discussie over waarden en normen is inmiddels duidelijk afgenomen. Het debat gaat de laatste jaren vooral over de mogelijkheden om verschillende vormen van normoverschrijdend gedrag aan te pakken. Het begrip ‘sociale competentie’ raakte in zwang, vooral in stedelijke gebieden met veel achterstandsleerlingen.⁴ In 2003 bracht de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) op verzoek van de regering het rapport *Waarden, normen en de last van het gedrag* uit. Daarin constateerde de raad dat de belangrijkste waarden worden gevormd en overgedragen tijdens de opvoeding van (jonge) kinderen. De overheid kan in die opvoeding echter niet interveniëren. Voor ouders die dat nodig hebben, zou er meer opvoedingsondersteuning moeten komen. Scholen zouden niet verplicht moeten worden om lessen in waarden en normen of omgangskunde in het curriculum op te nemen, maar zouden in hun eigen situatie en context wel meer ruimte moeten krijgen om aandacht te besteden aan de morele dimensie van opvoeding en onderwijs en aan burgerschapsvorming, bijvoorbeeld door het formuleren van gedragsregels voor de school en voor leerlingen, leraren en ouders. Bestaande vakken als maatschappijleer, geschiedenis en aardrijkskunde boden volgens de raad voldoende aanknopingspunten om de verscheidenheid in culturele normen en waarden en de betekenis van democratie en de rechtsstaat aan de orde te stellen. Morele tekorten in de maatschappij moesten niet op het onderwijs worden afgewenteld, aldus de raad (WRR 2003: 268).

7.1.4 *Onderwijs en burgerschap*

In diezelfde periode verscheen ook het advies *Onderwijs en burgerschap* van de Onderwijsraad (2003). Daarin wordt gepleit voor het stimuleren van burgerschapsvorming op drie niveaus: het microniveau van de school (schoolburgerschap), het mesoniveau van de plaatselijke gemeenschap (maatschappelijk burgerschap) en het macroniveau van de samenleving (politiek of staatsburgerschap). Volgens de Onderwijsraad zou binnen alle sectorwetten in het onderwijs de verplichting tot burgerschapsvorming door middel van een geharmoniseerde doelbepaling moeten worden geëxpliciteerd. Uitgangspunt bij zo'n wettelijke regeling voor onderwijsinstellingen zou moeten zijn dat de burgerschapstaak betrekking heeft op:

- alle burgers (autochtoon en allochtoon) in dezelfde mate;
- naleving van normen van beschaafd intermenselijk verkeer binnen de schoolgemeenschap (micro);
- het kunnen en willen leveren van een bijdrage in de vorm van maatschappelijke en/of politieke participatie (meso- en macroniveau).

Zo'n wettelijke doelbepaling inzake burgerschapsvorming zou nader moeten worden uitgewerkt in de kerndoelen, eindtermen en kwalificatiestructuur van de verschillende onderwijssectoren (Onderwijsraad 2003: 9-12).

7.1.5 *Actief burgerschap en sociale integratie*

Eind 2005 werd het wetsvoorstel *Bevordering actief burgerschap en sociale integratie*, in het parlement aangenomen. In deze wettelijke regeling (van kracht sinds 1 februari 2006), die mede op basis van het advies van de Onderwijsraad tot stand kwam, wordt burgerschap omschreven als 'de bereidheid en het vermogen deel uit te maken van de gemeenschap en daar een actieve bijdrage aan te leveren'. De definitie van 'sociale integratie' is: 'een deelname van burgers aan de samenleving, in de vorm van sociale participatie, deelname aan de maatschappij en haar instituties en bekendheid met en betrokkenheid bij uitingen van de Nederlandse cultuur.' De bedoeling is zowel de sociale binding te vergroten als de Nederlandse cultuur centraal te stellen.

De opdracht aan scholen voor basisonderwijs, speciaal onderwijs en voortgezet onderwijs is in deze regeling als volgt omschreven: 'Het onderwijs (a) gaat er mede van uit dat leerlingen opgroeien in een pluriforme samenleving, (b) is mede gericht op het bevorderen van actief burgerschap en sociale integratie, en (c) is er mede op gericht dat leerlingen kennis hebben van en kennismaken met verschillende achtergronden en culturen van leeftijdgenoten.' De opdracht omvat dus meer dan het bevorderen van actief burgerschap. Scholen moeten ook zorgen dat kinderen met verschillende (culturele) achtergronden elkaar kunnen ontmoeten. De instellingen zijn daarbij vrij een eigen invulling aan burgerschap te geven en een eigen aanpak te ontwikkelen.

De opdracht is inmiddels vastgelegd in de kerndoelen voor het basisonderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. De onderwerpen actief burgerschap en sociale integratie zullen eveneens aan de orde komen in diverse examenprogramma's in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs. De Inspectie van het onderwijs heeft in 2006 ook een toezichtkader gepubliceerd (Inspectie van het onderwijs 2006). Het onderwijsaanbod dient de volgende vier dimensies te bestrijken:

- het ontwikkelen van sociale vaardigheden bij de leerlingen;
- voorbereiding op deelname aan de Nederlandse samenleving;
- bevordering van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat;⁵
- het in praktijk brengen van burgerschap door de school zelf.

De Inspectie beoordeelt of de kwaliteit van de burgerschapsbevordering door scholen voldoet aan de volgende vier criteria:

- de school heeft een visie op de wijze waarop ze burgerschap en integratie wil bevorderen en geeft daar planmatig invulling aan;
- de school verantwoordt deze visie en de wijze waarop ze daar invulling aan geeft;
- de school evalueert of de doelen op het gebied van burgerschap en integratie worden gerealiseerd;
- de school stemt het aanbod mede af op risico's en ongewenste opvattingen, houdingen en gedragingen van leerlingen rond burgerschap en integratie.

Het toezicht door de Inspectie wordt geïntensiveerd indien er sprake is van onderwijs dat strijdig is met de basiswaarden (bv. in geval van discriminatie) of als het burgerschap onder jongeren risico's loopt (bv. in het geval van extremistische ideeën) (Inspectie van het onderwijs 2008a).

7.1.6 Van mondigheid naar fatsoen en aanpassing

Samenvattend kunnen we stellen dat de invulling van de socialisatiefunctie binnen het onderwijs gedurende de afgelopen dertig jaar nogal is veranderd. De toegenomen aandacht voor burgerschap kunnen we in zekere zin opvatten als een reactie op een aantal negatieve effecten van de toegenomen individuele vrijheid en assertiviteit; uitingvormen van vrijheid en mondigheid die niet altijd de toets der beschaving kunnen doorstaan. Globalisering, immigratiestromen en de daardoor toegenomen onzekerheid en culturele diversiteit hebben de roep om sociaal-culturele integratie versterkt. Daarbij worden de Nederlandse identiteit en cultuur de laatste tijd steeds explicieter als referentiepunt gebruikt. Actief burgerschap en sociale integratie moeten bijdragen aan de sociale samenhang in de samenleving. Of de burgerschapsvorming moet aanzetten tot aanpassing, gehoorzaamheid en fatsoenlijk gedrag of juist tot mondigheid en een kritische houding, wordt in het midden gelaten. De invulling wordt in belangrijke mate aan de scholen zelf overgelaten. In andere landen is men op dat punt wat minder terughoudend (Kalb en Van Steenberghe 2002).

7.2 Burgerschapsvorming in Europa en de Verenigde Staten

Burgerschapsvorming kwam in Europa eigenlijk pas aan het eind van de jaren negentig op de politieke agenda. In 1997 startte de Raad van Europa met het project 'Onderwijs voor democratisch burgerschap'. Vervolgens gaf de Europese Unie in 2000 met het verdrag van Lissabon niet alleen de aanzet tot een versterking van de (Europese) kenniseconomie, maar ook tot een sociale agenda voor de periode tot 2010. In die sociale agenda zijn actief burgerschap en sociale insluiting belangrijke doelstellingen. De recente uitbreiding van de EU met een aantal Oost-Europese landen gaf hieraan nog een extra impuls. Tijdens het Nederlandse voorzitterschap, in de tweede helft van 2004, werd speciale aandacht gevraagd voor de mogelijkheden om via activiteiten in het onderwijs aan de sociale samenhang in de samenleving bij te dragen. In dat kader verscheen in 2005 een publicatie over de stand van zaken met betrekking tot de burgerschapsvorming in het basis- en voortgezet onderwijs binnen Europa. De gegevens in die publicatie hebben betrekking op het schooljaar 2004/'05 (Eurydice 2005). Nederland kende in dat jaar nog geen wettelijke regeling op het vlak van burgerschapsvorming.

Uit de studie blijkt dat de dertig onderzochte landen het begrip 'burgerschap' zeer verschillend interpreteren. In sommige landen verwijst het alleen naar de juridische relatie tussen burger en staat, in andere ook naar de sociale rol van burgers in de samenleving. De term 'verantwoordelijk burgerschap' verwijst over het algemeen naar zowel kennis als uitoefening van burgerlijke rechten en plichten. In de nieuwe Oost-Europese lidstaten wordt in dat verband veel belang gehecht aan de historische dimensie van de *civil society*. In sommige landen wordt het begrip 'burgerschap' ook verbonden met de integratie van burgers die weliswaar langdurig in het land wonen of er zelfs geboren zijn, maar nog niet de nationaliteit hebben verworven. De drie belangrijkste doelstellingen van verantwoordelijk burgerschap zijn kennis van het politieke systeem, het ontwikkelen van kritisch denken en van bepaalde waarden en houdingen, en actieve participatie. In veel Noord-Europese landen omvat verantwoordelijk burgerschap ook respect voor de natuur. Een aantal landen legt expliciet een relatie met religie en/of het christendom.

Burgerschapsvorming wordt in het onderwijs op uiteenlopende wijzen aangeboden: als een afzonderlijk en meestal verplicht onderdeel van het curriculum (*éducation civique* in Frankrijk en *citizenship education* in Engeland), als een geïntegreerd onderdeel van specifieke vakken als geschiedenis of aardrijkskunde, of als een onderwerp dat in alle vakken geïntegreerd is. De verschillende benaderingen komen ook naast elkaar voor.

De mate waarin leerlingen een actieve rol spelen binnen de school, bijvoorbeeld in een leerlingenraad of als klassenvertegenwoordiger, loopt uiteen. Datzelfde geldt voor de betrokkenheid van ouders.

In bijna alle Europese landen worden leerlingen op enigerlei wijze bij de samenleving betrokken: via uitwisseling met andere scholen, open dagen, inzamelingsacties voor goede doelen, vrijwilligerswerk of korte stages. De manier waarop kennis,

vaardigheden en houdingen van leerlingen op het gebied van burgerschap worden beoordeeld, verschilt per land. In de meeste onderwijssystemen in Europa bepalen de scholen en de leraren de beoordelingscriteria en -methoden. Sommige landen hebben standaarden ontwikkeld voor bepaalde leerjaren of onderwijsniveaus (Eurydice 2005).

De Amerikaanse samenleving besteedt al veel langer aandacht aan burgerschapsvorming. De Civic education study 1999 onder 90.000 14-jarige leerlingen in 28 democratische landen laat dat ook zien.⁶ Amerikaanse leerlingen scoorden significant hoger op burgerschapskennis dan het internationale gemiddelde (Torney-Purta et al. 2001). Dat is ook niet zo verwonderlijk als je bedenkt dat de burgerschapscultuur in de Verenigde Staten een heel andere is dan in Europa en in Nederland. Volgens de Amerikaanse historicus James Kennedy gaat het in zijn land bij burgerschap in de eerste plaats om wat iemand voor zijn naaste omgeving doet. In de tweede plaats gaat het om een actieve opstelling in de *civil society* en in de derde plaats om het nemen van politieke verantwoordelijkheid (stemmen, actief bezig zijn met de politiek, je inzetten voor de rechten van anderen en opkomen voor je eigen rechten). In Nederland valt burgerschap volgens Kennedy nauwelijks te onderscheiden van goed gedrag. De sociale kanten van burgerschap zijn hier goed vertegenwoordigd, maar het heeft geen politieke of ideologische inhoud. Nederlanders zien de politiek en de rechtsstaat niet als hun verantwoordelijkheid. Dat heeft te maken met het ontbreken van een staatsideologie. In immigratielanden als de Verenigde Staten en Canada is dat wel het geval. Amerikanen voelen zich verplicht om iets te doen voor mensen aan wie zij veel te danken hebben, bijvoorbeeld in de vorm van een donatie aan een alumnifonds van de universiteit. In Nederland komt dat niet voor (aldus Kennedy, geciteerd in: Van der Graaf 2008). Dat laatste hangt waarschijnlijk samen met het feit dat (onderwijs)voorzieningen in Nederland, anders dan in de Verenigde Staten, grotendeels vanuit de collectieve middelen (belastingopbrengsten) worden bekostigd.

7.3 Invulling van de opdracht tot burgerschapsvorming in het onderwijs

In het onderwijs wordt op verschillende manieren inhoud gegeven aan burgerschapsvorming. Door het bevorderen van actief burgerschap en sociale integratie in het onderwijs, door lessen in vakken als maatschappijleer in het voortgezet onderwijs en met maatschappelijke stages.

7.3.1 Actief burgerschap en sociale integratie in het onderwijs

Veel ruimte voor eigen invulling door scholen en instellingen

Bevordering van actief burgerschap en sociale integratie is in Nederland dus sinds kort in een wettelijke regeling vastgelegd. Scholen kunnen eigen keuzes maken, die passen bij hun eigen missie of visie. De overheid geeft er slechts in globale termen richting aan. Wel moeten scholen rekenschap afleggen over hun activiteiten.

De nieuwe wettelijke opdracht maakt dan ook onderdeel uit van het eerdergenoemde toezichtkader van de Inspectie (zie § 7.1.5).

Hoeveel belang hechten schoolbesturen eigenlijk aan burgerschap en sociale integratie?

De afgelopen decennia zijn er steeds meer taken naar de scholen toegeschoven, zoals onlangs de burgerschapsvorming en sociale integratie en de maatschappelijke stage in het voortgezet onderwijs. Ze kunnen deze opdrachten breed, maar ook smal invullen. In het onderwijs zijn schoolbesturen verantwoordelijk voor de kwaliteit van het onderwijs. Bij nieuwe maatschappelijke opdrachten verschillen deze besturen duidelijk in taakopvatting, zo blijkt uit een recent verschenen onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau onder 500 besturen van basisscholen en scholen voor voortgezet onderwijs (Turkenburg 2008). Het onderzoek biedt een aardig inzicht in de opvattingen van schoolbesturen over acht maatschappelijke taken binnen het thema ‘burgerschapsvorming’. In tabel 7.1 wordt aangegeven in hoeverre besturen van scholen voor primair onderwijs (po) en voor voortgezet onderwijs (vo) deze acht maatschappelijke opdrachten in principe een reguliere taak van de school vinden (kolom 1 en 2 in de tabel), in hoeverre daarin verschillen optreden tussen de besturen van de vier grootste richtingen (kolom 3-6) en in hoeverre dat het geval is voor schoolbesturen met uiteenlopende opvattingen over het morele eigenaarschap van de school: ligt dat eigenaarschap bij de samenleving (kolom 7), bij de ouders (kolom 8) of bij het schoolbestuur zelf (kolom 9)?

Tabel 7.1

Zaken die volgens schoolbesturen in principe tot de reguliere taken van de school worden gerekend, naar type bestuur,^a 2007 (in procenten)

	po	vo	op	rk	pc	ab	samen- leving	ouders	school- bestuur
integratie / voorkomen segregatie	79	88	94	82	73	80	90	75	79
veiligheid op school	100	100	100	100	100	100	100	100	100
veiligheid omgeving	74	76	65	73	78	79	72	75	76
sociale samenhang op school	96	99	99	97	94	96	99	95	94
sociale cohesie in de buurt	55	67	64	70	51	52	62	52	58
maatschappelijke projecten / stages	62	96	73	67	58	78	81	63	64
goed/democratisch burgerschap	79	93	85	87	76	80	91	79	76
morele ontwikkeling/normen en waarden	99	98	99	97	99	99	100	100	95

a Po = primair onderwijs; vo = voortgezet onderwijs; op = openbaar onderwijs; rk = rooms-katholiek onderwijs; pc = protestants-christelijk onderwijs; ab = algemeen bijzonder onderwijs.

Bron: SCP (SBN'07)

De cijfers laten over het algemeen een hoge mate van consensus tussen de schoolbesturen zien. Toch liggen de accenten soms anders. Besturen in het voortgezet onderwijs zien maatschappelijke projecten of stages vaker als een reguliere taak van

de school dan besturen in het basisonderwijs. Dat is logisch, als je bedenkt dat veel scholen de maatschappelijke stage net hebben ingevoerd. Protestants-christelijke schoolbesturen zijn over het algemeen wat terughoudender als het gaat om school-overstijgende maatschappelijke opdrachten als integratie dan wel het voorkomen van segregatie, sociale cohesie in de buurt, en maatschappelijke projecten of stages. PC-schoolbesturen zijn naar verhouding ook het vaakst (59%) de mening toegeedaan dat ze primair gemandateerd zijn door de ouders en dat ouders dus eigenaar zijn van de school. Ook onder algemeen bijzondere schoolbesturen komt die opvatting over het eigenaarschap van de school relatief vaak voor (45%). Schoolbesturen die van mening zijn dat de school eigenlijk van de samenleving is – een opvatting die het meest voorkomt in het openbaar onderwijs (50%) en het rooms-katholiek onderwijs (44%) – onderschrijven over het algemeen wat vaker schooloverstijgende maatschappelijke opdrachten als het voorkomen van segregatie en het bevorderen van democratisch burgerschap (Turkenburg 2008: 56).

Het merendeel van de schoolbesturen laat de invulling van de verschillende maatschappelijke opdrachten aan de scholen zelf over. Bijna de helft (49%) bemoeit zich er niet mee; 11% probeert het aantal extra activiteiten en taken voor scholen juist te beperken. Nog geen 20% van de schoolbesturen vindt dat zij scholen op de verschillende maatschappelijke opdrachten dienen aan te spreken; ruim 20% voert er een gesprek over met de school. Grote schoolbesturen in het voortgezet onderwijs (die verantwoordelijk zijn voor meerdere scholen) sturen hun scholen naar verhouding het sterkst aan (Turkenburg 2008: 118).

Welke invulling geven scholen zelf aan actief burgerschap en sociale integratie?

Uit onderzoek van de Inspectie van het onderwijs kunnen we afleiden welke invulling scholen zelf geven aan de nieuwe maatschappelijke taak om actief burgerschap en sociale integratie te bevorderen. De scores in tabel 7.2 zijn gebaseerd op informatie van de schoolleiders en hebben betrekking op het schooljaar 2006/07.

Vormen van cohesiebevorderend onderwijs die voor leerlingen het meest van belang worden geacht zijn: het aanleren van sociale vaardigheden, beleefdheid en fatsoen, en het zich eigen maken van basiswaarden. Scholen besteden daar naar eigen zeggen wekelijks aandacht aan. Ook ziet men de school als een belangrijke oefenplaats. Er zijn hierbij duidelijke verschillen naar schooltype. In het (voortgezet) speciaal onderwijs (so en vso) en het praktijkonderwijs (pro), waarin veel leerlingen met leeren gedragsproblemen zitten, wordt het meeste belang gehecht aan sociale vaardigheden en goede omgangsvormen. De school wordt er voor leerlingen ook het meest als een oefenplaats gezien. Aan 'kennis van democratie' hecht men in het kader van de maatschappelijke en persoonsvorming in alle schooltypen het minst belang. Mogelijk hangt dat laatste samen met het feit dat dit onderwerp vaak al in vakken als geschiedenis of maatschappijleer aan de orde komt. Ook aan kennismaking met andere culturen en aan godsdienst en levensbeschouwing besteden de scholen naar verhouding weinig aandacht (Inspectie van het onderwijs 2008b: 220, 225-226).

Tabel 7.2

Belang dat scholen hechten aan verschillende vormen van maatschappelijke vorming en persoonsvorming, naar schooltype, 2006/'07 (in gemiddelden op schaal 1-7)

	bao	sbao	pro	vmbo	havo/vwo	so	vso
sociale vaardigheden	5,7	5,7	6,1	5,9	5,3	6,2	6,2
beleefdheid en omgangsregels	4,6	4,7	4,9	4,6	4,4	4,8	5,1
andere culturen	3,0	3,3	3,0	3,3	3,4	2,8	2,9
basiswaarden ^b	4,7	4,7	4,7	4,7	5,1	5,1	4,7
godsdienst/levensbeschouwing	3,7	3,5	2,4	3,2	3,2	2,3	2,3
kennis van democratie	2,6	2,8	2,3	3,3	2,9	2,3	2,5
school als een oefenplaats	4,0	4,0	4,9	4,1	4,1	4,6	4,6

a bao = basisonderwijs; sbao = speciaal basisonderwijs; pro = praktijkonderwijs; vmbo = voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs; havo/vwo = hoger algemeen voortgezet onderwijs / voorbereidend wetenschappelijk onderwijs; so = speciaal onderwijs; vso = voortgezet speciaal onderwijs.

b Vrijheid van meningsuiting, gelijkwaardigheid, begrip voor anderen, verdraagzaamheid (tolerantie), autonomie, het afwijzen van onverdraagzaamheid en het afwijzen van discriminatie.

Bron: Inspectie van het onderwijs (2008: 220)

De meeste scholen (ruim 80%) hebben inmiddels een visie ontwikkeld op de invulling van deze nieuwe maatschappelijke opdracht. De aard van de leerlingenpopulatie en de identiteit van de school (de kijk op mens en maatschappij) spelen daarbij een belangrijke rol. Opmerkelijk is dat basisscholen nauwelijks een verband leggen tussen het beleid met betrekking tot de sociale veiligheid binnen de school (bv. het tegengaan van fysiek geweld of het registreren van incidenten) en het formuleren van doelstellingen voor de invulling van de burgerschapsvorming, zo blijkt uit onderzoek van de Inspectie (Ruiter et al. 2008). Het lijkt erop dat scholen veiligheid en burgerschap als losstaande onderwerpen behandelen. Wellicht omdat ook de overheid (ministerie en Inspectie) en de ondersteunende instellingen (leerplanontwikkeling, pedagogische centra) ze als afzonderlijke beleidsdossiers behandelen.

Gebrek aan tijd en geschikt lesmateriaal en onvoldoende deskundigheid bij leraren (vooral in het voortgezet onderwijs) stellen scholen naar eigen zeggen voor problemen. Basisscholen hebben daarnaast ook moeite met de aansluiting tussen school en thuis en het vinden van goede manieren om burgerschap in te vullen (Inspectie van het onderwijs 2008b: 227). Dat er juist in het voortgezet onderwijs onvoldoende deskundigheid bij leraren wordt gesignaleerd, is opmerkelijk. Anders dan het basisonderwijs beschikt het voortgezet onderwijs immers over vakdocenten op het terrein van de maatschappelijke vorming, namelijk leraren maatschappijleer.

7.3.2 Maatschappijleer in het voortgezet onderwijs

In het voortgezet onderwijs (vmbo/havo/vwo) krijgt de socialisatiedoelstelling niet alleen gestalte in vakken als geschiedenis, aardrijkskunde en maatschappijleer, maar ook in de interactie tussen leraren en leerlingen of via de deelname van leerlingen

aan een leerlingen- of medezeggenschapsraad. Tot op heden komt burgerschapsvorming echter het meest herkenbaar tot uitdrukking in het vak maatschappijleer. Maatschappijleer werd begin jaren zeventig in het onderwijsprogramma van het voortgezet onderwijs opgenomen.⁷ Minister Cals omschreef de doelstelling ervan destijds als het bijbrengen van ‘enige kennis en inzicht van menselijke en groepsverhoudingen’. Hoewel maatschappelijke verhoudingen ook bij traditionele maatschappijgerichte vakken als geschiedenis en aardrijkskunde aan de orde kwamen, was er geen sprake van een gerichte opzet en programmering van de maatschappelijke en staatsburgerlijke vorming, aldus de minister (Vis 1984). In het overleg met de Tweede Kamer werd wel benadrukt dat het nieuwe vak geen voorgeschreven inhoud zou krijgen, dat er geen lerarenopleiding voor zou komen en dat het geen eindexamenvak zou worden.

Bij de start bestond er dan ook grote onduidelijkheid over de inhoud. Men wilde naast de genoemde cognitieve doelstelling ook een belangrijke plaats toekennen aan maatschappelijke bewustwording en het aanleren van sociale vaardigheden (Wittebrood 1995). Er was echter geen deugdelijk leerplan en ook een bevoegdheidsregeling voor docenten maatschappijleer ontbrak. Geschiedenisleraren, maar ook andere vakleerkrachten, deden het ‘erbij’. Zij werden echter al snel verdrongen door net afgestudeerde sociale wetenschappers (de 1968-generatie), waardoor het vak een links imago kreeg. Omdat maatschappijleer niet de status van een examenvak had, nam het van meet af aan een marginale positie in. Soms werd het zelfs helemaal niet gegeven en werden de beschikbare uren voor andere doeleinden ingezet (Herweijer en Van Praag 1988).

Sinds de invoering van het vak maatschappijleer heeft een groot aantal commissies en werkgroepen zich gebogen over de inhoudelijke invulling ervan. In 1981 formuleerde de Stichting voor de Leerplanontwikkeling (SLO) een visie op het vak. Daarin stonden thema's als ‘opvoeding en vorming’, ‘arbeid en vrije tijd’, ‘staat en maatschappij’, ‘woon- en leefmilieu’ en ‘internationale verhoudingen’ centraal. Later kwam daar ook nog het thema ‘technologie en samenleving’ bij. In de loop van de jaren tachtig werd begonnen met de voorbereiding van een experiment met een facultatief eindexamen. Dat betekende achteraf bezien de redding van het vak. Er vonden in die jaren namelijk regelmatig debatten plaats over de afschaffing van maatschappijleer. De commissie die het eindexamen voorbereidde, nam de thema's van SLO over en adviseerde bovendien de examinering te beperken tot de toetsing van kennis en vaardigheden. Toetsing van attitudes achtte men niet mogelijk. Daardoor kwamen de cognitieve aspecten van de maatschappijleer meer op de voorgrond te staan, dit ten koste van de maatschappelijke vorming. Over deze accentverschuiving waren de meningen overigens sterk verdeeld.

In de jaren negentig groeide de kritiek op de thematische aanpak van het vak. De toenmalige bewindspersonen vonden dat het vak een belangrijke plaats moest krijgen in de nieuwe bovenbouw van de tweede fase havo/vwo (profielen en het studiehuis), die in 1998/1999 werd ingevoerd. Maatschappijleer zou verplicht worden in de twee maatschappijprofielen. Dit idee sneuvelde, toen er tijdens de voorbereidin-

gen grote inhoudelijke meningsverschillen ontstonden. Uiteindelijk kreeg het havo maatschappijleer en het vwo een combinatievak geschiedenis/maatschappijleer. Sinds de invoering van de vernieuwde tweede fase, in 2007, is dat combinatievak weer van de baan.

Maatschappijleer is nu een zelfstandig en verplicht vak voor alle leerlingen in de bovenbouw van het havo/vwo. De thematische aanpak is vervangen door een domeinenaanpak. De hoofdgebieden daarin zijn: ‘parlementaire democratie’, ‘rechtsstaat’, ‘verzorgingsstaat’ en ‘de pluriforme samenleving’. Het verplichte vak maatschappijleer, waarvoor in de bovenbouw van het havo/vwo in totaal 120 uur beschikbaar is,⁸ richt zich vooral op aspecten van burgerschapsvorming. Het vak kan daarnaast worden gekozen als profielvak in de twee maatschappijprofielen ‘Economie en maatschappij’, en ‘Cultuur en maatschappij’. Dit profielkeuzevak kreeg de aanduiding ‘maatschappijwetenschappen’.⁹ Het afgelopen jaar was er sprake van een opvallende stijging in het percentage scholen met havo, atheneum of gymnasium dat het nieuwe keuzevak maatschappijwetenschappen aanbiedt (Tweede fase Adviespunt 2007b).

Ook in de bovenbouw van het vmbo is maatschappijleer een verplicht vak. Het vak kan eveneens gekozen worden in het sectorverplichte deel en het vrijekeuzedeel (maatschappijleer 2). Het keuzevak wordt op ongeveer 200 vmbo-scholen aangeboden in de gemengde en theoretische leerweg (www.nvlm.nl).

Maatschappijleer heeft zich de afgelopen veertig jaar dus ontwikkeld van een marginaal vak naar een eindexamenvak. Burgerschapsvorming zal vermoedelijk vooral worden aangeboden in het verplichte vak maatschappijleer. Hoe de leraren hier invulling aan zullen geven, is nog onduidelijk. Ligt het accent bij het vak maatschappijleer vooral op kennis(overdracht), bij de maatschappelijke stage gaat het veel meer om sociale vaardigheden en houdingen.

7.3.3 De maatschappelijke stage in het voortgezet onderwijs

Jongeren van hogerhand aansporen om zich actief in te zetten voor de samenleving is niet nieuw. In de afgelopen decennia werd diverse malen de wenselijkheid van een sociale dienstplicht aan de orde gesteld. Bij de afschaffing van de militaire dienstplicht, in 1996, ontstond er opnieuw discussie over. Een sociale dienstplicht, waarbij iedere jongere verplicht enige tijd als vrijwilliger moet werken, kwam er echter niet. Een dergelijke verplichting kan alleen worden opgelegd indien er sprake is van landsbelang, bijvoorbeeld in tijden van oorlog. Invoering kan wel op vrijwillige basis. Die optie, die ook wel bekend staat onder de naam ‘sociaal jaar’, richt zich met name op schoolverlaters.¹⁰

De maatschappelijke stage in het voortgezet onderwijs is een derde variant. Deze variant heeft als voordeel dat ze aan het voortgezet onderwijs vergelijkbare mogelijkheden tot maatschappelijke vorming en ontwikkeling van sociale competenties biedt als de beroepsgerichte stage in het middelbaar en hoger beroepsonderwijs.

In het jaar 2000 werd in de Tweede Kamer een motie aangenomen waarin de regering werd uitgenodigd de maatschappelijke stage in het voortgezet onderwijs verder uit te werken.¹¹ Dat vormde de aanzet tot de start van een proefproject op tien scholen (in 2003) en een landelijke subsidiëring vanaf het schooljaar 2005/'06.¹² Uit onderzoek onder de scholen die in dat laatste jaar van start gingen (51% van de scholen voor voortgezet onderwijs), bleek hun belangstelling voor de stage veel groter dan verwacht. Een belangrijke motivatie voor scholen vormde het feit dat een maatschappelijke stage leerlingen leert samenwerken, sociale vaardigheden helpt ontwikkelen en hen kennis laat maken met vrijwilligerswerk. De scholen startten op kleine schaal, meestal met een groep van maximaal 100 leerlingen (15-17 jaar) uit de derde, vierde of vijfde klas van het voortgezet onderwijs, waarvan de helft afkomstig was uit het vmbo. Bijna 80% van de scholen stelde de stage verplicht, hoewel dat niet was voorgeschreven. Het merendeel van de stages duurde tussen de drie en tien dagdelen en werd zowel binnen als buiten schooltijd uitgevoerd. Leerlingen bleken volgens het onderzoek de voorkeur te geven aan stages binnen schooltijd; vrijwilligersorganisaties hadden echter meer klussen in de avonden en de weekeinden. De sectoren 'zorg', 'welzijn' en 'sport' boden de meeste stages, maar ook in de sectoren 'kunst en cultuur', en 'natuur en milieu' bestond veel belangstelling (Alblas 2006). In het schooljaar 2006/'07 maakten al 481 scholen voor voortgezet onderwijs (74%) gebruik van de aanvullende bekostigingsregeling van OCW. Volgens een onderzoek onder 300 deelnemende scholen was de maatschappelijke stage in dat jaar in 35% van de scholen goed ingebed in het curriculum, in 48% enigszins en in 18% niet (Senter Novem 2007).

In 2007 werd de maatschappelijke stage opgenomen in het beleidsprogramma *Samen werken, samen leven* van het kabinet Balkenende IV. Doel is dat alle jongeren in het voortgezet onderwijs nader kennismaken met de samenleving én er een onbetaalde bijdrage aan leveren. De overheid vindt het van belang dat leerlingen onbezoldigd iets voor een ander doen. Zo ervaren ze hoe mooi dat kan zijn en leren ze dat hun inzet ertoe doet. Door er op school gezamenlijk op terug te kijken en erover te discussiëren, biedt de maatschappelijke stage tevens aanknopingspunten voor sociale en burgerschapsvorming. Doordat mensen al op jonge leeftijd kennismaken met 'de ander', wordt er bovendien een basis gelegd voor toekomstig vrijwilligerswerk, aldus de nota *Samen leven kun je leren* (OCW 2007). Deze nota schetst een plan van aanpak voor de invoering van de maatschappelijke stage in het voortgezet onderwijs. De stage kan zo een belangrijke bijdrage leveren aan de sociale samenhang.

Het is de bedoeling dat alle leerlingen die vanaf het schooljaar 2007/'08 naar het voortgezet onderwijs gaan, tijdens hun opleiding een maatschappelijke stage volgen van minimaal 72 uur (bv. twee dagdelen per week gedurende 12 weken).¹³ Dat is aanzienlijk langer dan de gemiddelde stageperiode op dit moment. De stage wordt een verplicht onderdeel van het onderwijsprogramma. Scholen mogen zelf de invulling bepalen, zodat de stage aansluit bij het schooltype, de aard van de leerlingenpopulatie en de pedagogisch-didactische aanpak. Omdat veel vrijwilligerswerk

buiten de reguliere schooltijden plaatsvindt, mag de stage ook 's avonds en in het weekend plaatsvinden. Het is wel de bedoeling dat leerlingen op school gezamenlijk op de stage terugkijken en bespreken wat zij hebben meegemaakt. Het volgen van een stage is niet vrijblijvend. De beoordeling vindt op vergelijkbare wijze plaats als bij het vak lichamelijke opvoeding. Op verzoek van de scholen vindt vermelding op de cijferlijst plaats. Dit erkent het nut van de stage en de geleverde inspanning.

Leerlingen gaan in principe zelf op zoek naar een stageplek, binnen of buiten de school. De school heeft vooral een begeleidende en stimulerende rol en helpt leerlingen die dat nodig hebben. De maatschappelijke stage zal tussen 2007 en 2011 gefaseerd worden ingevoerd. Vanaf 2011 wordt de maatschappelijke stage wettelijk verplicht en gaat de Inspectie van het onderwijs er toezicht op uitoefenen.

7.4 Wat vinden jongeren zelf en in hoeverre zijn ze maatschappelijk actief?

7.4.1 Opvattingen over burgerschapsvorming, samenleving en politiek

Het Nationaal vrijheidsonderzoek (Verhue et al. 2006), dat jaarlijks in opdracht van het Nationaal Comité 4 en 5 mei wordt uitgevoerd, laat zien hoe de Nederlandse bevolking aankijkt tegen de opvoeding van ouders en de rol van de school als het gaat om burgerschapsvorming. Ruim driekwart van de bevolking (78%) was in 2006 van mening dat ouders hun kinderen te weinig leren respectvol om te gaan met verschillen tussen mensen. Een veel kleinere meerderheid (52%) vond dat scholen hier te weinig aandacht aan besteden. Ook als het erom gaat kinderen te leren functioneren als actief en verantwoordelijk burger in de samenleving, vindt men vaker dat het de ouders zijn die tekortschieten (72%) dan het onderwijs (62%). Op de stelling dat ouders bij de opvoeding van hun kinderen veel meer aandacht moeten besteden aan het bijbrengen van normen en waarden, antwoordt maar liefst meer dan 90% bevestigend.

Uit tabel 7.3 blijkt overigens ook dat jongeren (13-25 jaar) anders denken over de rol van ouders dan oudere leeftijdscategorieën. Zij zijn minder vaak van mening dat ouders tekortschieten in het bijbrengen van burgerzin of meer aandacht zouden moeten besteden aan het bijbrengen van normen en waarden.

De in tabel 7.3 genoemde stellingen gaan met name over tekorten in sociaal of maatschappelijk burgerschap bij kinderen. Het gaat dan om zaken als respect, goede omgangsvormen en normen en waarden. Hoe staat het echter met het politieke burgerschap van jongeren en, meer in het bijzonder, met hun kennis, houdingen en vaardigheden op het gebied van de democratie? Dat laatste is in 2007 onderzocht onder bijna 800 jongvolwassenen van 18-25 jaar.¹⁴ Als dat onderzoek één ding duidelijk maakt, dan zijn het wel de grote verschillen tussen hoog- en laagopgeleide jongeren.¹⁵ Dat er verschillen zijn in kennis over democratie (bv. kennis over kiesrecht, kenmerken van een parlementaire democratie, scheiding der machten, politieke partijen, collectieve voorzieningen en Europa) is niet zo verwonderlijk.

Tabel 7.3

Vijf stellingen over het bijbrengen van burgerzin en van waarden en normen, bevolking van 13 jaar en ouder, naar leeftijdscategorie, 2006 (in procenten helemaal of enigszins mee eens)

	totaal	13- 24 jaar	25-54 jaar	≥ 55 jaar
ouders leren hun kinderen te weinig respectvol om te gaan met de verschillen tussen mensen in onze samenleving	78	50	82	88
het onderwijs in Nederland is te weinig gericht op het leren omgaan met verschillen tussen mensen in de samenleving	52	43	51	59
ouders leren hun kinderen te weinig om als actief en verantwoordelijk burger te functioneren in de samenleving	72	44	75	85
leerlingen in het Nederlandse onderwijs leren te weinig dat ze als actief en verantwoordelijk burger moeten functioneren in de samenleving	62	53	61	67
ouders zouden bij de opvoeding van hun kinderen veel meer aandacht moeten besteden aan het bijbrengen van normen en waarden	92	78	95	96

Bron: Verhue et al. (2006: 21-24)

Verschillen tussen hoger, middelbaar en lager opgeleide jongeren worden echter ook zichtbaar in hun houding ten opzichte van de samenleving en de politiek, zoals blijkt uit tabel 7.4.

Tabel 7.4

Houdingen ten aanzien van samenleving en politiek, bevolking van 18-25 jaar, naar opleidingsniveau, 2007 (in procenten mee eens)

	totaal	laag- opgeleid	middelbaar opgeleid	hoog- opgeleid
samenleving				
in een democratie moet je accepteren dat er soms dingen worden besloten waar je het niet mee eens bent	85	70	82	91
rekening houden met anderen mag niet ten koste gaan van je eigen vrijheid	63	72	64	59
niemand heeft het recht om mij voor te schrijven wat ik moet doen of laten	57	62	58	54
politiek				
de meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen	58	54	49	67
politici begrijpen niets van wat er in de samenleving leeft	54	72	66	39
meestal verliezen onze vertegenwoordigers in de Tweede Kamer al snel contact met de mensen in het land	84	83	91	79
mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek	62	73	73	52

Bron: Binnema et al. (2007: 41 en 55)

Tabel 7.4 laat zien dat hoe lager jongvolwassenen zijn opgeleid, hoe vaker ze vinden dat rekening houden met anderen niet ten koste mag gaan van hun eigen vrijheid en dat niemand het recht heeft om ze voor te schrijven wat ze moeten doen of laten. Ook de gedachte dat je in een democratie moet accepteren dat er soms dingen worden besloten waar je het niet mee eens bent, wordt minder vaak onderschreven naarmate men lager is opgeleid. Lager en middelbaar opgeleiden zijn ook duidelijk minder positief over politici en over de politiek dan hoger opgeleiden. Uit het hele onderzoek, waarin veel meer stellingen aan de jongeren werden voorgelegd, valt het volgende te concluderen: hoe lager jongeren zijn opgeleid, hoe minder zij betrokken zijn bij de samenleving en hoe minder zij zich maatschappelijk verantwoordelijk voelen. Het onderzoek laat bovendien zien dat lager opgeleiden zich minder kunnen verplaatsen in anderen en andersdenkenden en een hogere mate van autonomie voor zichzelf opeisen. Ook qua vaardigheden (gebruik van bepaalde informatiebronnen, onderscheid kunnen maken tussen feiten en meningen, een mening kunnen vormen, kunnen discussiëren en deelnemen aan politieke activiteiten) hebben lager en middelbaar opgeleiden een achterstand op hoger opgeleiden (Binnema et al. 2007: 2-8).

Er valt dus nog het nodige te doen als het gaat om burgerschapsvorming van jongeren. De Winter (2000) wijst erop dat democratie als politiek systeem, maar ook als levensstijl – in de zin van ‘je tolerant en verdraagzaam gedragen’ – kwetsbaar is. Dit gaat zeker op voor complexe en pluriforme samenlevingen als de onze, waarin bindingen tussen mensen losser lijken te worden, er veel discussie is over waarden en normen, en het proces van volwassen worden voor jongeren steeds ingewikkelder is geworden. In zo’n situatie is aandacht voor socialisatie – gericht op het aanleren van een *democratic way of life*, waarin niet alleen het belang van jezelf, maar ook dat van de ander centraal staat – van groot belang (De Winter 2000 en 2007).

7.4.2 Maatschappelijke participatie door jongeren

Betrokkenheid van de jeugd bij de samenleving is niet alleen in het onderwijsbeleid, maar ook in het jeugdbeleid een belangrijk thema. Incidenten rond groepen jongeren, maar ook de vraag of ouders vandaag de dag wel voldoende in staat zijn hun kinderen naar behoren op te voeden, versterken de bezorgdheid over de maatschappelijke betrokkenheid van de jeugd. We willen dat ‘de jeugd meedoet, zich verantwoordelijk en betrokken voelt voor de samenleving’ schrijft de minister van Jeugd en Gezin in de nota *Alle kansen voor alle kinderen* (Jeugd en Gezin 2007: 20). Maar in hoeverre is er reden tot bezorgdheid? Is de jeugd van tegenwoordig werkelijk zo egocentrisch en materialistisch ingesteld als vaak wordt beweerd?

Tabel 7.5 geeft een antwoord op de vraag in hoeverre jongeren van 16-24 jaar op dit moment maatschappelijk betrokken zijn, in die zin dat ze lid zijn van een of meer verenigingen of organisaties, aan vrijwilligerswerk doen, dan wel geregeld hulp geven aan mensen die ziek of gehandicapt zijn. De tabel laat ook zien in hoeverre zij daarin verschillen van oudere leeftijdscategorieën.

Tabel 7.5

Maatschappelijke participatie, bevolking van 16-79 jaar, naar leeftijdscategorie, 2007
(in procenten)

	lidmaatschap van een of meer verenigingen/organisaties	vrijwilligerswerk binnen vereniging/organisatie	hulp aan zieken of gehandicapten (informele zorg)
16-24 jaar	61	25	9
25-34 jaar	58	23	6
35-44 jaar	62	30	13
45-54 jaar	64	29	20
55-64 jaar	65	28	19
65-79 jaar	58	22	19
totaal	62	27	15

Bron: SCP (AVO'07)

Uit tabel 7.5 blijkt dat het met de maatschappelijke participatie en betrokkenheid van jongeren tussen de 16 en 25 jaar wel meevalt. Ze zijn even vaak lid van verenigingen en organisaties en nemen bijna evenveel deel aan vrijwilligerswerk als oudere leeftijdsgroepen. Ouderen zijn wel vaker dan jongeren lid van meer dan één vereniging of organisatie. Alleen bij het bieden van informele hulp zijn jongeren wat minder actief. Dat kan echter samenhangen met het feit dat de hulpvraag vanuit de directe omgeving (ouders, familieleden en vrienden) aan mensen op jeugdige leeftijd nog niet zo groot is.

Bij de politieke betrokkenheid onder jongeren was sprake van duidelijke verschillen naar opleidingsniveau, zo constateerden we eerder in dit hoofdstuk. Doen zich bij de maatschappelijke participatie van jongeren en jongvolwassenen vergelijkbare verschillen voor? Is ook daar het opleidingsniveau een bepalende factor? Tabel 7.6 geeft inzicht. Binnen de groep van 16-24-jarigen wordt onderscheid gemaakt tussen jongeren en jongvolwassenen die nog volledig dagonderwijs volgen en zij die dat niet meer doen. Vanwege de kleine aantallen zijn het doen van vrijwilligerswerk en het bieden van informele zorg in deze tabel samengenomen.

Zowel bij scholieren en studenten als bij jongeren die geen volledig dagonderwijs meer volgen, is in tabel 7.6 sprake van een duidelijk verschil in maatschappelijke participatie tussen jongeren uit het algemeen vormend onderwijs (havo/vwo) en het middelbaar beroepsonderwijs (mbo), een bevinding die ook uit internationaal vergelijkend onderzoek naar voren komt. In paragraaf 7.6 zullen we aangeven dat dit verschil in maatschappelijke participatie feitelijk een onbedoeld effect is van de aard van ons onderwijsbestel, dat gekenmerkt wordt door een sterk ontwikkeld stelsel van beroepsonderwijs (Van de Werfhorst 2008).

Tabel 7.6

Maatschappelijke participatie, bevolking van 16-24 jaar, naar opleidingsniveau, 2007
(in procenten)

	lidmaatschap van een of meer verenigingen/organisaties	vrijwilligerswerk en/of informele zorg
scholieren en studenten (59%)		
speciaal onderwijs / bovenbouw vmbo	39	11
bovenbouw havo/vwo	78	38
mbo	64	28
hbo/wo	70	40
geen voltijdonderwijs meer (41%)		
t/m vmbo ^a	41	18
t/m havo/vwo ^a	64	40
t/m mbo ^a	58	31
t/m hbo/wo ^a	73	36

a Hoogst voltooide opleidingsniveau.

Bron: SCP (AVO'07)

7.5 Burgerschapsvorming en maatschappelijke stages: ervaringen en effecten

7.5.1 Burgerschapsvorming: ervaringen en effecten

De wettelijke opdracht tot het bevorderen van actief burgerschap en sociale integratie is in Nederland inmiddels ruim twee jaar van kracht. Het merendeel van de scholen heeft in die periode een visie uitgewerkt en globale doelen geformuleerd, maar van een samenhangend programma met uitgewerkte doelen per leerjaar is op de meeste scholen nog geen sprake (Inspectie van het onderwijs 2008b: 221-222). Dat betekent overigens niet dat het onderwijs geen aandacht schenkt aan de maatschappelijke vorming van leerlingen. Scholen besteedden altijd al aandacht aan sociale vaardigheden en goede omgangsvormen, maar meer op gevoel dan vanuit een samenhangende visie op hun socialisatiefunctie. Er wordt overwegend met projecten gewerkt¹⁶ (Onderwijsraad 2007: 16-17). De Inspectie probeert scholen tot een meer planmatige en structurele aanpak te bewegen en kijkt bij het toezicht vooral of scholen in dat opzicht vorderingen maken (Inspectie van het onderwijs 2008b).

Voor het bereiken van de beoogde doelstellingen moeten leerkrachten weten welke onderwijsstrategieën en -methoden ze het beste kunnen gebruiken om de morele en sociale ontwikkeling van hun leerlingen te bevorderen. Daarover is echter nauwelijks iets bekend. Uit een brede internationale literatuurstudie blijkt dat verreweg de meeste studies gaan over het wat en waarom (de doelstellingen van burgerschapsvorming), maar dat er relatief weinig aandacht is voor het hoe (de invulling daarvan door scholen en leerkrachten). Naar de effectiviteit van enkele veelgebruikte

onderwijsstrategieën – een probleemgeoriënteerde aanpak, werken in kleine groepen, discussie in de klas, gebruik maken van onderwerpen met een morele dimensie, gebruik van literatuur en drama, vrijwilligerswerk – is nog nauwelijks empirisch onderzoek gedaan. Voor zover dat wel gebeurde, ging het meestal om onderzoek naar speciale projecten die geen onderdeel uitmaakten van het reguliere onderwijsprogramma (Schuitema et al. 2008).

Er is de afgelopen jaren wel veel onderzoek gedaan naar de inhoud van het begrip ‘sociale competentie’ en wat er nodig is om dat bij leerlingen te ontwikkelen. Ten Dam et al. (2003) hebben hiervoor eerst een analysekader ontworpen en in aansluiting daarop het meetinstrument ‘burgerschapscompetenties’ ontwikkeld. Dit instrument bestaat uit een vragenlijst voor leerlingen in het basis- en voortgezet onderwijs in de leeftijdsgroep van 11-16 jaar (Ten Dam et al. 2008).¹⁷ De vragen gaan over sociale opgaven en taken waarmee jongeren in het dagelijkse leven te maken hebben. Het meetinstrument omvat vier aspecten van burgerschap:

- democratisch handelen;
- maatschappelijk verantwoord handelen;
- omgaan met conflicten;
- omgaan met verschillen.

Elk van die aspecten of sociale taken wordt in de vragenlijst uiteengelegd in vier componenten:

- kennis (wat weet jij over...)
- vaardigheid (hoe goed ben jij in...)
- houding (hoe goed past deze uitspraak bij jou?)
- reflectie (hoe vaak denk jij na over...)

Onlangs kwamen de voorlopige resultaten beschikbaar van de eerste meting van burgerschapscompetenties. Deze werd gehouden in het voorjaar van 2008 onder leerlingen in groep 8 van het basisonderwijs en klas 3 van het voortgezet onderwijs (Ledoux et al. 2008). De gegevens zijn afkomstig uit het Cohort onderzoek onderwijsloopbanen onder leerlingen van 5-18 jaar (COOL), een omvangrijk steekproefonderzoek onder bijna 16.000 leerlingen uit het basis- en voortgezet onderwijs.

Tabel 7.7 geeft de gemiddelde scores op de kennisvragen en de schalen voor vaardigheden, attitude en reflectie voor alle leerlingen uit groep 8 van het basisonderwijs en klas 3 van het voortgezet onderwijs. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen jongens en meisjes, tussen leerlingen in grote en kleinere steden of dorpen, tussen leerlingen in het basis- en het voortgezet onderwijs, en tussen leerlingen met verschillende cognitieve prestatieniveaus (in het basisonderwijs vastgesteld aan de hand van het schooladvies voor het voortgezet onderwijs en in het voortgezet onderwijs aan de hand van het schooltype dat de leerling volgt).

Tabel 7.7

Gemiddelden op de totaalschalen, naar enkele achtergrondkenmerken, 2008 (n= 15.965)

	kennis	vaardigheden	attitude	reflectie
totale groep	0,77	3,04	2,96	2,27
sekses				
jongen	0,74	2,97	2,84	2,18
meisje	0,80	3,09	3,04	2,34
stedelijkheidsgraad				
zeer sterk stedelijk	0,75	3,11	3,04	2,40
sterk stedelijk	0,77	3,05	2,95	2,27
matig stedelijk	0,76	2,99	2,91	2,22
weinig stedelijk	0,78	3,00	2,90	2,21
basis/voortgezet onderwijs				
basisonderwijs	0,75	3,04	3,00	2,32
voortgezet onderwijs	0,82	3,01	2,81	2,12
schooltype/-niveau				
vmbo beroeps	0,68	3,02	2,91	2,25
vmbo theoretisch	0,74	3,02	2,94	2,27
havo	0,82	3,04	2,96	2,26
vwo	0,88	3,08	3,02	2,30

Bron: Ledoux et al. (2008)

Uit tabel 7.7 blijkt dat meisjes op alle vier de burgerschapschalen hoger scoren dan jongens; het gaat echter om kleine verschillen. De scores op de kennistoets zijn lager naarmate de omgeving van de school meer stedelijk van karakter is. Daarentegen nemen de scores op de schalen voor vaardigheden, attitudes en reflectie juist toe met de mate van stedelijkheid van de schoolomgeving. Leerlingen in groep 8 van het basisonderwijs scoren lager op kennis, maar hoger op vaardigheden, attitude en reflectie dan leerlingen in de derde klas van het voortgezet onderwijs. De kenniscores hangen ook samen met het cognitieve prestatieniveau. Naarmate het niveau van het (geadviseerde) schooltype stijgt, scoren leerlingen hoger op kennis. Met name (geadviseerde) vwo-leerlingen scoren significant hoger op kennis dan andere leerlingen. Bij vaardigheden en reflectie scoren alleen de (geadviseerde) vwo-leerlingen significant hoger dan andere leerlingen (Ledoux et al. 2008).

Bij de scores op het kennisaspect van burgerschap liggen de resultaten in de lijn der verwachting. De scores voor vaardigheden, attitude en reflectie zijn soms wat moeilijker te duiden. Dat meisjes socialer zijn dan jongens en meer rekening houden met anderen, is al vaker vastgesteld. Dat basisschoolleerlingen op dit vlak wat hoger scoren dan leerlingen in het voortgezet onderwijs, kan ook nog wel worden berekend. Basisscholen schenken over het algemeen meer aandacht aan opvoeding en aan de sociale vorming van hun leerlingen dan scholen voor voortgezet onderwijs.

De hogere scores op vaardigheden, attitude en reflectie in de meer stedelijke gebieden zijn echter moeilijker te verklaren. Zou dat wellicht iets te maken kunnen hebben met de multiculturele samenstelling van de leerlingenpopulatie in de grote steden?

Uit een afzonderlijke analyse van de gegevens van basisschoolleerlingen, waarbij de onderzoekers ook beschikten over achtergrondkenmerken (zoals het sociale en culturele herkomstmilieu van de leerling), blijkt dat allochtone leerlingen – ook na correctie voor sociale wenselijkheid – hoger scores op burgerschapschalen voor vaardigheden, attitude en reflectie (Ledoux et al. 2008). Mogelijk vormt dat een verklaring voor de hogere scores op dit vlak in de meer stedelijke gebieden.

Deze eerste resultaten kunnen in zekere zin worden beschouwd als een nulmeting op het gebied van burgerschapscompetenties. De komende jaren zullen de ‘prestaties’ van de leerlingen uit het leerlingcohort 2007/’08 verder worden gevolgd. Op termijn biedt dit mogelijkheden om evaluatieve uitspraken te doen over de vorderingen van leerlingen op het gebied van burgerschapscompetenties en over pedagogisch didactische werkwijzen die daarbij effectief zijn.

7.5.2 De maatschappelijke stage: ervaringen en effecten

De afgelopen jaren zijn veel scholen voor voortgezet onderwijs al met de invoering van de maatschappelijke stage begonnen, constateerden we eerder in dit hoofdstuk. Inmiddels is dat al op bijna 500 scholen het geval. Daarbij gaat het in bijna 90% van de gevallen overigens om stages die van veel kortere duur zijn dan de 72 uur die in de toekomst als minimumnorm wordt gesteld. Dit schooljaar gaan ruim 61.000 leerlingen minimaal 30 uur op maatschappelijke stage. Bij de integrale invoering in 2011 zullen dat er 195.000 zijn. De gefaseerde invoering van de maatschappelijke stage (2007-2011) biedt de mogelijkheid om nog vóór de wettelijke regeling ervaring op te doen en te ‘spelen’ met diverse uitvoeringsmodaliteiten.

Uit een eerste evaluatieonderzoek naar de ervaringen van bijna 2.500 leerlingen die in 2007 aan een maatschappelijke stage deelnamen, en naar het verband tussen stage-ervaringen en kenmerken van de stage, komt naar voren dat deelname aan de stage geen effect lijkt te hebben op burgerschapsvaardigheden en politieke betrokkenheid. De stage lijkt¹⁸ wel een beperkt positief effect te hebben op deelname aan vrijwilligerswerk, burgerschapswaarden (met name empathie en altruïsme), betrokkenheid bij goede doelen en het verlenen van sociale steun aan medeleerlingen. Het gaat hierbij om beperkte (zij het niet verwaarloosbare) effecten. Het effect van persoonskenmerken was overigens meestal groter dan het effect van het wel of niet deelnemen aan de stage (Bekkers en Bridges Karr 2008).

Bijna acht op de tien leerlingen waren positief of zeer positief over hun stage. Leerlingen die de stage leuker, leerzamer, gezelliger, nuttiger en uitdagender vonden, bleken sterkere burgerschapswaarden en meer burgerschapsvaardigheden te hebben, vaker vrijwilligerswerk buiten de maatschappelijke stage om te doen en ook vaker andere leerlingen te helpen. Er konden geen duidelijke en systematische

verschillen in deelname-effecten worden vastgesteld tussen groepen leerlingen, bijvoorbeeld naar leeftijd, schooltype of kerkelijke achtergrond.¹⁹ Leerlingen die hun stage-ervaringen in de lessen op school konden bespreken, waren positiever over hun stage dan leerlingen bij wie er op school geen aandacht aan werd besteed. Leerlingen bij wie in de les aandacht werd besteed aan de stage scoorden echter op geen enkel aspect van burgerschap hoger dan leerlingen bij wie dat niet was gebeurd. Op basis van hun bevindingen komen de onderzoekers tot de volgende zeven aanbevelingen om de effectiviteit van stages te verbeteren (Bekkers en Bridges Karr 2008: 79-80).

- zorg dat leerlingen tijdens hun stage positieve ervaringen opdoen;
- zorg dat de doelen van de stage voor de leerlingen vooraf duidelijk zijn;
- laat leerlingen hun ervaringen zelf evalueren in het licht van de gestelde doelen en laat ze erover nadenken;
- beoordeel de stage niet met een cijfer; dat kan de intrinsieke motivatie ondermijnen;
- geef leerlingen beperkte vrijheid bij de keuze van een stageorganisatie;
- laat leerlingen in meerdere jaren ervaringen opdoen met de maatschappelijke stage;
- laat leerlingen liever in een groepje stage lopen dan alleen; dat bevordert waarschijnlijk hun betrokkenheid.

Het Jongerenpanel Maatschappelijke Stages van de Sociaal-Economische Raad (SER)²⁰ bracht eind 2007 een rapport uit waarin een uitgewerkte visie wordt gegeven op de verplichte maatschappelijke stage in het voorgezet onderwijs (Jongerenpanel 2007). Het Jongerenpanel is voorstander van de invoering van verplichte maatschappelijke stages, mits deze regulier werk, beroepsgerichte stages of leerwerkplekken niet verdringen. De vormgeving van de stage moet volgens het Jongerenpanel zoveel mogelijk aan de jongeren zelf worden overgelaten. De stage zou minimaal 75 uur en maximaal 100 uur moeten duren en over meerdere jaren en ten minste twee projecten worden gespreid. Hoewel de maatschappelijke stage niet per se onder schooltijd hoeft plaats te vinden en ook in de avonduren of in het weekend kan worden ingevuld, moeten de gewerkte uren wel tot de onderwijstijd worden gerekend. Voor alle uren buiten schooltijd zouden leerlingen een compensatie moeten krijgen. De stage zou ook studiepunten moeten opleveren. De maatschappelijke stage zou volgens het Jongerenpanel niet ten koste moeten gaan van één vak (bv. maatschappijleer).

7.6 Kanttekeningen en dilemma's

De socialisatiefunctie van scholen moet worden versterkt, zo constateerde de Onderwijsraad naar aanleiding van een aantal recentelijk verschenen beleidsagenda's voor de verschillende onderwijssectoren. Er is meer nodig dan zorg dragen voor een stevige kennisbasis (Onderwijsraad 2008). Toch zijn er wel enkele kanttekeningen te plaatsen bij alle klachten over de hedendaagse jeugd en de hooggespannen verwach-

tingen omtrent de effecten van burgerschapsvorming in het onderwijs. Aan een aantal dilemma's kunnen we evenmin voorbijgaan.

7.6.1 Onderwijs doet ertoe, althans op individueel niveau

Jongeren zijn minder egocentrisch en materialistisch dan vaak wordt beweerd, zo blijkt uit gegevens over hun maatschappelijke participatie. Ze doen in ieder geval niet minder aan vrijwilligerswerk dan oudere leeftijdsgroepen. Het type opleiding dat men volgt of gevolgd heeft (algemeen vormend of beroepsgericht), is wel van invloed. Bij de houding van jongeren ten aanzien van democratische spelregels, andersdenkenden en de politiek speelt vooral het opleidingsniveau een rol. Hoogopgeleide jongeren vertonen duidelijk meer burgerzin dan laag- en middelbaar opgeleide jongeren. Onderwijs lijkt er dus wel degelijk toe te doen, althans op individueel niveau.

Een recent vergelijkend onderzoek in negentien Europese landen naar het effect van onderwijs op actief burgerschapsgedrag (bij mensen van 18 jaar en ouder) bevestigt de bevinding van een positieve en sterke samenhang tussen het aantal jaren onderwijs dat men heeft genoten en verschillende vormen van actief politiek burgerschapsgedrag (het stemmen bij de laatste nationale verkiezingen, lidmaatschap van een politieke partij en deelname aan een protestactie, bv. demonstreren of het tekenen van een petitie)²¹ (Hoskins et al. 2008). Een opleiding op tertiair niveau (hbo, wo) draagt het meest bij aan deze vormen van actief politiek burgerschap. Hoogopgeleide burgers hebben alleen al daardoor meer invloed op het beleid dan lager opgeleiden. De onderzoekers plaatsen tegelijkertijd echter een belangrijke kanttekening bij hun bevindingen. Terwijl ze op individueel niveau een sterk verband vaststelden tussen opleidingsniveau en actief burgerschap, ging dat geenszins op voor het collectieve niveau van de samenleving. De meeste Europese landen vormen daarvan een mooi voorbeeld: het opleidingsniveau is er de afgelopen decennia sterk gestegen, maar de maatschappelijke betrokkenheid is vaak gedaald. Een verhoging van het gemiddelde opleidingsniveau van de bevolking leidt dus niet automatisch tot grotere maatschappelijke participatie en meer sociale cohesie.²²

7.6.2 Zijn de verwachtingen over de bijdrage van het onderwijs niet te hooggespannen?

Er wordt veel van scholen verwacht. Zijn de verwachtingen niet te hooggespannen? Wordt niet al te gemakkelijk aangenomen dat de school een substantiële en effectieve rol kan spelen bij het bevorderen van sociale cohesie? Hoeveel empirisch bewijs is er eigenlijk voor het bekende gezegde 'jong geleerd, oud gedaan'? Naar die laatste vraag is een aantal jaren geleden onderzoek gedaan (Dijkstra en Peschar 2004: 17-30). Aan de gedachte van een oorzakelijk verband tussen kenmerken van individuen, die (gedeeltelijk) door onderwijs en opvoeding tot stand komen of te beïnvloeden zijn, en sociale cohesie op samenlevingsniveau liggen volgens Dijkstra en Peschar ten minste de volgende drie vooronderstellingen ten grondslag.

- individuele vaardigheden en houdingen zijn van invloed op maatschappelijke samenhang;

- gezin en school zijn van belang bij de totstandkoming daarvan;
- de verworven vaardigheden, houdingen en oriëntaties zijn in de loop der tijd voldoende stabiel om beïnvloeding ervan via het onderwijs zinvol te maken.

Bij de eerste vooronderstelling moet worden aangetekend dat gedragingen en houdingen van mensen niet alleen door socialisatie (het je eigen maken van waarden en gedragspatronen) worden bepaald. Ook de condities en omstandigheden (wonen, werk en inkomen, toezicht en sancties) zorgen ervoor dat mensen bepaalde keuzes maken met betrekking tot hun gedrag. Het beschikken over voldoende hulpbronnen (via kwalificatie) is dus net zo belangrijk als het leren samenleven.

Bij de tweede vooronderstelling plaatsen de twee onderzoekers de kanttekening dat er nog weinig bekend is over de effecten van burgerschapsvorming op sociale cohesie en integratie. Over het effect van de school moeten geen al te hoge verwachtingen worden gekoesterd; onderzoek wijst tot nu toe uit dat persoonskenmerken over het algemeen van groter belang zijn. Bovendien zijn er behalve de school nog diverse andere socialiserende actoren: gezin, vrienden, massamedia, het internet, de jeugdcultuur en de werkomgeving. Ook zij beïnvloeden de gedragingen en houdingen van jongeren.

De derde aanname gaat ervan uit dat oriëntaties en attitudes die op school worden verworven, later in het leven niet ingrijpend meer zullen veranderen. Op dat punt lopen de bevindingen echter uiteen. Het lijkt erop dat waarden en opvattingen pas in de late adolescentie en de jongvolwassenheid stabiel worden. Wat jongeren in de periode van het basis- en voortgezet onderwijs leren, kan dan ook niet zomaar worden doorgetrokken naar latere levensfasen. Als scholen al invloed hebben op het doen en denken van leerlingen, dan zal hun bijdrage altijd begrensd zijn. Opvattingen, houdingen en oriëntaties van jongeren zijn bij het verlaten van de school immers nog niet uitgekristalliseerd, aldus Dijkstra en Peschar. Het lijkt dus verstandig om scholen niet met al te hoge verwachtingen op te zadelen.

7.6.3 *Burgerschapsvorming in het onderwijs: van ‘leren voor later’ naar ‘leren door te doen’*

In de literatuur worden twee visies op burgerschap onderscheiden: burgerschap als uitkomst, en burgerschap als praktijk (Lawy en Biesta 2006). In de eerste benaderingswijze heeft het onderwijs tot taak jongeren bepaalde kennis, vaardigheden en houdingen bij te brengen die zij nodig hebben om later als burger aan de samenleving te kunnen deelnemen. Volgens de tweede visie, burgerschap in de praktijk, staat de leefwereld van jongeren op het moment zelf centraal. Jongeren leren door deel te nemen aan allerlei sociale en culturele activiteiten, bijvoorbeeld op school, in hun vrije tijd of tijdens een baan. De school zou in deze visie een ervaringsplaats moeten zijn waar de sociale en kritische vermogens van jongeren worden ontwikkeld, een plaats waar jongeren democratische ervaringen opdoen en waar ze gestimuleerd worden om na te denken over de ervaringen die ze in andere omgevingen opdoen. Bij

burgerschapsvorming in het onderwijs zou, volgens de meeste deskundigen, deze laatste, praktijkgerichte aanpak centraal moeten staan.

Het pleidooi voor burgerschap als praktijk ligt in het verlengde van een bredere beweging, die in het onderwijs, en zeker in het beroepsonderwijs, geleidelijk aan gemeengoed aan het worden is: de praktijkgerichte oriëntatie. In het middelbaar en hoger beroepsonderwijs wordt de beroepspraktijk steeds toonaangevender. Leerlingen brengen daar in het kader van het zogeheten competentiegericht leren steeds meer onderwijstijd door binnen de beroepspraktijk (Bronneman-Helmers 2006). Als gevolg van de wettelijke opdracht tot burgerschapsvorming en de invoering van de maatschappelijke stage zal de praktijkgerichte oriëntatie ook in het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo) verder worden versterkt. Het zal daarbij overigens lang niet altijd eenvoudig zijn een onderscheid te maken tussen activiteiten in het kader van de beroepsvoorbereidende stage en de maatschappelijke stage (Jongerenpanel 2007: 34-36).

In de bovenbouw van het havo/vwo is een ‘leren door te doen’-aanpak minder gebruikelijk. Daar domineert de meer kennisgerichte ‘leren voor later’-benaderingswijze. Dit komt overeen met de eerdergenoemde visie burgerschap als uitkomst. Aan burgerschapsdoelstellingen kan in principe in alle vakken aandacht worden besteed. Of dat ook zal gebeuren, valt echter nog te bezien. In de praktijk zal het waarschijnlijk vooral worden ingevuld door de leraren maatschappijleer, waarbij het nog maar de vraag is of zij tot een meer vormingsgerichte aanpak te bewegen zijn. Het vak maatschappijleer heeft de afgelopen jaren juist enige status kunnen verwerven door een meer kennisgerichte aanpak en de invoering van examens. In de bovenbouw van het havo/vwo zou burgerschapsvorming wel eens een heel smalle invulling kunnen krijgen, namelijk uitsluitend via de verplichte maatschappelijke stage.

7.6.4 Dilemma's bij de verdere ontwikkeling van burgerschapsvorming in het onderwijs

Bij de opdracht tot burgerschapsvorming doet zich een aantal dilemma's voor. Zo moet de burgerschapsvorming de concurrentie aangaan met het onderwijs in taal- en rekenvaardigheden. Tevens blijkt de gelaagdheid van het Nederlandse onderwijs van invloed te zijn op de mate van burgerschapsvorming.

‘Back to basics’ versus brede maatschappelijke vorming

Burgerschapsvorming zal inhoud moeten krijgen in dezelfde periode waarin het basis- en voortgezet onderwijs meer aandacht moeten schenken aan rekenen en taal. Voor die vakken zal binnenkort namelijk wettelijk worden voorgeschreven welke niveaus leerlingen op verschillende momenten in hun schoolloopbaan moeten beheersen. Scholen zullen over hun prestaties op reken- en taalgebied meer verantwoording moeten afleggen en de Inspectie zal haar oordeel er mogelijk nog sterker door laten bepalen. Omdat de bijdrage van scholen op het gebied van burgerschapsvorming veel moeilijker meetbaar is, lijkt de keuze van scholen snel gemaakt. Ze zullen hun aandacht waarschijnlijk vooral richten op de aangescherpte eisen op het

gebied van rekenen en taal. Dat zou ten koste kunnen gaan van een meer samenhangende en structurele inbedding van de burgerschapsvorming. Onderwijstijd is nu eenmaal beperkt.

Zo'n tien jaar geleden werd in de publicatie *Scholen onder druk* vanuit het Sociaal en Cultureel Planbureau de suggestie gedaan om voor schooloverstijgende, maatschappelijke opdrachten aan het onderwijs ook buitenschoolse voorzieningen te benutten (Bronneman-Helmers 1999). Bij een 'leren door te doen'-aanpak zouden de brede school en de naschoolse opvang een belangrijke rol kunnen spelen. De mogelijkheden die brede scholen in het kader van burgerschapsvorming en sociale integratie zouden kunnen bieden, worden tot op heden echter nog onvoldoende onderkend, laat staan benut.

Sociale integratie en de tweedeling tussen algemeen vormend onderwijs en beroepsonderwijs

De manier waarop scholen voor voortgezet onderwijs werken aan de bevordering van sociale competenties van hun leerlingen hangt samen met de aard van de leerlingpopulatie. Binnen de beroepsgerichte leerwegen van het vmbo krijgen veel leerlingen de waarden en sociale vaardigheden die in de Nederlandse samenleving vanzelfsprekend zijn, niet van huis uit mee. Docenten signaleren bij deze leerlingen een gebrek aan zelfvertrouwen en zelfrespect. Volgens Ten Dam (2002) heeft het werken aan sociale competentie in de beroepsgerichte leerwegen van het vmbo dan ook voornamelijk de functie van het bieden van een 'reddingsvest'. Leerlingen op scholen voor algemeen vormend onderwijs wordt daarentegen geleerd om kritisch te functioneren in de samenleving.

Deze tweedeling voltrekt zich in belangrijke mate langs etnische lijnen. Bij leerlingen in de lagere schooltypen ligt het accent op aanpassing, bij leerlingen in het algemeen vormend onderwijs op zeggenschap, stelde Ten Dam in 2002 vast. Omdat het aantal leerlingen met (gedrags)problemen de afgelopen jaren is gegroeid en het integratiedebat harder is geworden, is de kans is groot dat die tweedeling sindsdien alleen nog maar is verscherpt.

Verschillen in actief burgerschapsgedrag van volwassenen blijken duidelijk samen te hangen met de wijze waarop het onderwijsbestel in een land is ingericht. Van de Werfhorst onderzocht aan de hand van gegevens over zeventien landen of er een verband bestaat tussen actief burgerschapsgedrag (gemeten in termen van deelname aan vrijwilligerswerk en politieke belangstelling) en de inrichting van het onderwijsbestel (in termen van de mate van gelaagdheid binnen het onderwijsbestel) (Van de Werfhorst 2007). In zijn onderzoek stelt hij vast dat deelname aan beroepsonderwijs tot een lagere maatschappelijke participatie leidt dan deelname aan algemeen vormend onderwijs. Die ongelijkheid in maatschappelijke participatie werd in tabel 7.6 ook specifiek voor Nederlandse jongeren (16-24 jaar) geconstateerd.

De invloed van onderwijs op actief burgerschap blijkt samen te hangen met de gelaagdheid van het onderwijs. Nederland kent wat dat betreft veel niveaus: naast algemeen vormend onderwijs is er een uitgebreid aanbod aan (voorbereidend) mid-

delbaar beroepsonderwijs. Leerlingen worden bovendien al op jonge leeftijd voor een van beide stromen geselecteerd. In een dergelijk onderwijsstelsel verschilt het actieve burgerschap sterk tussen enerzijds mensen met een algemeen vormende of een tertiaire opleiding en anderzijds mensen met een lagere, beroepsgerichte opleiding. In meer geïntegreerde stelsels, waar leerlingen langer gemeenschappelijk algemeen vormend onderwijs volgen en de overstap naar hoger beroepsonderwijs of universitair onderwijs pas op latere leeftijd plaatsvindt, ligt de belangrijkste scheidslijn elders: tussen mensen met tertiair onderwijs enerzijds en met niet-tertiair onderwijs anderzijds. Deze verschillen in de mate van actief burgerschap doen zich het duidelijkst voor bij de deelname aan vrijwilligerswerk.

Gelaagde onderwijsstelsels met veel lager en middelbaar beroepsonderwijs hebben weliswaar een negatieve invloed op de sociale integratie van jongeren, maar daar staan positieve effecten tegenover. Stelsels met een sterk ontwikkeld beroepsonderwijs zijn namelijk gunstig voor de arbeidsmarktkansen van schoolverlaters, zo stelt Van de Werfhorst. Dergelijke stelsels, waarbij werkgevers nauw betrokken zijn, moeten echter zien te vermijden dat de voorbereiding op burgerschap in gescheiden trajecten plaatsvindt. Ontmoeting met andersdenkenden is immers belangrijk voor het socialisatieproces. Burgerschapsvorming zou dan ook bij voorkeur moeten worden aangeboden aan gemengde groepen van scholieren en studenten uit zowel het beroepsonderwijs als het algemeen vormend onderwijs. Dit bevordert de onderlinge communicatie en het wederzijds begrip tussen leerlingen met diverse sociale en culturele achtergronden.

De differentiatie- en selectiefunctie staat in het onderwijs dus op gespannen voet met de socialisatie- en sociale-integratiefunctie. Geldt datzelfde ook voor de kwalificatie- en de socialisatiefunctie?

7.6.5 Kwalificatie en socialisatie versterken elkaar

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk is uitvoerig stilgestaan bij de veranderingen die zich in de loop der jaren in de socialisatiefunctie hebben voorgedaan. Vanaf de jaren tachtig richtte het onderwijs zich steeds meer op de kwalificatiefunctie van het onderwijs. De socialisatiefunctie raakte wat op de achtergrond. Sinds de eeuwwisseling neemt de aandacht voor socialisatie echter weer toe. In dat verband is het opmerkelijk dat de uitgaven en beleidsvoornemens voor kennis en onderwijs in de *Miljoenennota 2009*, waarin de minister van Financiën de grote lijnen van het beleid verantwoordt, niet langer worden gepresenteerd onder beleidspijler 2 (een innovatieve, concurrerende en ondernemende economie), maar onder beleidspijler 4 (sociale samenhang).²³ Een opmerkelijke verschuiving die lijkt te betekenen dat de sociale-integratiefunctie van het onderwijs (waartoe ook arbeidsparticipatie en de kwalificatie voor de arbeidsmarkt worden gerekend) momenteel van meer belang wordt geacht dan de macro-economische functie van het onderwijs (versterking van de concurrentiepositie en economische groei).

De laatste tijd wordt met enige regelmaat de noodklok geluid over de sterke groei van het aantal probleemjongeren. Zij vertonen gedragsproblemen, volgen speciaal onderwijs, hebben jeugdzorg nodig, worden uit huis geplaatst, zwerven rond, gaan voortijdig zonder diploma van school, doen een beroep op een (Wajong-)uitkering of belanden in de criminaliteit. In de regel gaat het bij dergelijke berichten over wachtlijstproblemen, ontoereikende hulp, stijgende kosten of draaideurcriminelen. De groei van deze groep jongeren werd onlangs voor het eerst in verband gebracht met de ontwikkeling van de kenniseconomie (door Hans Kamps in: Herderschee en Kiene 2008).²⁴

Maatschappelijke uitval van een groeiend aantal jongeren is niet acceptabel, niet alleen uit sociale overwegingen, maar ook om economische redenen. Eerder werd al opgemerkt dat gedragingen en houdingen van mensen niet alleen worden beïnvloed door socialisatieprocessen, maar ook door de omstandigheden, die op hun beurt weer sterk samenhangen met het bereikte kwalificatieniveau. De kwalificatie- en socialisatiefunctie van het onderwijs dragen op verschillende manieren bij aan de vorming van sociaal kapitaal en vertrouwen. De bijdrage van het onderwijs aan de sociale cohesie moet echter niet worden overschat.

Noten

- 1 Met dank aan prof. dr. Geert ten Dam (UvA/Instituut voor de Lerarenopleiding) voor haar commentaar op een eerdere versie van dit hoofdstuk en aan collega Monique Turkenburg voor de analyse op het schoolbesturenbestand (tabel 7.1).
- 2 De inspanningsverplichting op het gebied van actief burgerschap en sociale integratie richt zich vooral op het basis- en voortgezet onderwijs. De maatschappelijke stage vindt in het voortgezet onderwijs plaats. In het middelbaar beroepsonderwijs maakt burgerschap sinds kort onderdeel uit van de kwalificatiedossiers (zie: Leren, loopbaan en burgerschap. Gemeenschappelijk Procesmanagement Competentiegericht Onderwijs 2007). Universiteiten en hogescholen moeten volgens artikel 1.3, lid 4 van de Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek (WHW) ook aandacht schenken aan persoonlijke ontplooiing en het ontwikkelen van maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef.
- 3 Tegenwoordig wordt berekenend gedrag, in combinatie met eigen verantwoordelijkheid, eerder aangemoedigd dan ontmoedigd.
- 4 Sociale competentie leek zelfs een belangrijke doelstelling te worden in het Landelijk beleidskader voor het gemeentelijk onderwijsachterstandenbeleid 2002-2006. Dat gebeurde echter niet, omdat het zo moeilijk meetbaar was. Gemeenten en scholen zouden hun investeringen niet kunnen verantwoorden (Ten Dam 2002).
- 5 Bij basiswaarden gaat het om: vrijheid van meningsuiting, gelijkwaardigheid, begrip voor anderen, verdraagzaamheid (tolerantie), autonomie, het afwijzen van onverdraagzaamheid en het afwijzen van discriminatie.
- 6 Aan dit onderzoek nam Nederland niet deel. In een vervolgonderzoek dat in 2009 wordt gehouden zal Nederland wel participeren (zie www.iea.nl/icces.html).
- 7 Een hiertoe dienend initiatiefwetsvoorstel over de staatsrechtelijke en maatschappelijke vorming van de jeugd in het voortgezet onderwijs, werd in 1971 ingediend door drie Kamerleden van de Christelijk-Historische Unie (CHU).
- 8 Ontleend aan Zakboek tweede fase (Tweede Fase Adviespunt 2007a).
- 9 De Commissie Maatschappijwetenschappen adviseerde in 2007 over een nieuw examenprogramma voor het vak maatschappijwetenschappen in het havo/vwo. Sociologie en politicologie vormen de basiswetenschappen voor dit nieuwe examenprogramma.
- 10 In 2004 werd er in opdracht van het ministerie van vws een onderzoek uitgevoerd naar de haalbaarheid en mogelijkheden om een sociaal jaar voor jongeren van 16-23 jaar in te voeren (Boutellier et al. 2004).
- 11 Motie van de leden Atsma en Middel (TK 2000/2001, 27400 XVI, nr. 33).
- 12 Regeling aanvullende bekostiging maatschappelijke stage in het voortgezet onderwijs (OCW).
- 13 Voor het praktijkonderwijs en het voortgezet speciaal onderwijs wordt vooralsnog een uitzondering gemaakt. De eis van 72 uur telt als minimum voor de omvang van de stage en als maximum voor het aantal uren dat meegerekend wordt.
- 14 In opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- 15 Nederland is hierin niet uniek. Ook elders in Europa is er een duidelijk verband tussen opleidingsniveau enerzijds en kennis over de politiek en deelname aan vrijwilligerswerk anderzijds (Barrington-Leach et al. 2007).
- 16 Voorbeelden zijn: de landelijke Dag van respect in groep 7 en 8 van het basisonderwijs; De kracht van acht, een schoolproject over waarden en normen; en De uitdaging, een project waarbij leerlingen iets nuttigs doen voor de wijk (Onderwijsraad 2007: 17).

- 17 Bij kennis gaat het om 27 multiplechoicevragen met drie antwoordmogelijkheden waarvan er één goed is, bij reflectie, vaardigheid en attitude om respectievelijk 28, 15 en 24 Likert-schalen (vierpuntsschalen) (Ten Dam et al. 2008).
- 18 Effect lijkt te hebben. Er is namelijk geen experimenteel onderzoek gedaan waarin leerlingen bij toeval werden toegewezen aan maatschappelijke stages (of juist niet).
- 19 In het Sociaal en Cultureel Rapport 2006 werd een duidelijk verband vastgesteld tussen kerkgang en het doen van vrijwilligerswerk (Dekker en De Hart 2008).
- 20 Het Jongerenpanel is een experiment om jongeren meer te betrekken bij het werk van de SER. Het Jongerenpanel Maatschappelijke Stages bestaat, net als de SER, uit onafhankelijke leden (o.a. vertegenwoordigers van scholierenorganisaties), vertegenwoordigers van werkgeversorganisaties als Jong Management VNO/NCW, en vertegenwoordigers van werknemersorganisaties, zoals FNV-Jong.
- 21 Daarbij is gecontroleerd voor andere individuele kenmerken zoals geloof of etniciteit, voor kenmerken van het huishouden en voor omgevingskenmerken (bv. wonen op het platteland of in een grote stad).
- 22 Dat kan aan allerlei factoren liggen, bijvoorbeeld aan de externe democratisering van het onderwijs, waardoor steeds meer leerlingen uit middelbare en lagere sociale milieus (met minder sociaal en intellectueel kapitaal) hogere opleidingen volgen en afronden, aan de sterk toegenomen tijdsdruk, aan de wisseling van generaties, aan de secularisatie en het verdwijnen van de verzuiling, of aan het veranderde algemene politieke en maatschappelijke klimaat.
- 23 In het Coalitie Akkoord Samen Werken, Samen Leven (2007) stond Onderwijs nog onder pijler 2.
- 24 Kamps is onder andere kroonlid van de SER en voorzitter van de MO-groep (werkgeversvereniging van o.a. de jeugdzorg).

Literatuur

- Alblas, Marleen. (2006). *Maatschappelijke stage- een MaSterlijke actie! Onderzoek naar de activiteiten van maatschappelijke stage in het Nederlands voortgezet onderwijs in het schooljaar 2005-2006*. Utrecht: Civiq.
- Barrington-Leach, Leanda, Marcel Canoy, Agnès Hubert en Frédéric Lerais (2007). *Investing in youth. An empowerment strategy*. Brussel: Bureau of European Policy Advisors (BEPA).
- Bekkers, René en Linda Bridges Karr (2008). *Evaluatieonderzoek maatschappelijke stage*. Utrecht: Universiteit Utrecht, faculteit Sociale Wetenschappen.
- Binnema, Harmen, Maud Adriaansen en Dieter Verhue (2007). *Jonge burgers en democratie. Kennis, houding en vaardigheden*. Amsterdam: Veldkamp.
- Bronneman-Helmers, H.M. (1999). *Scholen onder druk. Op zoek naar de taak van de school in een veranderende samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bronneman-Helmers, Ria (2006). *Duaal als ideaal? Leren en werken in het beroeps- en hoger onderwijs*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boutellier, Hans, Norbert Broenink en Majone Steketee (2004). *Een sociaal jaar voor jongeren in Nederland*. Utrecht: Verweij-Jonker Instituut.
- Coalitieakkoord (2007). *Samen werken, samen leven*. Den Haag: ministerie van Algemene Zaken.
- Dam, Geert ten (2002) *Sociale competentie in de multiculturele samenleving. Een beschouwing*. In: *Pedagogiek*, jg. 22, nr. 1, p. 70-81.
- Dam, G. ten, M. Volman, K. Westerbeek, P. Wolfram en G. Ledoux (m.m.v. J. Peschar) (2003). *Sociale competentie langs de meetlat*. Den Haag: Transferpunt Onderwijsachterstanden.
- Dam, Geert ten, Femke Geijssel, Guuske Ledoux en Rene Reumerman (2008). *Meetinstrument burgerschapscompetenties*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Instituut voor de Lerarenopleiding / SCO-Kohnstamm Instituut.
- Dekker Paul en Joep de Hart (2006). *Kerkgangers, investeerders in de civil society*. In: SCP, *Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006* (p. 317-338). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dijkstra, Anne Bert en Jules Peschar (2004). *Jong geleerd, oud gedaan? Het socialiseringsparadigma als uitgangspunt voor bevordering van sociale cohesie*. In: A.B. Dijkstra, J. Hofstra, J.P. van Oudenhoven, J. Peschar en M. van der Wal (red.), *Oud gedaan, jong geleerd? Een studie naar de relaties tussen hechtingsstijlen, competenties, EVLN-intenties en sociale cohesie*. Amsterdam: Aksant.
- Eurydice (2005). *Citizenship education at school in Europe*. Brussel: Europese Commissie, directoraat-generaal voor Onderwijs en cultuur.
- Graaf, Richard van der (2008). *Burgerschap is een zorgenkindje in Nederland. Godsdienst en staatsideologie kunnen het tij keren*. In: *LRPLN. Magazine over onderwijs en leerplanontwikkeling*, 2008, nr. 3, p. 10-13.
- Herderschee, Gijs en Aimée Kiene (2008). *Malaise jeugd bom onder samenleving*. In: *de Volkskrant*, 10 september 2008.
- Herweijer, Lex en Carlo van Praag (1988). *De maatschappij, daar hoor je bij*. In: *Sociodrome*, jg. 1988, nr. 4, p. 5-11.
- Hoskins, Bryony, Béatrice d'Hombres en JoAnn Campbell (2008). *Does formal education have an impact on active citizenship behavior?* Luxemburg: European Commission Joint Research Centre.

- Inspectie van het onderwijs (2006). Toezichtkader actief burgerschap en sociale integratie. In: *Staatscourant* 5 juli 2006, nr. 128, p. 13.
- Inspectie van het onderwijs (2008a). 'Toezicht op burgerschap. Normering aangepast'. Geraadpleegd 8 juli 2008 via www.owinsp.nl.
- Inspectie van het onderwijs (2008b). *De staat van het onderwijs. Onderwijsverslag 2006/2007*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.
- Jeugd en Gezin (2007). *Alle kansen voor alle kinderen. Programma voor Jeugd en Gezin 2007-2011*. Den Haag: programmaminister voor Jeugd en Gezin.
- Jongerenpanel Maatschappelijke Stages (2007). *Maatschappelijke stages. Een schat aan ervaringen*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- Kalb, D. en B. van Steenberg (2002). Civil society en educatie: sociaal-wetenschappelijke startpunten. In: *Onderwijsraad. Rondom onderwijs. Studie* (p. 81-113). Den Haag: Onderwijsraad.
- Lawy, R. en G. Biesta (2006). Citizenship-as-practice: the educational implications of an inclusive and relational understanding of citizenship. In: *British Journal of Educational Studies*, jg. 54, nr. 1, p. 34-50.
- Ledoux, Guuske, Rene Reumerman, Femke Geijssel en Geert ten Dam (2008). *Burgerschapscompetenties van leerlingen in het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Instituut voor de Lerarenopleiding / SCO-Kohnstamm Instituut.
- OenW (1975). *Contouren van een toekomstig onderwijsbestel. Discussienota* (p. 12). Tweede Kamer 1974/1975, 13459, nr. 1-2.
- OCW (2007). *Samen leven kun je leren. Plan van aanpak voor de invoering van de maatschappelijke stage in het voortgezet onderwijs*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Onderwijsraad (2003). *Onderwijs en burgerschap. Advies*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2007). *Onderwijs en sociale samenhang; een stand van zaken*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2008). *Richtpunten bij onderwijsagenda's. Een commentaar op de uitgebrachte beleidsagenda's voor de onderwijssectoren, de beroepsgroep en een leven lang leren*. Den Haag: Onderwijsraad.
- PPOO, Platform Pedagogische Opdracht van het Onderwijs (1995). *De school van je leven. Eindrapport Platform Pedagogische Opdracht*. Enschede: Stichting Leerplanontwikkeling.
- Ritzen, J. (1992). *De pedagogische opdracht van het onderwijs. Een uitnodiging tot gezamenlijke actie*. Zoetermeer: ministerie van Onderwijs en Wetenschappen.
- Ruiter, Wilfried, Anne Bert Dijkstra, Gerry Reezigt en Gabriëlle Hilbers (2008). *Beleid, aanbod en burgerschapscompetenties op scholen voor basisonderwijs* (paper voor de 35ste Onderwijs Research Dagen, 18-20 juni 2008 in Eindhoven). Utrecht: Inspectie van het onderwijs.
- Schuitema, Jaap, Geert ten Dam en Wiel Veugelers (2008). Teaching strategies for moral education: a review. In: *Journal of Curriculum Studies*, jg. 40, nr. 1, p. 69-89.
- Senter Novem (2007). *Maatschappelijke stages; ervaringen van scholen*. Den Haag: Senter Novem.
- SLO (2006). *Een basis voor burgerschap. Een inhoudelijke verkenning voor het funderend onderwijs*. Enschede: Stichting Leerplanontwikkeling.
- Torney-Purta, J., R. Lehmann, H. Oswald en W. Schulz (2001). *Citizenship and education in twenty-eight countries. Civic knowledge and engagement at age fourteen*. Amsterdam: International Association for the Evaluation of Educational Achievement.
- Turkenburg, Monique (2008). *De school bestuurd. Schoolbesturen over goed bestuur en de maatschappelijke opdracht van de school*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Tweede Fase Adviespunt (2007a). *Zakboek tweede fase*. Den Haag: Tweede Fase Adviespunt.
- Tweede Fase Adviespunt (2007b). *Vernieuwde tweede fase. De start in cijfers*. Den Haag: Tweede Fase Adviespunt.
- Verhue, Dieter, Dick Verzijden en Annet Nienhuis (2006). *Nationaal vrijheidsonderzoek – opiniedeel. Meting 2006. Een onderzoek ten aanzien van opinie, kennis en draagvlak ten aanzien van 4 en 5 mei*. Amsterdam: Veldkamp.
- Vis, J.C.P.M. (1984). Een beeld van maatschappijleer. In: *Pedagogische Studiën*, 1984, nr. 7/8, p. 285-295.
- Werfhorst, Herman G. van de (2007). *Vocational education and active citizenship behavior in cross-national perspective* (working paper Amsterdam Institute for Advanced Labour Studies). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Amsterdams Instituut voor ArbeidsStudies.
- Werfhorst, H.G. van de (2008). *Leren of ontberen? Over onderwijsinstituten en ongelijkheid* (oratie). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Winter, Micha de (2000). *Democratieopvoeding versus de code van de straat* (oratie). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Winter, Micha de (2007). *Opvoeding, onderwijs en jeugdbeleid in het algemeen belang; de Noodzaak van een democratisch pedagogisch offensief*. In: P.A.H. van Lieshout, M.S.S. van der Meij en J.C.I. de Pree (red.), *Bouwstenen voor betrokken jeugdbeleid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Wittebrood, Karin (1995). *Politieke socialisatie in Nederland. Een onderzoek naar de verwerving en ontwikkeling van politieke houdingen van havo- en vwo-leerlingen*. Amsterdam: Thesis Publishers Amsterdam.
- WRR (2003). *Waarden, normen en de last van het gedrag*. Amsterdam: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid /Amsterdam University Press.

Segregatie in het basis- en voortgezet onderwijs

8.1	Zorgen over zwarte scholen	209
8.2	Beleid rond segregatie in het onderwijs	210
8.3	Segregatie in het basisonderwijs	212
8.4	Segregatie in het voortgezet onderwijs	219
8.5	Gevolgen van segregatie	221
8.6	Slotbeschouwing	226
	Noten	230
	Literatuur	231

8 Segregatie in het basis- en voortgezet onderwijs

Lex Herweijer

8.1 Zorgen over zwarte scholen

Het Nederlandse onderwijs kende van oudsher segregatie langs levensbeschouwelijke lijnen. Veel kinderen bezochten een school van de eigen godsdienstige of levensbeschouwelijke richting; en voor wie zich daarbij niet thuis voelde, was er het neutrale openbare onderwijs. Door de nadruk op levensbeschouwelijke differentiatie was er in ons verzuilde bestel weinig aandacht voor sociaaleconomische verschillen tussen scholen, ook al bestonden die wel degelijk (Karsten et al. 2005). Vanaf de tweede helft van de jaren zeventig begon het aantal kinderen van migranten in de oude wijken van de grote steden toe te nemen, terwijl autochtone bewoners daaruit weggetrokken. Scholen die voorheen werden bevolkt door kinderen uit het arbeidersmilieu, zagen hun leerlingenpopulatie geleidelijk aan verkleuren door de toeloop van kinderen van migranten. Autochtone bewoners die niet uit de steden weggetrokken, maakten steeds vaker gebruik van hun vrije schoolkeuze om scholen met een hoge concentratie allochtone leerlingen links te laten liggen (zie kader 8.1).

Kader 8.1

In het televisieprogramma 'Andere tijden' beschrijft de adjunct-directrice van een school in de Rotterdamse wijk Het Oude Noorden hoe haar school in een periode van tien jaar volledig verkleurde. Midden jaren zeventig meldden zich de eerste Turkse kinderen op de school, die tot dan toe voornamelijk werd bevolkt door arbeiderskinderen uit de omliggende volkswijk. Al spoedig volgden meer Turkse en Marokkaanse leerlingen, en om hen op te vangen werden speciale programma's gestart. Het gevolg was dat andere scholen in de wijk de Turkse en Marokkaanse ouders prompt doorstuurden naar haar school. Voor autochtone gezinnen was de sloop van de stadvernieuwing, die in diezelfde periode aan de gang was, aanleiding om te verhuizen naar buitenwijken. Bleven ze wel in de wijk, dan kozen ze steeds vaker voor een verder weg gelegen witte school. In 1983 overschreed de school de grens van 70% allochtone leerlingen. Samen met andere scholen die in hetzelfde schuitje zaten, werd bij de gemeente aangedrongen op maatregelen. Het tij bleek al niet meer te keren: 25 jaar nadat de eerste Turkse en Marokkaanse leerlingen op de school kwamen, zitten daar nu hun kinderen in de klas.

Bron: Televisieprogramma 'Andere tijden', aflevering over zwarte scholen, 31 augustus 2001

In het publieke debat werd al snel gewezen op de nadelen van zwarte scholen. De vrees bestond dat de kwaliteit van het onderwijs er niet op peil was, en er zouden negatieve gevolgen zijn voor de integratie van allochtone leerlingen (Tesser et al. 1995). De rijksoverheid ondernam echter niet veel om het ontstaan van zwarte scholen tegen te gaan. Het ingrijpen in de vrije schoolkeuze van ouders – het sluitstuk van de vrijheid van onderwijs – lag daarvoor waarschijnlijk te gevoelig.¹ De overheid zette dan ook vooral in op het verbeteren van de kwaliteit van het onderwijs en het bestrijden van leerachterstanden (TK 1995/1996). Wel waren er in sommige gemeenten initiatieven om allochtone leerlingen te spreiden.

Nadat het maatschappelijke debat over de integratie van minderheden in de jaren na 2001 duidelijk van toon veranderde, koos het toenmalige kabinet een andere koers. Onderwijsachterstanden van etnische minderheden moesten nog steeds worden bestreden, maar daarnaast werd het gebrek aan contact met autochtone medeleerlingen op zwarte scholen veel meer geïdentificeerd. Kinderen uit verschillende bevolkingsgroepen moeten leren samenleven, maar in gesegregeerde scholen is dat niet goed mogelijk (TK 2003/2004). Gemeenten en scholen zouden daarom ‘niet vrijblijvende’ afspraken moeten maken over de verdeling van achterstandsleerlingen in de gemeente. In het regeerakkoord van het kabinet Balkenende IV wordt deze lijn doorgetrokken: er wordt expliciet gesteld dat segregatie in het onderwijs bestreden moet worden (Coalitieakkoord 2007).

De zorgen over de gevolgen van segregatie in het onderwijs sluiten aan bij het onderscheid dat de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) maakt tussen de functies ‘verheffen’ en ‘verbinden’ (WRR 2006). Verheffen betekent dat mensen kansen krijgen hun talenten te ontplooiën, zodat ze zelfstandig inhoud kunnen geven aan hun leven. Bij verbinden gaat het om het versterken van de bindingen tussen burgers. Het onderwijs vervult een functie bij zowel het verheffen als het verbinden. Aanvankelijk werd vooral gevreesd voor negatieve gevolgen van segregatie voor het verheffen: zwarte scholen zouden nadelig zijn voor de leerprestaties van allochtone leerlingen. De laatste jaren zijn er vooral zorgen over de effecten van segregatie op de verbindende functie van het onderwijs. Leerlingen in gesegregeerde scholen kunnen niet leren samenleven met jongeren uit andere bevolkingsgroepen en het gebrek aan contact met kinderen uit andere groepen zou kunnen leiden tot vooroordelen en discriminatie over en weer.

In dit hoofdstuk bespreken we de stand van zaken rond segregatie in het basis- en voortgezet onderwijs. Welk beleid wordt er gevoerd om segregatie tegen te gaan (§ 8.2), hoe ver is de segregatie voortgeschreden in het basisonderwijs (§ 8.3) en het voortgezet onderwijs (§ 8.4), en wat is er bekend over de effecten van segregatie (§ 8.5)? We sluiten het hoofdstuk af met enkele conclusies en afwegingen (§ 8.6).

8.2 *Beleid rond segregatie in het onderwijs*

Al in de jaren tachtig en negentig voerden sommige gemeenten lokaal beleid om segregatie in het onderwijs tegen te gaan. Bekend is het voorbeeld van Gouda, waar

scholen afspraken maakten over een maximaal percentage allochtone leerlingen per school, in combinatie met vervoer door de gemeente voor leerlingen die werden doorverwezen naar scholen in een andere wijk. Tiel, Amersfoort en Zaanstad zijn andere voorbeelden van gemeenten die spreidingsbeleid ontwikkelden (Rutten en Peters 2005).

De overgrote meerderheid van gemeenten voerde tot voor enkele jaren echter geen beleid. Veel gemeenten gaven daarvoor als reden dat het aantal allochtone leerlingen te gering was, maar ook van de gemeenten met meer dan 100.000 inwoners was maar een op de vier actief. Vele vonden het ongewenst in te grijpen in de vrije schoolkeuze, twijfelden over de opbrengsten van spreidingsbeleid, of deinsden terug voor de juridische complicaties ervan. In gemeenten die wel beleid voerden, was vaak niet bekend of dit resultaat had. Voor zover er dus een beeld van bestond, bleef de segregatie meestal gelijk; slechts in enkele gemeenten zou deze door het beleid zijn teruggedrongen (Rutten en Peters 2005).

8.2.1 *Verplicht overleg op lokaal niveau*

Sinds 2006 is er een wettelijke plicht om op lokaal niveau overleg te voeren over maatregelen die segregatie tegengaan. Gemeenten, schoolbesturen voor primair en voortgezet onderwijs, en de kinderopvang moeten samen overleggen hoe ze een meer evenwichtige spreiding kunnen realiseren. De intentie van de rijksoverheid is om geen maatregelen van bovenaf op te leggen: haar rol is slechts ondersteunend. Lokale partijen moeten samen oplossingen kiezen die het beste passen bij de omstandigheden en verhoudingen ter plaatse. Wel stelt de rijksoverheid voor om het basisonderwijsbeleid te richten op scholen in gemengde wijken, vanuit de gedachte dat spreiding in eenzijdig samengestelde zwarte wijken een gepasseerd station is (TK 2007/2008a). Het kabinet sluit hiermee aan op de trend om de bevolkingssamenstelling van de wijk als uitgangspunt te nemen voor spreidingsmaatregelen; spreiding over de wijkgrenzen heen is vrijwel nergens meer aan de orde (Rutten en Peters 2005).

Na invoering van het verplichte overleg over spreidingsmaatregelen is het onderwerp op de agenda gezet in een aantal gemeenten dat nog niets deed. Eind 2006 waren 13 van de 31 grootste gemeenten in Nederland (de zogenoemde G31) bezig met het ontwikkelen van beleid om segregatie tegen te gaan. Gemeenten die niets deden, gaven als reden dat er nauwelijks segregatie was of dat de betrokkenen geen problemen ervoeren (Peters et al. 2007).

Om lokaal spreidingsbeleid verder te stimuleren, zijn in de vier grote steden en enkele G27-gemeenten proefprojecten met uiteenlopende maatregelen gestart. Een nieuw instrument dat wordt beproefd, is het vaste aanmeldmoment voor het basisonderwijs. Dit zou moeten bevorderen dat elk kind evenveel kans heeft om op school te worden toegelaten; de achterliggende gedachte is dat allochtone ouders vaak achter het net vissen bij populaire basisscholen. Schooldirecteuren en ouderorganisaties zien overigens weinig heil in een vast aanmeldmoment (Van Bergen et al. 2007). Daarnaast wordt nog een reeks van andere maatregelen beproefd: betere voorlich-

ting bij de schoolkeuze, aannamebeleid van scholen gericht op menging ('dubbele' wachtlijsten) of gericht op onderwijs in de eigen wijk, het verbreden van de doelgroep van de voor- en vroegschoolse educatie naar alle jonge kinderen, het bevorderen van contacten tussen zwarte en witte scholen ('vriendschapsscholen') en het ondersteunen van de initiatieven van ouders die menging willen bevorderen door hun kinderen als groep aan te melden bij een zwarte buurtschool (TK 2007/2008b).²

8.2.2 Lokaal beleid in het voortgezet onderwijs

Ook het voortgezet onderwijs valt in principe onder het verplichte segregatieoverleg tussen gemeente en schoolbesturen. Anders dan in het basisonderwijs is er in het voortgezet onderwijs nog nauwelijks ervaring met maatregelen waarop overlegpartners kunnen voortborduren (Peters et al. 2008). Omdat de segregatie daar verweven is met de niveaudifferentiatie, is het tegengaan ervan nog veel gecompliceerder dan in het basisonderwijs.

Een verkenning van Peters et al. (2008) leverde twee voorbeelden van maatregelen op: ten eerste het maken van afspraken tussen gemeenten en schoolbesturen over leerlingstromen in de regio en ten tweede het ontwikkelen van een specifiek schoolprofiel (bijvoorbeeld kunst en cultuur of techniek). Met zo'n profiel kunnen brede vmbo/havo/vwo-scholen in de steden proberen hun havo/vwo-afdeling aantrekkelijk te houden voor autochtone leerlingen. In de Utrechtse regio worden beide maatregelen gecombineerd: via afspraken is geprobeerd de uitstroom naar scholen in omliggende gemeenten in te dammen, terwijl in de stad zelf scholen met een specifiek profiel zijn geopend. Aanvankelijk leken de afspraken effect te hebben, maar enkele jaren later blijkt de witte vlucht uit de stad verder toegenomen (Utrecht 2008; Huisman 2008).

Het kabinet lijkt de segregatie in het voortgezet onderwijs als onvermijdelijk te aanvaarden; een notitie over segregatie in deze sector richt zich uitsluitend op de kwaliteit van het onderwijs in scholen met veel achterstandsleerlingen (TK 2007/2008c).

8.3 Segregatie in het basisonderwijs

Vaak wordt gesproken van een zwarte school als het percentage niet-westerse allochtone leerlingen een grens van bijvoorbeeld 70% of 80% overschrijdt. Op een totaal van ruim 7000 basisscholen waren er in 2006/'07 580 met meer dan 50% niet-westerse allochtone leerlingen, en op 290 basisscholen liep dat aandeel op tot 80% of meer. Scholen met dergelijke hoge concentraties niet-westerse allochtone leerlingen zijn vooral een grootstedelijke aangelegenheid: daar wonen immers de meeste niet-westerse allochtonen. In Amsterdam en Rotterdam heeft ruim de helft van alle basisschoolleerlingen een niet-westerse achtergrond. Zelfs bij een volstrekt gelijke verdeling van leerlingen over de basisscholen in deze steden, zou de populatie per school nog steeds voor meer dan de helft uit niet-westerse allochtone leerlingen bestaan. Door de ongelijke spreiding van autochtone en niet-westerse allochtone

jongeren over woonwijken en als gevolg van schoolkeuzeprocessen, ligt het percentage niet-westerse allochtone leerlingen in veel scholen in de grote steden echter een stuk hoger.

In Amsterdam en Rotterdam hebben bijna vier op de tien basisscholen meer dan 80% niet-westerse allochtone leerlingen (tabel 8.1). In Den Haag en Utrecht is het aantal zwarte basisscholen wat lager, omdat het aantal niet-westerse allochtone leerlingen er kleiner is (de aandelen niet-westerse allochtone leerlingen in het basisonderwijs bedragen in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht respectievelijk 54%, 54%, 46% en 33%). Buiten de vier grote steden zijn scholen met dergelijke hoge concentraties dun gezaaid; van de 290 zwarte scholen (> 80% niet-westerse allochtone leerlingen) lagen er 208 in een van de vier grote steden, waarvan 150 alleen al in Amsterdam en Rotterdam.

Tabel 8.1

Aantal zwarte basisscholen en aandeel niet-westerse allochtone leerlingen op zwarte scholen, 2000/'01-2006/'07 (in procenten)

	2000/'01	2002/'03	2004/'05	2006/'07
zwarte scholen				
Amsterdam	34	34	33	38
Rotterdam	37	36	38	38
Den Haag	27	29	30	29
Utrecht	14	17	16	18
totaal vier grote steden	31	31	31	33
G21-gemeenten	4	5	5	5
Nederland	4	4	4	4
percentage niet-westerse allochtone leerlingen dat op een zwarte school zit				
Amsterdam	52	53	52	60
Rotterdam	58	54	57	54
Den Haag	61	61	63	62
Utrecht	35	45	42	49
totaal vier grote steden	55	54	55	57
G21-gemeenten	15	17	16	17
Nederland	27	27	27	29

a Scholen met meer dan 80% niet-westerse allochtone leerlingen.

Bron: OCW/CFI (Basisgegevens bekostigd onderwijs) SCP-bewerking

Het bestaan van zwarte scholen heeft tot gevolg dat veel niet-westerse allochtone leerlingen weinig kans hebben op contact met autochtone medeleerlingen. Om hiervan een indruk te geven, is in het onderste deel van tabel 8.1 weergegeven welk

deel van de niet-westerse allochtone leerlingen onderwijs volgt in een zwarte school. In de vier grote steden loopt dat op tot bijna 60%; de meerderheid van niet-westerse allochtone leerlingen in de vier grote steden bezoekt dus een basisschool waar er weinig tot geen gelegenheid is voor contact met autochtone medeleerlingen. Ook buiten de vier grote steden zijn er scholen waar niet-westerse allochtone leerlingen de dominante groep zijn, al zitten allochtone leerlingen daar veel vaker op scholen met een meer gemêleerde samenstelling.

Tegenover zwarte scholen staan scholen met een voornamelijk witte leerlingenpopulatie: een kwart van de basisscholen in de vier grote steden is vrijwel volledig wit (meer dan 80% autochtone leerlingen). In Amsterdam en Rotterdam zit rond de 40% van de autochtone leerlingen op een vrijwel volledig witte basisschool; in Den Haag en Utrecht bezoekt zelfs twee op de drie autochtone leerlingen een dergelijke school. Aan beide kanten – autochtoon en niet-westerse allochtoon – komen veel leerlingen dus maar beperkt in contact met kinderen uit andere bevolkingsgroepen.

8.3.1 Aantal zwarte scholen neemt nog steeds toe

In de jaren tachtig en het eerste deel van de jaren negentig nam het aantal zwarte basisscholen snel toe (Tesser et al. 1995). In de jaren daarna vlakke de groei af (Herweijer 2006), maar de toename is nog steeds niet voorbij (zie tabel 8.1). Hoewel het percentage leerlingen met een niet-westerse allochtone achtergrond in de grote steden en daarbuiten de laatste jaren enigszins afneemt, kwamen er van 2000 tot 2006 nog eens veertig zwarte basisscholen bij. Vooral in het Amsterdamse basisonderwijs nam het aantal zwarte scholen de laatste jaren nog verder toe; in mindere mate was dat ook het geval in het Utrechtse basisonderwijs. In Rotterdam bleef het percentage zwarte scholen stabiel, maar hoog.

8.3.2 De basisschool als afspiegeling van de wijk?

De laatste jaren wordt segregatie in het basisonderwijs voornamelijk benaderd vanuit het criterium van afspiegeling. Spreidingsmaatregelen worden alleen nog overwogen indien scholen als gevolg van keuzeprocessen te wit of te zwart zijn ten opzichte van de wijk waar ze zijn gevestigd; spreiding over de wijkgrenzen heen, om zo de eenzijdige samenstelling van wijken te compenseren, is vrijwel nergens aan de orde (Rutten en Peters 2005).

Inventarisaties in de grote steden laten zien dat er veel minder zwarte en witte scholen zijn als de wijk waar de school is gevestigd als ijkpunt fungeert (tabel 8.2; helaas hanteren de verschillende steden niet hetzelfde criterium voor afspiegeling). In Amsterdam heeft ruim driekwart van de basisscholen een leerlingenpopulatie die een afspiegeling is van de jeugdige wijkbevolking. In Rotterdam is dit percentage lager dan in Amsterdam, maar dat is uitsluitend een gevolg van het strengere criterium dat in Rotterdam werd gehanteerd voor het bepalen van wel of geen afspiegeling. Als we dit strengere Rotterdamse criterium op Amsterdam toepassen, rolt er een nog lager afspiegelingspercentage uit voor de hoofdstad (47% afspiegeling, 35% te zwart en 18% te wit, zie O&S 2008: 13). In Utrecht wordt gesproken van

afspiegeling als de leerlingenpopulatie van een school hooguit 15% afwijkt van de wijksamenstelling. Tussen de 70% en 75% van de Utrechtse basisscholen bleef de afgelopen jaren binnen die grenzen; 20-25% is te zwart en 4-7% te wit.

Tabel 8.2

De samenstelling van basisscholen in Amsterdam, Rotterdam en Utrecht vergeleken met de wijk, 2006-2008

	Amsterdam	Rotterdam	Utrecht
zwart t.o.v. de wijk	14	30	26
afspiegeling van de wijk ^a	77	54	70
wit t.o.v. de wijk	8	16	4

a Criterium voor afspiegeling: in Amsterdam plus/min 20%, in Rotterdam plus/min 10%, in Utrecht plus/min 15%.

Bron: O&S (2008); JOS (2006); Utrecht (2008)

In Utrecht bleef het aantal scholen dat een afspiegeling vormt van de wijk de laatste jaren min of meer stabiel (Utrecht 2008). In Rotterdam is het aantal basisscholen dat een afspiegeling is van de wijk het laatste jaar zelfs iets toegenomen, maar het is nog te vroeg om te concluderen dat een trend naar desegregatie in deze stad heeft ingezet.

Het effect van de woonsegregatie binnen de steden is dus aanzienlijk: in Amsterdam zit bijvoorbeeld slechts 11% van de leerlingen op een basisschool die ten opzichte van de wijk te zwart is (O&S 2008). Veel scholen met een hoog percentage niet-westerse allochtone leerlingen zijn – binnen zekere marges – een afspiegeling van de sterk gekleurde samenstelling van de wijk waarin ze zijn gevestigd. Dat neemt de mogelijke bezwaren tegen deze scholen overigens niet weg; de eventuele nadelen van zwarte scholen zullen zich evengoed voordoen in zwarte scholen die een afspiegeling zijn van de wijk waarin ze staan. Mogelijk zijn de nadelen van een zwarte school in een zwarte wijk zelfs groter. In een gemengde wijk kunnen meer gevarieerde buurtcontacten de nadelen van een eenzijdig samengestelde schoolpopulatie nog compenseren. Staat een zwarte school in een zwarte wijk, dan kan dat niet.

8.3.3 Segregerende schoolkeuzes

Verschillen in samenstelling van wijken mogen dan een belangrijke rol spelen bij het ontstaan van zwarte en witte scholen, door de schoolkeuze neemt de segregatie wel verder toe. Uit Amsterdamse gegevens over de woon- en schoollocatie van basisschoolleerlingen blijkt dat autochtone scholieren die in relatief zwarte buurten wonen, vaak uitwijken naar wittere, verder weg gelegen scholen in andere buurten. De keuze van vier op de tien autochtone leerlingen in het Amsterdamse basisonderwijs is op te vatten als de keuze voor een wittere school (er is niet gekozen voor een van de drie dichtstbijzijnde scholen, en de gekozen school is witter dan de drie

dichtstbijzijnde scholen). Hoe zwarter de woonwijk, hoe vaker autochtone leerlingen kiezen voor een verder weg gelegen wittere school (O&S 2008: 49).

Bij de keuze voor een relatief witte school spelen uiteenlopende overwegingen een rol. Zo zijn er hoger opgeleide autochtone ouders die de voorkeur geven aan een school met een onderwijskundig concept waarin zelfstandigheid en zelfontplooiing centraal staan, zoals montessori-, jenaplan- of daltononderwijs. Voor veel niet-westerse allochtone ouders is dit type onderwijs minder aantrekkelijk, omdat het niet goed aansluit bij hun opvoedingswaarden (Herweijer en Vogels 2004).

De kleur van de school kan op directe of indirecte wijze worden meegewogen bij de schoolkeuze. Autochtone ouders vinden het belangrijk dat een school qua sfeer en denkbeelden bij hen past en daarbij denken ze aan een school met leerlingen uit een vergelijkbaar milieu. Scholen met veel niet-westerse allochtone leerlingen zijn vanwege de verwachte kloof tussen het school- en thuismilieu in hun ogen niet geschikt. Daarnaast zijn autochtone ouders beducht voor een lager onderwijsniveau en voor de slechte naam van zwarte scholen (Karsten et al. 2002). Wordt autochtone ouders rechtstreeks gevraagd hoe ze denken over een school met veel allochtone leerlingen, dan geven ze vrij vaak aan daar bezwaar tegen te hebben. Zolang het percentage allochtone leerlingen vrij laag is, zijn hoogopgeleide ouders naar verhouding tolerant. Zijn hogere percentages in het geding, dan neemt hun weerstand snel toe: ze hebben dan net zo veel, of nog meer dan lager opgeleide ouders bezwaar tegen zwarte scholen (Coenders et al. 2004).

Allochtone ouders vinden de overeenstemming tussen het school- en thuismilieu minder belangrijk. Ze hechten vooral aan de kwaliteit van het onderwijs en aan de faciliteiten voor achterstandsléerlingen (Karsten et al. 2002). Deze zijn in de grote steden natuurlijk vooral beschikbaar op scholen die veel niet-westerse allochtone leerlingen in huis hebben. De profilering van het scholenaanbod – met als uitersten zwarte achterstandsscholen en witte algemeen bijzondere scholen met een specifiek onderwijskundig concept – werkt segregatie verder in de hand.

8.3.4 Segregatie en verzuiling

In de discussie over segregatie wordt vaak de link gelegd met de verzuiling in het onderwijs. Vanwege de eis van algemene toegankelijkheid zou vooral het openbaar onderwijs opdraaien voor de opvang van niet-westerse allochtone leerlingen. Scholen voor bijzonder onderwijs zouden zich daaraan kunnen onttrekken door gebruik te maken van het recht om leerlingen te weigeren op grond van de levensbeschouwelijke signatuur van de school. Met een zekere regelmaat staat dit recht dan ook ter discussie en wordt de invoering van een acceptatieplicht voor het bijzonder onderwijs bepleit.

Deze voorstelling van zaken wordt echter maar beperkt bevestigd door de cijfers over niet-westerse allochtone leerlingen in de scholen van de vier grote steden. Het aandeel leerlingen uit die groep is in de rooms-katholieke en protestants-christelijke basisscholen niet veel lager dan in het openbaar onderwijs (resp. 48%, 48% en 52%).

Kortom, in de grote steden fungeren deze scholen tot op grote hoogte als algemeen toegankelijke basisvoorziening. Daarbuiten, vooral in de kleinere gemeenten, is de spreiding van niet-westerse allochtone leerlingen minder evenwichtig. Het percentage niet-westerse allochtone leerlingen is er in het openbaar onderwijs hoger dan in de rooms-katholieke en protestants-christelijke scholen.

Bij de kleinere richtingen in het bijzonder onderwijs is de link tussen verzuiling en segregatie veel sterker. Door de samenloop van etniciteit met religie worden de 44 islamitische en zes hindoeïstische basisscholen vrijwel uitsluitend bevolkt door niet-westerse allochtone leerlingen. Aanvankelijk was er nog oog voor de mogelijke voordelen van islamitische basisscholen; ook de katholieken hadden immers zeer veel succes gehad met het recept 'emancipatie in eigen kring'. In de nasleep van de aanslagen van 11 september 2001 en de moord op Theo van Gogh is er inmiddels vooral oog voor de nadelen van deze scholen (Karsten et al. 2005). Tegenstanders vrezen dat in de volledig gesegregeerde islamitische scholen normen en waarden worden overgedragen die de integratie van de leerlingen in de weg staan, en die wellicht zelfs op gespannen voet staan met de basiswaarden van de democratische rechtstaat. Volgens een onderzoek van de Inspectie van het onderwijs (2003) was die laatste vrees ongegrond. Bij de discussie over islamitische basisscholen moeten we overigens in het oog houden dat het aantal leerlingen in die scholen nog altijd vrij klein is: niet meer dan zo'n 6% van de Turkse en Marokkaanse leerlingen zit op een islamitische basisschool.

In termen van leerprestaties hebben de islamitische scholen de verwachtingen niet waargemaakt: net als op andere zwarte scholen blijven de prestaties er sterk achter bij de gemiddelde basisschool (Driessen 2008). De scholen doen het in sommige opzichten overigens wel iets beter dan andere zwarte scholen, maar de afzondering in eigen (religieuze) kring kan het effect van het lage opleidingsniveau van de ouders van de leerlingen niet compenseren. In bestuurlijk opzicht zijn de islamitische scholen kwetsbaar. Bij een aantal besturen stelde de Inspectie onrechtmatigheden vast en is de inzet van financiële middelen deels in strijd met de wettelijke bepalingen. Daarnaast is het aantal (zeer) zwakke islamitische basisscholen naar verhouding groot, ook in vergelijking met andere zwarte scholen (Inspectie van het onderwijs 2008a). De eveneens volledig gesegregeerde hindoeïstische basisscholen zijn buiten de discussie gebleven, waarschijnlijk omdat hun imago en resultaten positiever zijn (Roelsma-Somer 2008).

8.3.5 *Etnische segregatie is ook sociaaleconomische segregatie*

De scheiding tussen autochtone en niet-westerse allochtone leerlingen valt deels samen met de sociaaleconomische verschillen. Ouders van niet-westerse allochtone leerlingen zijn in doorsnee veel lager opgeleid dan die van autochtone leerlingen (ruim 85% van de niet-westerse allochtone leerlingen viel in 2005/06 onder de criteria van het onderwijsachterstandenbeleid; van de autochtone leerlingen was dat maar zo'n 12-13%). Scholen met een hoge concentratie niet-westerse allochtone leerlingen zijn dus bijna per definitie ook scholen met een hoge concentratie leerlingen uit de

lagere sociaaleconomische milieus. Daar komt nog bij dat niet-westerse allochtone leerlingen in zwarte scholen een ‘negatieve selectie’ vormen. Ze hebben vaker laagopgeleide ouders dan niet-westerse allochtone leerlingen in meer gemengde of overwegend witte scholen (tabel 8.3). Hoger opgeleide niet-westerse allochtonen wonen waarschijnlijk minder vaak in zwarte wijken, maar bekend is dat niet alleen autochtone ouders, maar ook een deel van de niet-westerse allochtone ouders bezwaar heeft tegen zwarte scholen en uitwijkt naar meer gemengde scholen (Karsten et al. 2002).

Tabel 8.3

Niet-westerse allochtone en autochtone leerlingen uit laag- en hoogopgeleide milieus,^a vier grote steden, naar concentratie niet-westerse allochtone leerlingen op de basisschool, 2005/'06 (in procenten)

	niet-westers laag	niet-westers hoog	autochtoon laag	autochtoon hoog
niet-westerse allochtonen				
< 10%	38	62	3	97
10-24%	59	41	10	90
25-49%	71	29	16	84
50-79%	87	13	31	69
> 80%	94	6	36	64
totaal	86	14	13	87

a Laag = leerlingen die vallen onder de doelgroep van het onderwijsvoorrangsbeleid; hoog = overige leerlingen.

Bron: OCW/CFI (Basisgegevens bekostigd onderwijs) SCP-bewerking

Bij autochtone leerlingen zien we eenzelfde patroon: autochtone leerlingen in de relatief witte basisscholen van de grote steden hebben vrijwel nooit laagopgeleide ouders. Hoe zwarter de school, hoe vaker de autochtone leerlingen er echter afkomstig zijn uit het laagopgeleide milieu. De scheiding tussen niet-westerse allochtone en autochtone leerlingen krijgt daarmee een nog scherper karakter.

Sommige auteurs pleiten ervoor om de etnische segregatie in het onderwijs volledig in sociaaleconomische termen te benaderen. Witte en zwarte scholen zijn in hun optiek hedendaagse varianten van het al veel oudere en meer universele verschijnsel van standenscholen (Jungbluth 2007; Paulle 2007). Sociaaleconomische segregatie zou voor het ontstaan van achterstanden ook essentiëler zijn dan etnische segregatie. Het beleid om leerlingen te spreiden zou daarom moeten uitgaan van de sociaaleconomische in plaats van de etnische dimensie. De etnische segregatie wordt tegenwoordig echter vooral geproblematiseerd vanwege de gevolgen voor wederzijdse beeldvorming en het leren samenleven van autochtone en allochtone leerlingen. De sociaaleconomische benadering gaat voorbij aan de zorgen op dit punt.

In de grote steden zal het spreiden van leerlingen op basis van sociaaleconomische criteria overigens tot op grote hoogte op het zelfde neerkomen als het

spreiden op basis van etniciteit. Het leeuwendeel van de leerlingen met laagopgeleide ouders heeft er een niet-westerse allochtone achtergrond en scholen met een hoge percentage leerlingen met laagopgeleide ouders zijn tevens zwarte scholen. De sociaaleconomische benadering vestigt wel de aandacht op scholen met een hoge concentratie achterstandsleerlingen buiten de grote steden.

8.4 Segregatie in het voortgezet onderwijs

Segregatie in het voortgezet onderwijs is van een andere orde dan in het basisonderwijs. Scholen voor voortgezet onderwijs zijn veel dunner gezaaid dan die voor basisonderwijs en hebben daardoor een veel groter en meer heterogeen voedingsgebied dan de vaak nog buurtgerichte basisscholen. Toch is er ook in het voortgezet onderwijs in en rond de steden een sterke scheiding tussen autochtone en niet-westerse allochtone leerlingen.

8.4.1 Niveaudifferentiatie werkt segregatie in de hand

De segregatie in het voortgezet onderwijs is voor een belangrijk deel het gevolg van de manier waarop het aanbod van voortgezet onderwijs is georganiseerd. Verschillende niveaus van voortgezet onderwijs zijn vaak in afzonderlijke vestigingen ondergebracht. Vestigingen met een breed aanbod dat zowel de lagere vmbo-leerwegen als havo en vwo omvat, zijn een uitzondering (17% van alle vestigingen). Slechts een op de drie opleidingen in de lage vmbo-leerwegen is ondergebracht in een vestiging waar ook havo/vwo kan worden gevolgd. Omgekeerd maken slechts drie op de tien havo/vwo-opleidingen deel uit van een brede vestiging die ook de lagere vmbo-leerwegen aanbiedt. De kans dat havo/vwo-leerlingen en leerlingen in de lagere vmbo-leerwegen elkaar op dezelfde school ontmoeten, is dus klein. Op scholen met een breed aanbod is die ontmoeting wel mogelijk, maar daar is de interne differentiatie tussen afdelingen en klassen van verschillend niveau een beperking. Gezien de oververtegenwoordiging van niet-westerse allochtone jongeren op de lagere vmbo-niveaus en het nog altijd geringe aantal van hen dat havo/vwo volgt, ontstaat dus vanzelf een scheiding tussen autochtone en niet-westerse allochtone leerlingen. De scheiding vindt plaats zowel tussen scholen als binnen scholen.

In de grote steden is de scheiding tussen aanbod van verschillend niveau nog sterker dan daarbuiten: havo/vwo en de lagere vmbo-leerwegen worden er nog minder dan in de rest van het land in dezelfde vestiging aangeboden (CBS 2005: 213). Het resultaat is een sterke segregatie tussen autochtone en niet-westerse allochtone leerlingen. Ruim een kwart van de scholen in de vier grote steden is vrijwel volledig zwart (> 80% niet-westerse allochtone leerlingen, zie tabel 8.4). Op vestigingen met alleen de lagere vmbo-leerwegen loopt dat cijfer op tot boven de 40%, maar ook bij de brede scholengemeenschappen is het percentage zwarte scholen hoog. Aan het andere uiterste van het spectrum – scholen met alleen havo/vwo of vwo – bestaat maar een op de tien scholen voor meer dan de helft uit niet-westerse allochtone leerlingen. Het gaat slechts om een paar havo/vwo-scholen, maar het laat wel zien

dat segregatie niet alleen het resultaat is van gescheiden aanbod van lage en hoge niveaus: ook op havo/vwo-niveau ontstaan er door keuzeprocessen witte en zwarte scholen. Buiten de vier grote steden komen voortgezet onderwijs scholen met een vrijwel volledig gekleurde leerlingenpopulatie bijna niet voor.

Tabel 8.4

Zwarte scholen in het voortgezet onderwijs, niet-westerse allochtone leerlingen, naar onderwijsrichting, 2005/'06 (in procenten)

	zwarte scholen ^a		allochtone leerlingen op zwarte scholen	
	50%-79%	80%-100%	50%-79%	80%-100%
vier grote steden				
vmbo laag	25	42	24	63
vmbo breed	32	26	17	61
brede scholen-gemeenschap	30	35	28	52
vmbo-t	14	29	15	45
vmbo-t/havo/vwo	18	14	29	21
havo/vwo	4	7	7	22
totaal	21	25	23	44
rest Nederland	2	1	4	1

a 2004/'05.

Bron: CBS (2005); OCW/CFI (onderwijsnummerbestand)

Het percentage niet-westerse allochtone leerlingen dat een vrijwel volledige zwarte school bezoekt, is in de grote steden behoorlijk hoog (44%). Voor niet-westerse allochtone leerlingen in het vmbo loopt dat op tot boven de 60%. Op de lagere niveaus zitten heel veel niet-westerse allochtone leerlingen die dus nauwelijks autochtone leerlingen op school tegenkomen.

8.4.2 'Witte vlucht' in het voortgezet onderwijs

Scholen in de grote steden vervullen een centrumfunctie voor de omliggende gemeenten, maar omgekeerd bezoeken leerlingen uit de grote steden ook scholen in de omliggende gemeenten. Deze leerlingstromen verlopen niet willekeurig, de kleur van scholen speelt hierbij een rol. Een flink aantal autochtone leerlingen wijkt uit naar scholen in omliggende gemeenten; niet-westerse allochtone leerlingen blijven veel vaker in de stad. Sommige scholen in de Amsterdamse randgemeenten zijn bijvoorbeeld zo populair bij Amsterdamse ouders, dat ouders en leerlingen uit de randgemeenten op hun beurt weer verder weg trekken. Het openbaar vervoer is daarbij een belangrijke factor, omdat het 'vluchtroutes' biedt. De groeiende populariteit van de groene vmbo-richtingen onder autochtone jongeren is een andere vorm

van uitwijkgedrag: agrarische opleidingen zijn weinig gewild onder niet-westerse allochtone jongeren (Karsten et al. 2003).

Ook vanuit Utrecht wijken leerlingen steeds vaker uit naar de omliggende gemeenten (Utrecht 2008). Een kwart van alle Utrechtse voortgezet onderwijsleerlingen bezoekt nu een school buiten de stad. Onder autochtone vmbo-leerlingen ligt dat cijfer nog veel hoger: bijna de helft van hen gaat buiten de stad naar school. Dit zal te maken hebben met het slechte imago van de vaak zwarte vmbo-scholen in de stad; er is angst voor een ruw en onveilig schoolklimaat (Karsten et al. 2003). In het havo/vwo is de uittocht geringer, maar ook daar volgt een op de vijf autochtone leerlingen een opleiding buiten Utrecht. Havo/vwo-afdelingen van relatief zwarte scholengemeenschappen hebben vaak te kampen met dalende leerlingaantallen; autochtone leerlingen laten het afweten en de deelname van allochtone leerlingen neemt onvoldoende snel toe om de leegloop te compenseren. In Utrecht leidde dit proces tot de teloorgang en uiteindelijke sluiting van het Niels Stensen College en het Thorbecke College (Peters et al. 2008).

8.5 Gevolgen van segregatie

We hebben de mogelijke nadelen van segregatie eerder aangeduid in termen van verheffen en verbinden. Gesegregeerde scholen zouden nadelig kunnen zijn voor de onderwijskansen van allochtone leerlingen. Ze zouden de bindende functie van het onderwijs bovendien in de weg kunnen staan, omdat verschillende bevolkingsgroepen niet kunnen leren samenleven.

8.5.1 Effecten van zwarte scholen op onderwijskansen?

Als het percentage allochtone leerlingen in een school of klas van invloed is op de prestaties van de individuele leerlingen, wordt gesproken van een zwarteschool-effect. Leerlingen in zwarte scholen zijn dan slechter af dan vergelijkbare leerlingen in meer gemengde scholen. In de literatuur worden verschillende verklaringen gegeven voor dergelijke negatieve effecten van zwarte scholen op leerprestaties (Gijsberts 2006; Driessen 2007; Dronkers 2007). Een eerste verklaring is de taalcontactthese. Deze voorspelt dat leerlingen op zwarte scholen slechter presteren op het gebied van taal, omdat er weinig gelegenheid is om in contact te komen met de Nederlandse taal, of liever gezegd met kinderen die deze van huis uit op een goed niveau beheersen. Een tweede verklaring is die van de neerwaartse nivellering: op zwarte scholen passen leerkrachten hun lesaanbod, tempo en verwachtingen aan aan de doorsnee zwakke leerling, waardoor vooral de betere leerling tekortkomt (Tesser et al. 1995). Ook zou het nadelig kunnen zijn dat zwakke leerlingen zich niet kunnen optrekken aan het voorbeeld van goed presterende leerlingen. Het resultaat van dit soort vergelijkingsprocessen is overigens ongewis; de vergelijking met goede leerlingen zou ook kunnen leiden tot frustratie bij zwakke leerlingen (Driessen 2007).³ Een derde verklaring zijn verschillen in effectieve onderwijstijd. In klassen met veel

achterstandsleerlingen kan meer tijd verloren gaan aan herhalingen van de stof of aan verstoringen als gevolg van de problemen die leerlingen van thuis of van straat meebrengen. Een vierde verklaring gaat uit van de zwakke kwaliteit van het netwerk van ouders rond zwarte scholen: deze ouders hebben dezelfde taalproblemen als hun kinderen en een gebrekkige kennis van het Nederlandse onderwijs. Op scholen met veel kinderen uit de hogere statusgroepen bevordert de werking van sociale netwerken de onderwijskansen van leerlingen. Op scholen met veel achterstandsleerlingen zou precies het omgekeerde aan de hand zijn, omdat de mogelijkheid ontbreekt te profiteren van andere ouders met meer hulpbronnen (Driessen 2007). Tenslotte kan ook de personele factor een rol spelen. Als zwarte scholen meer moeite hebben met het vervullen van vacatures en het vasthouden van goed personeel, komt de kwaliteit van het onderwijs er onder druk te staan (Dronkers 2007).

8.5.2 Onderzoek naar segregatie en leerprestaties in Nederland

In Nederland, en vooral in het basisonderwijs, is vaak onderzocht in hoeverre de samenstelling van de leerlingenpopulatie de leerprestaties beïnvloedt (bv. Driessen et al. 2003; Peetsma et al. 2003). In een aantal onderzoeken is niet alleen de etnische samenstelling van scholen en klassen, maar ook de samenstelling naar sociaal milieu meegenomen.

Volgens de analyses die in verschillende edities van de Rapportage minderheden van het SCP zijn gepresenteerd, is er tot op zekere hoogte sprake van een negatief zwarteschool-effect (Tesser et al. 1995; Tesser en Iedema 2001; Gijsberts 2003; Gijsberts en Hartgers 2005). In lijn met de taalcontactthese is het negatieve effect van zwarte scholen bij taal groter dan bij rekenen. Het is niet uitgesloten dat het zwarteschool-effect (deels) moet worden toegeschreven aan een negatieve selectie van leerlingen. Achterstandsscholen lijken leerlingen te trekken die al bij aanvang van het onderwijs zwakker zijn, maar de leerwinst is er niet minder dan in gemengde scholen (Tesser en Iedema 2001; Gijsberts 2003) of voor sommige groepen leerlingen zelfs groter (Peetsma et al. 2003).⁴

Gijsberts (2006) laat zien dat de nadelen van een hoge concentratie niet-westerse allochtone leerlingen sinds het eind van de jaren tachtig zijn verminderd in het basisonderwijs. Op het gebied van taal is de achterstand van zwarte scholen gehalveerd, op het gebied van rekenen is er nog maar een kwart van over. Scholen met veel allochtone leerlingen stemmen de inrichting van het onderwijs af op de specifieke behoeften van hun leerlingenpopulatie en besteden veel aandacht aan basisvaardigheden. Zo slagen die scholen er steeds beter in hun leerlingen vergelijkbare resultaten te laten behalen als allochtone leerlingen in meer gemengde scholen.⁵ Deze specialisatie gaat wel enigszins ten koste van de aandacht voor vaardigheden van een hogere orde (aanleren van strategieën, informatie verwerken, studievaardigheden toepassen, zie Driessen et al. 2003). Men kan daar een vorm van neerwaartse aanpassing in zien. Aan de andere kant kunnen we betogen dat de scholen in kwestie een alleszins begrijpelijke afweging maken.

Een hoog percentage (autochtone) leerlingen met laagopgeleide ouders heeft eveneens een negatief effect, maar dat effect lijkt wel geringer dan het zwarteeschooleffect (Driessen et al. 2003).⁶ Van Haalen (2008) benaderde het effect van segregatie op leerprestaties uitsluitend in termen van ouderlijk opleidingsniveau. Het gemiddelde opleidingsniveau van de ouders heeft invloed op de leerprestaties van de leerlingen, maar die invloed blijkt te variëren. Kinderen van hoogopgeleide ouders hebben baat bij veel medeleerlingen met hoogopgeleide ouders, maar kinderen uit kansarme milieus profiteren daar veel minder van en zijn dus minder gevoelig voor de klassensamenstelling. Het effect van het gemiddelde opleidingsniveau is zwak zolang het percentage leerlingen met laagopgeleide ouders beneden een drempelwaarde blijft van rond de 30. De invloed van het gemiddelde opleidingsniveau is deels het gevolg van neerwaartse aanpassing van het onderwijsniveau op scholen met veel achterstandsl leerlingen, maar daarnaast lijkt – net als bij het zwarteeschooleffect – ook negatieve selectie een rol te spelen. Achterstandscholen trekken leerlingen die al bij aanvang van het onderwijs zwakker zijn.

Driessen (2007) bekeek het onderzoek dat op dit terrein in het Nederlandse basisonderwijs is gedaan, en concludeerde dat de samenstelling van de leerlingenpopulatie naar etniciteit en sociaal milieu hooguit zwakke effecten heeft op leerprestaties. Verschillen die samenhangen met de achtergrond van de individuele leerling zijn veel belangrijker dan verschillen tussen scholen.

In het basisonderwijs is, zoals gezegd, veel onderzoek verricht naar het zwarteeschooleffect. Dat is veel minder gedaan in het voortgezet onderwijs. Een complicatie is dat de segregatie in het voortgezet onderwijs is verweven met de structuur van het voortgezet onderwijs. Leerlingen uit de etnische minderheden of uit het laagopgeleide milieu volgen vaak een ander onderwijsprogramma dan autochtone leerlingen met hogeropgeleide ouders (vmbo versus havo/vwo). Op het specifieke punt van voortijdig schoolverlaten vinden zowel Traag en Van der Velden (2007) als Herweijer (2008) aanwijzingen voor een verhoogd risico van voortijdig schoolverlaten op scholen met een hoge concentratie niet-westerse allochtone leerlingen. Eerder onderzoek naar voortijdig schoolverlaten in het voortgezet onderwijs van Luyten et al. (2003) wees overigens niet in die richting.

8.5.3 Onderzoek naar segregatie en leerprestaties in andere landen

Driessen (2007) besteedt in zijn *review* ook aandacht aan onderzoek dat is uitgevoerd in andere landen. Vanwege lokale verschillen in onderwijsstelsels en omstandigheden kunnen de uitkomsten van dat onderzoek niet zonder meer worden vertaald naar het Nederlandse onderwijs. We moeten bijvoorbeeld niet vergeten dat achterstandscholen in het Nederlandse basisonderwijs veel extra middelen krijgen. Het betrekken van buitenlands onderzoek bij het overzicht levert overigens geen wezenlijk andere conclusies op: soms zijn er effecten van de samenstelling van de leerlingenpopulatie, soms zijn ze er niet. Bovendien is de richting van de effecten wisselend en de omvang ervan doorgaans niet groot (Driessen 2007). Kahlenberg (2006) wijst

op een aantal studies uitgevoerd in de Verenigde Staten waar wel effecten van de sociaaleconomische compositie van de leerlingenpopulatie werden gevonden. Ook onderzoek dat uitgaat van de PISA-gegevens van de OESO suggereert dat etnische en sociaaleconomische segregatie in het secundair onderwijs invloed heeft op leerprestaties (Dronkers en Robert 2004; Dronkers en Levels 2007; Perry 2007). Dat onderzoek houdt echter geen rekening met de differentiatie tussen verschillende onderwijsniveaus in landen met gedifferentieerd secundair onderwijs. Deze differentiatie – in Nederland tussen vmbo, havo en vwo – kan voor een flink deel verantwoordelijk zijn voor de waargenomen prestatieverschillen tussen scholen met hoge en lage concentraties kansarme leerlingen.

8.5.4 Effecten voor de sociale integratie

De zorgen over zwarte scholen hebben tegenwoordig vooral betrekking op andere terreinen dan leerprestaties. Omdat er op zwarte scholen geen of weinig contact mogelijk is tussen autochtone en allochtone leerlingen, zou de onderwijssegregatie onbekendheid, vooroordelen en discriminatie over en weer in de hand werken. Ook zou burgerschapsvorming er niet goed van de grond kunnen komen (zie ook hoofdstuk 7).

De redenering over de negatieve gevolgen van zwarte scholen voor de wederzijdse beeldvorming borduurt voort op de contacthypothese (Allport 1954). Volgens deze hypothese kunnen vooroordelen verminderen als verschillende bevolkingsgroepen bij elkaar worden gebracht. Het heilzame effect van contact doet zich echter alleen voor als aan bepaalde condities wordt voldaan: niet te grote statusverschillen tussen de groepen, institutionele ondersteuning van de contacten, en de aanwezigheid van gemeenschappelijke doelen en een overkoepelende identiteit. Oppervlakkig, terloops contact zou vooroordelen juist versterken. Vertaald naar het onderwijs is de redenering dat gemengde scholen meer gelegenheid bieden voor contact tussen autochtone en niet-westerse allochtone leerlingen en dat deze contacten op hun beurt weer een positieve invloed hebben op de wederzijdse beeldvorming en acceptatie.

Een alternatief perspectief is dat van de etnische competitie. Daarin wordt gesteld dat competitie tussen etnische groepen het proces van identificatie met de eigen groep en de ‘contra-identificatie’ met andere groepen versterkt. Een toename van het aantal allochtonen kan door autochtonen als bedreigend worden ervaren en leiden tot een negatieve beoordeling en uitsluiting van allochtonen (Scheepers et al. 2002). Binnen het onderwijs zou dit betekenen dat gemengde of relatief zwarte klassen een negatief effect hebben op de beeldvorming. Autochtone leerlingen gaan minder positief aankijken tegen hun allochtone medeleerlingen of allochtonen in het algemeen. Waar de contacthypothese – onder bepaalde voorwaarden – juist de positieve effecten van menging op de wederzijdse beeldvorming voorspelt, geeft de etnische-competitiebenadering dus veel minder aanleiding tot positieve verwachtingen.

8.5.5 *Uitkomsten van onderzoek in Nederland*

Er is in Nederland nog niet veel onderzoek gedaan naar de gevolgen van onderwijs-segregatie voor de wederzijdse beeldvorming en acceptatie. Zeker niet als we dat vergelijken met de hoeveelheid onderzoek naar segregatie en leerprestaties in het basisonderwijs. Voor zover er onderzoeksuitkomsten zijn, geven deze nog geen eenduidig beeld.

Bakker et al. (2007) concluderen naar aanleiding van hun studie in basisscholen dat leerlingen in het algemeen positiever zijn over hun eigen groep dan over kinderen met een andere etnische achtergrond. De etnische samenstelling van de klas heeft daarop echter geen invloed. Multi-etnische klassen bieden weliswaar meer gelegenheid voor interetnische vriendschappen en contacten, maar die werken volgens dit onderzoek niet door in de houding ten opzichte van kinderen uit een andere groep.

Graumans en Van den Berg (2008) stellen naar aanleiding van een kwalitatief onderzoek in een basisschool dat etnische scheidslijnen ook in gemengde groepen impliciet een rol spelen bij het aangaan van relaties en bij de groepsvorming. Kinderen baseren zich daarbij op verschillen in gedragsstijlen; en gedragsstijlen worden door hen in verband gebracht met etniciteit. Hoewel kinderen zelden expliciet verwijzen naar de etnische achtergrond als motief voor het wel of niet spelen met een ander kind, is de etniciteit dus indirect wel van invloed op het aangaan van contacten. Gemengde klassen zouden daarom niet het verwachte effect hebben.

Vervoort et al. (2008) vinden in het voortgezet onderwijs een relatie tussen enerzijds de samenstelling van leerlingenpopulatie en anderzijds de beeldvorming van autochtone leerlingen over allochtonen. De uitkomsten sporen op dit punt met de etnische-competitiebenadering. Het blijkt namelijk dat autochtone leerlingen in relatief zwarte klassen negatiever oordelen over allochtonen, terwijl ze positiever zijn over de eigen (autochtone) groep. Allochtone leerlingen lijken daarentegen een autochtone meerderheid niet als bedreigend te ervaren; ze oordelen in relatief witte klassen niet negatiever over autochtonen dan in gemengde klassen. Op het punt van vriendschappen komen de uitkomsten van Vervoort et al. (2008) gedeeltelijk overeen met de contacthypothese. In klassen waar er veel interetnische vriendschappen zijn, is het oordeel van autochtonen over allochtonen positiever. Voor het oordeel van allochtonen over autochtonen maakt dit echter niet uit.

Behalve naar effecten op het oordeel over andere groepen, is er in onderzoek ook gekeken naar effecten op het eigen welbevinden, het zelfvertrouwen en het zelfbeeld. In het onderzoek van Driessen et al. (2003) werden er op het punt van welbevinden en zelfvertrouwen geen effecten van de klassensamenstelling gevonden. Het maakt dus niet uit hoe de klas is samengesteld en of leerlingen deel uitmaken van een minder- of meerderheidsgroep.

Verkuyten en Thijs (2002) constateerden daarentegen op het specifieke punt van pesten en discriminatie dat een zekere concentratie niet-westerse allochtone leerlingen voor deze leerlingen positief uitpakt. In klassen waar niet-westerse allochtone

leerlingen slechts een kleine groep vormen, voelen zij zich vaker het slachtoffer van discriminatie en pesten. Daarnaast is het etnische zelfbeeld van allochtone leerlingen minder positief in klassen waar zij maar met weinigen zijn (Verkuyten en Thijs 2004). De aanwezigheid van klasgenoten uit de eigen groep geeft dus volgens dit resultaat een zekere bescherming. Een vergelijkbaar patroon deed zich voor bij autochtone leerlingen; ook zij voelen zich vaker gediscrimineerd in klassen met veel niet-westerse allochtone medeleerlingen.

Het valt te beargumenteren dat het moeilijker is om burgerschapscompetenties te ontwikkelen in gesegregeerde scholen; het leren omgaan met andere bevolkingsgroepen maakt er immers deel van uit (Gramberg en Ledoux 2005). Onderzoek naar de effecten van gesegregeerde scholen op burgerschapsvorming is voor zover bekend in Nederland nog niet uitgevoerd.

8.5.6 Onderzoek naar effecten op sociale integratie in andere landen

Elders verricht onderzoek geeft geen eenduidig beeld over de effecten van het mengen van leerlingpopulaties op contacten en de beeldvorming over en weer. Lindo (2008) inventariseerde de uitkomsten van 26 studies naar interetnische contacten en interetnische waardering in het secundair onderwijs. De studies baseerden zich op de contacthypothese. Leidraad van de inventarisatie was de vraag in hoeverre interetnische menging van invloed is op vriendschappelijke interetnische contacten en op de wederzijdse beeldvorming tussen etnische groepen. De meeste van de 26 studies hebben betrekking op de Amerikaanse high schools.

Op de eerste vraag – die naar het effect van menging op interetnische vriendschappen – gaven de studies geen duidelijk antwoord. Als de school samenwerking organiseert tussen leerlingen van verschillende etnische herkomst leidt dit volgens sommige studies in ieder geval voor de duur van de samenwerking tot meer contact. Het is echter onduidelijk of de contacten daarna beklijven.

Op de tweede vraag – of menging bevorderlijk is voor de interetnische beeldvorming – geven de studies evenmin een helder antwoord. In een aantal studies werd een positief effect van menging op wederzijdse beeldvorming gevonden, maar in de andere gevallen was er geen, of zelfs een negatief effect. Sommige uitkomsten wijzen dus op minder vooroordeel in een situatie zonder interetnisch contact. Dit laatste is duidelijk in strijd met de contacthypothese, maar past wel bij de interetnische competitiebenadering.

8.6 Slotbeschouwing

Het basis- en voortgezet onderwijs in de grote steden is sterk etnisch gesegregeerd. Veel leerlingen in de grote steden zitten op scholen waar ze weinig in aanraking komen met leeftijdsgenoten uit andere bevolkingsgroepen. De mogelijke gevolgen van deze segregatie hebben we proberen te duiden in termen van verheffen en verbinden. Wat kunnen we samenvattend zeggen over de effecten van segregatie? Welke

mogelijkheden zijn er verder om segregatie in het basis- en voortgezet onderwijs terug te dringen?

8.6.1 Hoe schadelijk is segregatie?

Het inzicht in de gevolgen van segregatie is verre van volledig. Er is in Nederland veel onderzoek gedaan naar de gevolgen van segregatie voor leerprestaties in het basisonderwijs. De conclusie van dat onderzoek is dat zwarte scholen inderdaad een negatief effect hebben op de leerprestaties – meer bij taal dan bij rekenen. Dit zwartesocholeffect is echter beperkt. Ten eerste is het niet erg groot vergeleken met de invloed van de individuele achtergrond van leerlingen en ten tweede is het de afgelopen jaren verminderd. Het gemiddelde opleidingsniveau van ouders lijkt eveneens van invloed, maar ook hier geldt dat de individuele achtergrond van leerlingen veel belangrijker is. De conclusies van sommige Amerikaanse onderzoeken over sterk negatieve effecten van hoge concentraties achterstandsléerlingen, gaan dus niet in die mate op voor zwarte scholen of achterstandsscholen in het Nederlandse basisonderwijs.

Over het effect van segregatie op de leerprestaties in het voortgezet onderwijs is veel minder bekend. Op het specifieke punt van voortijdig schoolverlaten wijzen enkele onderzoeken op een verhoogd risico op scholen met een hoge concentratie niet-westerse allochtone leerlingen.

Ook de gevolgen van segregatie voor de wederzijdse acceptatie en beeldvorming tussen autochtone en allochtone leerlingen zijn nog tamelijk onontgonnen terrein in het Nederlandse onderwijsonderzoek. Mogelijk heeft menging positieve effecten, zoals voorspeld door de contacthypothese. De weinige onderzoeksresultaten leiden echter nog niet tot eenduidige conclusies over de juistheid van die voorspelling.

Een vergelijkbare constatering kunnen we doen over de gevolgen van gesegregeerde scholen voor burgerschapsvorming. Het is waarschijnlijk dat doelstellingen op het terrein van burgerschapsvorming in gesegregeerde scholen moeilijker te realiseren zijn (Gramberg en Ledoux 2005), maar onderzoek om die veronderstelling te onderbouwen is er nog niet. In het licht van het streven naar onderwijsbeleid op basis van harde feiten, is het opmerkelijk hoe weinig er bekend is over de effecten van segregatie.

8.6.2 Wat zijn de mogelijkheden om segregatie terug te dringen?

Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw zijn in verschillende gemeenten pogingen gedaan om de segregatie te beteugelen. Via spreidingsafspraken tussen scholen of dubbele wachtlijsten is geprobeerd een evenwichtige samenstelling van scholen te bevorderen. Ook is er een aantal voorbeelden van succesvolle ouderinitiatieven. Afgaand op de cijfers is er over de volle breedte van het onderwijs echter nog niet zoveel bereikt.

Een probleem is dat segregatie in het algemeen weliswaar onwenselijk wordt gevonden, maar dat de verschillende partijen moeite hebben met het doen van concessies en het aanvaarden van beperkingen. Veel autochtone ouders hechten

aan de vrijheid van schoolkeuze en vinden een school met veel allochtone leerlingen niet geschikt voor hun eigen kind. Karsten et al. (2002) trekken een parallel met het *nimby*⁷-effect in de ruimtelijke ordening. Schoolbesturen vinden in het algemeen dat het tegengaan van segregatie een reguliere taak van scholen is (Turkenburg 2008). Van zwarte scholen kan echter moeilijk worden verwacht dat ze allochtone leerlingen de deur wijzen, als er geen autochtone leerlingen voor in de plaats komen.

Het is wellicht een idee om spreiding min of meer af te dwingen. Buitenlandse ervaringen leren echter dat maatregelen die uitgaan van dwang juist averechtse effecten oproepen. Als de schoolkeuze strikt wordt gebonden aan de woonlocatie, komt een verhuisstroom naar wittere wijken op gang (Huisman et al. 2005). Gedwongen spreiding op basis van etniciteit is bovendien niet juridisch houdbaar, maar als alternatief zou een sociaaleconomisch criterium kunnen worden gehanteerd (Onderwijsraad 2005). Dat past ook bij het achterstandenbeleid in het basisonderwijs, dat sinds kort nog uitsluitend uitgaat van het opleidingsniveau van ouders. Gezien de onzekere opbrengsten van menging, is dwang een erg zwaar middel. Vrijwilligheid en draagvlak bij de betrokkenen, zoals dat het geval is bij ouderinitiatieven om gemengde scholen tot stand te brengen, zijn dus belangrijk en laten bovendien de vrije schoolkeuze intact. De keerzijde is dat de stap van vrijwillig naar vrijblijvend soms niet groot is.

In de grote steden stelt het afspiegelingsprincipe hoe dan ook grenzen aan de mogelijkheden om segregatie terug te dringen. Als basisscholen een afspiegeling moeten zijn van de wijk waarin ze staan, blijven nogal wat scholen met veel allochtone leerlingen buiten beschouwing. De speelruimte voor spreiding ligt in de meer gemengde wijken. Op andere plaatsen zal de samenstelling van de wijk zelf moeten veranderen door middel van maatregelen op het terrein van woningbouw en huisvesting. Menging is, kortom, niet onmogelijk, maar de marges voor spreidingsbeleid in het basisonderwijs zijn, al met al, niet breed.

In het voortgezet onderwijs stelt het gescheiden aanbod van vmbo en havo/vwo grenzen aan de mogelijkheden om segregatie te verminderen. Brede scholengemeenschappen bieden het beste perspectief op het bij elkaar brengen van leerlingen uit verschillende bevolkingsgroepen, hoewel ook daar een scheiding tussen afdelingen zal blijven bestaan. Sinds eind jaren negentig zijn brede scholengemeenschappen echter min of meer uit de gratie geraakt. Gezien het negatieve imago van vmbo-scholen in de grote steden zal er bij ouders van havo/vwo-leerlingen weinig draagvlak zijn voor het samenvoegen van havo/vwo-scholen met smalle vmbo-vestigingen tot brede scholengemeenschappen. De bestaande brede scholengemeenschappen in de grote steden hebben soms al moeite om hun havo/vwo-afdeling op peil te houden. De ontwikkeling van een specifiek profiel kan de leegloop van havo/vwo-afdelingen wellicht een halt toeroepen.

Het zou kunnen dat de negatieve effecten van segregatie in het voortgezet onderwijs groter zijn dan in het basisonderwijs. De mogelijkheden om segregatie te verminderen, zijn er echter veel geringer.

8.6.3 Alternatieven

De verwachtingen over de kansen voor desegregatie moeten dus niet al te hooggespannen zijn. Dat roept de vraag op naar alternatieven voor spreidingsmaatregelen. Om te beginnen lijkt het belangrijk te onderkennen dat de bundeling van ervaring, deskundigheid en achterstandsmiddelen een sterk punt is van zwarte scholen. Het onderwijs kan er worden afgestemd op de behoefte van achterstandsleerlingen. Juist zwarte basisscholen hebben bijgedragen aan het inlopen van achterstanden van minderheden. Het is belangrijk dat zij deze lijn weten vast te houden.

In het voortgezet onderwijs is het mengen van zwarte vmbo-scholen zoals gezegd lastig te realiseren. Het is daarom eens te meer belangrijk dat de kwaliteit van het onderwijs op die scholen op peil is. Een punt van zorg is dat er vooral op vmbo-scholen in de grote steden problemen zijn met de kwaliteit en opbrengsten van het onderwijs (Inspectie van het onderwijs 2008b).

Daar waar gemengde scholen geen haalbare kaart zijn, zijn contacten tussen kinderen uit verschillende bevolkingsgroepen ook op andere manieren te bevorderen. Hiervoor zijn de vriendschapsscholen bedacht. Ook andere vormen van uitwisseling en contact, bijvoorbeeld via sport, zijn denkbaar.

Noten

- 1 De vrijheid van schoolkeuze wordt als zodanig niet genoemd in artikel 23 van de grondwet dat de vrijheid van onderwijs regelt, maar kan worden gezien als een 'bij-product' van de grondwettelijke vrijheid van richting en stichting (Laemers 1999).
- 2 In een inventarisatie werden 35 ouderinitiatieven – rijp en groen – geteld in de periode 1995-2006 (Walraven en Haest 2007). Sommige succesvolle initiatieven verwierven landelijke bekendheid.
- 3 Driessen (2007) geeft een overzicht van meer algemene theoretische inzichten over *peer group*-effecten. Het voert te ver om die hier te behandelen.
- 4 Een voorbehoud is dat analyses van de leerwinst betrekking hebben op een selectie van leerlingen in het Prima cohortonderzoek.
- 5 De specialisatie omvat de ontwikkeling van deskundigheid ten aanzien van niet-westerse allochtone leerlingen, het taalbeleid, het vastleggen van vorderingen, het bewaken van niveau en een nadruk op basisvaardigheden (Driessen et al. 2003).
- 6 Scholen met een hoge concentratie niet-westerse allochtone leerlingen met laagopgeleide ouders scoren slechter op taal dan scholen met een hoge concentratie autochtone leerlingen met laagopgeleide ouders (Driessen et al. 2003).
- 7 Een acroniem van het Engelse *not in my back yard*, oftewel 'zolang ik er persoonlijk maar geen hinder van ondervind'.

Literatuur

- Allport, G.W. (1954). *The nature of prejudice*. Cambridge: Addison Wesley.
- Bakker, Joep, Eddie Denessen, Ben Pelzer, Martine Veneman en Sandra Lageweg (2007). *De houding jegens klasgenoten. Etnisch gekleurd?* (paper Onderwijsresearch Dagen 2007). Groningen: Vereniging voor Onderwijsresearch.
- Bergen, C.T.A. van, H. van Leenen en M.M. van der Meer (2007). *Aanmeldmomenten basisonderwijs. Eindrapport*. Amsterdam: Regioplan.
- CBS (2005). *Jaarboek onderwijs in cijfers 2006*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Coalitieakkoord (2007). *Samen werken, samen leven*. Den Haag: Rijksvoorlichtingsdienst.
- Coenders, Marcel, Marcel Lubbers en Peer Scheepers (2004). Weerstand tegen scholen met allochtone kinderen. De etnische tolerantie op de proef gesteld. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 79, nr. 2, p. 124-147.
- Driessen, G. (2007). *'Peer group'effecten op onderwijsprestaties. Een internationaal review van effecten, verklaringen en theoretische en methodologische aspecten*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Driessen, Geert (2008). De verwachtingen waargemaakt? Twee decennia islamitische basisscholen. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 83, nr. 2, p. 186-189.
- Driessen, G., J. Doesborgh, G. Ledoux, I. van der Veen en M. Vergeer (red.) (2003). *Sociale integratie in het primair onderwijs*. Nijmegen/Amsterdam: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen/SCO- Kohnstamm Instituut.
- Dronkers, J. (2007). *Ruggengraat van ongelijkheid. Beperkingen en mogelijkheden om ongelijke onderwijskansen te veranderen*. Amsterdam: Wiarda Beckman Stichting/Mets & Schilt.
- Dronkers, J. en P. Robert (2004). De effectiviteit van openbaar en bijzonder onderwijs: een crossnationale analyse. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 79, nr. 2, p. 170-192.
- Dronkers, J. en M. Levels (2007). Do school segregation and school resources explain region-of-origin differences in the mathematics achievement of immigrant students? In: *Educational Research and Evaluation*, jg. 13, nr. 5, p. 435-462.
- Gijsberts, Mérove (2003). *Minderheden in het basisonderwijs*. In: Jaco Dagevos, Mérove Gijsberts en Carlo van Praag (red.), *Rapportage minderheden 2003* (p. 63-109). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gijsberts, M. (2006). De afnemende invloed van etnische concentraties op schoolprestaties in het basisonderwijs. In: *Sociologie*, jg. 2, nr. 2, p. 157-177.
- Gijsberts, Mérove en Marijke Hartgers (2005). *Minderheden in het onderwijs*. In: SCP/WODC/CBS (red.), *Jaarrapport integratie* (p. 57-80). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Gramberg, Peter en Guuske Ledoux (2005). Bestrijden van schoolsegregatie. Dringend nodig, zinloos of onhaalbaar. In: Paul Brassé en Henk Krijnen (red.), *Gescheiden of gemengd. Een verkenning van etnische concentratie op school en in de wijk* (p. 17-31). Utrecht: Forum.
- Graumans, Ineke en Harry van den Berg (2008). Interetnische relaties in een gemengde basisschool. In: *Kwalon*, jg. 13, nr. 1, p. 31-49.
- Haalen, Jolien van (2008). *Onderwijssegregatie en leerprestaties. Een onderzoek naar de effecten van onderwijssegregatie op de leerprestaties van kinderen in het basisonderwijs, met aandacht voor trends en regionale verschillen* (masterthesis). Nijmegen: Radboud Universiteit.
- Herweijer, Lex (2006). *Opleiding en onderwijs in de grote stad*. In: Nico van Nimwegen en Ingrid Esveldt (red.), *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2006*. Grote steden

- in demografisch perspectief (p. 209-240). Den Haag: Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut / Werkverband Periodieke Rapportage Bevolkingsvraagstukken.
- Herweijer, L. (2008). *Gestruikelde voor de start. De school verlaten zonder startkwalificatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Herweijer, L. en R. Vogels (2004). *Ouders over opvoeding en onderwijs*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huisman, Charlotte (2008). Tegen de stroom in. In: *de Volkskrant*, 1 februari 2008.
- Huisman, P.W.A., P.J. Gramberg en J.W. Waterreus (2005). Spreidingsmaatregelen verkend. In: *Onderwijsraad* (red.), *Spreidingsmaatregelen onder de loep* (p. 103-130). Den Haag: Onderwijsraad.
- Inspectie van het onderwijs (2003). *Islamitische scholen nader onderzocht*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.
- Inspectie van het onderwijs (2008a). *Bestuurlijke praktijken in het islamitisch onderwijs*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.
- Inspectie van het onderwijs (2008b). *Opbrengsten van het vmbo in de G4. Resultaten van een inspectieonderzoek naar het rendement van vmbo-scholen in de vier grote steden*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.
- JOS (2006). *Rotterdamse onderwijsmonitor primair en voortgezet onderwijs 2006*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam, afdeling Jeugd, onderwijs en samenleving.
- Jungbluth, Paul (2007). Onderwijssegregatie en de (re)productie van sociale ongelijkheid. In: Paul Brassé en Henk Krijnen (red.), *Gescheiden of gemengd. Een verkenning van etnische concentratie op school en in de wijk* (p. 33-57). Utrecht: Forum.
- Kahlenberg, R.D. (2006). *A new way on school integration*. New York: The Century Foundation.
- Karsten, Sjoerd, Jaap Roeleveld, Guuske Ledoux, Charles Felix en Dorothe Elshof (2002). *Schoolkeuze in een multi-etnische samenleving*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.
- Karsten, Sjoerd, Dorothe Elshof, Charles Felix, Guuske Ledoux, Wim Meijnen, Jaap Roeleveld en Erik van Schooten (2003). *Onderwijssegregatie in Amsterdam. Hoe staat het ervoor en wat willen en kunnen we eraan doen?* Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.
- Karsten, Sjoerd, Charles Felix, Guuske Ledoux, Wim Meijnen, Jaap Roeleveld en Erik van Schooten (2005). *Onderwijssegregatie in grote steden*. In: *Beleid en Maatschappij*, jg. 32, nr.2, p. 63-75.
- Laemers, M. (1999). *Schoolkeuzevrijheid. Veranderingen in betekenis en reikwijdte*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Lindo, Flip (2008). *Interetnische contacten tussen scholieren in het voortgezet onderwijs. Een analyse en waardering van het onderzoek binnen het paradigma van de contacthypothese*. Amsterdam: IMES, Universiteit van Amsterdam.
- Luyten, Hans, Roel Boosker, Hetty Dekkers en Angelique Derks (2003). Dropout in the lower tracks of Dutch secondary education. Predictor variables and variation among schools. In: *School Effectiveness and School Improvement*, jg. 14, nr. 4, p. 373-411.
- Onderwijsraad (2005). *Bakens voor spreiding en integratie*. Den Haag: Onderwijsraad.
- O&S (2008). *Segregatie in het basisonderwijs in Amsterdam* (p. 13). Amsterdam: Gemeente Amsterdam, dienst Onderzoek en statistiek.
- Paulle, B (2007). Van kleur naar klasse. Desegregatie in het onderwijs. In: Lex Veldboer, Jan-Willem Duyvendak en Carolien Bouw (red.), *De mixfactor. Integratie en segregatie in Nederland* (p. 129-141). Amsterdam: Boom.
- Peetsma, T., I. van der Veen, P. Koopman en E. van Schooten (2003). Kan een eenzijdige klassensamenstelling de ontwikkeling van kinderen afremmen? Effecten van de sociale en etnische klassamenstelling en verschillen hierin tussen groepen. In: *Pedagogische Studiën*, jg. 80, nr. 5, p. 339-357.

- Perry, Laura B (2007). *School composition and student outcomes: a review of emerging areas of research*. Perth: Murdoch University, School of Education.
- Peters, D., M. Haest en G. Walraven (2007). *Gemeenten in actie tegen segregatie in het basisonderwijs. Een inventarisatie bij de G31 en vier andere gemeenten*. Utrecht: Forum.
- Peters, Dorothee, Mickelle Haest en Guido Walraven (2008). *Perspectieven voor het tegengaan van etnische segregatie in het voortgezet onderwijs. Een verkennend onderzoek*. Amsterdam: Walraven & Haest.
- Roelsma-Somer, Sandra (2008). *De kwaliteit van de hindoescholen (proefschrift)*. Tilburg: Universiteit van Tilburg.
- Rutten, S., en D. Peters (2005). Spreiden is geen kinderspel. Een analyse van succes- en faalfactoren in het gemeentelijk beleid betreffende etnische segregatie in het onderwijs. In: *Onderwijsraad (red.), Spreidingsmaatregelen onder de loep (p. 13-101)*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Scheepers, Peer, Mérove Gijsberts en Marcel Coenders (2002). Ethnic exclusionism in European countries. Public opposition to civil rights for legal migrants as a response to perceived ethnic threat. In: *European Sociological Review*, jg. 18, nr. 1, p. 17-34.
- Tesser, P.T.M. en J. Iedema (2001). *Rapportage minderheden 2001. Deel I. Vorderingen op school*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Tesser, P.T.M., C.S. van Praag, F.A. van Dugteren, L.J. Herweijer en H.C. van der Wouden (1995). *Rapportage minderheden 1995. Concentratie en segregatie*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau / Vuga.
- TK (1995/1996). *Minderhedenbeleid. Brief van de minister en de staatssecretaris van binnenlandse zaken*. Tweede Kamer, vergaderjaar 1995/1996, 24401, nr. 9.
- TK (2003/2004). *Onderwijs, integratie en burgerschap. Brief van de minister van onderwijs, cultuur en wetenschap*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2003/2004, 29536, nr. 1.
- TK (2007/2008a). *Primair onderwijs. Brief van de staatssecretaris van onderwijs, cultuur en wetenschap*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 31293, nr. 3.
- TK (2007/2008b). *Primair onderwijs. Brief van de staatssecretaris van onderwijs, cultuur en wetenschap*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 31293, nr. 13.
- TK (2007/2008c). *Voortgezet onderwijs. Brief van de staatssecretaris van onderwijs, cultuur en wetenschap*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 31289, nr. 40.
- Traag, Tanja en Rolf K.W. van der Velden (2007). Voortijdig schoolverlaten in het vmbo. De rol van individuele kenmerken, gezinsfactoren en de school. In: *Sociaaleconomische Trends*, nr. 2, p. 16-22.
- Turkenburg, Monique (2008). *De school bestuurd. Schoolbesturen over goed bestuur en de maatschappelijke opdracht van de school*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Utrecht (2008). *Utrecht monitor 2008*. Utrecht: Gemeente Utrecht, Bestuurs- en conserndienst, afdeling bestuursinformatie.
- Verkuyten en Thijs (2002). Racist victimization among children in the Netherlands. The effect of ethnic group and school. In: *Ethnic and Racial Studies*, jg. 25, nr. 2, p. 310-331.
- Verkuyten, M. en J. Thijs (2004). Global en ethnic self esteem in school context. Minority and majority groups in the Netherlands. In: *Social Indicators Research*, jg. 67, nr. 3, p. 253-281.
- Vervoort, Miranda, Ron Scholte en Peer Scheepers (2008). Allochtonen in de klas. De relatie tussen de proportie allochtonen in de klas, vriendschappen en interetnische attitudes van adolescenten. In: *Migrantenstudies*, jg. 24, nr. 2, p. 128-148.
- Walraven en Haest (2007). *Segregatie in het basisonderwijs tegengaan? Perspectiefrijke initiatieven van onderop*. Amsterdam: Walraven & Haest.
- WRR (2006). *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Sociale uitsluiting in Nederland en Europa

9.1	Maatschappelijke tegenstellingen	237
9.2	Sociale uitsluiting en beleid	238
9.3	Dimensies van sociale uitsluiting	239
9.4	Sociale uitsluiting in Nederland en Europa	240
9.5	Risicogroepen voor sociale uitsluiting	242
9.6	Sociale uitsluiting en sociale cohesie	249
9.7	Samenvatting en conclusie	253
	Noten	255
	Literatuur	257

9 Sociale uitsluiting in Nederland en Europa

Gerda Jehoel-Gijsbers en Cok Vrooman

9.1 Maatschappelijke tegenstellingen

De afgelopen jaren gaat de berichtgeving over de Nederlandse samenleving vaak over een toenemende polarisatie tussen groepen. Het is niet moeilijk om in de media berichten te vinden over het ontbreken van respect voor elkaar, over allochtonen die onvoldoende integreren, over groepen burgers die zich niet houden aan de waarden en normen van onze samenleving, over probleemjongeren, over het ontstaan van een onderklasse, enzovoort. Deze voorbeelden hebben vooral betrekking op het ontbreken van culturele integratie bij een deel van de bevolking. Het kabinet-Balkenende IV vindt de situatie zo ernstig dat in het coalitieakkoord een voorstel is opgenomen om een Handvest voor verantwoordelijk burgerschap te ontwikkelen. Daarin moet komen te staan wat de belangrijke democratische waarden en normen zijn en welke verantwoordelijkheden de burger heeft (Coalitieakkoord 2007).

De grote hoeveelheid ‘alarmerende’ berichtgeving doet haast geloven dat de Nederlandse samenleving op breken staat. Het suggereert een maatschappelijke tweedeling en sociale uitsluiting van bepaalde groepen. Woorden van deze strekking zijn eerder gebruikt toen in de jaren tachtig van de vorige eeuw door de massawerkloosheid veel mensen buiten het arbeidsproces kwamen te staan en langdurig afhankelijk van een uitkering werden. Verwacht werd dat dit zou leiden tot sociale en economische uitsluiting van deze groepen en tot *cultures of poverty*, vergelijkbaar met de situatie in Amerikaanse achterstandswijken (getto’s). De vrees voor een maatschappelijke tweedeling bleek destijds ongegrond.

In het WRR-rapport *Tweedeling in perspectief* wordt betoogd dat men begrippen als ‘maatschappelijke tweedeling’ of ‘sociale uitsluiting’ niet zo letterlijk moet nemen (WRR 1996; zie ook Muffels en Fouarge 2001). Het gaat niet om een absolute deling in twee volstrekt van elkaar gescheiden groepen, maar om een relatieve positie van sociale groepen. Het gaat ook om relativiteit in opvattingen: ‘Het kan geen kwaad erop te wijzen dat tweedeling niet automatisch inhoudt dat een samenleving uit elkaar valt. Al eerder is vastgesteld dat grote ongelijkheden en geringe toegankelijkheid en openheid niet hebben kunnen verhinderen dat samenlevingen gedurende lange tijd als uitermate coherent en cohesief door het leven zijn gegaan. Blijkbaar is de mate waarin in een bepaald tijdvak ongelijkheden als “normaal” of “abnormaal” worden ervaren, een even zo grote factor in de perceptie van maatschappelijke ontwrichting of tweedeling als de feitelijke ongelijkheden zelf.’ (WRR 1996: 25). Dit betekent volgens de WRR dat ontwikkelingen op het gebied van tweedeling (c.q. sociale uitsluiting) niet alleen kunnen worden vastgesteld op basis van feitelijke

ontwikkelingen. Er moet ook rekening worden gehouden met heersende opvattingen over de wenselijke sociale werkelijkheid. Ter illustratie geven de auteurs aan dat ‘...de constatering van armoede en sociale uitsluiting zich tegelijk (kan) voordoen met de constatering van sociale veranderingen ten goede.’ (WRR 1996: 26).

De relativiserende woorden van de WRR uit het verleden hebben de huidige zorg over sociale uitsluiting niet kunnen voorkomen. Wellicht zijn de problemen van nu van een andere orde en vereist het meer inspanning om de sociale uitsluiting tegen te gaan. In deze bijdrage gaan we in op de vraag in hoeverre de zorg gerechtvaardigd wordt door de feiten. Maar eerst bespreken we de aandacht voor sociale uitsluiting in het beleid.

9.2 Sociale uitsluiting en beleid

Het tegengaan van sociale uitsluiting is een belangrijke doelstelling van het Nederlands beleid. De naoorlogse Nederlandse politiek kent een traditie in het tegengaan van maatschappelijke achterstand. Uitgangspunt daarbij is het streven dat iedere burger deel uitmaakt van de samenleving en erbij hoort. In beleidstermen is dit ‘erbij horen’ in het verleden vertaald als het ‘bereid en in staat zijn te participeren in economische en sociale verbanden’ (TK 1997/1998). In het huidige Coalitieakkoord *Samen werken, samen leven* (7 februari 2007) gaat het nog steeds om deze thema’s. Voorkomen dat mensen buiten de samenleving komen te staan, is alleen maar een explicietere doelstelling geworden.

Ook op Europees niveau is het tegengaan van sociale uitsluiting een uitgesproken beleidsdoelstelling. Eind jaren negentig, toen de Europese Unie grote vooruitgang had geboekt als economische en monetaire eenheid, wilde men hetzelfde nastreven op het terrein van sociale cohesie. Deze doelstelling geldt niet alleen voor de lidstaten die bij de start van dit beleid (de Lissabon-agenda van 2000) deel uitmaakten van de Europese Unie, maar ook voor de (Oost-Europese) lidstaten die later zijn toegetreden. Deze zijn – evenals de ‘oude’ lidstaten – voor hun toetreding alleen beoordeeld op de monetaire criteria. Gezien hun politieke geschiedenis wijken zij wat betreft sociale aspecten waarschijnlijk sterk af van de westerse landen.

Bovenstaande beleidsontwikkelingen maken ons op de eerste plaats nieuwsgierig naar hoe Nederland zich in dit opzicht verhoudt tot de rest van Europa: zijn Nederlanders meer of minder sociaal uitgesloten dan inwoners van andere landen? En vervolgens: gaat het in de verschillende landen om dezelfde groepen of niet? Welke groepen zijn in de Nederlandse samenleving het meest uitgesloten? Antwoord op deze vragen kan inzicht geven in de mate waarin de verschillende landen – en hun verschillende stelsels – erin slagen hun burgers te betrekken bij de samenleving. Tevens biedt het de mogelijkheid na te gaan of landen (en hun stelsels) verschillen in de mate waarin zij de zwakkeren of de risicogroepen (bv. werklozen of eenoudergezinnen) bij de samenleving weten te betrekken.

Een andere interessante vraag die we graag zouden willen beantwoorden, is die naar de ontwikkeling van sociale in- en uitsluiting in de afgelopen jaren. Helaas

beschikken we niet over periodieke gegevens die dit kunnen beschrijven, tenminste niet op de wijze waarop wij het concept ‘sociale uitsluiting’ hebben geoperationariseerd (§ 9.3). Waar we wel antwoord op kunnen geven, is de vraag of de omvang van de risicogroepen in de loop der jaren is veranderd. Dit kan een indruk geven van de ontwikkeling in sociale uitsluiting. Als bijvoorbeeld werklozen in relatief sterke mate sociaal zijn uitgesloten, kan worden verondersteld dat een toename van deze groep duidt op meer sociale uitsluiting.

9.3 Dimensies van sociale uitsluiting

Hierboven is het begrip ‘sociale uitsluiting’ gebruikt zonder dat expliciet is uitgelegd wat het inhoudt. Misschien was het ontbreken van een definitie u als lezer nog niet eens opgevallen, omdat de term ‘sociale uitsluiting’ als een *topos*¹ kan worden gezien: ‘een beeld dat je kunt oproepen zonder nadere uitleg’ (Godschalk 1985: 5). In beleidsrapporten en literatuur komt men de term dan ook vaak tegen zonder nadere definiëring. Toch geven mensen op de vraag wanneer iemand als sociaal uitgesloten kan worden beschouwd, heel verschillende antwoorden. Zo vanzelfsprekend is het beeld dus ook weer niet. Een eerste verschil betreft de aspecten waarop de uitsluiting betrekking heeft. Veel mensen denken bij sociale uitsluiting aan eenzaamheid of sociaal isolement, dus aan te weinig sociale participatie. Anderen denken aan onvoldoende toegang tot de arbeidsmarkt en collectieve voorzieningen. Een ander verschil dat kan worden aangegeven, betreft de veroorzakers van sociale uitsluiting. Gaat het om het erbij *mogen* horen, het erbij *kunnen* horen of het erbij *willen* horen (Schuyt en Voorham 2000: 14)? In het eerste geval gaat het om uitsluiting door de samenleving (de gediscrimineerden), in het tweede geval om uitsluiting veroorzaakt door een persoonlijk gebrek aan capaciteiten of vaardigheden (de *losers*) en in het derde geval om uitsluiting door eigen schuld (de normovertreders, de devianten).

In termen van sociologisch onderzoek kan sociale uitsluiting dan ook worden aangeduid als een *sensitizing* concept, dat – in tegenstelling tot een *definitive* concept – niet helder en concreet is gedefinieerd, maar alleen een richting aangeeft waarlangs men het empirisch kan benaderen (Blumer 1954). Om een dergelijk concept te onderzoeken, is een duidelijkere invulling vereist. Hierboven spraken we al over het onvoldoende participeren in sociale en economische verbanden. In de SCP-studie *Sociale uitsluiting in Nederland* (Jehoel-Gijsbers 2004) is het concept ‘sociale uitsluiting’ verder uitgewerkt, waarbij aan elk van de aspecten ‘sociaal’ en ‘economisch’ twee dimensies zijn onderscheiden.

De sociale component heeft betrekking op de verhouding met andere mensen. Deze zogenoemde relationele dimensie van uitsluiting bestaat uit:

- a onvoldoende sociale participatie;
- b onvoldoende normatieve integratie (geen naleving van de gangbare waarden en normen in de samenleving).

De economische component heeft betrekking op de toegang tot middelen en voorzieningen (de zogenoemde verdelingsdimensie van uitsluiting) en bestaat uit:

- c een tekort aan elementaire levensbehoeften en materiële goederen (materiële deprivatie);
- d onvoldoende toegang tot sociale grondrechten² ((semi)publieke diensten en voorzieningen).

Sociale uitsluiting kent dus meerdere dimensies. Om het concept empirisch te onderzoeken, moeten we voor elke dimensie over een aantal concrete indicatoren beschikken (zie ook: Jehoel-Gijsbers en Vrooman 2007 en 2008).

In een internationaal databestand (de 2006-editie van het European Union Survey on Income and Living Conditions, EU-SILC), waarin 24 van de 27 EU-landen zijn vertegenwoordigd, bleken voor drie van de vier onderscheiden dimensies bruikbare indicatoren aanwezig. De enige ontbrekende factor is 'normatieve integratie' (dimensie b). Zich niet gedragen volgens de dominante waarden en normen in de samenleving kan dus niet worden meegenomen in de meting van sociale uitsluiting. Dat is spijtig, vooral omdat de waarden-en-normencontroverse de afgelopen jaren zo'n belangrijke rol heeft gespeeld in het maatschappelijk debat.³ De andere drie dimensies waren op een acceptabele wijze samen te voegen tot een index voor sociale uitsluiting.⁴ Wat betreft de dimensie 'sociale grondrechten' moest de invulling echter beperkt blijven tot adequate huisvesting en toegang tot medische voorzieningen, omdat EU-SILC 2006 geen informatie geeft over andere grondrechten.

Sociale uitsluiting wordt in deze bijdrage dus weergegeven met behulp van een indexscore die gebaseerd is op de drie dimensies 'sociale participatie', 'materiële deprivatie' en 'toegang tot enkele sociale grondrechten'. De indexscore is hoger naarmate men op meer dimensies en in sterkere mate is uitgesloten. Het betreft hier een EU-brede index: de index is berekend voor 24 EU-lidstaten (plus IJsland) tezamen.⁵

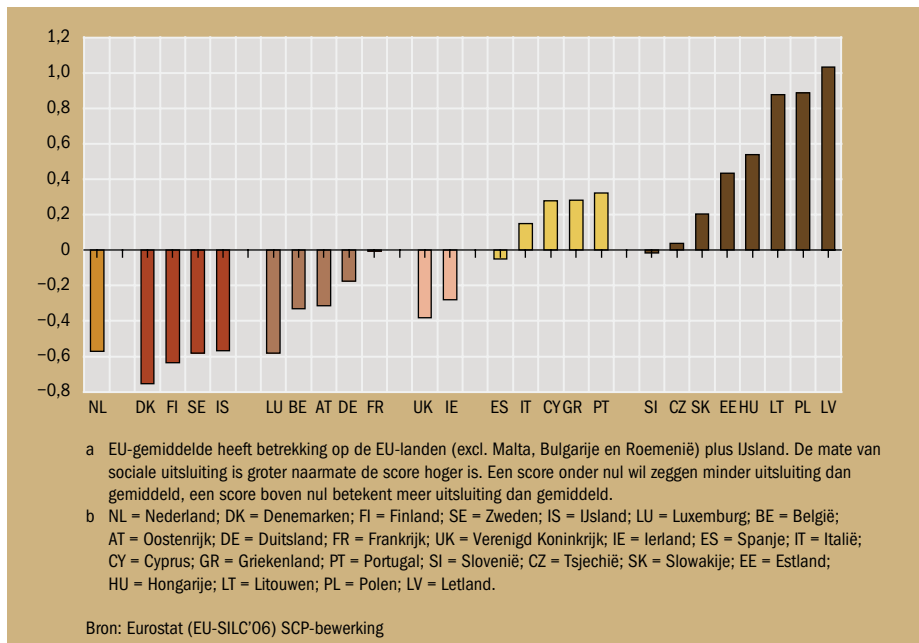
9.4 Sociale uitsluiting in Nederland en Europa

Dankzij de EU-index voor sociale uitsluiting kunnen we landen met elkaar vergelijken. In figuur 9.1 is de gemiddelde indexscore per land aangegeven, waarbij Nederland als eerste wordt vermeld en de andere landen zijn gerangschikt naar een typologie van verzorgingsstaten. De score voor sociale uitsluiting blijkt namelijk samen te hangen met de indeling in verzorgingsstaten, zoals die in eerste instantie door Esping-Andersen (1990) is ontwikkeld en onder meer door Soede et al. (2004) en Soede en Vrooman (2008) verder is uitgewerkt. Op basis van 85 sociaallezerheidskenmerken zijn in hun onderzoek 23 landen ingedeeld in vijf typen verzorgingsstaten: een sociaaldemocratisch regime voor de Scandinavische landen (Denemarken, Zweden en Finland), een corporatistisch regime voor de continentale landen (Luxemburg, België, Oostenrijk, Duitsland en Frankrijk), een liberaal regime voor de Angelsaksische landen (Verenigd Koninkrijk en Ierland), een mediterrane cluster (Spanje, Italië, Griekenland en Portugal) en een cluster voor de nieuwe lidstaten (Tsjechië, Slowakije, Hongarije en Polen). Nederland wordt in deze

typologieconstructie gekenmerkt als ‘hybride’, met een positie tussen het sociaal-democratische en corporatistische type in.

Figuur 9.1

Index sociale uitsluiting, gemiddelde score per land (EU-gemiddelde = nul)^{a,b}

Wat betreft de mate van sociale uitsluiting neemt Nederland een gunstige positie in ten opzichte van andere Europese landen. Net als de Scandinavische landen en Luxemburg scoort Nederland relatief laag op de index. De overige continentale en Angelsaksische landen kennen iets meer sociale uitsluiting, maar scores duidelijk beter dan het EU-gemiddelde van de 25 onderzochte landen (gemiddelde = nul). In de meeste Oost-Europese landen, met name in Polen, Letland en Litouwen, is de score voor sociale uitsluiting relatief hoog. De Oost-Europese landen Slovenië, Tsjechië en Slowakije nemen een positie in die vergelijkbaar is met die van de mediterrane landen. Dat wil zeggen: zij scoren iets boven of rond het EU-gemiddelde. De hierboven vermelde rangorde voor sociale uitsluiting geldt globaal ook voor elk van de drie onderliggende dimensies.⁶

De volgorde in de typologie geeft tot op zekere hoogte ook de reikwijdte aan van de sociale zekerheid: het meest uitgebreide stelsel bevindt zich in de sociaaldemocratische landen; in de corporatistische en liberale landen ligt dit rond het gemiddelde en in het mediterrane cluster is het beperkt. De omvang van de sociale zekerheid in de nieuwe lidstaten ligt tussen het liberale en mediterrane cluster in. Concluderend kunnen we stellen: hoe uitgebreider het socialezekerheidsstelsel, hoe minder uitsluiting. De Oost-Europese landen vormen hierop echter een uitzondering.

9.5 Risicogroepen voor sociale uitsluiting

Uit figuur 9.1 kunnen we opmaken dat Nederland er naar verhouding goed in slaagt zijn burgers bij elkaar te houden. Deze conclusie is gebaseerd op een vergelijking van gemiddelden per land. Het is de vraag of Nederland eveneens in positieve zin afsteekt wanneer we naar afzonderlijke groepen inwoners kijken. Zijn er in Nederland bepaalde groepen die veel meer zijn uitgesloten dan andere en is dat in de andere Europese landen ook het geval? Met andere woorden, lukt het in Nederland beter of slechter om risicogroepen te behoeden voor sociale uitsluiting?

Een probleem bij empirisch onderzoek naar sociale uitsluiting is dat de mensen die het meest uitgesloten zijn, vaak niet worden waargenomen. Hieronder geven we eerst aan om welke groepen en welke aantallen het gaat. Daarna beschrijven we de risicogroepen die wél zijn waargenomen in het onderzoek EU-SILC.

Niet waargenomen risicogroepen

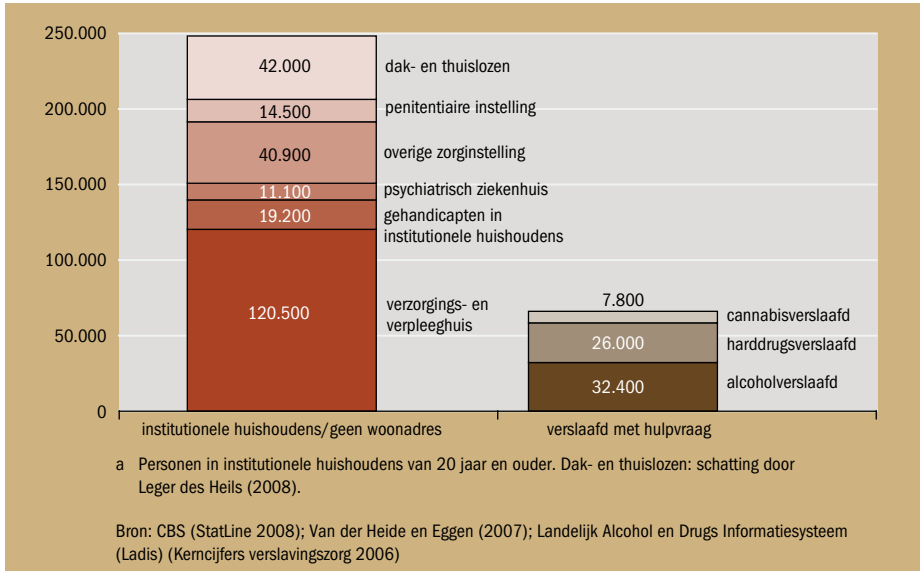
Sommige mensen doen niet mee aan enquêteonderzoek, bijvoorbeeld omdat ze geen persoonlijk adres hebben (ze verblijven in een instelling of op straat) of minder gemotiveerd zijn om mee te werken. Het is plausibel te veronderstellen dat dak- en thuislozen, mensen die in een instelling voor maatschappelijke opvang verblijven, gedetineerden en wellicht ook veelplegers, zwaar verslaafden – kortom, alle groepen die zich in de marge van de samenleving bevinden – in sterke mate sociaal zijn uitgesloten. Op elk van de dimensies van sociale uitsluiting, en zeker ook wat betreft normatieve integratie, zouden zij zeer waarschijnlijk slecht scoren.

Maar ook bewoners van verzorgingshuizen, verpleeghuizen, instellingen voor verstandelijk gehandicapten, psychiatrische instellingen en overige zorginstellingen ervaren zeer waarschijnlijk meer sociale uitsluiting dan gemiddeld, in ieder geval op de sociale-participatiedimensie. Niet voor niets is het beleid erop gericht om het aantal instellingsbewoners terug te dringen en om zorgbehoevenden zoveel en zo lang mogelijk thuis te laten wonen. Zo kunnen ze immers gemakkelijker deelnemen aan het gewone leven en worden opgenomen in de maatschappij (Kwekkeboom et al. 2006). Deze groep zal waarschijnlijk niet zozeer te maken hebben met ernstige materiële tekorten, omdat veel zaken door de instelling worden verzorgd. Dit neemt echter niet weg dat degenen die alleen zak- en kleedgeld krijgen, dit als beperkend kunnen ervaren. Ook op de dimensie ‘sociale grondrechten’ kunnen bewoners van instellingen tekortkomen. De recente kritische geluiden over de kwaliteit van zorg in instellingen maken duidelijk dat niet iedereen adequate zorg ontvangt, tenminste niet volgens de normen van de bewoners zelf of hun familie.

In figuur 9.2 is, soms op basis van schattingen, aangegeven om welke aantallen het bij niet waargenomen risicogroepen gaat. Vanwege een mogelijke overlapping kan het aantal verslaafden niet bij de andere aantallen worden opgeteld.

Figuur 9.2

Aantal personen dat meestal buiten enquêteonderzoek valt,⁷ maar een grote kans op sociale uitsluiting heeft, 2006/2007^a

Een ruwe schatting leert dat in 2007 circa een kwart miljoen volwassenen (die meestal niet worden waargenomen in onderzoek naar sociale uitsluiting) in zekere mate wel als sociaal uitgesloten beschouwd kan worden (dit is 2% van de bevolking van 18 jaar en ouder). Het aantal mensen dat in zorginstellingen woont, neemt langzaam, maar gestaag af: van 204.000 in 2001 naar 192.000 in 2007 (CBS StatLine). Ook voor sommige marginale groepen is er de afgelopen jaren sprake van een afname. Het aantal dak- en thuislozen wordt volgens informatie van het Leger des Heils minder: van 65.000 in 2003 naar 42.000 in 2007 (Leger des Heils 2008). De Algemene Rekenkamer constateert daarentegen wel een stijging in het aantal zwerfjongeren (ARK 2008). In 2007 zou het om ongeveer 6000 jongeren gaan, terwijl schattingen voor eerdere jaren uitkwamen op 3000 tot 5000.

Het aantal gedetineerden kent sinds 2005 een daling. Deze volgt wel op een opvallende stijging die in de periode vóór 2005 optrad. Het aantal gevangenen per 100.000 inwoners steeg van 49 in 1992 naar 147 in 2005, een stijging van 260% (OECD 2006).

Het aantal ernstig alcohol- en drugsverslaafden, afgemeten aan het beroep dat wordt gedaan op verslavingszorg, neemt, na een lichte daling in 2006, in 2007 weer toe met ruim 9%. Daar staat tegenover dat het aandeel zware drinkers (minstens één keer per week minimaal zes glazen) in de bevolking van 12 jaar en ouder is afgenomen van 12,8% in 2000 naar 10,7% in 2007 (CBS StatLine).

Naar verwachting zal het aantal personen dat niet wordt waargenomen in onderzoek naar sociale uitsluiting, maar waarschijnlijk wel in zekere mate uitgesloten is, de komende jaren niet sterk wijzigen.

Risicogroepen in Nederland en Europa

Uit eerder onderzoek is bekend welke groepen in relatief sterke mate sociaal zijn uitgesloten (Jehoel-Gijsbers 2004). Voor zover deze risicogroepen in het beschikbare databestand EU-SILC'06 kunnen worden waargenomen, zijn zij onderzocht. Het gaat om:

- allochtonen (in EU-SILC gedefinieerd als geboren buiten de Europese Unie, IJsland, Noorwegen of Zwitserland);
- eenoudergezinnen;
- personen met een laag huishoudinkomen (minder dan 60% van het mediane inkomen);
- werklozen (door respondent gedefinieerde positie);
- arbeidsongeschikten (door respondent gedefinieerde positie);
- personen met een (zeer) slechte gezondheid (subjectief oordeel);
- ouderen (65-plussers).

In dit rijtje zijn de laagopgeleiden niet opgenomen, hoewel het opleidingsniveau een belangrijk kenmerk is voor het risico op sociale uitsluiting. Helaas is deze variabele in EU-SILC'06 van onvoldoende kwaliteit voor een goede vergelijking tussen landen.

Met uitzondering van de ouderen blijken al deze groepen in Nederland een verhoogd risico op sociale uitsluiting te hebben. In tabel 9.1 is te lezen hoe sterk elke risicogroep afwijkt van het gemiddelde.⁸ In Nederland blijkt het verschil met het gemiddelde het grootst voor eenoudergezinnen, arbeidsongeschikten en mensen met een slechte gezondheid. Dit wil zeggen dat zij veel vaker dan gemiddeld (resp. 29, 27 en 26 procentpunten) behoren tot het deciel meest uitgeslotenen. In wat mindere mate zijn allochtonen, werklozen en personen met een laag huishoudinkomen vaker sociaal uitgesloten (resp. 19, 19 en 18 procentpunten meer dan gemiddeld). Ouderen, die vaak als risicogroep voor sociale uitsluiting worden gezien (zie ook Europese Commissie 2006a en 2006b), geven in Nederland geen verhoogd risico te zien; het verschil in procentpunten is nul.

Deze resultaten komen goed overeen met de bevindingen uit eerder SCP-onderzoek naar sociale uitsluiting in Nederland (Jehoel-Gijsbers 2004). Gezondheid bleek in dat onderzoek het meest samen te hangen met de mate van sociale uitsluiting. Overigens is daarbij niet duidelijk geworden hoe het oorzakelijk verband ligt. Een slechte gezondheid kan leiden tot sociale uitsluiting, bijvoorbeeld omdat men geen energie heeft activiteiten te ondernemen. Sociale uitsluiting kan op haar beurt echter weer leiden tot een slechtere gezondheid, bijvoorbeeld omdat men vanwege eenzaamheid of financiële problemen psychosomatische klachten krijgt.

Evenals in het onderhavige onderzoek kwam ook in eerder onderzoek naar voren dat ouderen niet vaker sociaal uitgesloten zijn. Bij deze enigszins onverwachte bevinding is een kanttekening op zijn plaats. Nadere analyse liet namelijk zien dat ouderen op de

dimensies ‘materiële deprivatie’ en ‘sociale grondrechten’ (met name voor adequate huisvesting en woonomgeving) gunstiger scoren dan de rest van de bevolking, terwijl ze wel vaker uitgesloten zijn op de dimensie sociale participatie (Lautenbach et al. 2005).

Tabel 9.1

Risicogroepen voor sociale uitsluiting, afwijking in procentpunten ten opzichte van het deciel meest uitgeslotenen (10%),^a naar type verzorgingsstaat, 2006

	totaal (%)	eenouder-gezin	arbeidsongeschikt	(zeer) slechte gezondheid ^b	allochtoon ^c	werkloos	laag inkomen ^d	≥ 65 jaar
Nederlands	10	+29	+27	+26	+19	+19	+18	0
Scandinavisch	10	+12	+19	+23	+22	+21	+18	+3
continentaal	10	+15	+19	+16	+6	+21	+18	-1
Angelsaksisch	10	+25	+25	+21	+9	+28	+16	-3
mediterraan	10	+6	+13	+13	+9	+9	+14	+3
Oost-Europees	10	+4	+10	+10	+1	+12	+21	+2

a Per type verzorgingsstaat (Nederlands, Scandinavisch, continentaal, Angelsaksisch, mediterraan, Oost-Europees) is de indexscore in decielen verdeeld. Voor elk van de zes typen behoort gemiddeld 10% tot het deciel meest uitgeslotenen (tweede kolom). Per risicogroep is berekend hoeveel procent tot het deciel meest uitgeslotenen behoort. In de cellen staat per risicogroep de afwijking ten opzichte van het gemiddelde (van 10%) aangegeven.

b Naar eigen opgave.

c Geboren buiten de Europese Unie, IJsland, Noorwegen en Zwitserland.

d Inkomen onder 60% van het mediane inkomen van het land waarin men woont.

Bron: Eurostat (EU-SILC'06) SCP-bewerking

In vrijwel alle andere EU-landen komen de bovengenoemde groepen ook als risicogroepen naar voren. Ook daar slaagt men er niet in om deze personen te behoeden voor sociale uitsluiting en ook daar vormen de ouderen geen specifieke probleemcategorie. Toch zijn er ook enkele opmerkelijke verschillen. Zo nemen eenoudergezinnen in Nederland verhoudingsgewijs een veel slechtere positie in. Alleen de Angelsaksische landen komen in dit opzicht dicht in de buurt van onze score. In de mediterrane en Oost-Europese landen ligt voor deze groep het percentage, dat tot het deciel meest uitgeslotenen behoort, slechts iets boven het gemiddelde: respectievelijk 6 en 4 procentpunten. Eenoudergezinnen zijn in die landen dus nauwelijks meer uitgesloten dan de rest. Het hoge percentage in Nederland en het Verenigd Koninkrijk hangt misschien samen met de relatief lage arbeidsparticipatie en geringe arbeidsduur van alleenstaande moeders in die landen (Portegijs en Keuzenkamp 2008). Een andere mogelijke verklaring ligt in het alimentatiestelsel. Groot-Brittannië en Nederland kennen binnen de West-Europese landen een zeer complexe berekening van alimentatie en – mogelijk daarmee samenhangend – een slechte betalingsmoraal bij de alimentatieplichtigen (Jehoel-Gijsbers et al. 2001). Ook kan het relatief grote aantal tienermoeders in Groot-Brittannië (OECD 2005) een rol spelen bij de slechte positie van eenoudergezinnen.

Voor allochtonen zien we een groot verschil tussen Nederland en Scandinavië enerzijds en de andere landen anderzijds. In Nederland en Scandinavië nemen allochtonen een veel slechtere positie in. Dat in de Oost-Europese landen allochtonen nauwelijks vaker zijn uitgesloten dan gemiddeld, heeft mogelijk te maken met het feit dat het hier vooral Russen betreft. Zij zijn dan wel niet in de Europese Unie geboren, maar wonen vaak wel van oudsher in de nieuwe lidstaten.

Verder is de relatieve positie van mensen die zeggen arbeidsongeschikt of ongezond te zijn in Nederland slechter dan in veel andere landen. Ook hier zijn het de mediterrane en Oost-Europese landen waar de kans op sociale uitsluiting voor deze groepen veel minder is verhoogd (ten opzichte van het landelijk gemiddelde) dan in Nederland.

Bovenstaande resultaten willen overigens niet zeggen dat eenoudergezinnen, arbeidsongeschikten en personen met een slechte gezondheid in Nederland meer zijn uitgesloten dan in andere landen,⁹ maar alleen dat hun positie ten opzichte van andere Nederlanders slechter is. Uit tabel 9.1 blijkt dat de risicogroepen in de mediterrane en Oost-Europese landen het minst afwijken van het gemiddelde in hun land. Voor de mate van sociale uitsluiting maakt het in die landen blijkbaar dus niet zo erg veel uit of men tot een risicogroep behoort of niet, terwijl in Nederland en Scandinavië persoons- en achtergrondkenmerken er veel meer toe doen.

Ontwikkeling in omvang van risicogroepen

Er bestaat dus een duidelijke samenhang tussen een aantal risicofactoren en de mate van sociale uitsluiting. Dit leidt tot de veronderstelling dat de ontwikkeling in sociale uitsluiting beïnvloed wordt door de ontwikkeling in risicogroepen. Om deze reden hebben we de omvang van een aantal risicogroepen in de afgelopen jaren in kaart gebracht. De trend die hieruit is op te maken kan tevens een indicatie vormen voor de (te verwachten) trend in sociale uitsluiting.

In tabel 9.2 wordt de ontwikkeling van de risicogroepen met een indexcijfer aangegeven (2001 = 100; voor het startjaar is ook het absolute aantal of percentage vermeld). Allochtonen zijn niet als een aparte risicogroep vermeld; de ontwikkeling van hun aantal op zich zegt immers niet zo veel over sociale uitsluiting. De invloed van etniciteit werkt vooral via andere risicofactoren (niet-westerse allochtonen zijn in alle risicogroepen oververtegenwoordigd). Daarom wordt, voor zover mogelijk, bij de andere risicogroepen een uitsplitsing gemaakt naar (niet-westerse) allochtonen.

Uit de eerste regel van tabel 9.2 blijkt dat het aantal uitkeringen voor arbeidsongeschiktheid, werkloosheid en bijstand in de periode 2001-2004 duidelijk is toegenomen, om daarna sterk te dalen. Deze daling zet waarschijnlijk de komende jaren door, vooral door een afname in het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen. Na invoering van de Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (WIA) (per 1 januari 2006) is de instroom van nieuwe arbeidsongeschikten namelijk sterk afgenomen. Het aantal uitkeringsontvangers onder de niet-westerse allochtonen ontwikkelt zich in de periode 2001-2005 minder gunstig; in 2005 is het indexcijfer 117 (versus 105 voor autochtonen). Bij de jonge niet-westerse allochtonen (15-25 jaar) zien we juist het

tegenovergestelde: het aantal uitkeringsontvangers onder hen neemt na 2003 veel sterker af dan bij de autochtone jongeren. Het indexcijfer voor de jonge niet-westerse allochtonen daalt in de periode 2003-2005 van 114 naar 101, terwijl het voor de totale groep jongeren juist nog iets toeneemt (van 109 naar 110). Dit verschil wordt vooral veroorzaakt door het feit dat het aantal jongeren dat een bijstandsuitkering ontvangt bij de autochtone jongeren in vijf jaar tijd met bijna de helft is toegenomen (index = 147 (niet in tabel)), terwijl dat voor de niet-westerse allochtone jongeren vrijwel gelijk is gebleven (index = 102 (niet in tabel)).

Als iemand langdurig een uitkering ontvangt, kan dit de mate van sociale uitsluiting versterken. Daarom is ook gekeken naar de ontwikkeling in langdurige uitkeringsafhankelijkheid. Het blijkt dat het aantal personen dat langdurig (meer dan vijf jaar) een arbeidsongeschiktheidsuitkering ontvangt, blijft toenemen. Voor het aantal dat langdurig (langer dan één jaar) een bijstands- of werkloosheidsuitkering ontvangt, zien we een stijging tot 2005, maar sindsdien een daling. Deze afname valt echter weg tegen de toename van de langdurig arbeidsongeschikten, waardoor de risicogroep van langdurige uitkeringsontvangers als totaal in de periode 2005-2007 stabiel is gebleven. Het aantal personen dat meer dan twee jaar werkloos is, neemt tot en met 2005 fors toe, om daarna snel te dalen (in de periode 2005-2007 daalt de index van 208 naar 160). De daling bij de niet-westerse allochtonen is nog sterker (van 244 naar 156).

Het aantal eenoudergezinnen blijft stijgen. In 2007 gaat het om bijna 460.000 huishoudens (waarbij het overigens ook om een alleenstaande ouder met alleen (een) kind(eren) ouder dan 18 jaar kan gaan).¹⁰ Gezien de grote mate van sociale uitsluiting die in deze groep is vastgesteld, is deze voortdurende stijging zorgelijk te noemen. Het aantal eenoudergezinnen met een niet-westerse herkomst stijgt relatief sterk (index 126 vs. 116). In deze groep gaat het vaker dan bij autochtonen om tienermoeders, die meestal minder mogelijkheden hebben zich maatschappelijk te ontplooiën. Overigens neemt het totale aantal tienermoeders af, zowel bij autochtonen als (niet-westerse) allochtonen.

De verwachte ontwikkeling in armoedepercentages is daarentegen gunstig. Het aantal huishoudens dat een inkomen onder de armoedegrens heeft, is, volgens de ramingen, de afgelopen jaren afgenomen.¹¹ De niet-westerse allochtonen lijken daarbij een gunstigere positie in te nemen dan de autochtonen.

Wat betreft gezondheid (althans het eigen oordeel daarover) zien we geen grote veranderingen. Het percentage dat op de vraag naar de mate van gezondheid als antwoord geeft 'gaat wel', 'slecht' of 'zeer slecht' (door het CBS samengenomen tot 'minder dan goed') neemt tot 2005 enigszins toe tot 20,1% om daarna te dalen naar 18,8% (index daalt van 105 naar 98).

Tabel 9.2

Omvang van groepen met een groot risico op sociale uitsluiting, 2001-2007 (in absolute aantallen, procenten en indexcijfers)

	2001	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
	x 1000	index 2001 % = 100						
uitkeringen								
aantal uitkeringen (arbeidsongeschiktheid, werkloosheid, bijstand)	1489	100	103	109	111	105	96	87
personen 15-65 jaar met uitkering	1735	100	100	104	106	105	-	-
idem niet-westerse allochtoon	278	100	104	112	116	117	-	-
jongeren (15-25 jaar) met uitkering	108	100	101	109	111	110	-	-
idem niet-westerse allochtoon	26	100	104	114	110	101	-	-
langdurig in arbeidsongeschiktheidsuitkering (> 5 jaar)	586	100	101	100	101	102	105	107
langdurig in bijstandsuitkering (> 1 jaar)	275	100	98	100	103	104	99	92
langdurig in werkloosheidsuitkering (> 1 jaar)	86	100	99	127	167	173	144	109
langdurig werkloos (> 2 jaar)	53	100	96	123	155	208	204	160
idem allochtoon	18	100	100	133	161	244	222	156
eenoudergezinnen	396	100	104	107	110	112	114	116
idem niet-westerse allochtoon	79	100	107	113	117	121	124	126
armoede								
inkomen onder armoedegrens ^{ab} (aantal huishoudens)	396	100	102	113	105	102	96	90
percentage personen onder armoedegrens ^{ab}	5,4	100	106	117	110	105	97	92
idem niet-westerse allochtonen ^{ab}	17,9	100	97	109	104	95	92	86
gezondheid: 'minder dan goed' (in percentage van de bevolking)	19,2	100	101	102	102	105	99	98
opleiding								
voortijdige schoolverlaters (18-24 jaar)	203	100	99	94	93	90	86	80
percentage met startkwalificatie 20-24 jaar)	72,7	100	101	103	103	104	103	105
leerlingen in speciaal onderwijs	48	100	107	112	116	123	128	134
idem cumi-leerling ^c	9	100	111	113	116	119	122	123

a Voor de armoedegrens is uitgegaan van de 'niet-veel-maar-toereikendvariant' van de budgetgerelateerde armoedegrens (SCP/CBS 2007).

b Voorlopige cijfers voor 2006, raming voor 2007.

c Een cumi-leerling is een leerling die behoort tot een culturele minderheid.

Bron: CBS (StatLine); Herweijer (2008); SCP/CBS (2003, 2005, 2007)

Behalve bovengenoemde kenmerken is ook opleiding een cruciale factor voor sociale uitsluiting (Jehoel-Gijsbers 2004: 140). In tabel 9.2 is te zien dat steeds minder leerlingen de school voortijdig verlaten (ook niet-westerse allochtonen¹²) en dat een groeiend deel van de 20- tot 24-jarigen een startkwalificatie bezit die voldoende is (minimaal mbo-tweede niveau). Anderzijds zien we ook een flinke stijging in het speciaal onderwijs. Dit type onderwijs biedt slechte kansen op volwaardige deelname aan de samenleving (wat onder meer is af te meten aan de sterke groei van het aantal jonggehandicapten met een Wajong-uitkering). Overigens neemt het aantal zogenaamde cumi-leerlingen in het speciaal onderwijs verhoudingsgewijs minder sterk toe.

Een andere factor die het risico op sociale uitsluiting verhoogt, is een slechte beheersing van de Nederlandse taal (Jehoel-Gijsbers 2004: 140-141). De laatste jaren is er meer aandacht gekomen voor de problemen die hieruit voortvloeien. Laaggeletterden hebben zoveel moeite met lezen en schrijven, dat zij minder goed meekomen in het dagelijks leven en op het werk. Ze nemen nauwelijks deel aan activiteiten in de buurt of op school en zijn daardoor moeilijk bereikbaar (TK 2006/2007). Het risico op sociale uitsluiting is groot. Maar liefst 10% van de volwassenen (1,5 miljoen personen, waarvan 0,5 miljoen met een niet-Nederlandse achtergrond) is laaggeletterd, als we uitgaan van het internationaal vergelijkend onderzoek International adult literacy survey (IALS) uit 1996. Meer recente cijfers zijn op dit moment niet beschikbaar. Zelfs als het percentage laaggeletterden in de afgelopen jaren zou zijn teruggelopen, dan nog is het de vraag of de situatie daadwerkelijk is verbeterd. De samenleving en het werk stellen immers steeds hogere eisen aan de geletterdheid van mensen, waardoor de achterstand van analfabeten en laaggeletterden groter wordt (Bohenn et al. 2004).

Als we zien hoe de risicogroepen zich ontwikkelen, kunnen we constateren dat de meeste trends (soms vanaf 2004/05) gunstig zijn. Een toename in sociale uitsluiting ligt dus niet in de lijn der verwachtingen. Hierbij past een kanttekening: deze conclusie is gebaseerd op het doortrekken van de recente kwantitatieve ontwikkeling. Met eventuele veranderingen in opvattingen of gedrag van mensen die tot sociale uitsluiting zouden kunnen leiden, is geen rekening gehouden. Het kleiner worden van risicogroepen kan bijvoorbeeld leiden tot meer groepscohesie en tot een sterkere afwijzing van de heersende waarden en normen.¹³

9.6 Sociale uitsluiting en sociale cohesie

Het is de vraag in hoeverre sociale uitsluiting samenhangt met de mate van sociale cohesie. Op het eerste gezicht lijken deze twee begrippen sterk verwant. Ze worden vaak door elkaar gebruikt (zie o.m. Europese Commissie 2002, 2004, 2006a en 2006b) en hebben beide betrekking op het 'bij elkaar houden' van burgers. Maar er zijn wel degelijk verschillen. Zo is sociale uitsluiting hierboven gedefinieerd als

‘onvoldoende kunnen participeren in sociale en economische verbanden’. Sociaal uitgesloten zijn is daarmee een kenmerk van een persoon. Dit is een belangrijk verschil met sociale cohesie, die betrekking heeft op de onderlinge betrokkenheid tussen personen. Een persoon kan sociaal uitgesloten zijn, maar kan niet sociaal cohesief zijn. Dat laatste is voorbehouden aan een groep of samenleving.

Evenals bij sociale uitsluiting hebben we ook bij sociale cohesie een culturele en een structurele invalshoek onderscheiden. Bij ‘cultureel’ denken we aan de wijze waarop mensen met elkaar omgaan, de mate waarin mensen onderling bij elkaar betrokken zijn en elkaar vertrouwen. We beschouwen de reikwijdte van het socialezekerheidsstelsel als een structurele uitwerking van sociale cohesie. Socialezekerheidsregels zijn er op gericht om ongewenste verschillen tussen burgers te verminderen, niet alleen wat betreft inkomen en voorzieningen, maar ook wat betreft participatie. Het zorgen voor elkaar, de onderlinge betrokkenheid is ‘uitbesteed’ aan overheidsinstanties. De sociale cohesie is vastgelegd in een formele structuur. Kijken we naar de relatie tussen sociale cohesie en sociale uitsluiting, dan ligt het voor de hand te veronderstellen dat:

- a een hoge mate van sociaal vertrouwen gepaard gaat met geringe sociale uitsluiting;
- b een grote reikwijdte van de sociale zekerheid gepaard gaat met geringe sociale uitsluiting.

De relatie tussen culturele en structurele sociale cohesie is minder voor de hand liggend.

Over de relatie tussen verzorgingsstaat en culturele sociale cohesie (c.q. sociaal kapitaal, sociaal vertrouwen, sociale integratie)¹⁴ bestaan verschillende theorieën. Aan de ene kant zijn er wetenschappers die betogen dat een hoog ontwikkelde verzorgingsstaat mensen afhankelijk maakt van het systeem en ertoe leidt dat de onderlinge betrokkenheid tussen mensen afneemt. Het sociaal kapitaal wordt minder, net als de verantwoordelijkheidszin om voor familie en vrienden te zorgen, en mensen zijn minder geneigd om samen te werken. De structurele zekerheid maakt informele vertrouwensrelaties immers overbodig: de *crowding-out*-hypothese (o.a. Fukuyama 2000; Putnam 2000; Van Oorschot en Arts 2005). Andere wetenschappers beweren juist het tegenovergestelde. Zij zijn van mening dat de verzorgingsstaat aan mensen juist de mogelijkheid biedt om hun sociaal kapitaal te ontwikkelen en hun sociale netwerken te onderhouden (Rothstein 2001; Salamon en Sokolowski 2003). Bovendien is in hun visie een uitgebreide verzorgingsstaat alleen mogelijk als deze gepaard gaat met een hoge mate van sociaal vertrouwen, omdat structurele en culturele cohesie twee zijden van één medaille zijn. Je kunt geen uitgebreid stelsel handhaven als je je medemens niet kunt vertrouwen. Dan zullen er immers te veel uitkeringsgerechtigden frauderen en te veel burgers belastingen en premies ontwijken. We hebben dit de *reinforcement*-hypothese genoemd.

Een uitgebreid stelsel zorgt ervoor dat individuen sociaal geïntegreerd blijven als ze in moeilijkheden verkeren. De herverdelende werking van zo’n stelsel, oftewel

de reductie van inkomensverschillen, leidt bovendien tot een toename van sociaal vertrouwen (Szreter 2000; Knack en Zak 2001; Patulny 2005).

Bovenstaande leidt dus tot twee alternatieve hypothesen:

- c1 een brede scope van de sociale zekerheid gaat gepaard met een hoge mate van sociaal vertrouwen (*reinforcement*-hypothese);
- c2 een brede scope van de sociale zekerheid gaat gepaard met een lage mate van sociaal vertrouwen (*crowding out*-hypothese).

In figuur 9.3 is afgezet hoe in de Europese landen de mate van sociale uitsluiting zich verhoudt tot structurele en culturele sociale cohesie. Daarbij wordt (op de x-as) structurele sociale cohesie weergegeven met behulp van een index voor de reikwijdte van sociale zekerheid, gebaseerd op 85 kenmerken van het stelsel. De culturele sociale cohesie wordt (op de y-as) weergegeven door het percentage van de volwassen bevolking dat van mening is dat men de meeste mensen kan vertrouwen (relationeel vertrouwen¹⁵). De mate van sociale uitsluiting wordt weergegeven door de grootte van de 'bellen' in de figuur; naarmate de bel groter is, is er meer sociale uitsluiting.

Als hypothese a, b en c1 kloppen, zullen de belen een positief lineair verband vertonen, waarbij ze van linksonder naar rechtsboven gaan en steeds kleiner worden. Hypothesen a, b en c2 kunnen niet tegelijkertijd kloppen. Als hypothese c2 klopt, zal er een negatief lineair verband zijn tussen vertrouwen en scope van de sociale zekerheid (van linksboven naar rechtsonder), waarbij de mate van sociale uitsluiting echter geen duidelijk patroon kan volgen.

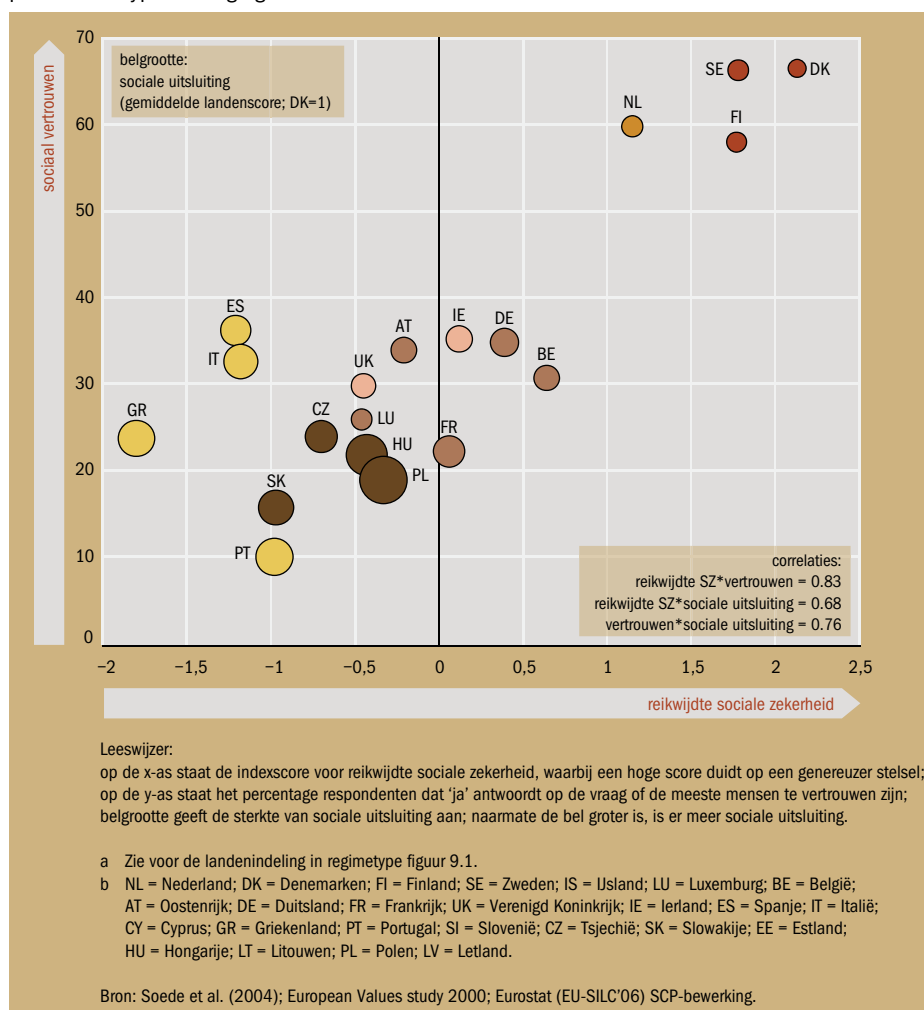
Op grond van figuur 9.3 worden de hypothesen a, b, en c1 gesteund.¹⁶ Er blijkt een duidelijke samenhang te zijn tussen de drie concepten (de correlaties bedragen 0,83, 0,68 en 0,76). Rechtsboven in de figuur, op grote afstand van de andere landen, bevinden zich Nederland en de Scandinavische landen (met een sociaaldemocratisch regime). Zij combineren een geringe mate van sociale uitsluiting met een uitgebreide sociale zekerheid en een grote mate van sociaal vertrouwen bij hun inwoners. Afgemeten aan het sociaal vertrouwen is de sociale cohesie in Nederland wel gedaald naar 52% in 2006 (SCP, Culturele veranderingen 2006), maar dit neemt niet weg dat ons land dan nog steeds zeer duidelijk deel uitmaakt van het Scandinavische cluster en op grote afstand blijft van de andere clusters.

In het midden van de figuur bevinden zich de continentale landen met een corporatistisch regime en de Angelsaksische landen met een liberaal regime. Deze landen kennen (met uitzondering van Luxemburg) een grotere mate van sociale uitsluiting en behoren qua reikwijdte van sociale zekerheid en sociaal vertrouwen tot de middenmoot, waarbij Frankrijk zowel wat uitsluiting als sociaal vertrouwen betreft een relatief ongunstige positie inneemt. Een relatief hoge mate van sociale uitsluiting is te vinden in de mediterrane en Oost-Europese landen. Daar is het sociaal vertrouwen gering en/of de sociale zekerheid beperkt. Binnen deze groep nemen enerzijds Spanje, Italië en Griekenland en anderzijds Hongarije en Polen een wat afwijkende

positie in. De drie mediterrane landen combineren een zeer beperkte sociale zekerheid met een middelmatige score op sociaal vertrouwen en een relatief grote mate van sociale uitsluiting. De culturele cohesie is groter dan op grond van de structurele cohesie en de mate van sociale uitsluiting zou worden verwacht.¹⁷ In Hongarije en Polen, die verreweg het hoogst scoren op sociale uitsluiting, gaat een middelmatige score voor sociale zekerheid samen met een zeer geringe mate van sociaal vertrouwen. In deze landen is de mate van sociale uitsluiting hoger dan in landen waar de sociale zekerheid en het sociaal vertrouwen minder zijn (i.c. Portugal en Slowakije).¹⁸

Figuur 9.3

Score voor sociale uitsluiting, reikwijdte van de sociale zekerheid en het sociaal vertrouwen, per land en type verzorgingsstaat^{ab}

9.7 Samenvatting en conclusie

Binnen het concept 'sociale uitsluiting' zijn verschillende dimensies te onderscheiden. In onze definitie bestaat het begrip uit onvoldoende sociale participatie, onvoldoende normatieve integratie, materiële deprivatie en onvoldoende toegang tot sociale grondrechten (zoals adequate huisvesting, zorg en onderwijs). Een internationaal databestand (EU-SILC'06) bood ons de mogelijkheid om voor drie van deze dimensies (excl. normatieve integratie) een index voor sociale uitsluiting te construeren. Op basis hiervan zijn de EU-landen (plus IJsland) met elkaar vergeleken. Voor Nederland levert deze vergelijking een tweeledige conclusie op.

- Enerzijds neemt Nederland, samen met de Scandinavische landen, een relatief gunstige positie in: Nederlanders zijn naar EU-maatstaven minder sociaal uitgesloten. De Oost-Europese landen scoren het slechtst, gevolgd door de mediterrane landen.
- Anderzijds blijkt dat de relatieve positie van bepaalde groepen in Nederland slechter is dan in veel andere landen. Dit geldt vooral voor eenoudergezinnen, arbeidsongeschikten en mensen met een slechte gezondheid. Deze groepen zijn veel vaker bovengemiddeld uitgesloten dan in de meeste andere landen. Ook de relatieve positie van allochtonen is in Nederland, net als in de Scandinavische landen, in termen van sociale uitsluiting ongunstig. In de mediterrane en Oost-Europese landen wijken de genoemde groepen het minst af van het gemiddelde in hun land. Zij vormen binnen het land geen specifieke risicogroep voor sociale uitsluiting.

Nederland slaagt er in het algemeen dus wel in om sociale uitsluiting tegen te gaan, maar niet om dat in dezelfde mate te verwezenlijken voor groepen met 'ongunstige' kenmerken. Die groepen staan binnen ons land nog op vrij grote afstand van het gunstige algemene gemiddelde – zeker vergeleken met de meeste andere Europese landen. In die zin zijn de maatschappelijke tegenstellingen in Nederland groot. Enigszins geruststellend is dat de omvang van de meeste risicogroepen de afgelopen jaren afnam, een trend die waarschijnlijk zal doorzetten. Als zich geen grote trendbreuken voordoen, zal dit naar verwachting eerder tot een vermindering dan tot een toename van sociale uitsluiting leiden.

De relatief gunstige positie van Nederland geldt niet alleen als het om sociale uitsluiting gaat, maar gaat ook op voor sociale cohesie. In deze bijdrage hebben we sociale cohesie onderverdeeld in een cultureel aspect (de mate waarin mensen elkaar vertrouwen oftewel het sociaal vertrouwen) en een structureel aspect (de reikwijdte van de sociale zekerheid). Op beide aspecten scoort Nederland gunstig, op een niveau dat in de buurt ligt van de Scandinavische landen. Analyse van de samenhang tussen sociale uitsluiting, sociaal vertrouwen en de reikwijdte van de sociale zekerheid laat zien dat deze drie verschijnselen sterk met elkaar samenhangen. Een geringe mate van sociale uitsluiting correspondeert met een grote mate van sociaal vertrouwen en

een uitgebreid socialezekerheidsstelsel, die beide eveneens sterk gecorreleerd zijn (zie figuur 9.3). Deze bevindingen bieden geen ondersteuning aan de zogenoemde *crowding out*-hypothese, die stelt dat een uitgebreide sociale zekerheid (onbedoeld) leidt tot een afname van sociaal kapitaal, vermindering van persoonlijke zorgrelaties en informele netwerken. Er is meer steun voor de door ons geformuleerde *reinforcement*-hypothese: sociaal vertrouwen en een uitgebreid sociale zekerheid versterken elkaar. Wij zijn geneigd ook sociale uitsluiting in deze wederkerige relatie te betrekken. Een hoge mate van sociale cohesie, zowel in culturele als structurele zin, zal leiden tot een geringe mate van sociale uitsluiting. Omgekeerd zal in een samenleving waar weinig mensen sociaal uitgesloten zijn het onderling vertrouwen toenemen. Ook de bereidheid om alle burgers via een uitgebreid stelsel van collectieve sociale zekerheid te beschermen, zal groter zijn.

Noten

- 1 'Topos' is een term die gebezigd wordt door literatuuronderzoekers; zie bv. Godschalk (1985).
- 2 Sociale grondrechten zijn rechten die aan sociaal burgerschap verbonden zijn: recht op onderwijs, huisvesting, gezondheidszorg, maatschappelijke dienstverlening, sociale zekerheid, veiligheid enzovoort.
- 3 Overigens is het de vraag of de dimensie van normatieve integratie goed in beeld kan worden gebracht door middel van enquêteonderzoek. Eerst zal men het erover eens moeten zijn welke de dominante waarden en normen van onze samenleving zijn. Een poging om de dimensie 'normatieve integratie' te meten, bleek in het eerder vermelde onderzoek naar sociale uitsluiting (Jehoel-Gijsbers 2004) niet gelukt. Opvattingen over onder meer de plicht tot werken (arbeidsethos), over gelijke behandeling van mannen/vrouwen en over wetsovertreding bleken geen samenhangende dimensie op te leveren. Alleen de vier items voor wetsovertreding vormden een enigszins acceptabele schaal ($\alpha = 0,61$), maar deze bleek niet samen te hangen met de andere dimensies en evenmin met risicofactoren voor sociale uitsluiting.
- 4 De index is geconstrueerd met behulp van de Overals-procedure, een SPSS (Statistical Package for the Social Sciences)-programma. De totale fit van de index bedraagt 0,57; de fit voor de dimensie sociale participatie (zeven indicatoren) bedraagt 0,54; voor materiële deprivatie (acht indicatoren) is dat 0,69 en voor sociale grondrechten (zes indicatoren) is dat 0,49. De fit voor de dimensie 'sociale grondrechten' is vrij laag, hetgeen vermoedelijk samenhangt met de beperkte operationalisering van slechts twee grondrechten, namelijk toegang tot adequate huisvesting en gezondheidszorg. De betrouwbaarheid van een schaal waarin alle 21 indicatoren zijn opgenomen is 0,74.
- 5 De EU-landen Malta, Bulgarije en Roemenië ontbreken in EU-SILC 2006.
- 6 Alleen de score voor de dimensie sociale grondrechten in Slovenië, Tsjechië en Slowakije is niet conform het verwachte patroon.
- 7 Bij steekproeftrekking voor enquêteonderzoek worden personen die in institutionele huishoudens wonen of geen woonadres hebben meestal buiten het steekproefkader gehouden.
- 8 Dit is als volgt berekend: voor elk van de zes typen verzorgingsstaat (dit wil zeggen voor Nederland, het Scandinavische, continentale, Angelsaksische, mediterrane en Oost-Europese cluster) is eerst berekend wie tot de 10% (het deciel) meest uitgesloten behoort. Vervolgens is voor iedere risicogroep (allochtonen, eenoudergezinnen enz.) nagegaan hoeveel procent binnen het deciel meest uitgesloten valt. In tabel 9.1 staat de afwijking van dit percentage ten opzichte van 10%.
- 9 Op de EU-brede index voor sociale uitsluiting kunnen deze Nederlandse risicogroepen een betere positie innemen dan de overeenkomstige risicogroepen in andere landen. Dit komt doordat Nederland een relatief gunstige positie inneemt op de EU-brede index. Hierdoor liggen de indexscores in het deciel met de hoogste scores voor sociale uitsluiting in Nederland lager dan in veel andere landen.
- 10 Op basis van de statistiek op CBS-StatLine kan geen selectie worden gemaakt van eenoudergezinnen met kinderen onder de 18 jaar.
- 11 Of deze ontwikkeling in de komende jaren doorzet, is – gezien de kredietcrisis in 2008 – de vraag.
- 12 Van 2005 naar 2006 daalde het percentage voortijdige schoolverlaters onder niet-westerse jongeren (jonger dan 23 jaar) van 7,1% naar 6,7%, voor autochtone jongeren was dat van 3,8% naar 3,3%.

- 13 In hoofdstuk 10 wordt voor werklozen dieper ingegaan op deze culturele aspecten.
- 14 In de literatuur wordt nu eens sociaal vertrouwen, dan weer sociaal kapitaal, sociale integratie of sociale cohesie genoemd als het gaat om de relatie met de verzorgingsstaat. Ons inziens zou – vanwege de verwantschap – ook de term sociale uitsluiting kunnen worden ingevuld.
- 15 Sociaal vertrouwen wordt vaak opgedeeld in relationeel en institutioneel vertrouwen. De eerste vorm verwijst naar vertrouwen in de medemens, de tweede in vertrouwen in de overheid en maatschappelijke instituties.
- 16 Het gaat hier om een simpele analyse, waarbij alleen is gekeken naar onderlinge verbanden en waarbij andere relevante factoren niet in de analyse zijn betrokken (bv. demografie, ongelijkheid, machtsverhoudingen).
- 17 In de mediterrane landen is de sociale zekerheid niet erg uitgebreid. Veel zorg wordt daar traditioneel door familie (hiertoe zelfs wettelijk verplicht) en vrienden gegeven. Dit blijkt echter niet erg effectief om sociale uitsluiting tegen te gaan (zie ook Jehoel-Gijsbers en Vrooman 2008).
- 18 Het kan zijn dat de score voor de reikwijdte van de sociale zekerheid in Hongarije en Polen te positief is.

Literatuur

- Algemene Rekenkamer (2008). *Opvang van zwerfjongeren 2007*. Den Haag: Sdu.
- Blumer, H. (1954). What is wrong with social theory? In: *American Sociological Review*, nr. 18, p. 3-10.
- Bohenn, E., C. Ceulemans, C. van de Guchte, J. Kurvers en T. van Tendeloo (2004). *Laaggeletterd in de lage landen. Hoge prioriteit voor het beleid*. Den Haag: Nederlandse Taalunie.
- Coalitieakkoord (2007). *Samen werken, samen leven*.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Europese Commissie (2002). *Joint report on social inclusion 2001*. Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Europese Commissie (2004). *Joint report on social inclusion 2003*. Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Europese Commissie (2006a). *Joint report on social protection and social inclusion 2006*. Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Europese Commissie (2006b). *Social inclusion in Europe 2006*. Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Fukuyama, F. (2000). *Trust. The social virtues and the creation of prosperity*. New York: The Free Press.
- Godschalk, J.J. (1985). *Een tweedeling van de samenleving?* Den Haag: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek.
- Heide, J. van der en A. Th. J. Eggen (2007). *Criminaliteit en rechtshandhaving 2006*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Herweijer, Lex (2008). *Gestruikeld voor de start. De school verlaten zonder startkwalificatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Jehoel-Gijsbers, Gerda (2004). *Sociale uitsluiting in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Jehoel-Gijsbers, Gerda en Cok Vrooman (2007). *Explaining social exclusion. A theoretical model tested in the Netherlands*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Jehoel-Gijsbers, Gerda en Cok Vrooman (2008). *Social exclusion of the elderly. A comparative study of EU Member States*. Brussel: CEPS (Enepri Research Report nr. 57; www.enepri.org en www.ceps.eu).
- Jehoel-Gijsbers, Gerda, Lucy Kok en Lennart Janssens (2001). *Alleenstaande ouders, het combinatiescenario en kinderalimentatie*. Doetinchem: Elsevier bedrijfsinformatie bv.
- Knack, S. en P. Zak (2001). Building trust. Public policy, interpersonal trust, and economic development. In: *Supreme Court Economic Review*, jg. 12, p. 134-151.
- Kwekkeboom, M.H. (red.), A.H. de Boer, C. van Campen en A. Dorrestein (2006). *Een eigen huis....* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lautenbach, H., C. Siermann en G. Jehoel-Gijsbers (2005). Armoede en sociale uitsluiting bij ouderen. In: C. Vrooman, A. Soede, H.J. Dirven en R. Trimp (red.), *Armoedemonitor 2005*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Leger des Heils (2008). *Aantal dak- en thuislozen blijft dalen, werk blijft achter*. Persbericht 10-06-2008.
- Muffels, R. en D. Fouarge (2001). Social exclusion and poverty. Definition, public debate and empirical evidence in the Netherlands. In: D. Mayes, J. Berghman en R. Salais (red.), *Social Exclusion and European Policy* (p. 93-123). Cheltenham: Edward Elgar.
- OECD (2005). *OECD Family Database*. Geraadpleegd op 30 september 2008 via www.oecd.org/els/social/family/database.

- OECD (2006). *Society at a Glance. OECD Social Indicators – 2006 Edition*. Parijs: OECD.
- Oorschot, W. van en W. Arts (2005). The social capital of European welfare states. The crowding out hypothesis revisited. In: *Journal of European Social Policy*, jg. 15, nr. 1, p. 5-26.
- Patulny, R. (2005). Social rights and social capital. Welfare and co-operation in complex global society. In: *American Review of Public Affairs*, jg. 6, nr. 1, p. 59-75.
- Portegijs, W. en S. Keuzenkamp (2008). *Nederland deeltijdland*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone*. New York: Simon & Schuster.
- Rothstein, B. (2001). Social capital in the social democratic welfare state. In: *Politics and Society*, jg. 29, nr. 2, p. 207-241.
- Salamon, L. en S. Sokolowski (2003). Institutional roots of volunteering. In: P. Dekker en L. Halman (red.), *The values of volunteering. Cross-cultural perspectives* (p. 71-90). New York: Kluwer Publishers.
- Schuyt, C. en C. Voorham (2000). *Sociale uitsluiting*. Amsterdam: Sociaal Wetenschappelijke Pers.
- SCP/CBS (2003). *Armoedemonitor 2003*. Den Haag / Voorburg: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- SCP/CBS (2005). *Armoedemonitor 2005*. Den Haag / Voorburg: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- SCP/CBS (2007). *Armoedemonitor 2007*. Den Haag / Voorburg: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Soede, A.J., J.C. Vrooman, P.M. Ferraresi en G. Segre (2004). *Unequal welfare states*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Soede, A. en C. Vrooman (2008). *A comparative typology of pension regimes*. Brussel: CEPS (Enepri Research Report nr. 54, www.enepri.org en www.ceps.eu).
- Szreter, S. (2000). Social capital, the economy, and education in historical perspective. In: S. Baron, J. Field en T. Shuller (red.), *Social capital. Critical perspectives* (p. 56-77). New York: Oxford University Press Inc.
- TK (1997/1998). *Regeerakkoord 1998*. Tweede Kamer, vergaderjaar 1997/1998, 26024, nr. 10.
- TK (2006/2007). *Meerjarenplan alfabetisering 2003-2006*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2006/2007, 28760 en 30800 VIII, nr. 9.
- WRR (1996). *Tweedeling in perspectief*. Den Haag: Sdu.

10 B
t/m
G

Erbij of erbuiten: een typologie van werklozen

10.1	Inleiding	263
10.2	De theorieën van Merton en Engbersen	264
10.3	Een nieuwe typologie van werklozen	265
10.4	Opvattingen en gedragingen van werklozen en werkenden	267
10.5	Vier typen werklozen	268
10.6	Een vergelijking met de werkenden	272
10.7	Conclusie	273
	Noten	275
	Literatuur	276

10 Erbij of erbuiten: een typologie van werklozen

Stella Hoff en Patricia van Echtelt

10.1 Inleiding

Arbeid is van belang voor het individuele welbevinden, maar ook voor de samenhang in de maatschappij. Op individueel niveau voorziet betaald werk in de economische en sociaalpsychologische behoeften van mensen. Werk is niet alleen een bron van inkomen, maar biedt bijvoorbeeld ook ontplooiingsmogelijkheden, zelfrespect en sociale contacten (De Beer 1999 en 2001). Volgens de theorie missen mensen die door werkloosheid of arbeidsongeschiktheid niet kunnen werken, deze voordelen, waardoor zij minder welbevinden ervaren dan mensen die wel betaald werk verrichten. Studies naar de gevolgen van werkloosheid kwamen in de belangstelling in de jaren dertig van de vorige eeuw, toen het aantal werklozen een hoogtepunt bereikte (o.a. Jahoda et al. 1933; Bakke 1934; Eisenberg en Lazarsfeld 1938). Ook recenter onderzoek laat echter zien dat werklozen in vergelijking met werkenden gemiddeld een lager welzijn en een mindere kwaliteit van leven ervaren (De Witte 1993; Hoff en Jehoel-Gijsbers 1998; Creed en Macintyre 2001; Creed en Watson 2003; McKee-Ryan et al. 2005; Hultman et al. 2006).

Op maatschappelijk niveau is arbeid allereerst de belangrijkste bron van welvaart, in termen van het bruto binnenlands product. Daarnaast zorgt het voor financieel draagvlak voor de collectieve voorzieningen: werkenden verdienen het inkomen dat in de vorm van sociale uitkeringen aan niet-werkenden wordt uitgekeerd. Tot slot draagt arbeid tevens bij aan de maatschappelijke integratie. Dit kan zich zowel op micro- als op macroniveau uiten. In het eerste geval gaat het dan om persoonlijke blijken van betrokkenheid bij de maatschappij, zoals het verrichten van vrijwilligerswerk, het lidmaatschap van verenigingen, kerkbezoek en politieke interesse. Op macroniveau gaat het om vermindering van maatschappelijke ongelijkheid en van criminaliteit en ander afwijkend gedrag (De Beer 2001).

De veronderstelling dat arbeid een belangrijke grondslag vormt voor maatschappelijke integratie, houdt tevens het tegenovergestelde in, namelijk dat niet-werken leidt tot uitsluiting. De zorg dat mensen die door werkloosheid of een slechte gezondheid niet actief zijn op de arbeidsmarkt, buiten de maatschappij komen te staan, is niet nieuw. Evenmin is deze zorg gespeend van eigenbelang. Zo beschrijft De Swaan (1996: 17-18) hoe de rijke boeren in de middeleeuwen aalmoezen gaven aan de rondtrekkende landlopers en bedelaars, uit angst voor plunderingen. In de huidige samenleving, met haar sterk ontwikkelde stelsel van collectieve voorzieningen, komt de zorg om de sociale uitsluiting van niet-actieven niet zozeer voort uit vrees voor opstand en rebellie onder de arme bevolking. Wel is er angst voor het ontstaan

van een onderklasse van mensen die langdurig afhankelijk zijn van een uitkering, die zwakke tot zeer zwakke banden hebben met de arbeidsmarkt en de samenleving als geheel, en voor wie er nauwelijks uitzicht is op verbetering van hun situatie (Engbersen et al. 1993: 227). Daarbij vreest men vooral dat zo'n groep door afwijkende opvattingen of gedragingen een last wordt voor de rest van de bevolking. Dit wordt onder meer geïllustreerd door de recente aandacht voor de leefbaarheid en onveiligheid in bepaalde stadswijken en voor de overlast door bepaalde groepen jongeren (Engbersen 2006: 6).

In dit hoofdstuk proberen we inzicht te krijgen in de mate waarin niet-werken samengaat met een verminderde betrokkenheid bij de samenleving. Dit gebeurt op basis van gegevens uit het onderzoek Leefsituatie van werkenden en niet-werkenden 2007 (LWW'07). In het kader van dat onderzoek zijn 581 werkenden en 324 werklozen geïnterviewd over hun opvattingen over betaalde arbeid, hun (gerapporteerde) gedrag en hun beleving van de eigen situatie (zie ook Van Echtelt en Hoff 2008). Hoewel de gegevens zich niet lenen voor een uitgebreide analyse van het verschijnsel onderklasse, geven ze wel een indicatie van de mate van maatschappelijke integratie onder werklozen. Dit biedt de mogelijkheid na te gaan in hoeverre we werklozen, vergeleken met werkenden, kunnen beschouwen als geïntegreerde leden van de samenleving of juist als buitenstaanders.

10.2 De theorieën van Merton en Engbersen

De Amerikaanse socioloog Merton (1967) heeft een inmiddels klassiek geworden typologie ontwikkeld, gericht op de wijze waarop individuen zich aanpassen aan een veranderende situatie. De typologie is gebaseerd op een combinatie van het al dan niet accepteren van de algemene culturele doelen die de samenleving stelt (*culturally defined goals*) en het al dan niet gebruikmaken van sociaal aanvaarde middelen (*institutionalized means*) om die doelen te bereiken. Merton komt tot vijf typen gedragsreacties: conformisme, reïtisme, ritualisme, innovatie en rebellie. Conformisten zijn mensen die het centrale culturele doel, zoals het verrichten van betaald werk, onderschrijven en die zich van de gangbare middelen (in dit voorbeeld: actief zoekgedrag) bedienen om aan dit doel te voldoen. Daartegenover staan enerzijds de reïtisten, die zowel het doel als de middelen afwijzen, en anderzijds de rebellen. Deze laatsten onderscheiden zich doordat zij de bestaande doelen en middelen niet alleen afwijzen, maar tevens willen vervangen door nieuwe. In het voorbeeld gaat het om mensen die zich tegen 'de consumptiemaatschappij' keren en zich richten op vormen van participatie die zij belangrijker vinden dan betaalde arbeid. De ritualisten en innovatieën, tot slot, vormen twee middencategorieën. De eerste groep volgt wel de regels van de samenleving, maar hecht in feite geen belang aan het centrale doel; bij de tweede is dit andersom.

Engbersen (1990) heeft de benadering van Merton toegepast op werkloosheid in Nederland. Hij stelt dat het nastreven van arbeid en van consumptie centrale doelen zijn in onze maatschappij. Om deze te bereiken, kunnen burgers gebruik maken

van gangbare methoden zoals solliciteren of het volgen van scholing, dan wel van informele strategieën zoals zwartwerken of oneigenlijk gebruik van de sociale zekerheid. Op grond van de reacties die werklozen vertonen op hun situatie, die elk een bepaalde combinatie van deze doelen en middelen weergeven, komt Engbersen tot een indeling in zes typen werklozen. Een beknopte omschrijving van deze typen is gegeven in het kader.

Typologie van werklozen volgens Engbersen (1990)

- 1 De *conformisten* blijven de doelen van arbeid en een hoger consumptieniveau nastreven met behulp van de gangbare middelen (solliciteren, scholing, enz.); zij onderschrijven de gevestigde waarden en attitudes ten aanzien van arbeid en sociale zekerheid.
- 2 De *ritualisten* hebben de hoop op betaalde arbeid en een hoger consumptieniveau opgegeven, maar houden wel vast aan de waarden en attitudes ten aanzien van arbeid en sociale zekerheid. Ondanks het feit dat ze niet meer verwachten een baan te krijgen, blijven ze de gangbare middelen aanwenden om werk te zoeken.
- 3 De *retraitisten* streven niet meer naar arbeid en een hoger consumptieniveau en zien voor zichzelf geen enkel perspectief op betaald werk. Zij hebben zich teruggetrokken van de arbeidsmarkt en berusten in deze situatie.
- 4 De *ondernemenden* blijven vasthouden aan de doelen van arbeid en een hoger consumptieniveau, maar proberen dit langs informele en illegale wegen te realiseren. Zij hebben een instrumentele kijk op arbeid: (informele) arbeid dient vooral om een hoger inkomensniveau te bereiken.
- 5 De *calculerenden* zijn op korte termijn niet op zoek naar werk en maken geen gebruik van formele kanalen en middelen. Zij maken misbruik of oneigenlijk gebruik van de sociale zekerheid om extra inkomsten te verwerven.
- 6 De *autonomen* relativeren of verwerpen arbeid en consumptie in hoge mate. Zij leven meestal van een uitkering en slagen erin hun behoeften af te stemmen op de beperkte middelen waarover zij beschikken. Ze solliciteren niet of nauwelijks, maar hebben hun eigen (legale) bezigheden zoals verenigingswerk, een studie of hobby's. Er is geen sprake van misbruik of oneigenlijk gebruik van de sociale zekerheid.

10.3 Een nieuwe typologie van werklozen

Aan de hand van gegevens uit het LWW '07 construeren we hier een typologie van de huidige werklozen in Nederland. De theorie van Engbersen vormt daarbij een leidraad, hoewel onze gegevens zich niet lenen voor een strikte replicatie van zijn model. In het LWW is bijvoorbeeld niet gevraagd naar zwartwerken of misbruik van de sociale zekerheid, zodat het gebruik van informele strategieën bij het nastreven van de centrale doelen hier noodgedwongen buiten beschouwing blijft. De typologie

is gebaseerd op de opvattingen van de werklozen over betaalde arbeid, de mate van maatschappelijke betrokkenheid en het zoekgedrag. Ook nu is het de combinatie van opvattingen en (gerapporteerde) gedragingen die bepaalt tot welke subgroep iemand wordt gerekend. Ter vergelijking zal eenzelfde typologie ook voor werkenden worden ontwikkeld.

De werklozen in het onderzoek zijn personen in de leeftijd van 18-64 jaar die ten tijde van de steekproeftrekking ten minste drie maanden als niet-werkende werkzoekende stonden ingeschreven bij het Centrum van Werk en Inkomen (CWI). Hierbij rekenen we ontvangers van een (gedeeltelijke) arbeidsongeschiktheidsuitkering niet tot de werklozen. Omdat het CWI-bestand waaruit de steekproef is getrokken, per definitie drie maanden achterloopt, zijn de werklozen ten tijde van het interview minimaal zes maanden werkloos. Dit heeft tot gevolg dat de bevindingen niet representatief zijn voor de totale populatie van niet-werkende werkzoekenden, omdat de kortdurend ingeschrevenen niet zijn vertegenwoordigd (zie ook Van Echtelt en Hoff 2008). Overigens richtte Engbersen zich bij de constructie van zijn typologie op werklozen die al langer dan twee jaar werkloos waren (Engbersen 1990: 16).

De werkenden die bij de berekeningen zijn betrokken, zijn eveneens 18-64 jaar oud. Zij hebben een baan voor ten minste één uur per week, zonder dat er daarnaast sprake is van een arbeidsongeschiktheids-, werkloosheids- of bijstandsuitkering.

Zoals gezegd is onze typologie gebaseerd op opvattingen over betaald werk, de mate van maatschappelijke betrokkenheid en – in het geval van werklozen – het zoekgedrag. Het arbeidsethos en de afweging van voor- en nadelen van betaald werk dienen als indicatoren voor de opvattingen over werk. De betrokkenheid bij de maatschappij wordt afgemeten aan het verrichten van vrijwilligerswerk, lidmaatschap van verenigingen of clubs, en de interesse in politieke onderwerpen. In de typologie van de werklozen worden deze indicatoren aangevuld met het zoekgedrag in de afgelopen vier weken.

De interpretatie van de bevindingen is erop gericht antwoord te krijgen op de volgende vraag: gaat niet-werken samen met een verminderde betrokkenheid bij de samenleving? Vooral de combinatie van een zwak arbeidsethos, de mening dat de voordelen van betaald werk niet opwegen tegen de nadelen ervan, en de afwezigheid van andere vormen van participatie in het maatschappelijk leven duidt daarbij op een geringe betrokkenheid. Gaat een dergelijk reactiepatroon bovendien gepaard met weinig zoekgedrag, dan kunnen we – in termen van Engbersen – spreken van een reïtivistische of mogelijk een calculerende reactie. Is er wel sprake van actief zoekgedrag, dan gaat het eerder om een ritualistische reactie.

In paragraaf 10.5 gaan we in op de nieuwe typologie van werklozen. Eerst beschrijven we echter in paragraaf 10.4 hoe deze categorie in het algemeen denkt over arbeid, in hoeverre men deelneemt aan activiteiten buiten de sfeer van betaalde arbeid en hoe groot het aandeel is dat actief naar werk zoekt. Tevens geven we aan of werklozen daarin afwijken van werkenden.

10.4 Opvattingen en gedragingen van werklozen en werkenden

Het arbeidsethos heeft betrekking op de mate waarin men de morele plicht tot werken onderschrijft. Zoals tabel 10.1 laat zien, heeft iets meer dan de helft van de werklozen een sterk arbeidsethos; zij zijn het overwegend eens met stellingen als ‘werken moet altijd op de eerste plaats komen, ook als het minder vrije tijd betekent’ en ‘werken is een plicht die je hebt tegenover de maatschappij’. Een verschil met de werkenden is er nauwelijks: ook van hen heeft ongeveer de helft een sterk arbeids-ethos.

De voordelen van betaalde arbeid, zoals een hoger inkomen en sociale contacten, vormen slechts één kant van de medaille. Het hebben van een baan betekent ook minder vrije tijd en minder vrijheid om zelf te bepalen wat men doet en wanneer. In de enquête hebben we de respondenten gevraagd of ze de voordelen van betaald werk groter vinden dan de nadelen, kleiner of even groot. De werklozen blijken onderling te verschillen in hun afwegingen. Bijna de helft stelt dat de voordelen voor hen duidelijk de overhand hebben. Voor de anderen zijn de voor- en nadelen van betaald werk in evenwicht of wegen de nadelen zwaarder. Bij de werkenden is men eensgezinder; van hen zegt bijna driekwart dat de voordelen van werk groter zijn dan de nadelen.

Tabel 10.1

Opvattingen en gedragingen van werklozen en werkenden (in ongewogen procenten)

	werklozen	werkenden	verschil
arbeidsethos (% sterk)	52	53	n.s.
voordelen van werk groter dan nadelen (% ja)	48	73	***
verricht vrijwilligerswerk (% ja)	50	58	***
lid van ten minste één vereniging (% ja)	42	59	***
interesse in politieke onderwerpen (% matig of sterk)	66	81	***
laatste vier weken naar werk gezocht (% ja)	69	n.v.t.	

*** Significant verschil tussen groepen ($p < 0,01$); n.s. = niet significant.

Bron: SCP (LWW'07)

Persoonlijke uitingen van maatschappelijke betrokkenheid zijn onder meer vrijwilligerswerk, lidmaatschap van verenigingen en interesse in politieke onderwerpen. In de enquête is gevraagd is of men wel eens onbetaald vrijwilligerswerk verricht, bijvoorbeeld voor een sport- of hobbyvereniging, een vakbond of politieke partij of in een buurt- of bejaardenhuis. Van de ondervraagde niet-werkende werkzoekenden meldt de helft wel eens vrijwilligerswerk te doen, bij de werkenden gaat het om een groter aandeel (58%).

Een minderheid van de werklozen (42%) geeft aan lid te zijn van ten minste één vereniging of club, zoals een sportclub, muziek- of toneelvereniging of hobbyclub. Bij de

werkenden is aanmerkelijk vaker sprake van een lidmaatschap van verenigingen of clubs. Hier bedraagt het aandeel bijna 60%.

In antwoord op de vraag of men niet, matig of zeer geïnteresseerd is in politieke onderwerpen, stelt een meerderheid van zowel de werklozen als de werkenden op z'n minst matig geïnteresseerd te zijn. Desondanks is het aandeel politiek geïnteresseerden onder de werklozen geringer (66%) dan onder de werkenden (81%).

Tot slot geeft iets meer dan tweederde deel van de werklozen te kennen in de laatste vier weken naar werk te hebben gezocht. Nadere analyse leert dat er een samenhang is met het hebben van sollicitatieplicht: degenen die niet hebben gezocht naar werk, zijn in veruit de meeste gevallen niet sollicitatieplichtig. Een verband met de leeftijd is niet aangetroffen.

Over het algemeen geven de werkenden in het onderzoek meer blijk van erkenning van arbeid als centrale waarde in de samenleving en van persoonlijke betrokkenheid bij die samenleving dan de werklozen. Dit suggereert dat de zorg om het ontstaan van een bevolkingsgroep die buiten de maatschappij valt, niet geheel onterecht is. Ook uit andere studies blijkt dat werklozen (en arbeidsongeschikten) een relatief grote kans hebben sociaal uitgesloten te raken (zie ook hoofdstuk 9). Er is echter geen reden te veronderstellen dat dit risico voor elke niet-werkende werkzoekende even groot is. Het is bijvoorbeeld niet gezegd dat degenen met een zwak arbeids-ethos ook op andere terreinen weinig betrokkenheid tonen. Alleen de samenhang van factoren kan uitwijzen of er groepen zijn die over het geheel genomen weinig geïntegreerd zijn in het maatschappelijk leven. De typologie die we in de volgende paragraaf beschrijven, geeft hier uitsluitsel over.

10.5 Vier typen werklozen

De zes kenmerken uit tabel 10.1 zijn in hun onderlinge samenhang geanalyseerd met behulp van een latente-klassenanalyse.¹ Deze analysetechniek maakt het mogelijk werklozen op basis van hun opvattingen en (gerapporteerde) gedrag in te delen in min of meer homogene subgroepen. Een indeling in vier typen niet-werkende werkzoekenden blijkt de beste oplossing te geven. Tabel 10.2 presenteert de antwoordpatronen van elk van deze typen.²

De niet-werkende werkzoekenden in de eerste subgroep geven in 65-75% van de gevallen blijk van een sterk arbeidsethos, terwijl eenzelfde aandeel stelt dat de voordelen van werk groter zijn dan de nadelen. Dit is in lijn met de bevinding dat een meerderheid de laatste vier weken actief heeft gezocht naar een baan. Deelname aan activiteiten buiten de sfeer van betaalde arbeid komt daarentegen weinig voor in deze groep: ten minste driekwart zegt geen vrijwilligerswerk te verrichten en geen lid te zijn van verenigingen of clubs. Ook de interesse in politieke onderwerpen is betrek-

kelijk gering; slechts de helft van de werklozen in deze categorie zegt matig of sterk geïnteresseerd te zijn. Deze eerste klasse kan worden getypeerd als de ‘werkgeoriënteerden’ en omvat 41% van de niet-werkende werkzoekenden.³

In de tweede subgroep lijkt de werkgerichtheid aanmerkelijk geringer te zijn: een meerderheid heeft een zwak arbeidsethos en slechts ongeveer de helft is van mening dat de voordelen van betaald werk zwaarder wegen dan de nadelen. Opmerkelijk is dan ook het grote aandeel actief zoekenden: ten minste driekwart van deze groep heeft in de laatste vier weken moeite gedaan om aan werk te komen. Samen kunnen deze bevindingen duiden op een ritualistische karakteristiek: men zoekt naar werk, maar beschouwt arbeid niet als centrale waarde. Hier valt echter tegenin te brengen dat een duidelijke meerderheid via vrijwilligerswerk, lidmaatschap van verenigingen en politieke interesse wel degelijk blijkt geeft van persoonlijke betrokkenheid bij de maatschappij. Vooralsnog wordt de tweede klasse daarom omschreven als de ‘maatschappelijk betrokkenen’. Deze categorie vormt 29% van de totale groep werklozen.

Tabel 10.2

Typologie van niet-werkende werkzoekenden (in gewogen procenten)

	klasse 1 (41%)	klasse 2 (29%)	klasse 3 (18%)	klasse 4 (12%)
arbeidsethos (0=zwak, 1=sterk)	++	--	++	---
voordelen van werk groter dan nadelen (0=nee, 1=ja)	++	0	-	---
verricht vrijwilligerswerk (0=nee, 1=ja)	---	++	+++	--
lid van ten minste één vereniging (0=nee, 1=ja)	---	++	++	---
interesse in politieke onderwerpen (0=geen, 1=matig of sterk)	0	+++	+	0
laatste vier weken naar werk gezocht (0=nee, 1=ja)	++	+++	0	-

0 = 45-55% van deze klasse heeft een hoge of lage score
 + / - = 55-65% van deze klasse heeft een hoge, resp. lage score
 ++ / -- = 65-75% van deze klasse heeft een hoge, resp. lage score
 +++ / --- = ten minste 75% van deze klasse heeft een hoge, resp. lage score

Bron: SCP (LWW'07)

De derde klasse van werklozen bestaat in meerderheid uit mensen met een sterk arbeidsethos, die op verschillende wijzen maatschappelijk participeren. Tegelijkertijd vindt het merendeel de voordelen van werk niet opwegen tegen de nadelen ervan, terwijl slechts ongeveer de helft in de laatste vier weken actie heeft ondernomen om een betaalde baan te vinden. Een en ander wijst erop dat de desbetreffende werklozen hun leven zinvol, maar kennelijk niet per se via betaalde arbeid, willen invullen. Deze klasse, die 18% van de totale groep bevat, wordt getypeerd als de ‘alternatieve zingevers’.

De laatste categorie kenmerkt zich vooral door negatieve opvattingen over betaald werk en afwezigheid van andere vormen van maatschappelijke participatie. In paragraaf 10.3 gaven we al aan dat zo'n antwoordpatroon in combinatie met weinig zoekgedrag wijst op een reïtivistische of calculerende reactie. Uitgaand van de veronderstelling dat de meeste niet-werkende werkzoekenden zich niet inlaten met misbruik van de sociale zekerheid of andere informele strategieën, kiezen we ervoor deze subgroep te omschrijven als de 'reïtisten'. Het gaat om 12% van de totale groep werklozen.

Tabel 10.3 geeft een overzicht van de achtergrondkenmerken van de vier gevonden subgroepen. Bij deze analyses zijn alleen de werklozen betrokken die met een kans van ten minste 75% bij een van de vier subgroepen zijn ingedeeld.⁴

Uit tabel 10.3 blijkt dat zich onder de werkgeoriënteerden naar verhouding veel mannen en 35-44-jarigen bevinden. Tevens bestaat deze categorie voor ruim driekwart uit laagopgeleiden, heeft ruim de helft van de betrokkenen een niet-westerse herkomst, en is bijna twee derde ten minste drie jaar werkloos.

Zowel bij de maatschappelijk betrokkenen als de alternatieve zingevers hebben vrouwen en autochtonen de overhand. Er zijn echter ook verschillen tussen deze twee subgroepen: de eerste categorie is jonger, hoger opgeleid en vaker sollicitatieplichtig, terwijl bij de laatste groep vooral het grote aandeel kortdurend werklozen opvalt.

Tabel 10.3

Achtergrondkenmerken van de vier typen niet-werkende werkzoekenden (in gewogen procenten)

	klasse 1: werkgeoriënteerden	klasse 2: maatschappelijk betrokkenen	klasse 3: alternatieve zingevers	klasse 4: reïtisten	totaal
geslacht	***	*	**	n.s.	
man	69	26	19	45	46
vrouw	31	74	81	55	54
leeftijd	***	***	**	n.s.	
18-24 jaar	1	0	3	8	2
25-34 jaar	4	39	3	22	14
35-44 jaar	54	15	8	29	33
45-54 jaar	21	26	62	35	32
55-64 jaar	20	20	25	6	20

Tabel 10.3 (vervolg)

	klasse 1: werkgeïntereerden	klasse 2: maatschappelijk betrokkenen	klasse 3: alternatieve zingeverers	klasse 4: retraitsisten	totaal
type huishouden	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.	
alleenstaand	44	21	26	49	35
eenoudergezin	9	8	9	25	10
paar zonder kinderen	24	29	15	0	22
paar met kinderen	23	42	49	26	34
opleidingsniveau	**	***	n.s.	n.s.	
basisonderwijs, vmbo	77	21	69	78	61
havo, vwo, mbo	14	60	19	22	28
hbo, wo	9	19	12	0	12
etnische herkomst	***	***	**	n.s.	
autochtoon	29	81	88	56	56
westerse allochtoon	15	12	0	0	10
niet-westerse allochtoon	56	6	12	44	34
sollicitatieplicht	n.s.	**	n.s.	**	
nee	24	11	37	55	25
ja	76	89	63	45	75
duur werkloosheid ^a	***	n.s.	**	n.s.	
minder dan 1 jaar	6	54	75	0	33
1 à 2 jaar	30	27	3	18	23
3 à 4 jaar	39	12	13	32	26
5 jaar of langer	25	7	9	51	17

a De werkloosheidsduur is alleen bekend voor de werklozen die zichzelf ook als zodanig typeren.

n.s. = niet significant

* significant verschil met de drie overige subgroepen tezamen ($p < 0,10$)

** significant verschil met de drie overige subgroepen tezamen ($p < 0,05$)

*** significant verschil met de drie overige subgroepen tezamen ($p < 0,01$)

Bron: SCP (LWW'07)

In termen van sociale samenhang zijn het de retraitsisten die de meeste zorgen baren. Er zijn echter geen aanwijzingen dat hun negatieve houding tegenover werk en andere vormen van maatschappelijke participatie samenhangt met bepaalde achtergrondkenmerken. Alleen wat betreft de sollicitatieplicht wijken zij van de drie andere groepen af: ruim de helft van de retraitsisten heeft geen sollicitatieplicht, terwijl dat geldt voor minder dan een kwart van de overige niet-werkende werkzoekenden. Overigens dienen deze bevindingen met enige terughoudendheid te worden geïnterpreteerd, aangezien het om een kleine groep gaat.

10.6 Een vergelijking met de werkenden

Voor de werkenden in het LWW is, zoals gezegd, eveneens een typologie geconstrueerd. Het doel hiervan was na te gaan of er onder de werkenden vergelijkbare typen zijn te onderscheiden als onder de werklozen. Bij de analyse zijn dezelfde kenmerken betrokken, met uitzondering van het zoekgedrag.

Zoals tabel 10.4 weergeeft, zijn er onder de werkenden drie subgroepen te onderscheiden. De grootste daarvan, die bijna twee derde van de totale groep beslaat, ziet voornamelijk de voordelen van betaalde arbeid en neemt in meerderheid deel aan diverse vormen van maatschappelijke participatie. Ook het tweede type werkenden toont zich maatschappelijk betrokken. Binnen deze categorie vinden de meesten de voordelen van betaald werk echter niet opwegen tegen de nadelen ervan. Wat betreft het verrichten van vrijwilligerswerk, het lidmaatschap van verenigingen en de interesse in politieke onderwerpen zijn er in beide gevallen duidelijke gelijkenissen met de maatschappelijk betrokkenen en de alternatieve zingevers onder de niet-werkende werkzoekenden. De opvattingen over betaalde arbeid stemmen echter met geen van beide groepen werklozen overeen. De conclusie is dan ook dat er geen sprake is van overeenkomstige typen.

Tabel 10.4

Typologie van werkenden (in gewogen procenten)

	klasse 1 (66%)	klasse 2 (16%)	klasse 3 (18%)
arbeidsethos (0=zwak, 1=sterk)	0	+	+
voordelen van werk groter dan nadelen (0=nee, 1=ja)	+++	---	+
verricht vrijwilligerswerk (0=nee, 1=ja)	++	++	---
lid van ten minste één vereniging (0=nee, 1=ja)	++	+++	---
interesse in politieke onderwerpen (0=geen, 1=matig of sterk)	+++	+++	+

* significant verschil met de drie overige subgroepen tezamen ($p < 0,10$)
** significant verschil met de drie overige subgroepen tezamen ($p < 0,05$)
*** significant verschil met de drie overige subgroepen tezamen ($p < 0,01$)

Bron: SCP (LWW'07)

De derde subgroep van werkenden lijkt op de werkgeoriënteerden onder de werklozen: een meerderheid heeft een sterk arbeidsethos en ziet vooral de voordelen van een betaalde baan, terwijl deelname aan activiteiten buiten de sfeer van betaalde arbeid weinig voorkomt. Nadere analyse leert dat ook de achtergrondkenmerken deels dezelfde zijn. Net als bij de werkgeoriënteerde werklozen, gaat het bij dit type werkenden relatief vaak om laagopgeleiden en niet-westerse allochtonen.

Een categorie met retraitsistische eigenschappen is niet aangetroffen onder de werkenden. Nu ligt dit enigszins in de aard der zaken: werkenden hebben zich immers per definitie niet teruggetrokken van de arbeidsmarkt. Toch had er zich ook onder hen een groep kunnen aftekenen met een zwak arbeidsethos, die de nadelen van betaald werk zwaarder vindt wegen dan de voordelen, en die niet of nauwelijks deelneemt aan het maatschappelijk leven. Dat dit niet het geval is, duidt erop dat retraitsisme een unieke eigenschap is van niet-werkenden.

10.7 Conclusie

In dit hoofdstuk stond de vraag centraal in hoeverre niet-werken samengaat met een verminderde betrokkenheid bij de samenleving. Negatieve opvattingen van werklozen over betaalde arbeid in combinatie met afwezigheid van andere uitingen van maatschappelijke betrokkenheid zouden duiden op het bestaan van een groep die werk niet als centrale culturele waarde erkent en die mogelijk zelfs geheel buiten de samenleving staat. Recente gegevens laten zien dat zich onder degenen die ten minste zes maanden als niet-werkende werkzoekende staan ingeschreven bij het CWI inderdaad een categorie bevindt die een zeer geringe betrokkenheid vertoont. Deze groep is benoemd als de retraitsisten ofwel teruggetrokkenen. Uit de analyses blijkt dat het om ongeveer 18.000 niet-werkende werkzoekenden gaat.

Een belangrijke vraag is uiteraard of en hoe deze retraitsisten (weer) kunnen worden geïntegreerd in de samenleving. Uit gegevens over de achtergrondkenmerken is gebleken dat zij relatief vaak geen sollicitatieplicht hebben. Het opleggen van een sollicitatieplicht zal vermoedelijk echter alleen invloed hebben op het zoekgedrag. Bij gelijkblijvende – negatieve – opvattingen over betaald werk, is er dan sprake van ritualisme: men zoekt voor de vorm naar een baan, maar hecht in feite geen belang aan werk. Voor zover er dan sprake is van terugkeer naar de arbeidsmarkt, is te verwachten dat het in veel gevallen gaat om een baan die voor de betrokkene weinig intrinsieke waarde heeft en vanwaar men gemakkelijk weer terugvalt in werkloosheid.

Een tweede mogelijkheid tot integratie is de retraitsisten te stimuleren tot andere vormen van participatie, zoals het verrichten van vrijwilligerswerk. Dit kan er op termijn toe bijdragen dat men daadwerkelijk het nut van werk, al dan niet betaald, gaat inzien. Het feit dat men niet uit eigen beweging aan dergelijke activiteiten deelneemt, wijst er echter op dat hierbij (financiële) prikkels zullen moeten worden ingezet.

Wellicht ligt de oplossing veeleer in het antwoord op de vraag waarom deze groep zo'n geringe betrokkenheid toont. Een mogelijke verklaring is gelegen in de omstandigheden waarin men zich bevindt. Zo blijkt uit de gegevens dat een kwart van de betrokkenen een alleenstaande ouder is. Het is aannemelijk dat hun zorgtaken er de oorzaak van zijn dat zij zich niet of nauwelijks oriënteren op betaalde arbeid of andere participatievormen. Voorkomen moet worden dat het retraitsisme van deze groep een definitief karakter krijgt. Bestaande maatregelen zijn veelal gericht op

het faciliteren van de combinatie van zorg en arbeid. Voor de retraitsistische alleenstaande ouders moet wellicht ook worden gekeken naar maatregelen die op de langere termijn, wanneer de zorgtaken zijn verminderd, de band met de arbeidsmarkt herstellen.

Over het algemeen zal het teruggetrokken gedrag echter vooral een gevolg zijn van de lange duur van de werkloosheid: de helft van de retraitsisten is al vijf jaar of langer werkloos. Preventie van langdurige werkloosheid lijkt dan ook de meest aangewezen manier om retraitsisme tegen te gaan.

Het bovenstaande kan de indruk wekken dat het in het algemeen slecht gesteld is met de integratie van de hedendaagse werklozen. Dit zou niet terecht zijn. Veruit de meesten die bij het CWI als niet-werkende werkzoekende staan ingeschreven, onderschrijven de gevestigde waarden ten aanzien van betaalde arbeid of geven op andere wijze invulling aan maatschappelijke participatie. Ongeacht of zij volgens de geconstrueerde typologie tot de werkgeoriënteerden, maatschappelijk betrokkenen of alternatieve zingeverers behoren, zijn ze dan ook te beschouwen als geïntegreerde leden van de samenleving.

Noten

- 1 De latente-klassenanalyse is uitgevoerd met behulp van het programma Winmira (Von Davier 2001; zie Vermunt 2004 voor een niet-technische toelichting).
- 2 Omdat bij de typologie van Engbersen alleen langdurig werklozen waren betrokken, hebben we dezelfde analyse tevens verricht voor personen met een werkloosheidsduur van twee jaar of langer. Dit levert vrijwel dezelfde resultaten op.
- 3 De gepresenteerde percentages zijn herwogen naar de populatie van niet-werkende werkzoekenden die ten minste drie maanden bij het CWI staan ingeschreven.
- 4 De indeling van personen in subgroepen gebeurt op basis van kansen. Niet alle werklozen hebben echter een antwoordpatroon dat zeer duidelijk bij een van de vier latente klassen behoort. Voor de analyse van de achtergrondkenmerken zijn alleen de werklozen geselecteerd die met een kans van ten minste 75% aan een bepaalde subgroep zijn toegewezen.

Literatuur

- Bakke, E.W. (1934). *The unemployed man. A social study*. New York: Dutton.
- Beer, P.T. de (1999). Wat is het nut van werken? In: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jg. 26, nr. 1, p. 25-27.
- Beer, P.T. de (2001). *Over werken in de postindustriële samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Creed, P.A. en S.R. Macintyre (2001). The relative effects of deprivation of the latent and manifest benefits of employment on the well-being of unemployed people. In: *Journal of Occupational Health Psychology*, jg. 6, nr. 4, p. 324-331.
- Creed, P.A. en T. Watson (2003). Age, gender, psychological well-being and the impact of losing the latent and manifest benefits of employment in unemployed people. In: *Australian Journal of Psychology*, jg. 55, nr. 2, p. 95-103.
- Davies, M. von (2001). Winmira 2001 manual. Windows software for discrete mixture distribution models like the (mixed) Rasch model, the latent class analysis, and the Hybrid model. (www.winmira.von-davies.de/wmira/index.html).
- Echtelt, P. van en S. Hoff (2008). *Wel of niet aan het werk. Achtergronden van het onbenut arbeidspotentieel onder werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Eisenberg, P. en P.F. Lazarsfeld (1938). The psychological effects of unemployment. In: *Psychological Bulletin*, jg. 35, nr. 6, p. 358-390.
- Engbersen, G. (1990). *Publieke bijstandsgeheimen. Het ontstaan van een onderklasse in Nederland*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.
- Engbersen, G., K. Schuyt, J. Timmer en F. van Waarden (1993). *Cultures of unemployment. A comparative look at long-term unemployment and urban poverty*. Boulder: Westview Press.
- Engbersen, G. (2006). *Sociale herovering en de emancipatie van de onderklasse*. Geraadpleegd in augustus 2008 via www.volkskrantblog.nl/bericht/31252.
- Hoff, S. en G. Jehoel-Gijsbers (1998). *Een bestaan zonder baan. Een vergelijkende studie onder werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden (1974-1995)*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hultman, B., S. Hermlin en J. Hörnquist (2006). Quality of life among unemployed and employed people in northern Sweden. Are there any differences? In: *Work*, jg. 26, nr. 1, p. 47-56.
- Jahoda, M., P.F. Lazarsfeld en H. Zeisel (1933). *Marienthal. The sociography of an unemployed community* (English translation, 1971). Chicago: Aldine.
- McKee-Ryan, F.M., Z. Song, C.R. Wanberg en A. J. Kinicki (2005). Psychological and physical well-being during unemployment. A meta-analytic study. In: *Journal of Applied Psychology*, jg. 90, nr. 1, p. 53-76.
- Merton, R.K. (1967). *Social theory and social structure*. New York: The Free Press.
- Swaan, A. de (1996). *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Vermunt, J.K. (2004). Toepassing van latente klassenanalyse in sociaalwetenschappelijk onderzoek. In: *Sociale Wetenschappen*, jg. 47, nr. 1, p. 2-14.
- Witte, H. de (1993). Gevolgen van langdurige werkloosheid voor het psychisch welzijn. Overzicht van de onderzoeksliteratuur. In: *Psychologica Belgica*, jg. 33, nr. 1, p. 1-35.

Over dubbele bindingen en verbinden en verheffen

11.1	Sociaal kapitaal en verbinden en verheffen	281
11.2	Op zoek naar dubbele bindingen	285
11.3	Sociale contacten in relatie met verbinden en verheffen	290
11.4	Conclusies	299
	Noten	301
	Literatuur	303

11 Over dubbele bindingen en verbinden en verheffen. Sociale contacten van minderheden en de relatie met sociale cohesie en sociaaleconomische positie¹

Jaco Dagevos en Mérove Gijsberts

Menging van bevolkingsgroepen is een populair streven, omdat het twee doelen zou kunnen dienen: verbinden en verheffen van de betreffende groepen (WRR 2006; Veldboer et al. 2007). Verbinden duidt op de mate waarin allochtonen zich verbonden voelen met Nederland, verheffen duidt op de stijging op de maatschappelijke ladder. De horizontale dimensie van menging verwijst naar het bij elkaar houden en erbij horen (verbinden), de verticale dimensie heeft betrekking op sociale mobiliteit: menging zou een bijdrage leveren aan de sociaaleconomische positieverwerving (verheffen). In dit hoofdstuk willen we bezien in welke relatie sociale contacten tussen allochtonen en autochtonen staan met verheffen en verbinden. Interessant is in dit verband het onderscheid in de binnen- en buitenroute (Veldboer et al. 2007). Wordt sociale mobiliteit bereikt door benutting van sociaal kapitaal binnen de eigen groep (binnenroute) of juist sociaal kapitaal buiten de eigen groep (buitenroute)? Daarnaast zijn er ook mengvormen mogelijk, zoals veel allochtoon en autochtoon sociaal kapitaal tegelijkertijd (contacten met zowel leden van de eigen groep als autochtonen), oftewel dubbele bindingen.

In de volgende paragrafen gaan we na welke vorm sociale contacten tussen allochtonen en autochtonen aannemen. Het gaat daarbij om contacten in de vrije tijd. Zijn 'dubbele bindingen' op een zinvolle wijze te onderscheiden, en welke verschillen zijn waarneembaar tussen en binnen allochtone groepen? Daarnaast onderzoeken we de samenhang tussen de aard van de contacten van allochtonen en autochtonen, en verbinden (cohesie) en verheffen (sociaaleconomische stijging).

11.1 Sociaal kapitaal en verbinden en verheffen

De belangstelling voor vraagstukken over kenmerken van het sociaal kapitaal² van etnische minderheden is waarschijnlijk nog nooit zo groot geweest. Dat is deels te verklaren door de veranderingen in de politieke en maatschappelijke discussie. In die discussie is in de afgelopen jaren steeds meer de nadruk komen te liggen op assimilatie. Ging het multiculturalisme uit van gelijkwaardigheid van culturen, die naast elkaar konden bestaan, thans wordt meer benadrukt dat allochtone groepen zich moeten aanpassen aan de hoofdstroom van de dominante cultuur. Het wordt als onwenselijk gezien dat allochtone groepen blijven voortbestaan als apart te onderscheiden groepen met weinig contacten met autochtonen. De aanslagen van 11 sep-

tember, de moord op Van Gogh en de groeiende onvrede over het verloop van de integratie van allochtone groepen hebben deze perspectiefwisseling sterk beïnvloed. Aan de verschuiving van multiculturalisme naar assimilatie ligt de gedachte ten grondslag dat de aanwezigheid en immigratie van etnische minderheden een gevaar oplevert voor de sociale cohesie van een land. Etnische en culturele diversiteit zouden het risico in zich dragen dat belangrijke basiswaarden van de Nederlandse samenleving onder druk komen te staan en dat leden van allochtone groepen zich niet als onderdeel van de Nederlandse samenleving beschouwen. Het beleid reageert hierop door te investeren in het sociaal kapitaal van allochtonen en autochtonen, teneinde het schrikbeeld van een gefragmenteerde samenleving tegen te gaan. In Nederland krijgt dit onder andere gestalte in investeringen in interetnische contacten, die etnische en sociaaleconomische scheidingslijnen moeten overbruggen. Deze thematiek neemt in het kabinetsbeleid een belangrijke plaats in (de *Integratienota 2007-2011* heeft de in dit verband veelzeggende ondertitel: *Zorg dat je erbij hoort!* VROM/WWI 2007). Op lokaal niveau zien we dit terug in een stortvloed aan projecten die erop zijn gericht interetnische contacten te bevorderen (vgl. Gijsberts en Dagevos 2007a).

Het trachten te bevorderen van de sociale cohesie door middel van interetnische contacten is overigens geen uniek Nederlands verschijnsel. In het Verenigd Koninkrijk zien we vergelijkbare ontwikkelingen; het idee van multiculturalisme is er langzamerhand verlaten en heeft plaats gemaakt voor beleidsinspanningen die veeleer gericht zijn op assimilatie (vgl. Cheong et al. 2007). *Social capital building* zou daar moeten bijdragen aan het bijeenbrengen van verschillende bevolkingsgroepen en aan een cohesieve samenleving. Net als in Nederland wordt er veel verwacht van overbruggend sociaal kapitaal, dat etnische scheidingslijnen doorbreekt. Daarmee is het idee dat de netwerken vanuit de groepen zelf een positieve uitwerking zouden kunnen hebben op sociale cohesie, naar de achtergrond verdwenen. In Nederland durven weinigen meer te wijzen op de mogelijke voordelen van een sterke oriëntatie van allochtonen op de eigen contacten en cultuur. Dit is in Nederland jarenlang anders geweest, toen – zeker niet alleen in linkse kringen – ‘integreren met behoud van eigen cultuur’ de grondslag vormde van de visie op de integratie van allochtone groepen en het integratiebeleid (Rijkschroeff et al. 2003). Verbindend sociaal kapitaal van minderheden (contact binnen de eigen groep) wordt tegenwoordig echter met argusogen gezien. Het wordt niet zelden gelijkgesteld met niet-integreren. Het zich sterk oriënteren op contacten binnen de eigen groep zou erop wijzen dat men zich afkeert van de Nederlandse samenleving, met haar nadruk op moderne waarden betreffende de rol van de vrouw en religie. De sociale en culturele kloof tussen verschillende bevolkingsgroepen moet worden gedicht, zo stellen velen. Menging van autochtonen en allochtonen zou volgens het beleid hieraan een bijdrage leveren.

Sociale contacten en sociaaleconomische positie

Behalve met betrekking tot het verbinden, zou sociaal kapitaal ook dienstbaar zijn bij het verheffen. Zeker wanneer het gaat om etnische minderheden, zijn veel onderzoekers van mening dat de ontwikkeling van overbruggend kapitaal, i.c. contacten met autochtonen, meer profijt oplevert op de arbeidsmarkt dan verbindend sociaal kapitaal (Lancee 2008; Heath en Yu 2005; Veenman 2003; Uunk 2002). Veel minderheidsgroepen beschikken over relatief weinig hulpbronnen die hen hogerop zouden kunnen helpen. Het volgen van de buitenroute zou de kans op een succesvolle arbeidsloopbaan bevorderen, doordat men in contact komt met personen buiten de eigen gemeenschap, die over meer waardevolle hulpbronnen beschikken (vgl. Granovetter 1973). De nadelige effecten van gerichtheid op de eigen etnische-herkomstgroep wordt door Reitz en Sklar (1997), die een overzicht geven van de literatuur over assimilatie, de *classic hypothesis* genoemd: de interne gerichtheid van etnische groepen gaat gepaard met hoge kosten, vanwege de geringere kansen op aantrekkelijke en goedbetaalde banen. *Ethnic attachment* leidt ertoe dat groepen zich blijven onderscheiden, waardoor ze vatbaar worden voor discriminatie. Het losstaan van de hoofdstroom zou ook negatieve gevolgen hebben voor het verwerven van informatie over werkgelegenheid. Gebrek aan contacten en het vatbaarder zijn voor discriminatie maakt dat interne gerichtheid overwegend negatief uitpakt voor migrantengroepen, zo stelt deze hypothese.³

Benadrukt de *ethnic attachment*-these de nadelige effecten van verbindend sociaal kapitaal van minderheden, de *ethnic enclave*-these vraagt juist aandacht voor de positieve effecten van verbindend sociaal kapitaal (Wilson en Portes 1980). Dat zou met name voor etnisch ondernemerschap gunstige voorwaarden scheppen. Kern is dat door de hechte groepsbanden er een enclave op de arbeidsmarkt ontstaat, een afgeschermd segment dat zich geheel op de eigen etnische groep richt (*enclave labour market*). Voor werknemers betekent dit dat er geen belemmeringen zijn vanwege taal- en cultuurverschillen en dat ze goede lonen kunnen verdienen. Studies naar Aziatisch ondernemerschap (bv. Light 1972) wijzen op het belang van onderling vertrouwen en etnische relaties voor het opzetten van kredietvoorzieningen, waardoor ontwikkeling van ondernemerschap mogelijk werd toen reguliere kredietvoorzieningen beperkt toegankelijk waren. Verder valt nog op onderzoek te wijzen dat de positieve effecten van transnationale verbanden blootlegt (these van *ethnic transnationalism*). Chinezen in de Verenigde Staten, bijvoorbeeld, gebruiken hun sociale relaties om internationale investeringen en handel bevorderen. (Het onderscheid in de thesen is ontleend aan Li 2004.) Deze thesen sluiten tot op zekere hoogte aan bij de notie van *segmented assimilation* (Portes en Zhou 1993), die het samengaan van hechte groepsbanden en een gunstige sociaaleconomische positieverwerving als een mogelijk integratietraject beschouwt.

Dubbele bindingen

Alles bijeengenomen benadrukken beleidsmakers en onderzoekers dat met name overbruggend sociaal kapitaal van belang is voor cohesie en voor sociaaleconomische mobiliteit. Of deze veronderstelling empirische grond heeft voor allochtone groepen in Nederland, is onderwerp van dit hoofdstuk. Zoals hierboven al opgemerkt, willen we hierbij expliciet de mogelijkheid openhouden dat verbindend en overbruggend kapitaal naast elkaar bestaan. Of anders gezegd: sociaal kapitaal is geen nulsomspel. Als allochtonen veel met autochtonen omgaan, hoeft dit niet te betekenen dat ze weinig contacten onderhouden met leden van de eigen groep. In veel SCP-onderzoek van de afgelopen jaren is echter wel van zo'n unidimensionele benadering uitgegaan (Dagevos 2002; Dagevos et al. 2005; Dagevos et al. 2007a; Vervoort en Dagevos 2008; Gijsberts en Dagevos 2007b). De beschikbare gegevens gaven alleen informatie over de vraag of allochtonen meer met leden van de eigen groep of meer met autochtonen contacten onderhielden. Het in 2006 uitgevoerde SIM-onderzoek biedt de mogelijkheid om na te gaan in hoeverre bij de grootste allochtone groepen dubbele bindingen (met zowel allochtonen als autochtonen) voorkomen. Hierbij sluiten we aan op recent uitgevoerd onderzoek onder Turken en Marokkanen in Vlaanderen (Van Craen et al. 2007), dat laat zien dat verbindend en overbruggend vaak samen opgaan: wie veel contacten heeft met vrienden en burens uit de eigen groep, heeft dit ook met autochtone vrienden en burens.

De notie dat dubbele oriëntaties van belang zijn, leeft al langer in sociaalpsychologisch onderzoek naar acculturatiestrategieën,⁴ waarbij met name wordt gekeken naar de mate waarin er bij migrantengroepen sprake is van cultuurbehoud en -aanpassing (Berry en Sam 1997). Onderzoek laat zien dat zowel het behoud van de eigen cultuur als aanpassing aan de cultuur van de ontvangende samenleving voor veel migranten een realiteit is (Phalet et al. 1999). Deze strategie wordt 'integratie' genoemd, ter onderscheiding van onder andere 'assimilatie', die zich kenmerkt door aanpassing aan de cultuur van de ontvangende samenleving zonder behoud van de eigen cultuur (schema 11.1).

Schema 11.1

Acculturatiestrategieën

		behoud eigen identiteit	
		ja	nee
relaties aangaan met ontvangende samenleving	ja	integratie	assimilatie
	nee	separatie	marginalisering

Bron: Berry en Sam (1997)

Veel onderzoek wijst op de positieve effecten van deze wijze van integreren. Andriessen (2006) bijvoorbeeld laat zien dat de integratiestrategie gunstig uitwerkt op de prestaties van allochtone scholieren in Nederland. Acculturatieonderzoek onder-

scheidt daarnaast ‘separatie’ (behoud van de eigen cultuur, geen aanpassing) en ‘marginalisatie’ (geen cultuurbehoud, geen aanpassing).

Ook in sociaalpsychologisch onderzoek naar etnische identificatie is er nadrukkelijk aandacht voor het mogelijk bidimensionele karakter. Verkuyten (1999) onderscheidt bijvoorbeeld de mogelijkheid van een sterke mate van identificatie met zowel de eigen etnische-herkomstgroep als de meerderheidsgroep. Hij noemt dit de integratieve wijze van identificatie. Ook hier wijzen verschillende onderzoeken op de positieve effecten van een dubbele identiteit voor de individuele migrant.

Hieronder gaan we na in hoeverre het bidimensionele idee ook empirisch vastgesteld kan worden, als het gaat om sociale contacten van allochtonen met autochtonen. Daarnaast is het de vraag of sociale netwerken inderdaad van belang zijn voor verbinden en verheffen. Dit lijkt ons, zeker op dit moment, een belangrijke kwestie. Binnen onderzoek en beleid heeft de aandacht voor sociaal kapitaal een grote vlucht genomen. Mede onder invloed van Putnam is er misschien zelfs wel sprake van een ware hype. In het Nederlandse beleid neemt het stimuleren van interetnische contacten een belangrijke plaats in. Kritische besprekingen (o.a. Li 2004; Cheong et al. 2007) waarschuwen voor al te hoge verwachtingen ten aanzien van sociaal kapitaal. ‘There is a danger of overtaxing the concept’, zo stelt Li (2004). Veel onderzoek laat zien dat de werking van sociaal kapitaal altijd moet worden gezien in relatie tot andere hulpbronnen, zoals werk en opleidingsniveau. Ook is lang niet altijd de in de literatuur veronderstelde positieve, bijna heilzame werking van sociaal kapitaal aanwezig. De ‘social capital cure’, zoals Cheong et al. (2007) het noemen, negeert de werking van bijvoorbeeld discriminatie en andere factoren. Of interetnische contacten de panacee zijn voor veel van de huidige maatschappelijke vraagstukken, moet dan ook nader worden gezien.

De empirische analyses van dit hoofdstuk zijn gebaseerd op gegevens uit de Survey integratie minderheden (SIM’06). Voor deze survey is een landelijk representatieve personensteekproef getrokken onder Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen. Per allochtone groep zijn circa 1000 personen van 15 jaar of ouder geïnterviewd.⁵

11.2 Op zoek naar dubbele bindingen

In het SIM-onderzoek is op verschillende manieren informatie verzameld over de mate waarin allochtonen contacten onderhouden met autochtonen en met leden van de eigen groep. Bekend is of, en in welke mate, allochtonen autochtonen op bezoek krijgen, de frequentie waarin zij in de vrije tijd omgaan met autochtonen en of zij naar eigen inschatting in de vrije tijd meer omgaan met autochtonen of met leden van de eigen herkomstgroep. Tevens is informatie verzameld over hoe vaak men contacten onderhoudt met autochtone vrienden en kennissen, en hoe vaak met autochtone burens en buurtgenoten. Diezelfde informatie is bekend voor vrienden en kennissen, en voor burens en buurtgenoten die afkomstig zijn uit het herkomstland.

Deze variabelen zijn opgenomen in een factoranalyse (zie tabel 11.1). Na varimaxrotatie vinden we twee factoren, die zich inhoudelijk goed laten interpreteren. De eerste factor drukt de mate uit waarin contacten met autochtonen worden onderhouden, de tweede de mate van contact met leden van de eigen groep. Via de uitkomsten van deze factoranalyse zijn vier groepen geconstrueerd; de waarde nul op beide factoren is de grenswaarde.⁶

Tabel 11.1

Uitkomsten factoranalyse (factorladingen > 0,30)

	1	2
gaat u in uw vrije tijd vaak, soms of nooit om met autochtone Nederlanders?	-0,87	
komen er vaak, soms of nooit autochtone Nederlandse vrienden of buren bij u op bezoek?	-0,80	
heeft u in uw vrije tijd meer contact met autochtone Nederlanders of meer met <land van herkomst>?	0,74	-0,42
hoe vaak heeft u contact met autochtone vrienden of kennissen?	0,72	
hoe vaak heeft u contact met autochtone buren of buurtgenoten?	0,56	0,48
hoe vaak heeft u contact met <land van herkomst> buren of buurtgenoten?		0,80
hoe vaak heeft u contact met <land van herkomst> vrienden of kennissen?		0,79

Bron: SCP (SIM'06)

Personen met dubbele bindingen zijn dus personen die veel contacten met zowel autochtonen en als leden van de eigen groep onderhouden. Daarnaast onderscheiden we de categorieën: ‘veel contacten met autochtonen, weinig contacten met leden van de eigen groep’, ‘weinig contacten met autochtonen, veel contacten met leden van de eigen groep’ en ‘weinig contacten met autochtonen, weinig contacten met leden van de eigen groep’. We zien in deze indeling een zekere overeenkomst met de indeling in verschillende acculturatiestrategieën. Vanwege de gerichtheid op zowel autochtonen als leden van de eigen groep, zou men aan het contacttype ‘dubbele bindingen’ de term ‘integratie’ kunnen verbinden. De andere contacttypen zouden respectievelijk assimilatie, separatie en marginalisering genoemd kunnen worden.

De contacttypen zijn gebaseerd op informele contacten in de vrije tijd. Contacten op het werk of op school blijven buiten beschouwing. Gemeten is de frequentie van de contacten; over de kwaliteit van de contacten is geen informatie verzameld.

Een aanzienlijk deel van de allochtonen blijkt dubbele bindingen te onderhouden (tabel 11.2). Bijna een derde van de Marokkanen geeft aan vaak sociale contacten te hebben met zowel autochtonen als leden van de eigen groep. Ook bij de Turken en Surinamers zien we een aanzienlijke groep waarbij veelvuldige contacten met leden van de eigen groep samen opgaan met autochtone vrijetijdscontacten. Kijken we naar de andere contacttypen, dan blijken de hier onderzochte allochtone groepen nogal van elkaar te verschillen. Surinamers en Antillianen onderscheiden zich door-

dat bij velen de sociale contacten met autochtonen domineren en zij weinig met leden van de eigen herkomstgroep omgaan. Dit contacttype (assimilatie) zien we weinig bij de Marokkanen en nog minder bij de Turken. Veel Turken kenmerken zich doordat ze frequent contact met leden van de herkomstgroep combineren met weinig contact met autochtonen. Dit beeld komt overeen met eerder onderzoek waaruit het tamelijk gesloten karakter van de Turkse groep naar voren kwam (bv. Gijsberts en Dagevos 2005). Dit contacttype zien we ook in enige mate terug bij de Marokkanen, maar duidelijk minder sterk dan bij de Turken. Slechts weinig Surinamers en Antillianen combineren een sterke gerichtheid op de eigen herkomstgroep met geringe contacten met autochtonen. Tot slot is er een aanzienlijke categorie die noch met autochtonen noch met leden van de eigen groep veel contacten onderhoudt. Opvallend is dat dit bij de Surinamers het vaakst voorkomt.

Tabel 11.2

Mate van sociale contacten van allochtonen met leden van de herkomstgroep en met autochtonen, in vier contacttypen, 2006 (in procenten)

	veel contact autochtonen, veel contact herkomstgroep	veel contact autochtonen, weinig contact herkomstgroep	weinig contact autochtonen, veel contact herkomstgroep	weinig contact autochtonen, weinig contact herkomstgroep
Turken	27	10	44	19
Marokkanen	31	18	29	22
Surinamers	26	36	12	26
Antillianen	21	42	15	22

Bron: SCP (SIM'06) gewogen gegevens

Niet alleen tussen, maar ook binnen groepen bestaan aanzienlijke verschillen in contacttypen. Bij Turken en Marokkanen bijvoorbeeld zien we dat jongeren en leden van de tweede generatie vaak contacten met zowel leden van de eigen groep als met autochtonen onderhouden. Zij hebben vaker dan de eerste generatie en de 45-plussers dubbele bindingen. Ook bij de Surinaamse en Antilliaanse jongeren komt dit contacttype vrij vaak voor, maar een grote categorie van hen heeft overwegend contacten met autochtonen, iets wat we bij de Turkse en Marokkaanse jongeren veel minder zien. De Antilliaanse tweede generatie onderscheidt zich in het bijzonder door het hoge aandeel dat vooral met autochtonen omgaat en weinig contacten onderhoudt met andere Antillianen. Assimilatie is bij hen het dominante contactentype, wat in eerder onderzoek ook al is vastgesteld (bv. Gijsberts en Dagevos 2005).

Turkse mannen hebben wat vaker dan de vrouwen contact met zowel leden van de eigen herkomstgroep als autochtonen, maar erg groot zijn de verschillen niet. Hetzelfde is het geval bij de Marokkanen en Antillianen. Bij de Surinamers valt het grote aandeel vrouwen op dat geen autochtone en geen Surinaamse contacten onderhoudt (zie tabel 11.3a en tabel 11.3b)

Tabel 11.3a

Contacttypen bij Turken en Marokkanen, naar enkele achtergrondkenmerken, 2006 (in procenten)

	dubbele bindingen	veel contact autochtonen, weinig contact herkomstgroep	weinig contact autochtonen, veel contact herkomstgroep	weinig contact autochtonen, weinig contact herkomstgroep
Turken				
mannen	31	10	42	17
vrouwen	23	10	46	22
15-24 jaar	44	11	32	13
25-44 jaar	22	12	46	21
≥ 45 jaar	21	6	51	22
2 ^e generatie	41	16	30	13
tussengeneratie	24	9	46	22
huwelijksmigranten	15	4	56	25
1 ^e generatie > 1980	19	10	47	24
1 ^e generatie ≤ 1980	16	6	60	19
Marokkanen				
mannen	30	18	31	21
Vrouwen	32	18	26	23
15-24 jaar	46	22	20	12
25-44 jaar	29	19	27	25
≥ 45 jaar.	18	12	41	29
2 ^e generatie	44	25	19	12
tussengeneratie	33	20	26	21
huwelijksmigranten	16	18	36	29
1 ^e generatie > 1980	22	11	33	34
1 ^e generatie ≤ 1980	20	10	43	27

Bron: SCP (SIM'06) gewogen gegevens

Turkse en Marokkaanse ouderen (≥ 45 jaar) verkeren vaak in eigen kring; weinigen van hen onderhouden contact met autochtonen. Ditzelfde zien we bij de eerste generatie die vóór 1980 naar Nederland is gekomen, een met de ouderen overlappende categorie. Het gaat hier om de eerste generatie gastarbeiders; velen zijn na de economische herstructurering in de jaren zeventig en tachtig werkloos geraakt en hebben daarna niet of nauwelijks meer gewerkt. Mede daardoor zijn hun contacten met autochtonen verder afgenomen (vgl. Van Eekert en Gelderloos 1990). Surinaamse en Antilliaanse ouderen laten een duidelijk ander beeld zien. Met name onder de Antilliaanse ouderen en de vroege eerste generatie Antillianen (vóór 1980 naar Nederland) is het aandeel groot dat vooral autochtone contacten onderhoudt en weinig met leden van de eigen groep omgaat. Deze categorie Antillianen was voor een belangrijk deel afkomstig uit de hogere sociaaleconomische klassen en velen kwamen naar Nederland om te studeren (Van Hulst 1994). Degenen die in Nederland zijn gebleven,

hebben doorgaans een goede sociaaleconomische positie bereikt (Dagevos 1998). In hun contacten zijn ze sterk op autochtonen georiënteerd. Een belangrijk deel van de huidige tweede generatie Antillianen is opgegroeid in gezinnen van de vroege generatie Antilliaanse studiemigranten.

Tabel 11.3b

Contacttypen bij Surinamers en Antillianen, naar enkele achtergrondkenmerken, 2006
(in procenten)

	dubbele bindingen	veel contact autochtonen, weinig contact herkomstgroep	weinig contact autochtonen, veel contact herkomstgroep	weinig contact autochtonen, weinig contact herkomstgroep
Surinamers				
mannen	28	39	13	19
Vrouwen	23	34	11	31
15-24 jaar	37	37	12	13
25-44 jaar	24	37	11	28
≥ 45 jaar	20	36	14	30
2 ^e generatie	34	39	13	14
tussengeneratie	20	42	9	29
huwelijksmigranten	-	-	-	-
1 ^e generatie > 1980	23	29	10	39
1 ^e generatie ≤ 1980	20	30	17	33
Antillianen				
mannen	22	45	12	21
Vrouwen	20	40	17	23
15-24 jaar	34	36	17	13
25-44 jaar	18	45	15	23
≥ 45 jaar	14	45	11	30
2 ^e generatie	18	62	8	12
tussengeneratie	30	40	13	17
huwelijksmigranten	-	-	-	-
1 ^e generatie > 1980	20	28	20	32
1 ^e generatie ≤ 1980	19	51	10	21

- = te weinig waarnemingen.

Bron: SCP (SIM'06) gewogen gegevens

Hoewel minder dan bij de Antillianen, onderhoudt een aanzienlijk deel van de Surinaamse ouderen en de vroege eerste generatie overwegend contacten met autochtonen en weinig contacten met Surinamers. De achtergrond hiervan komt overeen met die bij de Antillianen. De vroege generatie Surinamers was afkomstig uit de hogere sociale lagen van het land, die sterk op Nederland was georiënteerd, en kwam naar Nederland om te studeren en sociaal te stijgen. Net als bij de Antillianen, had de

migratie van Surinamers in de jaren zestig een elitekarakter (Reubsaet et al. 1982). Later kreeg de Surinaamse migratie een meer gemengd karakter, toen in de periode vóór de onafhankelijkheid en voor in de jaren vóór 1980 (instellen visumplicht) brede lagen van de Surinaamse bevolking naar Nederland kwamen.

Verder kenmerken personen in de leeftijd van 45 jaar en ouder zich door het betrekkelijk grote aandeel dat noch met autochtonen noch leden van de eigen groep contacten onderhoudt. Dit betreft circa eenderde van de Marokkanen, Surinamers en Antillianen. Bij Turkse 'ouderen' zien we dit minder: dit is mogelijk een gunstig gevolg van de betrekkelijke sterke groeps- en familiebanden onder de Turken. Turkse ouderen onderhouden vaak contact met leden van de eigen herkomstgroep, maar weinig met autochtonen. Zij zijn ingebed in relaties van de eigen herkomstgroep.

Dat laatste zien we ook bij de Turkse huwelijksmigranten, die wel veel contacten onderhouden met andere Turken, maar weinig met autochtone Nederlanders omgaan. Dit geldt ook voor Marokkaanse huwelijksmigranten, maar dit contacttype komt toch duidelijk minder vaak voor dan bij de Turkse huwelijksmigranten.

11.3 Sociale contacten in relatie met verbinden en verheffen

In hoeverre verschillen de onderscheiden contacttypen in de mate waarin zij verbinden en verheffen? Aan de literatuur, die hierboven kort is besproken, zijn hierover uiteenlopende gedachten te ontleen. De klassieke these, ontleend aan assimilatietheorieën, stelt dat vooral contacten met leden van de ontvangende samenleving profijtelijk zullen zijn: contacten met autochtonen leveren hulpbronnen op die binnen de eigen groep niet of in geringe mate beschikbaar zijn. Daarnaast wordt door de contacten de allochtone groep minder als een zich onderscheidende groep beschouwd, waardoor ze minder vatbaar is voor discriminatie. We noemen dit de *klassieke assimilatiethese*.

Onderzoek naar acculturatie- en identificatieprocessen legt veel meer het primaat bij een combinatie van het behoud van de eigen cultuur en aanpassing aan de cultuur van het herkomstland. Dit zou de meest profijtelijke strategie zijn voor de integratie. Als we deze bevindingen vertalen naar onze contacttypen, zou dit betekenen dat dubbele bindingen een belangrijke bijdrage leveren aan de integratie van allochtone groepen (*these van de dubbele bindingen*).

In de huidige politieke en maatschappelijke discussie wordt met argusogen gekeken naar allochtonen die zich overwegend op de eigen groep oriënteren. Het zich afsluiten van de hoofdstroom van de Nederlandse samenleving zou negatieve consequenties hebben voor de integratie. Niettemin zijn er studies die juist het belang van sterke groepsbanden benadrukken. Dit zou met name tot uitdrukking komen in de keuze voor het zelfstandig ondernemerschap en het succes ervan. We noemen dit de *these van het etnisch kapitaal*. Deze these benadrukt dus de mogelijke opbrengsten van het volgen van wat we eerder de binnenroute hebben genoemd.

In feite gaat het bij deze drie thesen om de vraag in hoeverre de onderscheiden netwerken hulpbronnen omvatten die hun tot steun kunnen zijn, bijvoorbeeld in de vorm van informatie, en welke ‘stille codes’ (de term is van Veldboer et al. 2007) in dergelijke netwerken worden aangeleerd. Vormen de onderscheiden contacttypen een hulpmiddel of een barrière? Of is de rol van sociaal kapitaal erg overdreven? De aandacht voor sociale contacten en de – heilzame – werking die eraan wordt toegeschreven, wordt door sommige wetenschappers kritisch gezien. Aan de werking van sociale contacten wordt veel te veel opgehangen, zo is hun stelling (bv. Cheong et al. 2007; Li 2004). We noemen dit de *overtaxing the concept-these*.

Het empirische onderzoek moet duidelijk maken welke these de meeste zeggingskracht heeft. Zoals gezegd, onderscheiden we sociaaleconomische indicatoren (‘verheffen’) en sociaal-culturele indicatoren (‘verbinden’). Bij de sociaaleconomische indicatoren wordt de samenhang onderzocht tussen de contacttypen en de kans op werk (nettoparticipatie), werkloosheid, zelfstandig ondernemerschap en het beroepsniveau van werkenden.

Indicatoren die iets zeggen over verbinden, moeten tot uitdrukking brengen dat personen het gevoel hebben dat ze erbij horen, dat ze onderdeel uitmaken van de Nederlandse samenleving. De keuze voor dergelijke indicatoren is nog niet zo gemakkelijk en voor discussie vatbaar. Niettemin is een keuze gemaakt. Of contacttypen samenhangen met een sterkere oriëntatie op Nederland en Nederlanders, meten we af aan de mate van identificatie als lid van de eigen herkomstgroep of als Nederlander, het zich thuis voelen in Nederland, de mate van ervaren acceptatie en de gevoelens die men heeft ten aanzien van autochtone Nederlanders.

Aan de keuze voor deze indicatoren is geen impliciete of expliciete norm verbonden. Het is dus niet zo dat wij van mening zijn dat allochtonen zich Nederlander moeten voelen of Nederlanders hogelijk moeten waarderen. Of een sterke oriëntatie op Nederland en Nederlanders gewenst is, is ons inziens vooral een empirische kwestie, in het bijzonder in relatie tot de kansen op een goede onderwijs- en arbeidsmarktpositie. Dit is ook precies het argument om de verschillende contactenpatronen van allochtonen te onderzoeken.

Een ander kritiekpunt zou kunnen zijn dat deze wijze van onderzoek allochtonen buiten de samenleving stelt, doordat alleen bij allochtonen wordt vastgesteld in hoeverre ze op Nederland en Nederlanders zijn georiënteerd. Schinkel (2008) neemt bijvoorbeeld dit standpunt in.⁷ Het denken over en onderzoeken van integratie in termen van normatieve en sociale afstand suggereert volgens hem dat de onderzochten buiten de samenleving staan; door deze suggestie zou de scheiding tussen de samenleving en de mensen die buiten de samenleving staan, alleen maar bestendigd worden. Het argument dat deze vorm van onderzoek etnische verschillen zou reproduceren, is moeilijk te weerleggen, maar hetzelfde geldt voor de onderbouwing van deze stelling; het zal niet gemakkelijk zijn om een van beide stellingen hard te maken.

Omdat we hier de beschikking hebben over gegevens die op één tijdstip zijn verzameld, kunnen we geen uitspraken doen over de causale richting van eventueel gevonden verbanden. Heeft bijvoorbeeld het onderhouden van contacten geleid tot een betaalde baan, of heeft het hebben van een betaalde baan geleid tot een bepaald contactenpatroon? Dit valt met de beschikbare gegevens niet vast te stellen. Daarvoor zijn panelgegevens nodig (zie voor een interessante toepassing hiervan Li Y 2005). In de hier uitgevoerde analyses gaat het uitsluitend om het vaststellen van samenhangen.

Per indicator presenteren we steeds voor de allochtone groepen tezamen en voor de groepen afzonderlijk de uitkomsten van de analyse naar de samenhang tussen contacttypen en de onderhavige indicator. Er is steeds gecontroleerd voor leeftijd, opleidingsniveau, generatie, beheersing van de Nederlandse taal en, in het model met alle groepen, allochtone groep (Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen). Indien er na controle voor deze variabelen significante verschillen zijn, mogen we met grotere zekerheid concluderen dat er sprake is van verschillen tussen allochtonen met uiteenlopende contactenpatronen. Daarbij moeten we wel een voorbehoud maken: andere, niet gemeten kenmerken kunnen nog steeds een rol spelen.

In de analyses vormen allochtonen met dubbele bindingen de referentiecategorie. Er zijn logistische- en lineairregressieanalyses uitgevoerd. In het geval van logistische regressieanalyses heeft de referentiecategorie de waarde 1. In de tabellen zijn de schattingen uitgedrukt in *odds ratios*; de referentiecategorie heeft de waarde 1. De geschatte coëfficiënten lopen van 0 tot 1 en vanaf 1; de *odds ratios* moeten steeds in vergelijking met de referentiecategorie worden beoordeeld. Bij lineairregressieanalyses heeft de referentiecategorie de waarde 0; de geschatte coëfficiënten kunnen elke positieve of negatieve waarde aannemen. In de tabellen zijn alleen de significante effecten weergegeven ($p < 0,05$, bij analyses van de afzonderlijke groepen ook weergave van effecten met $p < 0,10$).

Verheffen

Tabel 11.4 laat zien dat allochtonen die veel contact onderhouden met autochtonen en weinig contact met leden van de eigen herkomstgroep, vaker werk hebben dan allochtonen met dubbele bindingen, dus ook wanneer we rekening houden met verschillen tussen in de analyse opgenomen kenmerken. Er blijkt, anders gezegd, een positieve samenhang te bestaan tussen dit contacttype en de kans op werk, hier uitgedrukt als de nettoparticipatie.⁸ Dit is niet het geval bij de andere contacttypen. Allochtonen met dubbele bindingen onderscheiden zich in dit opzicht dus niet van allochtonen die weinig contacten met autochtonen combineren met veel contacten met leden van de eigen herkomstgroep en van allochtonen die sowieso weinig contacten hebben. In het licht van andere kenmerken (niet in de tabel) is de sterkte van de samenhang tussen het contacttype assimilatie en nettoparticipatie betrekkelijk beperkt. Afgaande op de *odds ratios* is de betekenis van leeftijd en opleidingsniveau aanzienlijk groter.

Kijken we naar de uitkomsten voor de afzonderlijke groepen, dan zien we dat de samenhang tussen assimilatie en werk alleen significant is bij de Turken en Antillianen. Bij de andere groepen maken de contacttypen geen verschil. Dit wijst erop dat voorzichtigheid is geboden bij het trekken van al te stellige conclusies over de betekenis van sociale netwerken voor het hebben van werk.

Tabel 11.4

Samenhang tussen contacttypen en nettoparticipatie,^a vier etnische-minderheidsgroepen van 15-64 jaar, 2006 (in odds ratios)

	totaal	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
dubbele bindingen (ref.)	1	1	1	1	1
veel contact autochtonen, weinig contact herkomstgroep	1,36	1,96			1,65
weinig contact autochtonen, veel contact herkomstgroep					
weinig contact autochtonen, weinig contact herkomstgroep					

Getoonde coëfficiënten zijn significant (< 0,05); cursief (< 0,10).

a Gecorrigeerd voor etnische groep, leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, generatie en beheersing Nederlandse taal.

Bron: SCP (SIM'06)

De uitkomsten met betrekking tot werkloosheid wijzen bij de analyse van de allochtone groepen tezamen op hetzelfde patroon (tabel 11.5). In vergelijking met de andere contacttypen, is er alleen bij allochtonen die overwegend met autochtonen contacten onderhouden sprake van een samenhang met werkloosheid.

Ook wanneer we rekening houden met de in de analyse opgenomen kenmerken, is de werkloosheid van allochtonen die overwegend met autochtonen contacten onderhouden lager dan die van allochtonen met andere contactenpatronen. Zij onderscheiden zich niet van elkaar. Voor de afzonderlijke groepen is echter geen van de verbanden tussen contacttype en werkloosheid significant. Dit nuanceert de betekenis van de gevonden samenhang in de totaalanalyse. Als het gaat om werkloosheid, maakt de aard van de sociale contacten betrekkelijk weinig verschil.

Tabel 11.5

Samenhang tussen contacttypen en werkloosheid,^a vier etnische-minderheidsgroepen van 15-64 jaar, 2006 (in odds ratios)

	totaal	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
dubbele bindingen (ref.)	1	1	1	1	1
veel contact autochtonen, weinig contact herkomstgroep	0,73				
weinig contact autochtonen, veel contact herkomstgroep					
weinig contact autochtonen, weinig contact herkomstgroep					

Getoonde coëfficiënten zijn significant (< 0,05); cursief (< 0,10).

a Gecorrigeerd voor etnische groep, leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, generatie en beheersing Nederlandse taal.

Bron: SCP (SIM'06)

Bij de analyse van werkenden zien we vergelijkbare uitkomsten. Er is gekeken naar werkenden met een middelbaar, hoger of wetenschappelijk beroepsniveau ten opzichte van werkenden met een elementair of lager beroepsniveau (tabel 11.6). Na controle voor de in de analyse opgenomen kenmerken zijn het uitsluitend de allochtonen die veel contacten met autochtonen combineren met weinig contacten met de herkomstgroep, die zich door hun hogere beroepsniveau onderscheiden van allochtonen met andere contacttypen. Het zijn verschillen die niet volledig kunnen worden toegeschreven aan verschillen in andere kenmerken die in de analyse zijn opgenomen. Tegelijkertijd zijn andere kenmerken belangrijker (niet in tabel); het verschil in beroepsniveau wordt in sterke mate voorspeld door leeftijd, beheersing van het Nederlands en opleidingsniveau. Dat de betekenis van contacttypen beperkt is, blijkt ook uit het feit dat we bij de afzonderlijke groepen geen verband vinden, met uitzondering van de Surinamers, die een zwak significant verband ($p < 0,10$) laten zien.

Tabel 11.6

Samenhang tussen contacttypen en middelbaar, hoger en wetenschappelijk beroepsniveau,^a vier etnische-minderheidsgroepen van 15-64 jaar, 2006 (in odds ratios)

	totaal	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
dubbele bindingen (ref.)	1	1	1	1	1
veel contact autochtonen, weinig contact herkomstgroep	1,28			1,49	
weinig contact autochtonen, veel contact herkomstgroep					
weinig contact autochtonen, weinig contact herkomstgroep					

Getoonde coëfficiënten zijn significant (< 0,05); cursief (< 0,10).

a Gecorrigeerd voor etnische groep, leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, generatie en beheersing Nederlandse taal.

Bron: SCP (SIM'06)

De these van het etnisch kapitaal is uiteindelijk vooral ingegeven door de relatie tussen een sterke samenhang binnen allochtone groepen en hun (succesvolle) zelfstandig ondernemerschap. Men zou dus een samenhang verwachten met allochtonen die veel contacten onderhouden met de eigen herkomstgroep, maar weinig met autochtonen. Dit blijkt echter niet het geval te zijn; tussen geen van de contacttypen en zelfstandig ondernemerschap is een significante relatie vastgesteld. Ook bij de analyse van de afzonderlijke groepen is dit niet het geval (de weergave van een tabel is bij deze uitkomsten niet zinvol en blijft achterwege.)

Als het gaat om de sociaaleconomische positieverwerving, blijkt er steun te zijn voor zowel de klassieke assimilatiethese als de *overtaxing the concept*-these. Wanneer we de vier allochtone groepen gezamenlijk opnemen in de analyse, blijkt dat het contacttype veel contacten met autochtonen, weinig met leden van de eigen herkomstgroep (assimilatie) positief samen hangt met de nettoparticipatie, het niet werkloos zijn en het bereiken van een hoger beroepsniveau. Personen die veelvuldige autochtone contacten combineren met veelvuldige contacten met leden van de eigen herkomstgroep (integratie), verschillen niet van de twee andere contacttypen. De klassieke assimilatiethese lijkt op het terrein van het verheffen dus de beste papieren te hebben.⁹ Tegelijkertijd moet de betekenis van deze these niet worden overdreven. De gevonden samenhangen zijn niet heel erg hoog. Andere factoren als leeftijd en opleidingsniveau zijn belangrijker voor verschillen in nettoparticipatie, werkloosheid en de beroepshoogte. Bovendien blijken de samenhangen in de analyses van de afzonderlijke groepen vaak niet-significant te zijn. Deze uitkomsten wijzen veel meer in de richting van de *overtaxing the concept*-these. Dit sluit aan op eerder onderzoek naar de samenhang tussen de aard van de sociale netwerken en de arbeidsmarktpositie van allochtonen, waar geen of slechts zwakke verbanden werden gevonden (bv. Dagevos 2001).

Verbinden

Om te bezien of er een samenhang is tussen de verschillende sociale netwerken en verbinden, zijn verschillende indicatoren geanalyseerd. Allereerst is gekeken naar de mate van etnische identificatie. Het gaat hier om de vraag in hoeverre allochtonen zich vooral lid van de eigen herkomstgroep of vooral Nederlander voelen. Ten behoeve van de analyse is de grens gelegd bij personen die zich vooral of helemaal Nederlander voelen. Het blijkt dat allochtonen die overwegend met autochtonen omgaan, zich duidelijk het vaakst (overwegend) Nederlander voelen. Er is sprake van een sterke samenhang, ook in vergelijking met andere factoren als opleidingsniveau en leeftijd (tabel 11.7). Naast assimilatie, is er eveneens een sterk verband tussen identificatie en een goede beheersing van het Nederlands (niet in tabel). Allochtonen die weinig met autochtonen omgaan en veel contacten onderhouden met de eigen groep (separatie), identificeren zich, in vergelijking met allochtonen met dubbele bindingen, aanzienlijk minder vaak als Nederlander. Zij beschouwen zich in hoofdzaak als lid van de eigen herkomstgroep. Ook allochtonen die weinig contact onderhouden met autochtonen én met leden van de eigen groep (marginalisering), identificeren zich minder vaak als Nederlander. Dit effect is echter minder groot dan bij de separatiecategorie.

Tabel 11.7

Samenhang tussen contacttypen en zich (overwegend) identificeren als Nederlander,^a vier etnische-minderheidsgroepen van 15 jaar en ouder, 2006 (in odds ratios)

	totaal	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
dubbele bindingen (ref.)	1	1	1	1	1
veel contact autochtonen, weinig contact herkomstgroep	2,28	2,98	2,51	1,92	2,58
weinig contact autochtonen, veel contact herkomstgroep	0,43	0,35		0,39	0,44
weinig contact autochtonen, weinig contact herkomstgroep	0,73	0,57			

Getoonde coëfficiënten zijn significant (< 0,05); cursief (< 0,10).

a Gecorrigeerd voor etnische groep, leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, generatie en beheersing Nederlandse taal.

Bron: SCP (SIM'06)

Kijken we naar de uitkomsten van de analyses van de afzonderlijke groepen, dan blijkt ook hier de sterke samenhang tussen allochtonen die veel met autochtonen omgaan en weinig met leden van de herkomstgroep, en de identificatie als Nederlander. Dit verband is bij alle groepen significant. Tevens is in deze analyses, met uitzondering voor de Marokkaanse groep, zichtbaar dat personen die veel contact met de eigen herkomstgroep onderhouden, maar weinig met autochtonen omgaan, zich het minst vaak identificeren als autochtone Nederlander.

In grote lijnen zijn de uitkomsten van de analyse of allochtonen zich thuis voelen in Nederland gelijklopend. Allochtonen die overwegend omgaan met autochtonen en weinig contacten met leden van de eigen groep onderhouden, voelen zich het vaakst thuis in dit land (tabel 11.8). Allochtonen met dubbele bindingen volgen op enige afstand. Allochtonen die daarentegen weinig contacten onderhouden met autochtonen, en dit geldt voor zowel de marginaliserings- als separatiecategorie, voelen zich minder vaak thuis in Nederland. Afgaande op de hoogte van de odds ratios van andere in de analyse opgenomen kenmerken, zijn de gevonden samenhangen tussen de contacttypen en zich thuis voelen in Nederland behoorlijk hoog te noemen. Daarnaast speelt de beheersing van de Nederlandse taal een belangrijke rol. Ook dit komt overeen met de vorige analyse.

Tabel 11.8

Samenhang tussen contacttypen en zich thuis voelen in Nederland,^a vier etnische-minderheidsgroepen van 15 jaar en ouder, 2006 (in odds ratios)

	totaal	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
dubbele bindingen (ref.)	1	1	1	1	1
veel contact autochtonen, weinig contact herkomstgroep	1,40		2,05	1,78	
weinig contact autochtonen, veel contact herkomstgroep	0,55	0,49	0,71	0,52	0,50
weinig contact autochtonen, weinig contact herkomstgroep	0,53	0,42	0,57	0,66	0,50

Getoonde coëfficiënten zijn significant (< 0,05); cursief (< 0,10).

a Gecorrigeerd voor etnische groep, leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, generatie en beheersing Nederlandse taal.

Bron: SCP (SIM'06)

Het geschetste beeld blijft grotendeels overeind wanneer we de uitkomsten van de analyse per groep bekijken. Er is tot op zekere hoogte sprake van een scheidslijn tussen allochtonen die veel contact hebben met autochtonen (assimilatie- en integratiecategorie) en allochtonen die dit niet hebben (separatie- en marginaliseringscategorie).

Een andere manier om de verbondenheid met de Nederlandse samenleving in kaart te brengen, is door na te gaan in hoeverre allochtonen van mening zijn dat dit een land is dat openstaat voor allochtonen, dat hun rechten respecteert, gastvrij is en kansen biedt. We noemen dit 'ervaren acceptatie'. De meting is gebaseerd op een schaal die bestaat uit de antwoorden op vier stellingen;¹⁰ anders dan hiervoor, is de analyse via lineaire regressie uitgevoerd. Allochtonen met dubbele bindingen en allochtonen die veel contact met autochtonen en weinig contact met de eigen herkomstgroep onderhouden, verschillen niet in hun opvattingen met betrekking tot de ervaren acceptatie (tabel 11.9). Zij denken daar bovendien gunstiger over dan allochtonen met andere sociale netwerken. Allochtonen die weinig contact onderhouden

met autochtonen en met leden van de eigen groep, zijn hierover het somberst. Dit laatste zien we ook terug in de analyses van de afzonderlijke groepen, waar voor drie van de vier allochtone groepen een significant verschil wordt gevonden tussen laatstgenoemde categorie en personen met dubbele bindingen.

Tabel 11.9

Samenhang tussen contacttypen en ervaren acceptatie,^a vier etnische-minderheidsgroepen van 15 jaar en ouder, 2006 (in ongestandaardiseerde coëfficiënten, lineaire regressie)

	totaal	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
dubbele bindingen (ref.)	0	0	0	0	0
veel contact autochtonen, weinig contact herkomstgroep					
weinig contact autochtonen, veel contact herkomstgroep	-0,09		-0,18		
weinig contact autochtonen, weinig contact herkomstgroep	-0,17	-0,21	-0,24		-0,16

Getoonde coëfficiënten zijn significant (< 0,05); cursief (< 0,10).

a Gecorrigeerd voor etnische groep, leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, generatie en beheersing Nederlandse taal.

Bron: SCP (SIM'06)

Tot slot is nagegaan of allochtonen met uiteenlopende netwerken autochtone Nederlanders verschillend waarderen (score 0-100). Op deze informatie is een (lineaire) regressieanalyse uitgevoerd. Geassimileerde allochtonen oordelen het gunstigst over autochtone Nederlanders. Zij verschillen significant van allochtonen met dubbele bindingen. Die categorie verschilt op zijn beurt weer significant van allochtonen met weinig contacten met autochtonen (tabel 11.10).

De analyses voor de afzonderlijke groepen wijzen vooral op een tweedeling; allochtonen die veel contacten onderhouden met autochtonen, ongeacht of ze daarnaast veel of weinig met de eigen herkomstgroep omgaan, oordelen gunstiger over autochtonen dan allochtonen met netwerken waarin weinig met autochtonen wordt omgegaan.

Tabel 11.10

Samenhang tussen contacttypen en waardering autochtonen (0-100),^a vier etnische minderheids-groepen van 15 jaar en ouder, 2006 (in ongestandaardiseerde coëfficiënten, lineaire regressie)

	totaal	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
dubbele bindingen (ref.)	0	0	0	0	0
veel contact autochtonen, weinig contact herkomstgroep	1,65				
weinig contact autochtonen, veel contact herkomstgroep	-3,15	-2,31		-3,88	-4,66
weinig contact autochtonen, weinig contact herkomstgroep	-3,87	-4,63	-3,17	-3,79	-3,99

Getoonde coëfficiënten zijn significant (< 0,05); cursief (< 0,10).

a Gecorrigeerd voor etnische groep, leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, generatie en beheersing Nederlandse taal.

Bron: SCP (SIM'06)

11.4 Conclusies

In het huidige Nederlandse beleid zijn de verwachtingen ten aanzien van interetnisch contact hooggespannen. Er wordt gevreesd voor een gefragmenteerde samenleving, waarin de verschillende bevolkingsgroepen ver van elkaar af komen te staan. Het bevorderen van onderlinge contacten tussen allochtonen en autochtonen is een van de gedachte maatregelen die een gunstige bijdrage zouden kunnen leveren aan cohesie. Ook in de wetenschappelijke wereld is de aandacht voor sociaal kapitaal groot. Over het geheel genomen, wijst veel onderzoek in de richting van overbruggend sociaal kapitaal; contacten die sociaaleconomische en etnische scheidslijnen overstijgen, zouden een belangrijke bijdrage leveren aan sociale stijging en sociale samenhang.

Tegen deze achtergrond hebben we in dit hoofdstuk de relatie onderzocht tussen verschillende typen netwerken van allochtonen, en 'verheffen' (stijging op de maatschappelijke ladder) en 'verbinden' (zich verbonden voelen met Nederland). De netwerken kenmerken zich door de verschillende mate waarin allochtonen omgaan met leden van de eigen groep en met autochtonen. Het blijkt dat het onderhouden van contacten met autochtonen duidelijk samenhangt met verbinden, door ons geoperationaliseerd als een positieve oriëntatie op Nederland en Nederlanders. Allochtonen die vooral met autochtonen omgaan en weinig met leden van de eigen groep, voelen zich vaker Nederlander, voelen zich meer thuis in dit land, hebben positievere gevoelens over autochtone Nederlanders en zien in Nederland vaker een gastvrij land dat kansen biedt aan allochtonen. De samenhang tussen deze indicatoren en genoemd contacttype is behoorlijk sterk.

Een positieve samenhang bestaat ook tussen verbinden en allochtonen die veel contacten met autochtonen combineren met veel contacten met leden van de eigen groep (dubbele bindingen). Wel is deze samenhang minder sterk dan bij allochtonen

die overwegend met autochtone Nederlanders omgaan. Allochtonen die voornamelijk met leden van de eigen groep omgaan of die weinig contacten onderhouden met zowel leden van de eigen groep als autochtonen, onderscheiden zich duidelijk van allochtonen met anders samengestelde netwerken. Zij identificeren zich vaker als lid van de eigen herkomstgroep, voelen zich minder thuis in Nederland, ervaren een geringere acceptatie en koesteren minder positieve gevoelens ten aanzien van autochtone Nederlanders. Dat contacten tussen allochtonen en autochtonen bij deze thematiek ertoe doen, blijkt ook uit ander onderzoek, bijvoorbeeld op het terrein van wederzijdse beeldvorming (Gijsberts en Vervoort 2007; Gijsberts en Dagevos 2005).

Met betrekking tot verbinden blijken contacten met autochtonen dus een positieve samenhang te vertonen. Dit betekent met name steun voor de klassieke assimilatie-these, maar ook de these van de dubbele bindingen heeft hier zeggingskracht. Bij de sociaaleconomische positieverwerving (verheffen) wijzen de uitkomsten op een minder grote betekenis van sociale netwerken dan bij verbinden. We zien bovendien alleen een samenhang met assimilatie. Dubbele bindingen blijken er hier niet toe te doen. Andere kenmerken, zoals opleidingsniveau en beheersing van het Nederlands, zijn voor de arbeidsmarktpositie belangrijker kenmerken. Wanneer het gaat om verheffen, is de *overtaxing the concept*-these (te hoge verwachtingen van sociaal kapitaal) niet zonder betekenis.

Alles bijeengenomen is er dus wel wat te zeggen voor de keuze van het beleid om interetnisch contact te bevorderen, tenminste wanneer men de doelstelling onderschrijft dat allochtonen een sterkere oriëntatie op Nederland en Nederlanders moeten hebben.

Noten

- 1 Dank gaat uit naar Jurjen Iedema, statistisch adviseur van het SCP, voor het uitvoeren van de factoranalyses.
- 2 In dit hoofdstuk sluiten we aan bij het theoretisch perspectief dat sociaal kapitaal beschouwt als de sociale relaties die individuen hebben met anderen en de hulpbronnen die zij hieraan kunnen ontleen (bv. Flap en Völker 2004). Het gaat dus om het individuele niveau, met een sterke nadruk op de werking van sociaal kapitaal (vgl. de resource mobilisation-benadering van Granovetter 1973).
- 3 Een andere reden voor negatieve effecten van sterke interne groepsbanden en een geringe gerichtheid op de ontvangende samenleving, wordt gegeven door de these van de ethnic mobility trap (Wiley 1968). Deze stelt dat het vinden van werk in het eigen etnische arbeidscircuit op korte termijn misschien voordelen oplevert (bv. gunstige arbeidskansen, geen discriminatie), maar op langere termijn nadelig uitpakt. Binnen de etnische gemeenschap zijn de hulpbronnen en de te vergeven posities uiteindelijk beperkter dan op de mainstream arbeidsmarkt, met geringere stijgingsmogelijkheden als gevolg. Tevens speelt een rol dat de opgedane arbeidservaring in het etnische circuit door werkgevers daarbuiten minder wordt gewaardeerd, waardoor de overstap naar de landelijke arbeidsmarkt moeilijk valt te maken en gepaard gaat met daling van het inkomen.
- 4 Acculturatie doet zich voor wanneer een groep, door langdurig contact met een andere groep, culturele kenmerken van die groep overneemt.
- 5 Een uitvoerige toelichting op dit gegevensbestand is te vinden in Dagevos et al. 2007b.
- 6 Het is belangrijk op te merken dat de omvang van de verschillende contactencategorieën afhankelijk is van de gekozen grenswaarden en van de gekozen techniek. Naast de hier gepresenteerde analyse zijn andere methoden en afbakeningen bekeken. Ten aanzien van de variabelen 'frequentie contact met autochtonen' en 'frequentie contact leden eigen groep' is nagegaan hoe de indeling eruitziet wanneer de grens wordt gelegd bij 'elke maand contact' of bij het gemiddelde van allochtonen (categorieën van beide variabelen: nooit/minder dan 1 x per jaar, paar keer per jaar, elke maand, elke week, elke dag). Tevens is een Homals-analyse uitgevoerd, die een clustering te zien gaf van drie contactenpatronen. Deze analyses wijzen uit dat de verschillende contactencategorieën in omvang aanzienlijk van elkaar kunnen verschillen. Wat wel overeenkomt, is dat de verschillen tussen groepen steeds dezelfde richting op wezen (bv. Turken naar verhouding vaak veel contact met de eigen groep, maar weinig met autochtonen; Antillianen vaak veel contacten met autochtonen, maar weinig met leden eigen groep). Welke afbakening nu de 'beste' is, laat zich moeilijk vaststellen. We hebben uiteindelijk gekozen voor de uitkomsten van de factoranalyse, omdat deze gebruik maakt van een groot aantal variabelen in de Survey integratie minderheden (sim) met informatie over sociale contacten tussen allochtonen en autochtonen, en zich goed laat interpreteren. Niettemin ontbreken duidelijke criteria voor de keuze van indelingen in contacttypen, waardoor de uiteindelijk gemaakte keuze tot op zekere hoogte arbitrair is. Om die reden is gekeken of de uitkomsten van de analyses sterk worden beïnvloed door de gekozen indeling. Dit blijkt niet het geval te zijn. Met alle hier genoemde indelingen zijn analyses uitgevoerd en het is niet gebleken dat analyses met een bepaalde indeling tot volstrekt andere conclusies leiden dan analyses waarin een andere indeling in contacttypen is opgenomen. De in dit hoofdstuk getrokken conclusies over de samenhang tussen contacttypen en verbinden en

- verheffen zouden dus niet wezenlijk anders zijn geweest als voor een andere indeling in contacttypen was gekozen.
- 7 Overigens is in het SCP-onderzoek ook zoveel mogelijk bij autochtonen onderzocht in hoeverre zij contacten met allochtonen onderhouden, welke opvattingen zij aanhangen met betrekking tot bv. man-vrouwrollen e.d. (zie bv. Dagevos et al. 2007a).
 - 8 Dat wil zeggen: het aandeel 15-64-jarigen met een baan van 12 uur per week of meer.
 - 9 Overigens hangen contacten in de vrije tijd samen met die op het werk. Een aanvullende analyse wees uit dat de categorie die het meest contact met autochtonen heeft in de vrije tijd (het assimilatietype), ook op het werk veruit het meest omgaat met autochtonen. Klaarblijkelijk heeft deze groep contacten die het meest functioneel zijn voor hun sociaaleconomische positie: immers, uitsluitend voor deze groep werd een relatie gevonden met arbeidsmarktpositie.
 - 10 De stellingen zijn: In Nederland krijg je als allochtoon alle kansen; in Nederland worden je rechten als allochtoon gerespecteerd; Nederland is een gastvrij land voor allochtonen; Nederland staat open voor allochtone culturen. Deze items vormen een schaal; alfa = 0,79.

Literatuur

- Andriessen, I. (2006). *Socio-cultural factors and school engagement. A study among Turkish, Moroccan, Assyrian and native Dutch youth in the Netherlands* (proefschrift). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Berry, J. en D. Sam (1997). Acculturation and adaptation. In: J.W. Berry, M.H. Segall en C. Kagitcibasi (red.), *Handbook of cross-cultural psychology*. Vol. 3 (p. 291-326). Boston: Allyn & Bacon.
- Cheong, P.H., R. Edwards, H. Goulbourne en J. Solomons (2007). Immigration, social cohesion and social capital: A critical review. In: *Critical Social Policy*, jg. 27, nr. 1, p. 24-49.
- Craen, M. van, K. Vancluysen en J. Ackaert (2007). *Voorbij wij en zij? De sociaal-culturele afstand tussen autochtonen en allochtonen tegen de meetlat*. Brugge: Vanden Broele.
- Dagevos, J. (1998). *Begrensde mobiliteit. Over allochtone werkenden in Nederland* (proefschrift). Assen: Van Gorcum.
- Dagevos, J. (2001). *Perspectief op integratie. Over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Dagevos, J. (2002). Sociale afstand tussen etnische minderheden en autochtonen. Stand van zaken, ontwikkelingen en analyse. In: J. de Hart (red.), F. Knol, C. Maas-de Waal en Th. Roes, *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid* (p. 143-162). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dagevos J., m.m.v. J. Iedema en R. Schellingerhout (2005). Gescheiden werelden? De etnische signatuur van vrijetijdscontacten van minderheden. In: *Sociologie*, jg. 1, nr. 1, p. 52-69.
- Dagevos, J., R. Schellingerhout en M. Vervoort (2007a). Sociaal-culturele integratie. In: J. Dagevos en M. Gijsberts (red.), *Jaarrapport integratie 2007* (p. 163-191). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dagevos, J., M. Gijsberts, J. Kappelhof en M. Vervoort (2007b). *Survey integratie minderheden 2006. Verantwoording van de opzet en de uitvoering van een survey onder Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen en een autochtone vergelijkingsgroep*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Eekert, P. van en E. Gelderloos (1990). *Vroeger was de wereld groter. Reacties op langdurige werkloosheid bij Turken, Marokkanen en Surinamers*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Flap, H. en B. Völker (red.) (2004). *Creation and returns of social capital. Theory, research and measurement*. London: Routledge.
- Gijsberts, M. en J. Dagevos (2005). *Uit elkaars buurt. De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gijsberts, M. en J. Dagevos (2007a). The socio-cultural integration of ethnic minorities in the Netherlands. Identifying neighbourhood effects on multiple integration outcomes. In: *Housing Studies*, jg. 22, nr. 5, p. 805-831.
- Gijsberts, M. en J. Dagevos (red.) (2007b). *Interventies voor integratie. Het tegengaan van etnische concentratie en bevorderen van interetnisch contact*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gijsberts, M. en M. Vervoort (2007). Wederzijdse beeldvorming. In: J. Dagevos en M. Gijsberts (red.), *Jaarrapport integratie 2007* (p. 282-310). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Granovetter, M.S. (1973). The strength of weak ties. In: *American Journal of Sociology*, jg. 78, nr. 6, p. 1360-1380.

- Heath, A.F. en S. Yu (2005). Explaining ethnic minority disadvantage. In: A.F. Heath, J. Ermish en D. Gallie (red.), *Understanding social change*. Oxford: Oxford University Press.
- Hulst, H. van (1994). Op advies van de minister van Koloniën. Antillianen, in het bijzonder Curacaoënaars naar en in Nederland. In: H. Vermeulen en R. Penninx (red.), *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid* (p. 81-116). Amsterdam: Het Spinhuis.
- Lancee, B. (2008). *The economic returns of immigrants' bonding and bridging social capital. The case of the Netherlands* (paper gepresenteerd op de 103de Annual Meeting van de American Sociological Association, gehouden te Boston op 1-4 augustus).
- Li, P.S. (2004). Social capital and economic outcomes for immigrants and ethnic minorities. In: *Journal of International Migration and Integration*, jg. 5, nr. 2, p. 171-190.
- Light, I. (1972). *Ethnic enterprise in America*. Berkeley / Los Angeles: University of California Press.
- Phalet, K., L. de Rycke en M. Swyngedouw (1999). Culturele waarden en acculturatievormen bij Turken en Marokkanen in Brussel. In: M. Swyngedouw, K. Phalet en K. Deschouwer (red.), *Minderheden in Brussel. Sociopolitieke houdingen en gedragingen* (p. 41-73). Brussel: VUBPress.
- Portes, A. en M. Zhou (1993). The new second generation. Segmented assimilation and its variants among post-1965 immigrant youth. In: *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, jg. 530, nr. 1, p. 74-96.
- Reubsaet, T.J.M., J.A. Kropman en L.M. Mulier (1982). *Surinaamse migranten in Nederland, deel 2. De positie van Surinamers in de Nederlandse samenleving*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie (ITS).
- Rijkschroeff, R., J.W. Duyvendak en T. Pels (2003). *Bronnenonderzoek integratiebeleid*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Schinkel, W. (2008). Tegen het integratiebeleid. Spreken over integratie is een vorm van sociale hypochondrie. In: *rss. Tijdschrift voor sociale vraagstukken*, jaargang 4, april, p. 8-11.
- Uunk, W. (2002). *Concentratie en achterstand. Over de samenhang tussen etnische concentratie en de sociaal-economische positie onder allochtonen en autochtonen*. Assen: Van Gorcum.
- Veenman, J. (2003). Allochtonen en hun sociaal kapitaal. In: *ESB-dossier Sociaal kapitaal*, maart, p. 24-25.
- Veldboer, L., J.W. Duyvendak en C. Bouw (red.) (2007). *De mixfactor. Integratie en segregatie in Nederland*. Amsterdam: Boom Onderwijs.
- Verkuyten, M. (1999). *Etnische identiteit. Theoretische en empirische benaderingen*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Vervoort, M. en J. Dagevos (2008). Stagnatie in de sociale integratie. Waarom vrijetijdscontacten tussen allochtonen en autochtonen in de afgelopen jaren niet zijn toegenomen. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 83, nr. 2, p. 151-167.
- VROM/WWI (2007). *Integratienota 2007-2011. Zorg dat je erbij hoort!* Den Haag: ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer / Wonen, Wijken en Integratie.
- Wiley, N.F. (1968). The ethnic mobility trap and stratification theory. In: *Social Problems*, jg. 15, herfst, p. 147-159.
- Wilson, K.L. en A. Portes (1980). Immigrant enclaves. An analysis of the labour market experiences of Cubans in Miami. In: *American Journal of Sociology*, jg. 88, nr. 1, p. 135-160.
- WRR (2006). *De verzorgingsstaat herwogen*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Y, Li (2005). *Social capital and labour market attainment of black and minority ethnic groups in Britain* (paper voor de International Conference on Engaging Communities, gehouden te Brisbane op 14-17 augustus).

Vermindert etnische diversiteit de sociale cohesie?

12.1	De Putnam-hypothese centraal: schildpadgedrag in multi-etnische wijken?	309
12.2	Eerder onderzoek over etnische diversiteit: theorie en bevindingen	310
12.3	Etnische diversiteit in stad en buurt	316
12.4	Sociale cohesie: perceptie en gedrag	319
12.5	Etnische diversiteit en sociale cohesie in Nederland	322
12.6	Conclusie	330
	Noten	333
	Literatuur	335

12 Vermindert etnische diversiteit de sociale cohesie?

Mérove Gijsberts, Tom van der Meer en Jaco Dagevos

12.1 De Putnam-hypothese centraal: schildpadgedrag in multi-etnische wijken?

In zijn artikel 'E pluribus unum' ('Uit velen één') stelt Putnam (2007) dat – in ieder geval op de korte termijn – etnische diversiteit in de directe woonomgeving leidt tot afnemende solidariteit en minder vertrouwen. In etnisch diverse buurten keren bewoners meer in zichzelf. Door Putnam wordt dit verschijnsel *hunkering down* genoemd. Het vertrouwen neemt af, wederzijdse hulp en samenwerking worden zeldzamer, vriendschappen minder, en dit alles zelfs binnen de eigen groep. Mensen kruipen in hun schulp (schildpadgedrag). Putnam stelde al eerder de afbrokkeling van gemeenschapsbanden in de vs aan de orde: *bowling alone* als metafoor van afnemende sociale cohesie. Maar niet eerder legde hij een directe relatie met etnische diversiteit.

Deze stelling heeft ook in Nederland bijzonder veel aandacht gekregen van beleidsmakers, media en wetenschappers. Het idee dat een steeds grotere etnische en culturele diversiteit een bedreiging vormt voor de sociale verbanden in de samenleving, is dan ook alarmerend genoeg. Als diversiteit inderdaad schadelijk is voor de gemeenschapszin, voor het vertrouwen tussen mensen en hun formele en informele interacties, dan is dat reden tot zorg. Sociologen in Nederland gingen aan de slag om Putnams onderzoek te repliceren. Beleidsmakers gebruikten het als argument voor *community building* in etnisch diverse wijken. Echter, het wetenschappelijke debat hieromtrent is al veel langer aan de gang en Putnam was zeker niet de eerste die deze relatie legde. Vooral in de vs is meermalen vastgesteld dat in buurten met veel etnische diversiteit, de sociale cohesie lager is: inwoners hebben er minder onderling vertrouwen en formele en informele netwerken zijn er zwakker (bv. Alesina en La Ferrara 2000; Costa en Kahn 2003).

Dit hoofdstuk onderzoekt welke invloed etnische diversiteit in de directe woonomgeving heeft op sociale cohesie in Nederland. Deze vraag heeft belangrijke beleidsimplicaties. In Nederland, maar ook in veel landen om ons heen, is beleid in zwang dat gericht is op menging van buurten en wijken. Er wordt daarbij uitgegaan van het heilzame effect van menging. Menging zou voorkomen dat een wijk (verder) wordt gestigmatiseerd als probleemwijk. Het zou ervoor zorgen dat kansarme bewoners zich kunnen optrekken aan kansrijkere bewoners, omdat ze zien dat er mogelijkheden zijn om vooruit te komen (voorbeeldfunctie). Bovendien wordt verondersteld dat er in gemengde wijken sociale netwerken ontstaan waarin kansrijke bewoners zwakkere bewoners vooruit kunnen helpen. De veronderstelling in onderzoek en beleid was hierbij dat juist etnische concentratie (veel niet-westerse allochtonen in

een buurt) slecht was voor de sociale cohesie. Maar misschien is dit helemaal niet zo en doet juist de aanwezigheid van veel verschillende groepen afbreuk aan de sociale cohesie. Is mono-etniciteit (veel Marokkanen in Amsterdam-West; veel Surinamers in Almere) beter voor de sociale cohesie? En leidt dit dan juist tot een pleidooi voor segregatie? Gaat het beter met de cohesie als ieder zich terugtrekt in de eigen buurt?

Als de bevindingen van Putnam ook voor Nederland opgaan, kan beleid dat door middel van mening de cohesie tracht te bevorderen, wel eens averechtse effecten hebben. In dit hoofdstuk bekijken we daarom voor de vijftig grootste steden in Nederland hoe het staat met de relatie tussen etnische diversiteit (in stad en buurt) en sociale cohesie (zowel attitude als gedrag). We belichten deze relatie voor zowel autochtonen als allochtonen en bekijken in hoeverre diversiteit anders uitwerkt voor verschillende etnische groepen. Daarnaast bezien we etnische diversiteit in samenhang met sociaaleconomische achterstanden: gaat het om etnische verschillen of om economische achterstand, of om beide tegelijk? Ook gaan we in op de relatie tussen etnische diversiteit en etnische concentratie.

12.2 Eerder onderzoek over etnische diversiteit: theorie en bevindingen

Etnische samenstelling of etnische diversiteit

Het huidige wetenschappelijke debat richt zich op de vraag of etnische diversiteit van een wijk negatieve gevolgen heeft voor de sociale cohesie van de inwoners. Het is noodzakelijk om deze vraag los te koppelen van een daaraan sterk gerelateerde kwestie. Eerder onderzoek laat zien dat sociaal vertrouwen en sociale contacten (bv. binnen het verenigingsleven) gemiddeld geringer zijn onder etnische minderheden, en dan vooral onder de eerste generatie. Dit komt waarschijnlijk deels door sociaaleconomische factoren als inkomen en taalbeheersing, en mogelijk deels door culturele verschillen, waardoor etnische minderheden bijvoorbeeld minder geneigd zijn lid te worden van verenigingen. Doordat de sociale cohesie lager is onder etnische minderheden, zullen ook wijken waar het aandeel etnische minderheden groot is een relatief lage mate van sociale cohesie hebben.

Dit *samenstellingseffect* is echter niet waar dit hoofdstuk zich op richt. De stelling die hier wordt onderzocht, luidt dat diversiteit schadelijk is voor sociale cohesie voor alle sociale groepen. Volgens deze stelling is het, zowel voor een autochtoon als voor een allochtoon, gunstiger om in een homogene wijk te wonen dan in een diverse wijk. Dit duiden we in dit hoofdstuk aan met het *diversiteitseffect* (oftewel een contexteffect).

Theoretische mechanismen

Lezing van de literatuur brengt een aantal kwesties onder de aandacht die van belang zijn voor onze onderzoeksvraag. Allereerst, welke theoretische perspectieven uit de literatuur geven een verklaring van de effecten van diversiteit op sociale cohesie?

Globaal genomen worden vier hoofdstromingen onderscheiden. Een in de sociologische literatuur veel gebruikte theorie om deze effecten te verklaren, is de homogeni-

teitstheorie (bv. McPherson et al. 2001; Alesina en La Ferrara 2002). Kort gezegd komt die erop neer dat mensen bij voorkeur omgaan met personen die op hen lijken. Op basis daarvan kan worden verwacht dat mensen in (etnisch of anderszins) heterogene omgevingen minder frequent contact hebben met anderen. Deze theorie is vooral gericht op het verklaren van verschillen in (interetnisch) contact tussen mensen.

Ook de *conflicttheorie* of *etnische-competitietheorie* (bv. Quillian 1995; Taylor 1998; Scheepers et al. 2002) wordt gehanteerd om diversiteitseffecten te verklaren. Deze theorie komt voort uit onderzoek naar intergroepsverhoudingen. De veronderstelling is dat de vijandigheid tussen groepen toeneemt als er meer leden van de zogenoemde *outgroup* in de buurt wonen: hoe dichterbij en hoe talrijker, hoe meer men zich terugtrekt in de eigen groep en hoe negatiever men oordeelt over de andere groep. Het veronderstelde mechanisme hierachter is dat mensen zich bedreigd voelen door de aanwezigheid van andere etnische groepen en ‘etnische competitie’ ervaren. Zie Hooghe et al. (2008) en Ross et al. (2001) voor empirische ondersteuning van dit mechanisme.

Hier lijnrecht tegenover staat de *contacthypothese* (bv. Pettigrew en Tropp 2006), die juist veronderstelt dat onderling contact (mits aan bepaalde voorwaarden is voldaan) leidt tot een positieve houding ten opzichte van de *outgroup*. Volgens deze hypothese zal het effect van diversiteit positief zijn, omdat diversiteit de solidariteit en tolerantie tussen groepen verhoogt. Zowel Oliver en Wong (2003) als Marschall en Stolle (2004) vonden ondersteuning voor deze hypothese: juist mensen in heterogene buurten bleken in deze onderzoeken positiever over de *outgroup* en hadden meer vertrouwen in elkaar.

Een vierde theorie waaruit veronderstellingen over diversiteitseffecten kunnen worden afgeleid, is de *sociale-controletheorie* (Massey 1996; Sampson et al. 1997), die, meer dan de voorgaande theoretische perspectieven, het macroniveau (van de gemeenschap) centraal stelt. Volgens de sociale-controletheorie leidt diversiteit tot onderling wantrouwen, vanwege het verzwakken van informele sociale controle. Deze controle zwakt af in heterogene gemeenschappen, zoals in achterstandsbuurten waar veel allochtonen en arme eenoudergezinnen wonen. De combinatie van schaarse hulpbronnen en weinig sociale controle genereert een bedreigende omgeving, gekarakteriseerd door verloedering en criminaliteit. Mensen voelen zich in de steek gelaten, en op zo’n ‘eiland van achterstand’ is het maar het veiligst iedereen te wantrouwen (Ross et al. 2001).

Van de vier besproken theorieën is de sociale-controletheorie eigenlijk de enige theorie die zich specifiek richt op het verklaren van de relatie tussen etnische diversiteit en vertrouwen. De homogeniteitstheorie gaat uitsluitend over interetnische contacten, terwijl de conflicttheorie en contacthypothese vooral gericht zijn op de verklaring van negatieve opvattingen over andere (etnische) groepen. Welke van deze laatste twee de meeste verklarende kracht heeft, is een nog onbeantwoorde vraag.

Een ander aspect waarop de sociale-controletheorie zich onderscheidt van de andere drie benaderingen, is in het centraal stellen van de context (gemeenschap)

waarin mensen wonen. Zij biedt dus, meer dan de andere, individueel gerichte theorieën, aanknopingspunten voor de verklaring van diversiteitseffecten (immers contexteffecten).

Ten slotte komen in de literatuur veronderstellingen naar voren die ervan uitgaan dat diversiteit verschillend uitwerkt voor verschillende groepen bewoners. De *multiculturele-buurthypothese* stelt dat het effect van diversiteit op sociale cohesie positief is voor etnische minderheden, maar negatief voor autochtonen (bv. Fieldhouse en Cutts 2008) of sterker is voor arme dan voor rijkere bewoners (bv. Tolsma et al. 2008a).

Onderzoeksuitkomsten

Wat is de stand van zaken met betrekking tot het empirische ‘bewijs’? Leidt etnische diversiteit tot minder sociaal kapitaal? Putnam stelt dat het effect van etnische diversiteit universeel is, namelijk voor zowel attitudes als gedrag, voor zowel verbindend (*bonding*) als overbruggend (*bridging*) sociaal kapitaal, en voor zowel publieke als privé-contacten. Zijn interpretatie ervan is dat in etnisch diverse buurten er een gebrek is aan overbruggend sociaal kapitaal (contact buiten de eigen groep), wat de oorzaak is van weinig wederzijds vertrouwen.¹

Niet alleen Putnam (2007) heeft de vraag naar het verband tussen etnische diversiteit en sociaal kapitaal bevestigend beantwoord voor de Verenigde Staten. Ook uit ander Amerikaans onderzoek komt naar voren dat diversiteit in de buurt een negatief effect heeft op sociaal kapitaal (Costa en Kahn 2003; Alesina en La Ferrara 2000). Alesina en La Ferrara (2000 en 2002) laten zien dat etnische diversiteit een negatief effect heeft op vertrouwen en op participatie in sociale activiteiten. Costa en Kahn (2003) concluderen dat de afname in vrijwilligerswerk in de VS tussen 1950 en 1990 toe te schrijven valt aan de toegenomen etnische diversiteit (en toegenomen ongelijkheid). Ook is duidelijk geworden dat etnische diversiteit tot een lagere productie van collectieve goederen leidt (voor een overzicht zie Leigh 2006).

Voor Australië – een ander groot immigratieland – is eveneens aangetoond dat het vertrouwen (op zowel lokaal als algemeen niveau) lager is in etnisch en linguïstisch heterogene buurten (Leigh 2006). Een interessante toevoeging van Leigh is dat het probleem niet zozeer de diversiteit in etnische zin lijkt, als wel de (on)mogelijkheid om met elkaar te communiceren (*linguistic heterogeneity*): hoe meer verschillende talen in een buurt, hoe minder vertrouwen in elkaar.

In Engeland – waar als gevolg van toenemende immigratie en sociale onrust de relatie tussen buurtcohesie en etnische diversiteit centraal staat in het publieke debat – lijkt het beeld gemengder (Fieldhouse en Cutts 2008; Letki 2008). Fieldhouse en Cutts (2008) concluderen dat diversiteit een negatief effect heeft op sociaal kapitaal, althans voor autochtonen; voor allochtonen geldt dit niet. Letki (2008) stelt dat veel (Brits) onderzoek niet adequaat rekening houdt met de sociaaleconomische status van een buurt. Volgens haar is er slechts weinig empirisch bewijs voor de stelling dat etnische diversiteit de cohesie ondermijnt; het gaat om armoede. Het tekort aan

sociaal kapitaal doet zich niet voor in etnisch diverse buurten, maar in economisch achtergestelde buurten. Weliswaar vindt ze in haar onderzoek in Engeland een direct negatief effect van etnische diversiteit op vertrouwen en informele hulp, maar ze interpreteert dit grotendeels als een schijneffect. Letki stelt dan ook dat de Britse overheidsaandacht zou moeten uitgaan naar het tegengaan van economische achterstanden en niet naar het stimuleren van interetnische contacten.

Ook in de vs zijn er onderzoeken gedaan waaruit economische factoren als belangrijker uit de bus kwamen dan etnische. Ross et al. (2001) vonden bijvoorbeeld dat het effect van etnische diversiteit op vertrouwen werd wegverklaard door armoede (en het aandeel eenoudergezinnen) in de buurt (zie ook Li et al. 2005). Inwoners van economisch zwakkere buurten hebben minder vertrouwen, vanwege de perceptie van wanorde in de buurt (veel criminaliteit, vandalisme enz.). Deze conclusie is weer in tegenspraak met die van bijvoorbeeld Alesina en La Ferrara (2002), die voor de vs juist concluderen dat etnische diversiteit belangrijker is voor de verklaring van de mate van vertrouwen dan economische ongelijkheid.

Deze auteurs zijn niet de enigen die hierop de aandacht vestigen. In veel onderzoek is expliciet aandacht voor de sociaaleconomische status van een buurt. Volgens dergelijk onderzoek hebben armoede en sociale wanorde (bv. hoge criminaliteit, veel verloedering) in een buurt sterke effecten op gevoelens van machteloosheid en wantrouwen, en leiden zij tot ethnocentrische vooroordelen en een afname van sociale activiteiten (Oliver en Wong 2003; Sampson et al. 1997). Echter, de vraag wat meer bepalend is voor afnemende cohesie – etnische diversiteit of sociaaleconomische ongelijkheid dan wel achterstand – is niet afdoende beantwoord in eerder onderzoek. Duidelijk is in ieder geval wel dat armoede en sociale wanorde sterk samenhangen met etnische diversiteit, en dat beide dus in samenhang moeten worden onderzocht.

Overigens stelt Putnam (2007) zelf ook dat het effect van economische ongelijkheid ongeveer even groot is als en onafhankelijk is van dat van etnische diversiteit. Hij concludeert bovendien dat de effecten van individuele kenmerken veruit de sterkste verklaring vormen voor verschillen in vertrouwen – een conclusie die tamelijk onderbelicht is gebleven bij alle aandacht voor de rol van etnische diversiteit.

Daarnaast is ook binnen Europa op landniveau gekeken naar de relatie tussen etnische diversiteit in een land en algemeen vertrouwen (zie Hooghe et al. 2008; Gesthuizen et al. 2009). Uit dit onderzoek komt een aanzienlijk minder pessimistisch beeld naar voren. Het is namelijk niet zo dat in landen in Europa waar veel etnische diversiteit is, er minder vertrouwen tussen burgers bestaat. Deze onderzoekers verwerpen dus de Putnam-hypothese. Maar de vraag is of je etnische diversiteit in een land kunt vergelijken met die in de directe woonomgeving.

Ook in Nederland is recentelijk de Putnam-hypothese opgepikt (Lancee en Dronkers 2008; Tolsma et al. 2008a; zie ook Völker et al. 2007). De verschillende onderzoeken naar de invloed van etnische diversiteit in Nederlandse wijken komen echter niet tot eenduidige conclusies.

Lancee en Dronkers (2008) vinden gedeeltelijke ondersteuning voor het idee van Putnam: in etnisch gemengde wijken neemt zowel bij allochtonen als bij autochtonen het onderlinge contact af. Dit effect blijft bestaan als rekening wordt gehouden met economische achterstanden in de buurt. Lancee en Dronkers stellen dat etnische diversiteit schadelijk is voor vertrouwen in burens en de buurt, terwijl Tolsma et al. (2008a) deze conclusie relativeren en slechts onderschrijven voor specifieke aspecten. Zij vinden dat etnische diversiteit schadelijk is voor de hoeveelheid contacten met burens (maar alleen voor lage inkomensgroepen) en voor het doen van vrijwilligerswerk, maar nog vaker dat etnische diversiteit geen effect heeft op andere vormen van sociale cohesie (sociaal vertrouwen en de kwaliteit van sociale relaties). Deze conclusie komt tot stand na controle voor andere sociaaleconomische kenmerken van zowel buurten als gemeenten.

Daarnaast is in Nederland tevens onderzoek gedaan naar de relatie tussen etnische concentratie (totaal aandeel niet-westerse allochtonen) en interetnisch contact en beeldvorming (bv. Dagevos 2005; Van der Laan Bouma-Doff 2005; Gijsberts en Dagevos 2007; Ghaemina 2008; Tolsma et al. 2008b). Hieruit kwam naar voren dat er in zwarte buurten veel minder contact tussen autochtonen en allochtonen was dan in witte buurten. Het sterk geconcentreerd wonen van allochtone bevolkingsgroepen is dus slecht voor het onderlinge contact. Voor autochtonen bleken gemengde buurten juist wel goed voor het contact: indien er gelegenheid is voor contact, zoals in gemengde buurten, komt dit ook eerder tot stand. Een snelle verkleuring van een buurt werkt echter negatief voor het contact. Ook zijn opvattingen van de verschillende bevolkingsgroepen over elkaar minder gunstig in buurten die snel van etnische samenstelling zijn veranderd.

De vraag is nu in hoeverre er verschillen zijn tussen effecten van etnische concentratie en die van diversiteit.

Beperkingen eerder onderzoek

Het beeld uit eerder onderzoek is niet eenduidig. De Putnam-hypothese lijkt vaker te worden bevestigd dan verworpen, maar toch is er geen overeenstemming tussen de verschillende onderzoekers. Er is wellicht ook nog wel het een en ander af te dingen op eerder onderzoek.

Een eerste punt is de conceptuele onduidelijkheid in eerder onderzoek, ook in dat van Putnam. Er wordt bijvoorbeeld altijd onderzoek gedaan naar een veelheid aan afhankelijke variabelen die iets over sociale cohesie zeggen. Dan is er altijd wel één bij die significant blijkt. Bovendien maakt deze handelwijze het empirisch onderzoek onderling onvergelykbaar. De conceptuele onduidelijkheid wordt nog versterkt door het gebruik van dezelfde terminologie voor verschillende verschijnselen.²

Een tweede beperking in eerder onderzoek is dat de vraag in hoeverre diversiteit verschillend uitwerkt voor verschillende (etnische) groepen, nog onvoldoende is beantwoord.³ Het merendeel van het voorgaande onderzoek is toch voornamelijk gericht op de etnische meerderheid.

Ten derde heeft eerder onderzoek niet altijd (adequaat) rekening gehouden met de sociaaleconomische status van een buurt (Letki 2008). Draait het nu om etnische diversiteit of is het een sociaaleconomische kwestie? En zelfs als beide kenmerken tegelijkertijd zijn bestudeerd, is er in voorgaand onderzoek weinig aandacht gegeven aan problemen van multicollineariteit. Zo is de samenhang tussen economische achterstand en etnische diversiteit in buurten hoog. De vraag is dan of beide in een verklarend model kunnen worden opgenomen zonder tot onjuiste conclusies te leiden.

Ook de meting van etnische diversiteit – een vierde door ons gesignaleerde beperking – is aan problemen onderhevig. Etnische diversiteit wordt veelal zodanig geoperationaliseerd dat een buurt met 80% autochtonen en 20% allochtonen even divers is als een buurt met 20% autochtonen en 80% allochtonen. In de beleving van de bewoners zijn dit echter totaal verschillende buurten. Daarmee in samenhang is het onduidelijk of het uitmaakt voor de bevindingen of gekeken wordt naar de etnische diversiteit in een buurt of naar de mate van etnische concentratie. In (Nederlands) onderzoek is tot dusverre steeds een van beide kenmerken belicht en is niet gekeken naar het verband tussen de twee.

Ten vijfde besteedt eerder onderzoek nauwelijks aandacht aan problemen van causaliteit en zelfselectie. Ook als blijkt dat allochtonen in heterogene wijken minder vertrouwen hebben, kan het voornaamste mechanisme een selectieproces zijn: degenen die in deze buurten gaan wonen, zijn bijvoorbeeld al minder goed van vertrouwen (bv. Dustmann en Preston 2001; Leigh 2006; Ross et al. 2001).

Ten slotte is de afbakening van een buurt van belang voor de uiteindelijke onderzoeksuitkomsten. Tot dusverre werd in Nederlands onderzoek – deels uit praktische overwegingen van beschikbaarheid – meestal het viercijferige postcodegebied als buurt beschouwd. De vraag is of dit voor bewoners de meest betekenisvolle afbakening van hun buurt is.

Voor een deel gaan de zojuist genoemde beperkingen ook voor dit onderzoek op (bv. zelfselectie), maar dat maakt het nog niet minder relevant om dat te onderkennen. Voor een deel proberen we in dit hoofdstuk echter ook vooruitgang te boeken. Conceptueel gezien doen we dit door onderscheid te maken in de gevolgen van diversiteit voor vertrouwen dan wel gedrag (zie verder § 12.4). We hopen hiermee licht te werpen op de onduidelijkheid in eerder Nederlands onderzoek over de invloed van etnische diversiteit. Ook onderzoeken we of diversiteit dezelfde uitwerking heeft op verschillende etnische groepen, gaan we in op de samenhang tussen etnische diversiteit en sociaaleconomische achterstanden, en onderzoeken we mogelijke problemen van multicollineariteit (door de hoge samenhangen tussen deze en andere buurtkenmerken). Hoewel de meting van etnische diversiteit in onze studie identiek is aan die in voorgaande onderzoeken – en dus dezelfde beperkingen kent – laten we in § 12.3 zien dat dit voor de Nederlandse context minder problematisch is. Ook beantwoorden we de vraag in hoeverre er verschillen zijn tussen effecten van etnische concentratie en van etnische diversiteit. Bovendien richten wij ons daadwerkelijk op de buurten waarin burgers wonen, in plaats van op abstractere geografische eenheden als het postcodegebied.

12.3 *Etnische diversiteit in stad en buurt*

In deze paragraaf beschrijven we voor stedelijk Nederland (= de vijftig grootste steden) hoe het ervoor staat met de mate van etnische diversiteit in de woonomgeving. We doen dit voor de vijftig grootste steden, omdat in deze steden in 2004/05 een survey is gehouden onder de vier grootste allochtone groepen (Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen) en een autochtone vergelijkingsgroep (Leefsituatie allochtone stedelingen, LAS).⁴ Naast de buurtcontext onderscheiden we in onze analyses ook de stedelijke context. In totaal gaat het om circa 1250 buurten in de vijftig grootste gemeenten.

Het eerste lastige probleem waarvoor we staan, is de vraag wat een buurt nu precies is. Als het doel is om te onderzoeken in hoeverre de woonomgeving van mensen van invloed is op hun perceptie en gedrag, moeten we weten wat de inwoners als hun woonbuurt beschouwen. Echter, in het tot dusver verrichte onderzoek op dit terrein is, ook door SCP, vaak het viercijferige postcodegebied als buurt gedefinieerd; dit gebeurde voornamelijk uit praktische overwegingen. In dit hoofdstuk wijken we hiervan af en gebruiken we de CBS-buurtindeling. Dit is de indeling in buurten die gemeenten zelf hanteren. Omdat de buurtindeling van het CBS beter de sociaalgeografische afbakening van een buurt volgt dan een postcodegebied, is dit, zo veronderstellen we, een meer betekenisvolle eenheid van analyse.⁵ Buurtgrenzen markeren in deze indeling bouwstijlen en perioden en zijn daardoor waarschijnlijk homogener met betrekking tot sociaaleconomische kenmerken dan postcodegebieden. Bovendien zijn buurten kleinere eenheden dan postcodegebieden (er zijn circa 10.000 buurten in Nederland, tegenover circa 4000 viercijferige postcodegebieden) en worden ze door bewoners waarschijnlijk eerder als de eigen buurt gezien.⁶

Etnische diversiteit in gemeente en buurt

Per gemeente en per buurt is het aandeel van de verschillende etnische groepen bekend (CBS StatLine). In totaal kunnen zeven groepen worden onderscheiden (Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen, overig niet-westerse allochtonen, westerse allochtonen en autochtonen). Net als Putnam (2007) berekenen we de zogenoemde Herfindahl-index van etnische diversiteit. Deze index wordt algemeen gebruikt (zie Putnam 2007; Leigh 2006; Letki 2008) en representeert de kans dat twee willekeurig geselecteerde individuen uit verschillende etnische groepen komen. De index loopt van 0 tot 1. De waarde 0 betekent dat er geen enkele diversiteit bestaat: in de gemeente of buurt woont maar één etnische groep. In de Nederlandse situatie zullen dit altijd autochtonen zijn. Hoe hoger de index, hoe meer etnische groepen er aanwezig zijn, dus hoe minder de gemeente of buurt door één etnische groep wordt gedomineerd.

Het grote nadeel van de Herfindahl-index is dat deze geen onderscheid maakt tussen de situatie waarin een buurt uit bijvoorbeeld 90% autochtonen en 10% Marokkanen bestaat, en de omgekeerde situatie (10% autochtonen en 90% Marokkanen).

Voor de bewoners maakt dit echter veel verschil. Daarom is er in de literatuur kritiek op de index gekomen. Deze kritiek is voor de Nederlandse context echter minder relevant. In Nederland komt het bijna niet voor dat een buurt door een andere dan de autochtone groep wordt gedomineerd (we komen hier later nog op terug).

Naast de Herfindahl-index, waarin we de zeven bovengenoemde groepen onderscheiden (H17), hebben we ook een index op basis van drie hoofdcategorieën geconstrueerd (H13): autochtonen, niet-westerse allochtonen en westerse allochtonen. De reden is dat er op de gedetailleerde index in een aantal buurten tamelijk veel ontbrekende waarden zijn.⁷ In de analyses wordt daarom voor het buurtniveau de H13 gebruikt, terwijl we voor het gemeenteniveau wel de H17 kunnen onderscheiden. Overigens is de samenhang tussen beide maten zodanig hoog (hoger dan 0,9 in zowel buurt als gemeente) dat we ervan uit kunnen gaan dat ze hetzelfde meten.

Etnische diversiteit of concentratie

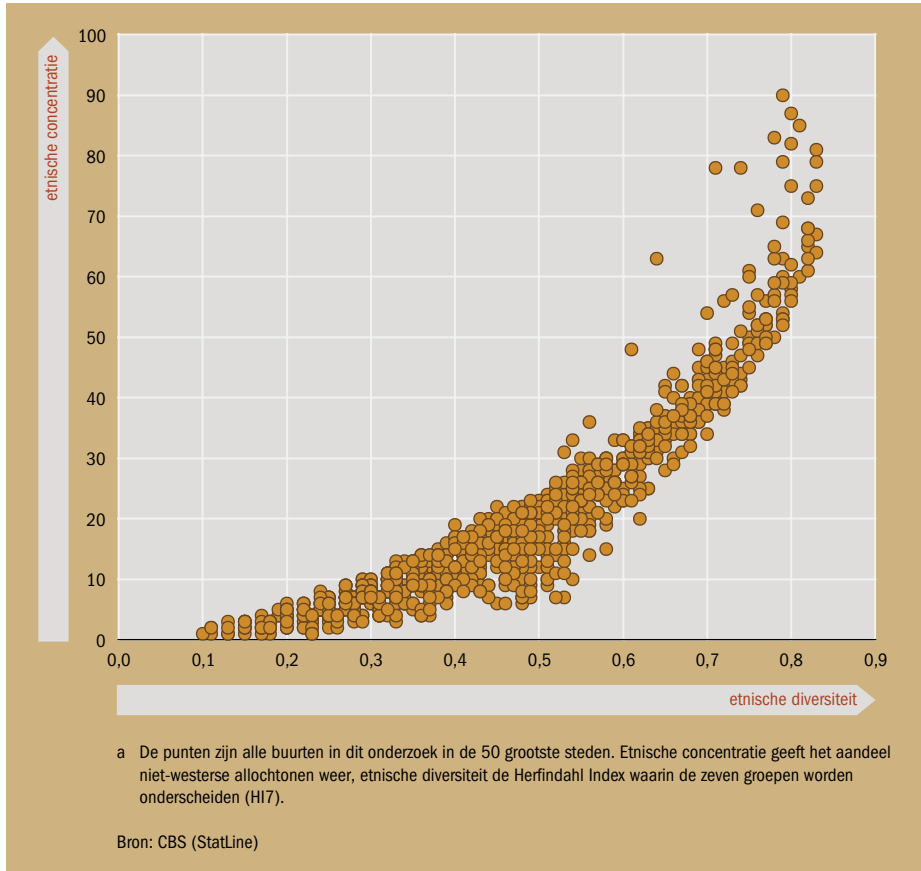
Tot dusverre is de beleidsaandacht in Nederland voornamelijk gericht geweest op de negatieve effecten van etnische concentraties: het bij elkaar wonen van niet-westerse allochtonen. Toch is de concentratie van etnische minderheden niet het enige wat van belang is voor de sociale cohesie in de woonomgeving. Ook de etnische diversiteit kan een factor van betekenis zijn. In de internationale literatuur worden eenzijdig samengestelde buurten gezien als bevorderend voor gettovorming (zie bv. Tesser et al. 1995 voor een bespreking). Toch kan men zich afvragen of de aanwezigheid van veel verschillende groepen die elkaars taal en de landstaal niet spreken, wel zo bevorderlijk is voor de cohesie. Maar voor we ons het hoofd breken over de vraag in hoeverre de effecten van etnische concentratie en van diversiteit verschillen, is het van belang te bezien of in de Nederlandse context deze beide kenmerken wel zoveel van elkaar verschillen.

Dat blijkt niet het geval te zijn. Op gemeenteniveau is de correlatie tussen de etnische-diversiteitsindex en de mate van concentratie van niet-westerse allochtonen 0,85. Op buurtniveau is de samenhang 0,92. Figuur 12.1 laat dit goed zien. De punten in de figuur geven alle buurten in ons onderzoek (in de vijftig grote steden) weer.

Uit figuur 12.1 blijkt dat buurten met hoge concentraties niet-westerse allochtonen, tevens een hoge mate van etnische diversiteit kennen (zie ook bijlage B12.1 t/m B12.3, voor de verschillen tussen de buurten per stad (te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport)). Hieruit zijn twee conclusies te trekken. De eerste is dat onderzoek naar de effecten van etnische concentratie en onderzoek naar effecten van diversiteit, tot vergelijkbare conclusies zullen leiden. Etnische concentratie en diversiteit zijn, althans in Nederland, grotendeels dezelfde grootheden. De recente aandacht voor etnische diversiteit bevat in dat opzicht dus weinig nieuws onder de zon.

Figuur 12.1

Relatie etnische concentratie en etnische diversiteit op buurtniveau^a

De tweede conclusie is dat in Nederland een etnisch diverse buurt per definitie een etnische concentratiebuurt is. In een buurt met veel niet-westerse allochtonen wonen dus ook altijd veel verschillende groepen. Oftewel, er zijn, afgezien van de autochtone buurten, weinig mono-etnische buurten in Nederland. Om precies te zijn, er zijn in Nederland (in 2004) welgeteld 10 buurten met meer dan een kwart Marokkanen, 25 buurten met meer dan een kwart Turken, 6 buurten met meer dan een kwart Surinamers, 8 buurten met meer dan een kwart overige niet-westerse allochtonen en geen buurten met meer dan een kwart Antillianen. Een kwart is nog lang geen meerderheid. Er zijn in Nederland slechts enkele buurten die je als 'mono-etnisch' zou kunnen bestempelen: twee buurten met ongeveer de helft Marokkanen (in Utrecht en Gouda); twee buurten met ongeveer de helft Turken (beide in Almelo) en in Amsterdam een buurt met circa 40% Surinamers. Maar ook deze buurten bestaan dus voor zeker de helft uit andere etnische groepen (incl. autochtonen).

De buurten waar het aandeel Marokkanen hoog is, bevinden zich voornamelijk in Utrecht en Amsterdam; de buurten waar relatief veel Turken wonen, bevinden zich veel in voormalige industriesteden als Almelo en Deventer, maar ook Den Haag en Rotterdam. De door Surinamers gedomineerde buurten zijn vooral te vinden in Amsterdam en Den Haag.

De situatie is, kortom, erg verschillend van die in Putnams Verenigde Staten, waar, in tegenstelling tot Nederland, wel mono-etnische buurten bestaan.⁸

12.4 Sociale cohesie: perceptie en gedrag

Zoals hierboven al vermeld, worden in de literatuur veel verschillende dimensies onderscheiden met betrekking tot de effecten van diversiteit op sociale cohesie. Om een beeld te krijgen: Putnam (2007) bekijkt het effect op interetnisch vertrouwen, vertrouwen in directe burens, vertrouwen in de eigen etnische groep, vertrouwen in de lokale overheid, meedoen in een buurtproject, geven aan goede doelen en vrijwilligerswerk, goede vrienden hebben in het algemeen, geluk, kwaliteit van leven, en televisiekijken. Letki (2008) operationaliseert sociaal kapitaal onder andere met de concepten vertrouwen, sociaal contact, informele hulp, 'geefgedrag' en vrijwilligerswerk. Lancee en Dronkers (2008) kijken naar het contact met directe burens en buurtgenoten en de mate van etnische distantie (door hen interetnisch vertrouwen genoemd). Tolsma et al. (2008a) onderzochten de relatie tussen etnische diversiteit en algemeen vertrouwen, contacten met burens, opvatting over een buur van een ander ras, vrijwilligerswerk en de kwaliteit van sociale relaties.

Veelal wordt een onderscheid gemaakt in twee componenten: een cognitieve en een gedragsdimensie (bv. Letki 2008). In dit hoofdstuk sluiten wij ons bij dit onderscheid aan. We kijken dus enerzijds naar percepties, bijvoorbeeld vertrouwen in de medemens in het algemeen, en anderzijds naar feitelijk gedrag, bijvoorbeeld contacten in de buurt, het geven van informele hulp en het doen van vrijwilligerswerk.

Waarom onderzoeken wij vertrouwen? Zoals economen stellen: op plaatsen waar mensen elkaar vertrouwen, werken instituties, markten en samenlevingen beter. Vertrouwen hangt dan ook samen met minder corruptie, meer effectieve bureaucratieën, hogere economische groei en betere onderwijssystemen (bv. Leigh 2006). Ook sociologen zien vertrouwen als een belangrijke graadmeter van sociale cohesie (bv. Coleman 1990): het vermogen om sociale relaties aan te gaan hangt af van het vertrouwen in elkaar. Mensen die anderen vertrouwen, gaan eerder persoonlijke banden aan. Er kan dus een relatie worden gelegd tussen vertrouwen en sociaal gedrag. Daarom richten we ons in dit hoofdstuk tevens op de gedragscomponent van sociale cohesie: het aangaan van contacten in de eigen woonomgeving, het geven van informele hulp en het doen van vrijwilligerswerk. Hier sluiten we bijvoorbeeld aan bij Völker (2008), die stelt dat sociale cohesie uiteindelijk tot stand komt door het gedrag van mensen en niet door hun attitudes. Het gaat erom of men ook daadwerkelijk iets doet voor de medemens of buurt (Völker spreekt hier over de productie van collectieve goederen in de buurt).

Algemeen vertrouwen

De mate van vertrouwen in de medemens (*generalized trust*) is onderwerp van studie in bijna elk onderzoek naar de relatie tussen diversiteit en cohesie. De meting van een algemeen gevoel van vertrouwen is bijvoorbeeld afkomstig uit de General social survey in de vs, maar wordt ook gebruikt in onder andere het SCP-onderzoek Culturele veranderingen in Nederland (cv). Hoewel er wel het een en ander valt af te dingen op de vraagstelling (zie bv. Glaeser et al. 2000; Miller en Mitamura 2003), heeft het toch zin te bezien welke verschillen tussen etnische groepen onderscheiden kunnen worden. Zo is het vertrouwen in andere mensen duidelijk lager onder etnische minderheden (zie tabel 12.1). Ook ander onderzoek toont dit aan (bv. Hooghe et al. 2008). Of deze bevinding uitsluitend voor allochtonen geldt, of ook voor autochtonen in etnisch heterogene buurten, bekijken we verderop in het hoofdstuk.

Tabel 12.1

Meningen over of de meeste mensen over het algemeen wel te vertrouwen zijn, naar etnische groep, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
wel te vertrouwen	35	41	31	37	60
je kunt niet voorzichtig genoeg zijn	65	59	69	63	40

Bron: SCP (LAS'04/'05)

Buurtcontacten

Tabel 12.2 laat per etnische groep zien hoe het gesteld is met de onderlinge contacten in de eigen woonbuurt. Het betreft contact met zowel directe buren als andere buurtbewoners. Er kon niet nader worden gespecificeerd wat de aard van het contact was. Over het geheel genomen geeft ongeveer de helft van alle groepen aan dit contact frequent te hebben. Hier springen verschillen tussen enerzijds Turken en Marokkanen en anderzijds Surinamers, Antillianen en autochtonen in het oog: Turken en Marokkanen hebben duidelijk meer contact met buren en buurtbewoners dan de andere groepen. Waarschijnlijk gaat het hier voornamelijk om contacten met leden van de eigen groep, maar in ieder geval geeft het aan dat Turken en Marokkanen hun contacten zoeken in de directe woonomgeving.

Tabel 12.2

Contacten in de buurt, naar etnische groep, 2004/'05 (in procenten (zeer) mee eens)^a

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
ik heb veel contact met mijn directe burens	64	63	48	46	51
ik heb veel contact met andere buurtbewoners	51	52	37	36	40

a In de multivariate analyses worden beide items in één schaal opgenomen (Cronbachs alfa is 0,71).

Bron: SCP (LAS'04/'05)

Vrijwilligerswerk en informele hulp

Ook het doen van vrijwilligerswerk wordt als afhankelijke variabele gehanteerd in onderzoek naar de effecten van diversiteit (bv. Putnam 2007; Tolsma et al. 2008a; Letki 2008). Het blijkt dat autochtonen beduidend vaker vrijwilligerswerk doen dan allochtonen (zie tabel 12.3).

Er is echter ook kritiek op het gebruik van vrijwilligerswerk als maat voor sociale cohesie, omdat het vooral gericht zou zijn op de hoger opgeleiden. Bovendien zou een zekere selectie plaatsvinden doordat sommige mensen wel, of juist niet voor vrijwilligerswerk gevraagd worden. Het geven van informele hulp wordt daarom als een 'democratischer' maat gezien (Letki 2008; Li et al. 2005). Ook hier moeten we ons er echter van bewust zijn dat het geven van informele hulp niet voor iedereen een optie is (in de multivariate analyses zullen we rekening houden met de nabijheid van directe familie). Autochtonen, maar ook Surinamers, geven het vaakst van iedereen informele hulp, Turken en Antillianen het minst (tabel 12.3). De verschillen zijn echter wat minder groot dan bij het doen van vrijwilligerswerk.

Tabel 12.3

Vrijwilligerswerk en informele hulp, naar etnische groep, 2004/'05 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
verricht vrijwilligerswerk ^a	10	9	10	11	25
geeft minimaal 1 uur p.w. hulp ^b	11	13	15	10	18

a Gevraagd werd: 'Verricht u vrijwilligerswerk, dat wil zeggen: onbetaald werk ten behoeve van of georganiseerd door een instelling of vereniging?'

b Gevraagd werd: 'Hoeveel uur gemiddeld per week biedt u momenteel kosteloos hulp aan zieke, gehandicapte of hulbehoevende familieleden, kennissen of burens?' Iedereen die op deze vraag meer dan nul uur antwoordt, geeft informele hulp.

Bron: SCP (LAS'04/'05)

Duidelijk is dat allochtonen op de meeste indicatoren van sociale cohesie lager scoren dan autochtonen: ze hebben minder vertrouwen in de medemens, verrichten minder vrijwilligerswerk en geven minder informele hulp. Een belangrijke uitzon-

dering is echter het contact in de buurt. Dat hebben zowel Turken als Marokkanen beduidend vaker dan de andere etnische groepen.

12.5 *Etnische diversiteit en sociale cohesie in Nederland*

In deze paragraaf bekijken we in hoeverre etnische diversiteit in gemeente en buurt een effect heeft op percepties en gedrag met betrekking tot sociale cohesie. In dit hoofdstuk zijn individuen onze eenheden van analyse. Sociale cohesie is echter per definitie niet een kenmerk van het individu, maar van de gemeenschap als geheel. Daarom beschouwen we de gemeenschap, in dit geval de stad waarin men woont, als analyse-eenheid en bekijken we in hoeverre de diversiteit in een gemeente in relatie staat tot het gemiddelde niveau van sociale cohesie in die gemeente, net zoals Putnam (2007) dit voor de VS deed.

Figuren 12.2 tot en met 12.5 tonen voor de vijftig grootste gemeenten in Nederland het verband tussen de etnische diversiteit en het gemiddelde niveau van vertrouwen, buurtcontact, vrijwilligerswerk en informele hulp. Omdat in het LAS-onderzoek allochtone groepen sterk zijn oververtegenwoordigd, worden de gegevens teruggewogen naar de feitelijke groepsgroottes in de vijftig steden.⁹ We vinden op stadsniveau een relatie tussen vertrouwen en etnische diversiteit; de samenhang is echter niet erg groot (figuur 12.2). Tot op zekere hoogte heerst er meer vertrouwen in een gemeente naarmate die in etnisch opzicht minder divers is. Het vertrouwen is bijvoorbeeld relatief hoog in plaatsen met relatief weinig etnische diversiteit, zoals Velsen (figuur 12.2). In steden als Rotterdam, Amsterdam en Den Haag, waar veel etnische groepen wonen, is het vertrouwen in de medemens gemiddeld lager. Opvallend is echter dat in randgemeenten als Spijkenisse en Schiedam het vertrouwen beduidend lager is dan in de drie grootste steden, terwijl de etnische diversiteit daar lager is. Vooral Schiedam springt eruit met het gemiddeld laagste niveau van vertrouwen.

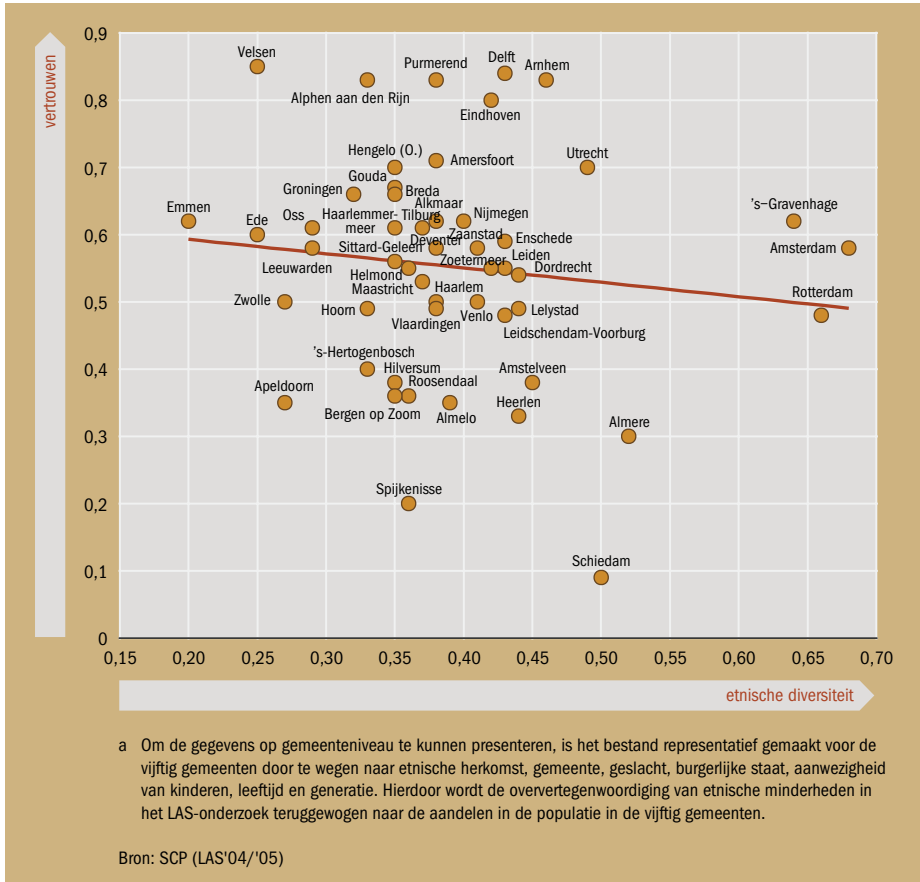
Het patroon met betrekking tot buurtcontacten ziet er ongeveer hetzelfde uit: er is een verband, maar dat is niet erg sterk (figuur 12.3). Het is dus maar ten dele zo dat in gemeenten met meer etnische diversiteit er gemiddeld minder contact in de buurt is. Ook hier zijn de drie grootste steden met veruit de meeste etnische diversiteit, niet de plaatsen die het laagst scoren op buurtcontact.

De relatie tussen diversiteit en vrijwilligerswerk is beduidend sterker: hoe meer etnische diversiteit er is in een plaats, hoe minder vrijwilligerswerk er gemiddeld genomen wordt gedaan (figuur 12.4). In etnisch homogenere plaatsen als Zwolle en Hengelo zijn mensen vaker als vrijwilliger actief dan in bijvoorbeeld de drie grootste steden. Maar ook hier zijn de drie grootste steden niet de plaatsen waar het minst vrijwilligerswerk wordt gedaan.

Er is nagenoeg geen relatie tussen etnische diversiteit en het geven van informele hulp (figuur 12.5). Het gemiddelde niveau van informele hulp vertoont dus geen duidelijke relatie met de etnische samenstelling van de gemeente.

Figuur 12.2

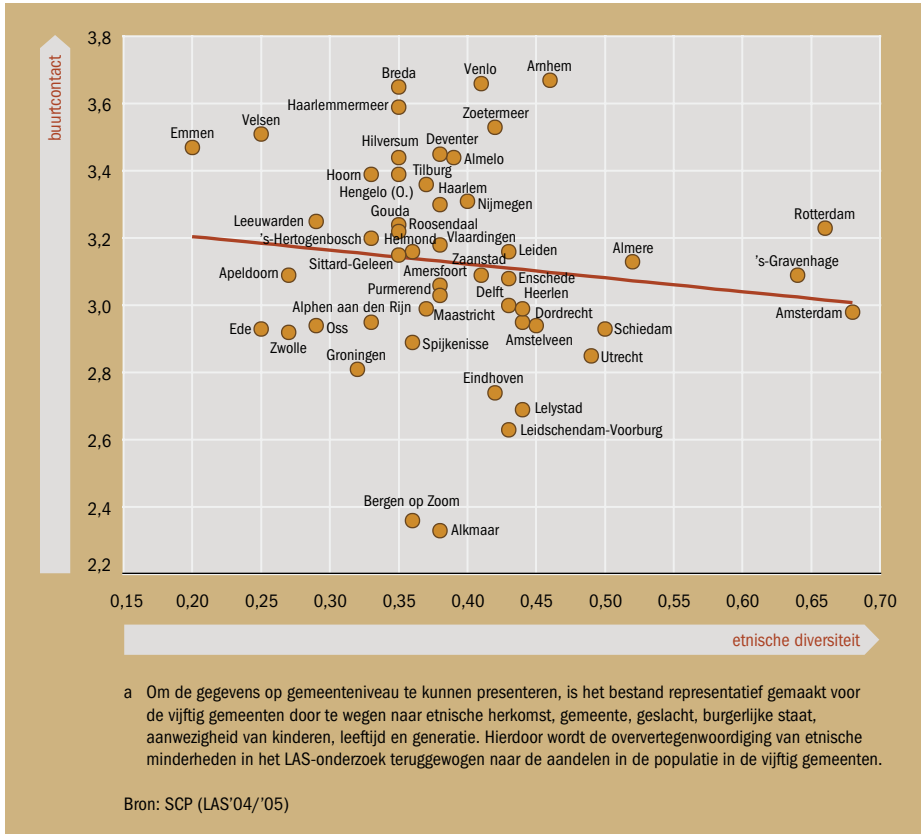
Etnische diversiteit en vertrouwen op gemeenteniveau^a

Het beeld op stadsniveau is dus gemengd. De meeste dimensies van sociale cohesie (vertrouwen, buurtcontact en het geven van informele hulp) lijken relatief weinig relatie te hebben met de mate van etnische diversiteit. Er is echter wel een duidelijke relatie tussen diversiteit en vrijwilligerswerk: er is gemiddeld genomen minder activiteit in het vrijwilligerswerk in plaatsen met veel etnische diversiteit.

Deze conclusie is echter voorbarig. Allereerst hebben we geen rekening gehouden met de buurt waarin mensen wonen. Ook binnen steden is er immers veel variatie in etnische diversiteit: er zijn wijken met bijna uitsluitend autochtone bewoners en er zijn wijken waar veel verschillende etnische groepen door elkaar heen wonen. Ten tweede laten figuren 12.2-12.5 alleen geaggregeerde gegevens zien, waarin steden de eenheden van analyse zijn; daarmee verhullen ze een belangrijke kwestie die we in § 12.2 al aangestipt hebben: het is onduidelijk of er minder vrijwilligerswerk gedaan wordt doordat er andere typen mensen in deze gemeenten c.q. buurten wonen (compositie-effect) of doordat al die verschillende groepen (zichtbaar) aanwezig zijn in de wijk (contexteffect).

Figuur 12.3
 Etnische diversiteit en buurtcontact op gemeenteniveau^a

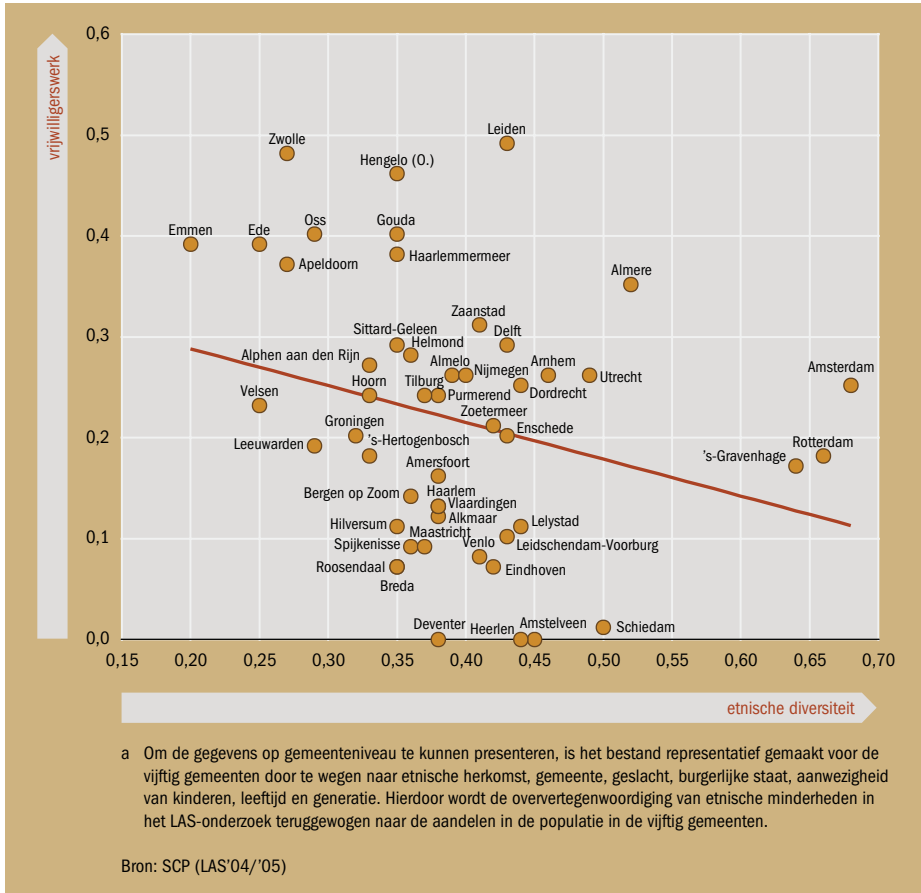

a Om de gegevens op gemeenteniveau te kunnen presenteren, is het bestand representatief gemaakt voor de vijftig gemeenten door te wegen naar etnische herkomst, gemeente, geslacht, burgerlijke staat, aanwezigheid van kinderen, leeftijd en generatie. Hierdoor wordt de oververtegenwoordiging van etnische minderheden in het LAS-onderzoek teruggewogen naar de aandelen in de populatie in de vijftig gemeenten.

Bron: SCP (LAS'04/'05)

Figuur 12.4

Etnische diversiteit en vrijwilligerswerk op gemeenteniveau^a

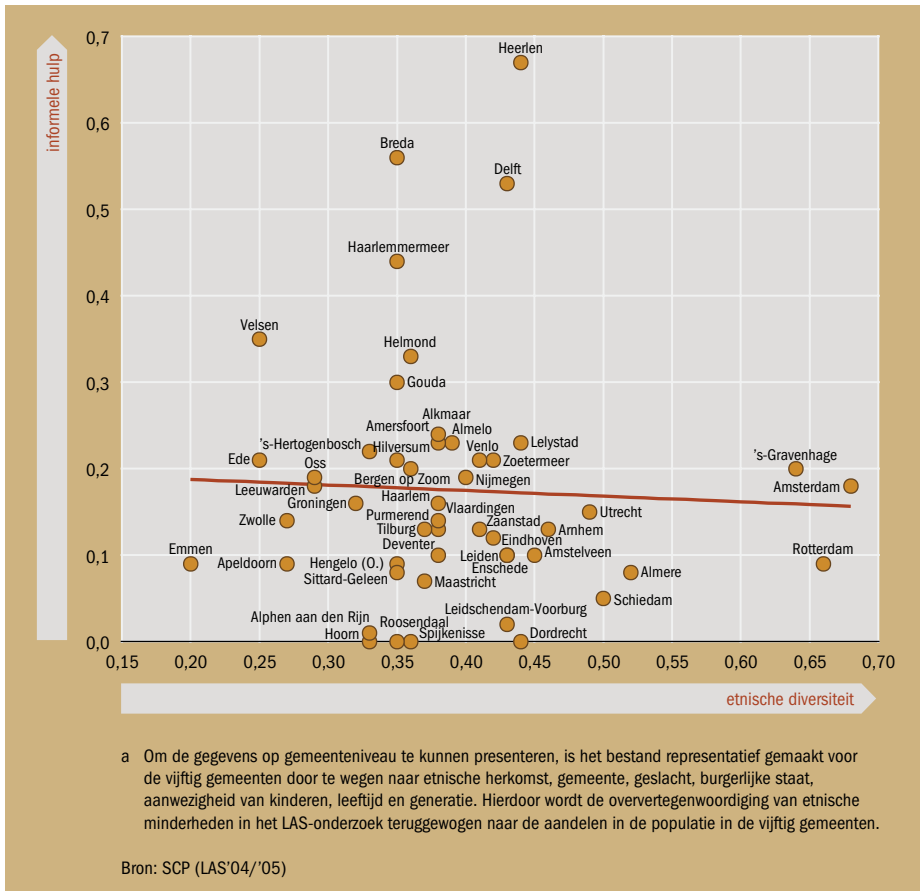

a Om de gegevens op gemeenteniveau te kunnen presenteren, is het bestand representatief gemaakt voor de vijftig gemeenten door te wegen naar etnische herkomst, gemeente, geslacht, burgerlijke staat, aanwezigheid van kinderen, leeftijd en generatie. Hierdoor wordt de oververtegenwoordiging van etnische minderheden in het LAS-onderzoek teruggewogen naar de aandelen in de populatie in de vijftig gemeenten.

Bron: SCP (LAS'04/'05)

Figuur 12.5

Etnische diversiteit en informele hulp op gemeenteniveau^a

Analyse

Om de vraag naar het verband tussen etnische diversiteit en sociale cohesie zo goed mogelijk te beantwoorden, analyseren we op individueel niveau in hoeverre de onderscheiden dimensies van sociale cohesie afhangen van zowel individuele als contextkenmerken. Dit doen we door middel van multilevelanalyses. Om compositie-effecten op het individuele niveau uit te sluiten, controleren we voor de volgende individuele kenmerken: etnische groep, geslacht, leeftijd, generatie, gezinssamenstelling, opleidingsniveau, al dan niet nog op school zitten, werkzaamheid (wel of niet werken, en indien werkend: het beroepsniveau), taalvaardigheid in het Nederlands, gezondheid (eigen inschatting) en frequentie van kerk-/moskeebezoek.¹⁰

Naast een buurtcontext onderscheiden we in de analyses ook een stedelijke context. Voor beide niveaus wordt de etnische-diversiteitsindex berekend, en wordt het gemiddelde inkomen in de buurt en gemeente opgenomen als indicator voor de sociaaleconomische positie van de buurt c.q. gemeente. Het is belangrijk deze variabelen in samenhang op te nemen, omdat etnisch diverse buurten tegelijkertijd ook vaak armer zijn. Omdat etnisch diverse buurten en steden ook in andere opzichten afwijken (bv. in verhuismobiliteit, criminaliteit, eigenhuizenbezit enz.), houden we zoveel mogelijk rekening met deze kenmerken, zodat we kunnen bekijken in hoeverre er netto-effecten van etnische diversiteit en sociaaleconomische achterstand overblijven. Andere buurtkenmerken die we opnemen zijn het aandeel jongeren onder de 15 jaar, het aandeel ouderen (65-plussers), de bevolkingsdichtheid en de verhuismobiliteit. Gemeente-kenmerken die we kunnen onderscheiden, zijn eveneens het aandeel jongeren en ouderen en de verhuismobiliteit. Daarnaast nemen we de criminaliteitscijfers in de betreffende gemeente (aandeel verdachten per 1000 inwoners) in de analyse op, evenals het al dan niet wonen in de vier grootste steden als indicator voor gemeentegrootte.¹¹

In een eerste analysestap bezien we etnische diversiteit in samenhang met sociaaleconomische achterstand. Hier kunnen we de vraag beantwoorden of het om etnische verschillen gaat, om economische achterstanden of om beide tegelijk.

Een risico in multivariate analyse is multicollineariteit. Die houdt in dat sterke relaties tussen voorspellende variabelen kunnen leiden tot onjuiste conclusies, doordat effecten elkaar uitdoven of juist versterken. In beide gevallen speelt toeval een te grote rol. Om te toetsen of de samenhang tussen de gemeente- en buurtvariabelen problematisch is, voeren we zogenaemde perturbatieanalyses uit (Belsley 1991).¹² Uit deze analyses blijkt dat de effecten die we vinden stabiel zijn, en dat de multicollineariteit niet schadelijk is geweest. Het is dus mogelijk gebleken etnische diversiteit en sociaaleconomische achterstand (gemiddeld inkomen) in een buurt of gemeente in één model op te nemen.

Wel is het als gevolg van multicollineariteitsproblemen niet mogelijk gebleken de etnische diversiteit in de buurt en die in de gemeente in een keer in de analyse op te nemen. We hebben er daarom voor gekozen beide modellen apart te schatten.

Is er een effect van etnische diversiteit in de gemeente?

Op gemeenteniveau zijn de effecten van het gemiddelde inkomen op indicatoren van sociale cohesie niet significant na opname van etnische diversiteit (niet weergegeven). Ook de effecten van etnische diversiteit doen er niet toe voor twee dimensies van sociale cohesie: noch voor informele hulp noch voor buurtcontact is het effect significant. Wel is er een effect van diversiteit in de gemeente op vertrouwen en het doen van vrijwilligerswerk, maar dit komt gedeeltelijk door individuele verschillen (met name etnische samenstelling). Het vertrouwen in elkaar en het doen van vrijwilligerswerk is dus minder in deze gemeenten, doordat er nu eenmaal meer allochtonen wonen, die, zo blijkt, minder vertrouwen hebben en minder vrijwilligerswerk doen. De rest van het effect wordt verklaard door de mate van criminaliteit in de

gemeente. Dit zou kunnen betekenen dat men in etnisch diverse gemeenten minder vertrouwen heeft omdat het er minder veilig is. Het zou tevens een reden kunnen zijn om minder de deur uit te gaan om vrijwilligerswerk te gaan doen. Uiteindelijk is er dus geen (netto)diversiteitseffect op gemeenteniveau.

Is er een effect van etnische diversiteit in de buurt?

Op buurtniveau spelen zowel de sociaaleconomische situatie als de etnische diversiteit een rol voor de mate van sociale cohesie (zie tabel 12.6, model 1). In buurten waar het gemiddelde inkomen lager is én de etnische diversiteit hoger, is minder vertrouwen en wordt minder vrijwilligerswerk verricht. Voor het geven van informele hulp doet het gemiddelde inkomen in de buurt er niet toe. Op contacten in de buurt werkt etnische diversiteit negatief, terwijl een lagere sociaaleconomische status – tegengesteld aan de verwachtingen – positief werkt (de ‘gezellige arbeidersbuurten’).¹³

Toch – en daar gaat het om – blijven ook deze buurteffecten meestal niet staan als we rekening houden met de individuele en andere buurtkenmerken (incl. een beperkt aantal gemeentekennmerken, zie model 2 en 3 in tabel 12.6).¹⁴ Het statuuseffect van de buurt (gemiddelde inkomen) wordt volledig verklaard door individuele kenmerken; zo wordt vertrouwen verklaard door de inkomenscompositie, hulpgedrag door de opleidingscompositie, vrijwilligerswerk door de samenstelling naar leeftijd, en buurtcontact door de etnische compositie (in die zin dat Turken en Marokkanen meer contact in de buurt hebben).

De meeste effecten van etnische diversiteit op sociale cohesie worden eveneens verklaard door de samenstelling, met name de etnische compositie. De lagere cohesie komt simpelweg doordat er meer allochtonen in de buurt wonen, en die hebben minder vertrouwen en doen minder vrijwilligerswerk. Er is hier dus geen sprake van een echt diversiteitseffect, maar van een samenstellingseffect.

Een belangrijke uitzondering is echter de invloed van etnische diversiteit op buurtcontacten. Deze invloed blijft overeind, ondanks opname van allerlei andere kenmerken. Dit betekent dat etnische diversiteit inderdaad, in lijn met de Putnam-hypothese, een negatief effect heeft op contacten in de buurt (met burens en buurtgenoten). Op de andere cohesiematen is er echter geen sprake van een (netto)-diversiteitseffect.

In bijlage B12.4 wordt voor alle dimensies van cohesie de volledige analyse weergegeven (met alle effecten van individuele, buurt- en gemeentekennmerken).

Tabel 12.6

Multilevel regressieanalyse van de effecten van etnische diversiteit en gemiddeld inkomen op buurtniveau op indicatoren van sociale cohesie,^a 2004/'05 (ongestandaardiseerde coëfficiënten, standaardfouten tussen haakjes)

	vertrouwen			buurtcontact		
	model 1 ^b	model 2 ^c	model 3 ^d	model 1 ^b	model 2 ^c	model 3 ^d
etnische diversiteit in de buurt	-0,96*	0,12	0,08	-0,35*	-0,46*	-0,39*
	(0,34)	(0,37)	(0,40)	(0,16)	(0,18)	(0,19)
gemiddeld inkomen in de buurt	0,10*	0,04*	0,04	-0,03*	-0,00	0,00
	(0,02)	(0,02)	(0,03)	(0,01)	(0,01)	(0,01)
	vrijwilligerswerk			informele hulp		
	model 1 ^b	model 2 ^c	model 3 ^d	model 1 ^b	model 2 ^c	model 3 ^d
etnische diversiteit in de buurt	-1,62*	-0,32	-0,27	-0,33	0,04	0,14
	(0,43)	(0,48)	(0,52)	(0,47)	(0,50)	(0,56)
gemiddeld inkomen in de buurt	0,09*	0,02	-0,01	0,04	0,02	0,01
	(0,02)	(0,03)	(0,03)	(0,03)	(0,03)	(0,04)

* statistisch significant: $p < 0,05$.

a Met betrekking tot vertrouwen, vrijwilligerswerk en informele hulp zijn logistische multilevelanalyses uitgevoerd. Buurtcontacten zijn in lineaire multilevelmodellen getoetst ($n = 4089$).

b Model 1 ongecontroleerd.

c Model 2 gecontroleerd voor individuele kenmerken.

In dit model zijn naast de index voor etnische diversiteit en het gemiddeld inkomen in de buurt alle individuele kenmerken opgenomen: etnische groep, geslacht, leeftijd, generatie, opleidingsniveau, schoolgaand, gezinssamenstelling, werkzaamheid en beroepsniveau, taalvaardigheid in het Nederlands, ervaren gezondheid, kerk-/moskeebezoek. De analyses voor informele hulp zijn daarnaast nog gecorrigeerd voor de frequentie van contact met directe familie.

d Model 3 gecontroleerd voor individuele, buurt- en gemeentekenmerken.

In dit model zijn naast de index voor etnische diversiteit en het gemiddeld inkomen in de buurt alle individuele kenmerken opgenomen en de overige buurtkenmerken (aandeel 0-15-jarigen, aandeel 65-plussers, bevolkingsdichtheid, verhuismobiliteit) en gemeentekenmerken (verdachtenpercentages in de gemeente en woonachtig in een der vier grote steden).

Bron: SCP (LAS'04/'05)

Werkt diversiteit anders voor verschillende groepen?

Alvorens we overgaan tot de vraag in hoeverre diversiteitseffecten verschillen tussen etnische groepen, bespreken we kort de effecten van de andere in het model opgenomen (individuele) kenmerken (zie tabel B12.4 in de bijlage). Duidelijk wordt, zoals al eerder vermeld, dat allochtone groepen lager scoren op de meeste dimensies van sociale cohesie. Turken en Marokkanen hebben daarentegen wel duidelijk meer contact in de buurt. De overige bevindingen zijn in lijn met eerder onderzoek. Zo hebben ouderen en degenen die vaak een religieuze bijeenkomst bezoeken duidelijk meer vertrouwen, verrichten zij meer vrijwilligerswerk en hebben zij meer contact in de buurt. Ook gezondheid is een belangrijke factor; dit geldt voor alle bevolkingsgroepen. Specifieke kenmerken van allochtonen die van belang zijn, zijn een goede

taalbeheersing en het in Nederland geboren zijn. Beide kenmerken beïnvloeden de sociale cohesie positief.

Kenmerken die de sociale cohesie negatief beïnvloeden, zijn een laag opleidingsniveau, werkloosheid en een lage beroepsstatus. Ook hebben mensen in eenoudergezinnen duidelijk minder vertrouwen, en hebben alleenstaanden minder contacten in de buurt.¹⁵

Rest de vraag of diversiteit anders uitwerkt voor verschillende etnische groepen. Dit is in eerder onderzoek inderdaad vastgesteld. Putnam (2007) voor de vs en Fieldhouse en Cutts (2008) voor Engeland concluderen dat het diversiteitseffect groter is voor (blanke) autochtonen dan voor minderheidsgroepen. Dit betekent dat etnische diversiteit in de buurt voor autochtonen negatiever uitwerkt op hun vertrouwen in andere mensen dan voor allochtonen. Tolsma et al. (2008a) en Lancee en Dronkers (2008) vinden hier echter in Nederland geen bewijs voor.

Om het effect voor Nederland te kunnen vaststellen, nemen we interacties tussen etnische diversiteit en de etnische groepen in de modellen op (niet weergegeven). Allereerst doen we dat voor de allochtone groepen. Daaruit blijkt dat er maar weinig substantiële verschillen zijn. Van alle etnische groepen hebben Marokkanen duidelijk meer contacten in etnisch diverse buurten: hoe etnisch diverser de buurt, hoe meer contacten zij onderhouden. Maar ook hier valt het effect weg als rekening wordt gehouden met andere individuele kenmerken. Op de andere dimensies van sociale cohesie zijn geen significante interactie-effecten te onderkennen.¹⁶

Ten slotte bekijken we of etnische diversiteit voor autochtonen negatiever uitwerkt dan voor de andere groepen. Dit blijkt inderdaad het geval te zijn voor de contacten in de buurt: autochtonen hebben duidelijk minder buurtcontacten naarmate de buurt sterker etnisch divers is. Maar ook hier is er geen netto-effect meer als rekening wordt gehouden met alle overige kenmerken. Bij de overige dimensies van sociale cohesie zijn de interacties tussen autochtoon zijn en etnische diversiteit niet statistisch significant. Dit betekent dat autochtonen overal beter van vertrouwen zijn (en meer actief in vrijwilligerswerk en informele hulp), dus ook in etnisch diverse buurten.

12.6 Conclusie

In dit hoofdstuk stond de stelling centraal dat etnische diversiteit in de directe woonomgeving een bedreiging vormt voor de sociale verbanden in de samenleving. Putnam (2007) vond een duidelijke samenhang tussen diversiteit en cohesie in de Verenigde Staten, en hij vond die voor veel verschillende dimensies van sociale cohesie. Is ook in Nederland het wonen in een multi-etnische omgeving ongunstig voor de sociale cohesie? We hebben in dit hoofdstuk getracht een antwoord op die vraag te geven. En dat antwoord is dat de Putnam-hypothese in de Nederlandse context slechts ten dele lijkt op te gaan. Uitsluitend voor het contact in de buurt (met burens en buurtgenoten) is er sprake van een negatief effect van etnische diversiteit.

De aanwezigheid van veel allochtone groepen in een buurt heeft dus een ongunstige invloed op het buurtcontact. Voor de andere onderzochte dimensies van cohesie was er geen sprake van een diversiteitseffect. Het vertrouwen in andere mensen, het verrichten van vrijwilligerswerk en het geven van informele hulp liggen wel op een lager niveau in multi-etnische wijken, maar dit komt simpelweg doordat er nu eenmaal meer mensen wonen die lager op deze dimensies scoren. Hier is dus sprake van een samenstellingseffect en niet van een diversiteitseffect. Ook op gemeenteniveau is de cohesie niet per definitie lager in een gemeente waar meer etnische diversiteit is. Een belangrijke indicatie hiervan is dat de drie grootste steden met veruit de meeste etnische diversiteit, niet de plaatsen zijn die het laagst scoren op verschillende dimensies van sociale cohesie.

Hoe kunnen we het negatieve effect van diversiteit op buurtcontact verklaren? Misschien kan dat nog wel het beste vanuit de etnische-competitietheorie: hoe meer leden van andere etnische groepen er in de buurt zijn, hoe meer men zich bedreigd voelt en zich terugtrekt in de eigen groep. Het feit dat men elkaars taal niet verstaat, speelt hierbij hoogstwaarschijnlijk ook een rol. In ieder geval bieden de bevindingen geen ondersteuning voor de contacthypothese, die inhoudt dat onderling contact leidt tot een positieve houding ten opzichte van de *outgroup*. Ook voor de sociale-controletheorie vinden we weinig empirische evidentie. Deze theorie veronderstelt dat er in etnisch heterogene omgevingen meer wantrouwen heerst. Diversiteit leidt dan tot minder vertrouwen door het ontbreken van sociale controle. Deze theorie blijkt voor de Nederlandse situatie echter niet op te gaan. De enige ondersteuning van de sociale-controletheorie is eigenlijk de bevinding dat een deel van het effect van diversiteit op vertrouwen kan worden verklaard door de criminaliteit in de gemeente: men heeft minder vertrouwen in andere mensen in etnisch diverse gemeenten vanwege het feit dat het er minder veilig is. Volgens de sociale-controletheorie leidt het ontbreken van sociale controle eerder tot een bedreigende omgeving. Daarnaast vinden we enig bewijs voor de multiculturele-buurthypothese in het feit dat in buurten met meer etnische diversiteit, juist de autochtonen minder buurtcontacten hebben en de Marokkanen meer. Maar ook hier blijkt de voornaamste reden voor het optreden van dit effect dat de samenstelling in etnisch diverse buurten anders is.

Onze bevindingen rijmen dus maar ten dele met die van Putnam. We moeten echter niet vergeten dat de situatie in de VS wezenlijk anders is dan die in Nederland. In hoeverre sluiten onze bevindingen aan bij eerder Nederlands onderzoek? Er zijn duidelijke parallellen te trekken. Ook Lancee en Dronkers (2008) en Tolsma et al. (2008a) vonden (negatieve) effecten van etnische diversiteit op sociale contacten (maar ook op vrijwilligerswerk). Op andere dimensies van etnische diversiteit, zoals vertrouwen en de kwaliteit van relaties (Tolsma et al. 2008a), bleken geen effecten van diversiteit te bestaan. Ook in analyses van Völker et al. (2007) bleven effecten van etnische diversiteit op allerlei percepties van buurtsamenhang niet overeen in multivariate analyses.

Onderzoek naar effecten van *etnische concentratie* op contacten tussen etnische groepen leidt tot gelijksoortige conclusies (bv. Dagevos 2005): het sterk geconcentreerd wonen van bevolkingsgroepen is slecht voor het onderlinge contact tussen autochtonen en allochtonen. Etnische concentratie lijkt misschien verschillend van etnische diversiteit, maar dit hoofdstuk heeft duidelijk gemaakt dat in Nederland etnische concentratie en etnische diversiteit grotendeels dezelfde grootheden zijn. Als er in een buurt een hoge concentratie niet-westerse allochtonen is, is dit ook per definitie een buurt met veel verschillende etnische groepen. Mono-etnische buurten, zoals in de vs, bestaan hier niet of nauwelijks. Dit impliceert ook dat het voor de Nederlandse context niet te bepalen is of nu juist de aanwezigheid van veel verschillende groepen schadelijk is voor de sociale cohesie of eerder de concentratie van één groep.

Wat betekenen onze bevindingen voor het beleid? Vooropstaat dat de situatie in etnisch heterogene buurten hier niet zo dramatisch is als in de vs. Het is niet zo dat men elkaar minder vertrouwt, omdat men in etnisch diverse buurten woont. Bovendien hebben we geen aanwijzingen gevonden dat wederzijdse hulp en het doen van vrijwilligerswerk beïnvloed worden door etnische diversiteit. Wel is er minder sociale cohesie in etnisch diverse buurten, omdat er nu eenmaal meer mensen wonen die zich in een achterstandspositie bevinden. De conclusie van Letki (2008), die stelt dat de overheidsaandacht zou moeten uitgaan naar het tegengaan van sociaal-economische achterstanden, geldt in zekere mate ook hier. Als bijvoorbeeld het opleidingsniveau en het baanbezit onder achterstandsgroepen stijgen, heeft dit positieve gevolgen voor het wederzijds vertrouwen en hulpgedrag. Toch geven deze, maar ook andere Nederlandse onderzoeksbevindingen wel aan dat er iets aan de hand is: etnische diversiteit – oftewel de concentratie van niet-westerse allochtonen – werkt ongunstig uit op het directe buurtcontact.

Noten

- 1 Putnam (2007) kijkt overigens ook naar verschillende typen diversiteit (het aandeel zwarten in de buurt en het aandeel immigranten). Het maakt volgens hem voor de gevonden effecten niet uit.
- 2 Een voorbeeld is het onderzoek van Lancee en Dronkers (2008), waarin conclusies worden getrokken over de mate van interetnisch vertrouwen, terwijl het gaat om etnische distantie (heeft u er bezwaar tegen als uw kind bevriend is of trouwt met iemand uit een andere etnische groep?). Een ander probleem in dit onderzoek is dat individuen worden gekoppeld aan CBS-buurtcodes via de meest voorkomende postcode in de buurt. Het is echter niet mogelijk viercijferige postcodes om te zetten in buurtcodes, omdat ze niet overlappen. Bovendien blijken veel controlevariabelen op het contextuele niveau in deze studie de sociaaleconomische status van een buurt te meten en niet, zoals de auteurs veronderstellen, onder meer opleidingsniveau en inkomensongelijkheid in de buurt.
- 3 Een uitzondering is het onderzoek van Tolsma et al. (2008a), waarin is onderzocht of etnische diversiteit voor allochtonen andere gevolgen heeft dan voor autochtonen. Hiervoor werd geen bewijs gevonden. Er kon echter geen onderscheid worden gemaakt naar verschillende etnische groepen. In eerder onderzoek is wel regelmatig gekeken of etnische diversiteit anders werkt voor armere dan voor rijkere bewoners. Tolsma et al. (2008a) vinden bijvoorbeeld dat het effect van de buurt sterker is voor armen dan voor rijken. Ook Ross et al. (2001) concluderen dat vooral de interactie tussen de eigen lage status en een lage buurtstatus funest is voor het vertrouwen (zie ook Marschall en Stolle 2004). Letki (2008) vindt echter geen interactie tussen individuele sociaaleconomische status en buurtkenmerken; de lage economische status van een buurt heeft dus een negatief effect op cohesie, onafhankelijk van individuele sociaaleconomische status.
- 4 De reden dat we gebruik maken van het LAS en niet van de recenter gehouden SIM, is dat het LAS metingen bevat met betrekking tot vertrouwen en informele hulp die niet in de SIM zitten.
- 5 De buurtindeling heeft echter ook nadelen ten opzichte van de postcode-indeling. Het belangrijkste nadeel is dat buurtgrenzen, in tegenstelling tot postcodegebieden, door de tijd heen veranderd zijn. Bij analyses van veranderingen in buurten is het dus raadzaam de postcode-indeling te gebruiken, maar dat valt buiten de doelstelling van dit hoofdstuk. Andere nadelen zijn de grote variatie in bevolkingsomvang van de CBS-buurten en de schaalverschillen tussen gemeenten.
- 6 Ook Putnam (2007) stelt dat wat mensen als hun buurt ervaren, niet overeenkomt met de indeling die wij als onderzoekers hanteren. Echter, als de meetfout die we introduceren willekeurig is, zou er eerder een onderschatting dan een overschatting van het effect van de buurt zijn. Putnam (2007) vindt overigens dezelfde effecten met twee verschillende definities van buurt. Ook wij hebben onze analyses gerepliceerd op viercijferige postcodegebieden met nagenoeg dezelfde conclusies.
- 7 Dit heeft ermee te maken dat het CBS kleine groepen niet onderscheidt vanwege privacyoverwegingen.
- 8 Er zijn echter wel aanwijzingen dat bepaalde buurten in de grote steden etnisch homogener aan het worden zijn. Dit geldt bijvoorbeeld voor de Marokkanen in Nieuw-West in Amsterdam. Het heeft te maken met het aanbod van relatief grote, goedkope woningen en is een zichzelf versterkend proces, omdat het gebied onder Marokkanen bekend staat als een aantrekkelijke locatie, waar al familieleden en bekenden wonen (O+S 2002).

- 9 Als we dit niet zouden doen, zou het gemiddeld lagere niveau van bv. vertrouwen onder allochtonen veel te zwaar meewegen in de stadsgemiddelden.
- 10 In navolging van Putnam wordt ook huishoudinkomen in de analyses opgenomen. Dit kan echter maar bij een deel van het databestand. Aan inwonende kinderen (een substantieel deel van de steekproef) is niet naar het gezinsinkomen gevraagd. Deze aanvullende analyses leiden tot dezelfde bevindingen. De analyses voor informele hulp corrigeren we voor de mate van contact met de directe familie. In Amerikaans en Australisch onderzoek wordt ook de tijd die men per dag kwijt is met forensen meegenomen in de analyses (Leigh 2006; Putnam 2007). Daaruit blijkt dat hoe meer men elke dag reist van en naar het werk, hoe minder vertrouwen men in de medemens heeft. Onze gegevens maken het niet mogelijk hiermee rekening te houden.
- 11 Tevens kunnen we het aandeel lage inkomens, het aandeel uitkeringsgerechtigden en het aandeel huurwoningen op buurt- en gemeenteniveau onderscheiden. Maar deze metingen liggen te dicht aan tegen het gemiddeld inkomen. In de uiteindelijke analyses is hier daarom van afgezien.
- 12 In feite herhalen we de analyses honderd keer. Voor elk van deze honderd analyses introduceren we kleine *random errors* op de relevante voorspellers. Als de effecten die we vinden niet stabiel zijn, maar het gevolg van multicollineariteit, is te verwachten dat de uitkomsten erg gevoelig zijn voor de *random errors* op de voorspellers. We toetsen daarom voor elk van de honderd analyses of de uitkomsten overeenkomen met die uit tabel 12.6. Belangrijk is hierbij dat de effecten in dezelfde richting zijn als in de oorspronkelijke tabel, en dat de significantie van deze effecten overeenkomt met de oorspronkelijke tabel. Achtereenvolgens hebben we modellen 2 en 3 uit tabel 12.6 getoetst.
- 13 Overigens is het niet zo dat het diversiteitseffect groter is in lagestatusbuurten; er is geen sprake van een interactie-effect tussen etnische diversiteit en het gemiddelde inkomen in de buurt. Putnam (2007) vond een dergelijk effect wel in de Verenigde Staten.
- 14 Overigens doen de overige gemeente- en buurtkenmerken (buiten het gemiddelde inkomen en de etnische diversiteit) er nauwelijks toe.
- 15 Daarnaast wordt vrijwilligerswerk vaker door niet-actieven verricht en informele hulp meer door vrouwen dan door mannen gegeven. Dit is ook het beeld dat opdoemt uit ander onderzoek.
- 16 Wel hebben Antillianen in etnisch diverse buurten minder vertrouwen, terwijl Surinamers in dergelijke buurten juist meer vrijwilligerswerk doen ($p < 0,10$).

Literatuur

- Alesina, A. en E. La Ferrara (2000). Participation in heterogeneous communities. In: *Quarterly Journal of Economics*, jg. 115, nr. 3; augustus, p. 847-904.
- Alesina, A. en E. La Ferrara (2002). Who trusts others? In: *Journal of Public Economics*, jg. 85, nr. 2, p. 207-234.
- Belsley, D.A. (1991). *Conditioning diagnostics, collinearity and weak data in regression*. New York: John Wiley & Sons.
- Coleman, J.S. (1990). *Foundations of social theory*. Cambridge: Harvard University Press.
- Costa, D.L. en M.E. Kahn (2003). Civic engagement and community heterogeneity. An economists's perspective. In: *Perspectives on Politics*, jg. 1, nr. 1, p. 103-111.
- Dagevos, J. (2005). Gescheiden werelden. De etnische signatuur van vrijtijdscontacten van minderheden. In: *Sociologie*, jg. 1, nr. 1, p. 52-69.
- Dustman, C. en I. Preston (2001). Attitudes to ethnic minorities, ethnic context and location decisions. In: *The Economic Journal*, jg. 111, p. 353-373.
- Fieldhouse, E. en D. Cutts (2008). *Immigration and neighbourhood diversity in England. Does diversity damage social capital?* (ongepubliceerde paper).
- Gesthuizen, M., T. van der Meer en P. Scheepers (2009). Ethnic diversity and social capital in Europe. Tests of Putnam's thesis in European countries. In: *Scandinavian Political Studies* (te verschijnen).
- Ghaemina, S. (2008). *Wederzijdse integratie. De nabijheid van contacten. De invloed van individuele, buurt-, en gemeentekennmerken op de interetnische contacten van allochtonen en autochtonen* (masterthesis). Nijmegen: Radboud Universiteit.
- Gijsberts, M. en J. Dagevos (2007). The socio-cultural integration of ethnic minorities in the Netherlands. Identifying neighbourhood effects on multiple integration outcomes. In: *Housing Studies*, jg. 22, nr. 5, p. 805-831.
- Glaeser, E.L., D.I. Laibson, J.A. Scheinkman en C.L. Soutter (2000). Measuring trust. In: *The Quarterly Journal of Economics*, jg. 115, nr. 3, augustus, p. 811-846.
- Hooghe, Marc, Tim Reeskens, Dietlind Stolle en Ann Trappers (2008). Ethnic diversity and generalized trust in Europe. A cross-national comparative study. In: *Comparative Political Studies*, 2008 (te verschijnen).
- Laan Bouma-Doff, W. van der (2005). *De buurt als belemmering?* Assen: Van Gorcum.
- Lancee, B. en J. Dronkers (2008). Etnische diversiteit. Sociaal vertrouwen in de buurt en contact van autochtonen en allochtonen met de burens. In: *Migrantenstudies*, jg. 24, nr. 4, p. 224-249.
- Leigh, A. (2006). Trust, inequality and ethnic heterogeneity. In: *The Economic Record*, jg. 82, nr. 258, p. 268-280.
- Letki, N. (2008). Does diversity erode social cohesion? Social capital and race in British neighbourhoods. In: *Political Studies*, jg. 56, nr. 1, p. 99-26.
- Li, Y., A. Pickles en M. Savage (2005). Social capital and social trust in Britain in the late 1990s. In: *European Sociological Review*, jg. 21, nr. 1, p. 109-123.
- Marschall, M.J. en D. Stolle (2004). Race in the city. Neighborhood context and the development of generalized trust. In: *Political Behavior*, jg. 26, nr. 2, p. 125-153.
- Massey, D. (1996). The age of extremes. Concentrated affluence and poverty in the twenty-first century. In: *Demography*, jg. 33, nr. 4, p. 395-428.
- McPherson, M., L. Smith-Lovin en J.M. Cook (2001). Birds of a feather. Homophily in social networks. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 27, p. 415-444.
- Miller, A.S. en T. Mitamura (2003). Are surveys on social trust trustworthy? In: *Social Psychology Quarterly*, jg. 66, nr. 1, p. 62-70.

- Oliver, J. Eric en J. Wong (2003). Intergroup prejudice in multiethnic settings. In: *American Journal of Political Science*, jg. 47, nr. 4, p. 567-582.
- O+S (2002). *Diversiteitsmonitor 2002* Amsterdam. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, dienst Onderzoek en statistiek.
- Pettigrew, T. en L.R. Tropp (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, jg. 90, nr. 5, p. 751-783.
- Putnam, R.D. (2007). E pluribus unum. Diversity and community in the twenty-first century. The 2007 Johan Skytte Prize Lecture. In: *Scandinavian Political Studies*, jg. 30, nr. 2, p. 137-174.
- Quillian, L. (1995). Prejudice as a response to perceived group threat. Population composition and anti-immigrant and racial prejudice in Europe. In: *American Sociological Review*, jg. 60, p. 816-860.
- Ross, C.E., J. Mirowsky en S. Pribesh (2001). Powerlessness and the amplification of threat. Neighborhood disadvantage, disorder, and mistrust. In: *American Sociological Review*, jg. 66, nr. 4, p. 568-592.
- Sampson, R.J., S. Raudenbusch en F. Earls (1997). Neighbourhoods and violent crime. A multilevel study of collective efficacy. In: *Science*, jg. 277, augustus, p. 918-924.
- Scheepers, P., M. Gijsberts en M. Coenders (2002). Ethnic exclusionism in European countries. Public opposition to civil rights for legal migrants as a response to perceived ethnic threat. In: *European Sociological Review*, jg. 18, nr. 1, p. 17-34.
- Taylor, M.C. (1998). How white attitudes vary with the racial composition of local populations. Numbers count. In: *American Sociological Review*, jg. 63, nr. 4, p. 512-535.
- Tesser, P.T.M., C.S. van Praag, F. van Dugteren, L.J. Herweijer en H.C. van der Wouden (1995). *Rapportage minderheden 1995. Concentratie en segregatie*. Rijswijk / Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Tolsma, J., Lubbers, M. en M. Coenders (2008a). Ethnic competition and opposition to ethnic intermarriage in the Netherlands. A multi-level approach. In: *European Sociological Review*, jg. 24, nr. 2, p. 215-230.
- Tolsma, J., T. van der Meer en M. Gesthuizen (2008b). *Unity in diversity. The impact of neighbourhood and municipality characteristics on dimensions of social cohesion in the Netherlands* (ongepubliceerde paper).
- Völker, B., H. Flap en S. Lindenberg (2007) When are neighbourhoods communities? Community in Dutch neighbourhoods. In: *European Sociological Review*, jg. 23, nr. 1, p. 99-114.
- Völker, B. (2008). *In ieders belang. Sociologische determinanten voor de productie van collectieve goederen*. Oratie uitgesproken op 3-7-2008, Universiteit Utrecht.

A white house number sign with black text "13A" and "HUIS" is mounted on a brick wall. The sign is rectangular with rounded corners and is centered in the upper half of the image. The brick wall is made of reddish-brown bricks with light-colored mortar. The text on the sign is in a bold, sans-serif font.

13^A
HUIS

Vrijtijdsbesteding als bron van binding in multi-etnisch Nederland?

- 13.1 Vrijtijdsbesteding en sociale cohesie in multi-etnisch Nederland 341
 - 13.2 Vijf aspecten van sociale cohesie 344
- 13.3 Causaliteit? Het interpreteren van een samenhang tussen cohesie en vrijtijdsbesteding 346
 - 13.4 Cultuurdeelname en sociale cohesie 348
 - 13.5 Sportdeelname en sociale cohesie 350
 - 13.6 Mediagebruik en sociale cohesie 351
- 13.7 Samenvattende analyse: vrijtijdsbesteding en sociale cohesie in multi-etnisch Nederland 353
 - 13.7 Slot: vrijtijdsbesteding en sociale cohesie in het perspectief van beleid en toekomst 358
 - Literatuur 360

13 Vrijtijdsbesteding als bron van binding in multi-etnisch Nederland?

Andries van den Broek

13.1 Vrijtijdsbesteding en sociale cohesie in multi-etnisch Nederland

De vrijtijdsbesteding biedt tal van inkijkjes in het fenomeen sociale cohesie. Meer dan thuis, op het werk of tijdens een opleiding kunnen mensen in hun vrije tijd zelf kiezen wat ze doen, hoe ze dat doen en met wie. De manier waarop mensen dit ‘wat, hoe en met wie’ van hun vrijtijdsbesteding inrichten, geeft een indruk van de mate van sociale cohesie in een samenleving. Kiest men in de vrije tijd vooral voor individualistische activiteiten of onderneemt men vooral dingen samen met anderen? Is het laatste het geval, hoe zien die gezamenlijke activiteiten er dan uit? Wat is maatgevend: kortetermijn- en ad-hocverbanden, langdurige vriendschappen of georganiseerde verbanden als sportverenigingen en muzikensembles? En met wie gaan mensen in hun vrije tijd om? Alleen met ‘ons soort mensen’ of juist met mensen van allerlei slag?

Soms wordt ook een oorzakelijk verband tussen vrijtijdsbesteding en sociale cohesie verondersteld: de overheid heeft momenteel een warme belangstelling voor het (veronderstelde) effect van de deelname aan cultuur en sport op sociale cohesie. Door muziek te maken of te sporten, of door een gedeelde voorliefde voor muziek- of sportevenementen, ontstaat er contact tussen mensen die elkaar anders wellicht niet ontmoet zouden hebben. De impliciete en positieve gedachte daarbij is dat meer contact tot meer sociale cohesie leidt, vergelijkbaar met de klassiek geworden constatering van De Tocqueville die zag dat de Amerikaanse democratie er een kleine twee eeuwen geleden veel baat bij had dat mensen via belangenbehartiging leerden om te gaan met mensen met een andere levenswandel.

Met de toenemende urgentie van het integratievraagstuk is in Nederlandse beleidskringen de aandacht gegroeid voor het veronderstelde effect van vrijtijdsbesteding op sociale cohesie in het algemeen en op interetnische binding in het bijzonder. De doelstellingen van het sport- en cultuurbeleid zijn mede in termen van sociale cohesie en integratie verwoord. Het Regeerakkoord van Balkenende IV stelt dat kunst en cultuur mensen verbindt, dat cultuurbeleid bijdraagt aan sociale samenhang en dat een rijk cultureel leven essentieel is voor het creëren van gemeenschapsgevoel. Breedtesport heet er ‘een bindende factor in de samenleving, van belang voor de overdracht van waarden en normen, maatschappelijke binding en integratie’ (Coalitieakkoord 2007).

Deze formuleringen sluiten aan op eerdere cultuur- en sportnota’s. Uit deze beleidsaspiraties spreekt de hoop dat meer deelname aan cultuur en sport als

neveneffect een bijdrage levert aan sociale cohesie in multi-etnisch Nederland. Deze beleidstheorie kan echter niet bogen op veel empirisch bewijs, deels omdat er nog weinig onderzoek naar gedaan is. Bovendien staat het veronderstelde oorzakelijke verband niet vast. Tegengesteld aan die beleidstheorie geldt sociale cohesie in bewegings- en gezondheidsonderzoek niet als uitvloeisel, maar juist als aanjager van bewegen (Lindström et al. 2003; McNeill et al. 2006; Kamphuis et al. 2007).

In dit hoofdstuk over sociale cohesie in multi-etnisch perspectief gelden identificatie, vertrouwen, waardering, respect en vrijetijdscontacten als aspecten van sociale cohesie op nationaal niveau. Die vijf aspecten geven daar geen alomvattend beeld van, maar raken wel de kern. Een situatie waarin men zich niet identificeert met het land waarin men leeft, waarin men elkaar niet vertrouwt, respecteert en waardeert en waarin men de vrije tijd etnisch gescheiden doorbrengt, zal door weinigen als toonbeeld van sociale cohesie beschouwd worden. Deze vijf aspecten hebben vooral betrekking op binding tussen etnische groepen en minder op de samenhang binnen die groepen. In termen van de tweedeling tussen enerzijds ‘bonding’ binnen groepen en anderzijds ‘bridging’ tussen groepen (Putnam 2000) gelden de vijf aspecten hier als indicatoren van ‘bridging’ tussen etnische groepen.

Zoals hierboven al beschreven, ziet de overheid in cultuur- en sportdeelname een mogelijkheid om maatschappelijke binding te bevorderen. Het ontbreken van zowel empirisch bewijs als theoretische consensus maakt extra nieuwsgierig. Bevordert cultuur- en sportdeelname die binding inderdaad, doet ze er afbreuk aan of is er wellicht helemaal geen samenhang? Hier volgt een eerste verkenning daarnaar. Die verkenning blijft beperkt tot het in kaart brengen van verbanden. Het gebrek aan een sterke theorie en betere gegevens staat het helaas niet toe oorzaak en gevolg vast te stellen.

In een bespreking van de ‘state of the art’ in de bestudering van effecten van cultuur, noemt een Amerikaans overzicht (McCarthy et al. 2004) drie zwakke punten. Ten eerste is er weinig duidelijkheid over oorzakelijke verbanden. Ten tweede is er zelden aandacht voor de doelmatigheid van het ingezette middel (bv. voor de vraag of sociale cohesie het efficiëntst via cultuur, sport of iets anders bevorderd kan worden). Ten derde wordt nauwelijks gespecificeerd via welke mechanismen en onder welke condities cultuur externe effecten genereert. Een verkenning van Nederlandse literatuur over de relatie tussen vrijetijdsbesteding en sociale cohesie leert dat die Amerikaanse observaties ook hier geldig zijn (o.a. Breedveld 2003; Breedveld en Van der Meulen 2003; Duyvedak en Krouwel 1999; Verweel et al. 2005; Verweel 2008).

Dit hoofdstuk maakt een begin met het vullen van deze hiaten. De kernvraag is hier of beschikbare gegevens wel of niet wijzen op een samenhang van cultuur- en sportdeelname met sociale cohesie (helaas zonder duidelijkheid over causaliteit te kunnen scheppen). Secundair komen ook de twee andere genoemde lacunes aan bod. Met betrekking tot doelmatigheid kijken we of sociale cohesie vooral met cultuur- of met sportdeelname samenhangt, dan wel met beide in gelijke mate. Met betrekking tot de gebrekkige specificatie van mechanismen en condities onderzoe-

ken we of etnische gemengde deelname aan sport sterker met sociale cohesie samenhangt dan deelname aan sport in het algemeen.

Gegevens uit het onderzoek Leefsituatie allochtone stedelingen (LAS) (zie ook Van den Broek en Keuzenkamp 2008) maken het mogelijk vast te stellen of, en in welke onderlinge verhouding, cultuur- en sportdeelname met de genoemde aspecten van sociale cohesie samenhangen. De analyses hebben betrekking op Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en autochtone stedelingen. In de winter 2004/'05 zijn in de 50 grootste Nederlandse gemeenten mondelinge vraaggesprekken gevoerd met circa 800 personen uit elk van die groepen. De keuze voor deze vier groepen hing samen met een aantal factoren. Ten eerste was er een pragmatische reden, namelijk dat van deze groepen gegevens beschikbaar waren. Daarnaast wilden we het verband bekijken tussen vrijetijdsbesteding en binding onder zowel allochtonen als autochtonen (binding is geen eenzijdig proces). Tot slot was er ook de wens om onderscheid te kunnen maken tussen een allochtone groep die wat dichter bij de Nederlandse samenleving staat (Surinamers) en allochtone groepen die daar wat verder vanaf staan (Turken en Marokkanen).

Naast cultuur en sport wordt nog een derde vorm van vrijetijdsbesteding met sociale cohesie in verband gebracht, namelijk mediagebruik. In tijd gemeten is dit veruit de grootste vorm van vrijetijdsbesteding: gemiddeld neemt mediagebruik zo'n 40% van de vrije tijd in (Breedveld et al. 2006). Het vormt tevens een belangrijk venster op de wereld. Dit maakt het interessant om te bezien of en in hoeverre patronen van mediagebruik met sociale cohesie samenhangen. Binnen het mediagebruik is de televisie dominant. Het internet is sterk in opkomst, vooral onder jongeren. Als bron van informatie is daarnaast de krant nog altijd een veel geraadpleegd medium. Dat nagenoeg alle stedelingen ongeacht etniciteit, frequent naar Nederlandstalige televisiezenders kijken (Huysmans en De Haan 2008), kan wellicht als een teken van cohesie worden opgevat, maar is een weinig onderscheidend kenmerk. Daarom gaat de aandacht hier uit naar de relatie tussen sociale cohesie en de mate waarin allochtonen op de media uit hun eigen kring gericht zijn. Daarbij is het de vraag of de allochtonen die vaker 'eigen' media consumeren lager scoren op de aspecten van sociale cohesie.

Deze verkenning van de relatie tussen vrijetijdsbesteding en sociale cohesie in multi-etnisch Nederland begint met een schets van de vijf onderzochte aspecten van sociale cohesie: de mate waarin men zich identificeert met het land waarin men leeft, elkaar vertrouwt, waardeert, respecteert en in vrije tijd etnische grenzen overbrugt. Vervolgens worden cultuurparticipatie, sportdeelname en mediagebruik beschreven per etnische groep en met de eerdergenoemde aspecten van sociale cohesie in verband gebracht (zie ook Van den Broek en Keuzenkamp 2008). In de slotanalyse wordt bekeken of en in welke verhouding de drie vormen van vrijetijdsbesteding (cultuurparticipatie, sportdeelname en mediagebruik) met sociale cohesie (gecontroleerd voor onderling doorkruisende effecten) verband houden.

13.2 Vijf aspecten van sociale cohesie

De vijf aspecten van sociale cohesie waarvan wordt onderzocht of en in hoeverre ze met vrije tijd samenhangen zijn:

- de mate waarin men zich met Nederland identificeert (in plaats van met de eigen etnische groep);
- het vertrouwen in andere mensen;
- de gevoelswarmte tussen allochtonen en autochtonen;
- de mate waarin men respect voor en door moslims ervaart (in de ogen van Turken en Marokkanen of van autochtonen);
- de mate waarin allochtonen en autochtonen in hun vrije tijd met elkaar omgaan (zie kader voor concrete vraagformulering).

Hoewel sociale cohesie meer een kenmerk van een samenleving is dan van individuen, geven individuele inschattingen toch een beeld.

Vraagformulering met betrekking tot de vijf aspecten van sociale cohesie in de survey Leefsituatie allochtone stedelingen (2004/2005)

Identificatie met Nederland

De volgende vraag werd per etnische groep specifiek gesteld. Hier volgt de vraag zoals voorgelegd aan iemand met een Turkse achtergrond:

Hoe voelt u zich: meer Turk of meer Nederlander?

helemaal Turk; meer Turk dan Nederlander; evenveel Turk als Nederlander; meer Nederlander dan Turk; helemaal Nederlander)

Vertrouwen

Vindt u dat over het algemeen de meeste mensen wel te vertrouwen zijn of vindt u dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen?

wel te vertrouwen; je kan niet voorzichtig genoeg zijn)

Gevoelswarmte allochtonen-autochtonen

Hoe denkt u over verschillende bevolkingsgroepen? Stel u zelf een thermometer voor waarop u dit kunt aangeven. U mag iedere temperatuur tussen 0 en 100 graden gebruiken; 100 graden betekent zeer positieve gevoelens en 0 graden zeer negatieve gevoelens. U mag het helemaal zelf bepalen. U kunt verschillende temperaturen geven, maar ook dezelfde.

Respect voor/door moslims

In hoeverre bent u het eens met de volgende stelling:

Turken en Marokkanen: De meeste Nederlanders hebben respect voor de islamitische cultuur.

Autochtonen: De meeste moslims in Nederland hebben respect voor de Nederlandse cultuur

helemaal mee eens; mee eens; niet mee eens, niet mee oneens; mee oneens; helemaal mee oneens.)

Vrijtijdscontacten allochtonen-autochtonen

Allochtonen: Gaat u in uw vrije tijd vaak, soms of nooit om met (witte) Nederlanders?

Autochtonen: Gaat u in uw vrije tijd vaak, soms of nooit om met allochtone Nederlanders?

ja, vaak; ja, soms; nee, nooit)

Allochtonen blijken zich niet overwegend Nederlander te voelen. Bijna de helft van de Turken voelt zich (helemaal of meer) Turk, 40% van de Marokkanen voelt zich (helemaal of meer) Marokkaan. Bij Surinamers voelt 'slechts' 25% zich primair Surinamer (Dagevos et al. 2007). Niettemin hebben allochtonen overwegend positieve gevoelens over autochtonen. Omgekeerd zijn de gevoelens van autochtonen voor allochtonen wat lauwer. De gevoelens van allochtonen onderling zijn eveneens hooguit lauw te noemen (Gijsberts en Vervoort 2007). Allochtonen stellen minder vertrouwen in andere mensen dan autochtonen. Wanneer het vertrouwen in andere mensen als een beïnvloedende factor gezien wordt, vormt het geringere vertrouwen onder allochtonen mogelijk een rem op hun geneigdheid tot binding met andere groepen.

De mate waarin moslims en autochtonen over en weer respect voor elkaars cultuur ervaren, ontloopt elkaar weinig. In alle gevallen is de groep die het ermee eens is dat de eigen cultuur door de meeste anderen gerespecteerd wordt de grootste groep, al is dat nooit een meerderheid.

Tabel 13.1

Aspecten van sociale cohesie, stedelijke bevolking van 15-65 jaar, naar etnische groep, 2004/2005 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	autochtonen
identificatie met Nederland				
helemaal ...	19	17	8	.
meer ... dan Nederlander	30	23	17	.
evenveel ... als Nederlander	40	43	46	.
meer Nederlander dan ...	9	13	20	.
helemaal Nederlander	3	3	10	.
vertrouwen in andere mensen				
wel te vertrouwen	35	41	31	60
je kan niet voorzichtig genoeg zijn	65	59	69	40
allochtonen/autochtonen ^a				
gevoelenswarmte	68	70	71	55

Tabel 13.1 (vervolg)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	autochtonen
respect voor/door moslims				
helemaal mee eens	8	10	.	5
mee eens	48	40	.	38
niet mee eens, niet mee oneens	18	18	.	20
mee oneens	20	26	.	26
helemaal mee oneens	6	6	.	12
vrijtijdscontacten allochtonen-autochtonen				
ja, vaak	29	37	56	16
ja, soms	43	36	29	38
nee, nooit	28	27	15	46

. = niet gevraagd.

a Waardering allochtonen/autochtonen in 0-100 graden.

Bron: SCP/CBS (LAS'04-'05)

In de mate waarin autochtonen en allochtonen in hun vrije tijd contact met elkaar onderhouden, doen zich grote verschillen voor. Surinamers hebben meer contact met autochtonen dan Turken en Marokkanen. Omgekeerd hebben autochtonen in hun vrije tijd nog weer minder contact met allochtonen, hetgeen deels is terug te voeren op een kleinere trefkans: er zijn, ook in de vijftig grootste gemeenten, nu eenmaal minder allochtonen dan autochtonen. Bovendien wonen allochtonen veelal bijeen in enkele stadsdelen, hetgeen de kans dat autochtonen contact met allochtonen onderhouden verder verkleint.

13.3 Causaliteit? Het interpreteren van een samenhang tussen cohesie en vrijetijdsbesteding

In dit hoofdstuk is niet de mate van sociale cohesie aan de orde, maar de vraag of en in hoeverre aspecten van sociale cohesie met aspecten van vrijetijdsbesteding samenhangen. Die vraag wordt beantwoord door te kijken of de mate waarin individuen op de aspecten van sociale cohesie 'scoren' verband houdt met de mate waarin ze aan de drie genoemde vrijetijdsactiviteiten deelnemen. Per etnische groep wordt duidelijk of er al dan niet een verband bestaat. Concreet gaat het bijvoorbeeld om de vraag of het zo is dat Turken zich meer Nederlander voelen naarmate ze meer sporten, of dat autochtonen in hun vrije tijd meer met allochtonen omgaan naarmate ze cultureel actiever zijn.

Wanneer er een samenhang tussen vrijetijdsbesteding en sociale cohesie wordt gevonden, bestaat het risico dat er ten onrechte een relatie wordt onderkend. Het kan ook zijn dat sport en cohesie door dezelfde achterliggende variabele beïnvloed worden. Diverse 'verdachten' kunnen zo'n schijnverband veroorzaken: het oplei-

dingsniveau dat iemand genoten heeft, iemands leeftijd, of iemand in het arbeidsproces is ingeschakeld en, onder allochtonen, of iemand hier geboren of hierheen verhuisd is. Wie hoger opgeleid en hier geboren is, heeft in de regel een breder vrijetijdsrepertoire (Van den Broek en Keuzenkamp 2008) en is minder op media uit de herkomstcultuur gericht (Huysmans en De Haan 2008). Niet zelden houden die twee eigenschappen ook met sociale cohesie verband, in de zin dat men in de regel ook hoger scoort op de indicatoren van sociale cohesie als men hoger opgeleid en hier geboren is. Zo identificeren hier geboren allochtonen zich sterker met Nederland en gaan zij in hun vrije tijd meer met autochtonen om. Om te voorkomen dat er ten onrechte een samenhang tussen vrijetijdsbesteding en sociale cohesie wordt geconcludeerd, is in de analyses steeds ook voor de doorkruisende werking van opleiding, leeftijd, arbeidsmarktpositie en migratiegeneratie gecontroleerd.

Daarmee zijn we echter nog niet uit de problemen. Want als na dergelijke controles een samenhang tussen vrijetijdsgedrag en sociale cohesie wordt gevonden, is de interpretatie ervan allerm minst eenduidig of onomstreden. Er zijn vier interpretaties van zo'n samenhang mogelijk. Die interpretaties hebben sterk wisselende implicaties voor de beleidsaspiratie om met cultuur- en sportbeleid de cohesie te vergroten.

De vier interpretaties van een samenhang tussen vrije tijd en sociale cohesie zijn:

- vrije tijd beïnvloedt sociale cohesie;
- sociale cohesie beïnvloedt vrije tijd;
- vrije tijd en sociale cohesie beïnvloeden elkaar;
- een achterliggende derde factor beïnvloedt vrije tijd en sociale cohesie.

De beleidstheorie vertrekt vanuit de gedachte dat vrijetijdsbesteding (zoals cultuur- of sportdeelname) sociale cohesie (maatschappelijke binding en het gemeenschapsgevoel) helpt versterken. Vooralsnog is dit effect op sociale cohesie echter een onbewezen aanname. Die aanname wordt, zoals reeds vermeld, bovendien niet algemeen gedeeld, maar elders zelfs weer omgekeerd. Wellicht ligt de waarheid in het midden en beïnvloeden vrijetijdsbesteding en sociale cohesie elkaar wederzijds. Ook in dat geval is vrijetijdsbesteding, conform de beleidstheorie, een potentieel aanknopingspunt voor beleid ter bevordering van de sociale cohesie. Andersom zouden beleidsinitiatieven ter bevordering van sociale cohesie dan ook positief kunnen uitpakken voor de cultuur- en sportdeelname van de bevolking in het algemeen en van allochtone groepen in het bijzonder. Ten vierde kan het ook nog zo zijn dat de gevonden verbanden schijnverbanden zijn, in de zin dat vrijetijdsbesteding en sociale cohesie beide blootstaan aan de invloed van een achterliggende derde factor. Deels is dat in de analyse ondervangen door voor enkele persoonskenmerken te controleren (opleiding, leeftijd, werkzaamheid en, bij allochtonen, migratiegeneratie). Dat neemt niet weg dat er een niet-onderzochte derde factor kan meespelen. Een interpretatie langs die lijn is dat zowel meer deelname aan cultuur en sport als meer sociale cohesie voortvloeien uit een zekere openheid van geest, die ertoe uitnodigt om eropuit te gaan om dingen te doen en anderen te ontmoeten. Binnen diezelfde gedachte is dan

bijvoorbeeld een grotere oriëntatie op eigen media onder allochtonen niet zozeer de oorzaak van een geringere identificatie met Nederland, maar zijn beide deel van een onderliggend, meer op het ‘eigene’ georiënteerd patroon.

13.4 *Cultuurdeelname en sociale cohesie*

Het brede spectrum aan vormen van cultuurdeelname is voor deze analyse in een vierdeling gevat. De gangbare driedeling in canonieke cultuurdeelname (bezoek musea, toneel, klassieke muziek), populaire cultuurdeelname (bezoek film, popmuziek, cabaret, musical en dance events) en kunstbeoefening (tekenen, schilderen, musiceren, enz.) is aangevuld met de categorie ‘informele cultuurdeelname’. Door alleen naar westerse cultuuruitingen te vragen, zou immers een heel circuit aan allochtone cultuurdeelname in eigen kring wel eens ongezien kunnen blijven. Daarom is gevraagd naar het bijwonen van muziek- en theateruitvoeringen op feesten. Dat brengt inderdaad een aanzienlijke extra cultuurdeelname aan het licht, overigens in bijna gelijke mate ook onder autochtonen. Daardoor is het niet zo dat de informele cultuurdeelname een compensatie vormt voor de deels grote verschillen bij canonieke en populaire cultuurdeelname en bij kunstbeoefening. De deelname van Turken en Marokkanen ligt in die drie opzichten een stuk lager dan die van Surinamers en autochtonen. In lichtere mate bestaan die verschillen naar etniciteit ook onder hoger opgeleide mensen die hier geboren zijn (Van den Broek 2008).

Bestaat er binnen de vier etnische groepen een verband tussen cultuurparticipatie en sociale cohesie? Dat blijkt slechts op onderdelen het geval (tabel 13.2), met een duidelijke concentratie bij vrijetijdscontacten tussen etnische groepen en onder autochtonen.

Veruit het sterkst is het verband tussen cultuurparticipatie en interetnische vrijetijdscontacten. Dat bestaat binnen elke groep, zij het onder autochtonen minder geprononceerd. Tegelijk is dit echter het minst ondubbelzinnige van de onderzochte verbanden, omdat cultuurparticipatie en interetnische vrijetijdscontacten beide getuigen van een zekere openheid van geest en een zekere geneigdheid eropuit te gaan. Het is dus allerminst duidelijk dat hier sprake is van een oorzakelijk verband. Het kan ook gaan om twee kanten van dezelfde medaille.

Onder autochtonen gaat cultuurparticipatie vrijwel over de hele breedte samen met meer tekenen van sociale cohesie. Verder gaat binnen elk van de allochtone groepen meer deelname aan populaire cultuur gepaard met een wat sterkere identificatie met Nederland, een verband dat (na controle) bij andere vormen van cultuurdeelname niet bestaat.

Onder allochtonen hangt cultuurparticipatie (na controle) nauwelijks samen met vertrouwen in andere mensen, met gevoelswarmte voor autochtonen of met het gevoel dat autochtonen de islamitische cultuur respecteren.

Tabel 13.2

Cultuurdeelname en sociale cohesie, stedelijke bevolking van 15-65 jaar, naar etnische groep, waargenomen en gecontroleerd^a voor enkele achtergrondkenmerken, 2004/2005

	Turken		Marokkanen		Surinamers		autochtonen	
	w	g	w	g	w	g	w	g
identificatie met Nederland								
canonieke cultuur	0	0	+	0	+	0	.	.
populaire cultuur	+	+	+	+	+	+	.	.
informele cultuur	0	0	0	0	0	0	.	.
kunstbeoefening	0	0	+	0	0	0	.	.
vertrouwen in andere mensen								
canonieke cultuur	0	0	0	0	+	0	++	+
populaire cultuur	0	0	0	0	+	0	+	+
informele cultuur	0	0	0	0	0	0	+	0
kunstbeoefening	0	0	0	0	0	0	+	+
gevoelenswarmte allochtonen-autochtonen								
canonieke cultuur	0	0	+	0	0	0	+	+
populaire cultuur	0	0	+	0	0	+	+	0
informele cultuur	0	0	0	0	0	0	+	0
kunstbeoefening	0	0	0	0	0	0	+	+
respect voor/door moslims								
canonieke cultuur	0	0	-	0	.	.	++	++
populaire cultuur	+	0	-	0	.	.	+	+
informele cultuur	0	0	0	0	.	.	+	+
kunstbeoefening	0	0	-	-	.	.	+	+
vrijtijdscontacten allochtonen-autochtonen								
canonieke cultuur	++	+	++	+	++	+	+	+
populaire cultuur	++	++	++	++	++	++	+	+
informele cultuur	++	+	++	+	+	+	+	+
kunstbeoefening	++	+	++	+	+	+	+	+

. = niet gevraagd.

0 = geen verband ($p \geq 0,05$).

+/- = zwak verband ($p < 0,05$, $-0,20 \leq \beta \leq 0,20$).

++/-- = duidelijk verband ($p < 0,05$, $\beta < -0,20$ of $> 0,20$).

a w = waargenomen; g = gecontroleerd.

Bron: SCP/CBS (LAS'04-'05)

Een tussentijdse conclusie luidt dat deze analyse van deze gegevens weinig bewijs oplevert dat er een samenhang bestaat tussen cultuurdeelname en sociale cohesie. En waar die samenhang het duidelijkst is, is de interpretatie ervan juist het onduidelijkst (bij interetnische contacten) of lijkt er sprake van een samenhang die vooral geldt voor autochtonen.

13.5 Sportdeelname en sociale cohesie

Sportdeelname is ongelijk over de etnische groepen verdeeld. Onder autochtonen ligt die het hoogst, onder Turken en Marokkanen het laagst. Hetzelfde patroon doet zich voor bij sportlidmaatschappen. Controle voor opleidingsniveau en migratiegeneratie maakt die verschillen wel kleiner, maar niet ongedaan (Breedveld en Van den Broek 2008).

Bestaat er conform de beleidsverwachting binnen de verschillende etnische groepen een relatie tussen enerzijds sportdeelname en -lidmaatschap en anderzijds sociale cohesie? Dat is maar zeer ten dele het geval, eigenlijk alleen bij identificatie met Nederland en bij interetnische vrijetijdscontacten (tabel 13.3).

Tabel 13.3

Sportdeelname en sociale cohesie, stedelijke bevolking van 15-65 jaar, naar etnische groep, waargenomen en gecontroleerd^a voor enkele achtergrondkenmerken, 2004/2005

	Turken		Marokkanen		Surinamers		autochtonen	
	w	g	w	g	w	g	w	g
identificatie met Nederland								
frequentie sport	+	+	+	0	+	0	.	.
is lid sportvereniging/sportschool	++	+	+	+	0	0	.	.
vertrouwen in andere mensen								
frequentie sport	0	0	0	0	+	0	+	+
is lid sportvereniging/sportschool	0	0	0	0	0	0	0	0
gevoelswarmte allochtonen-autochtonen								
frequentie sport	0	0	0	0	0	0	+	0
is lid sportvereniging/sportschool	0	0	0	0	0	0	0	0
respect voor/door moslims								
frequentie sport	0	0	0	0	.	.	+	0
is lid sportvereniging/sportschool	0	0	0	0	.	.	0	0
vrijetijdscontacten allochtonen-autochtonen								
frequentie sport	++	++	++	+	++	++	+	+
is lid sportvereniging/sportschool	+	0	+	0	+	0	0	0

. = niet gevraagd.

0 = geen verband ($p \geq 0,05$).

+/- = zwak verband ($p < 0,05$, $-0,20 \leq \beta \leq 0,20$).

++/-- = duidelijk verband ($p < 0,05$, $\beta < -0,20$ of $> 0,20$).

a w = waargenomen; g = gecontroleerd.

Bron: SCP/CBS (LAS'04-'05)

Binnen elke etnische groep geldt: wie meer sport, heeft ook meer interetnische vrijetijdscontacten. Lidmaatschap van sportverenigingen houdt daar geen verband mee. Opnieuw geldt hier het voorbehoud met betrekking tot causaliteit. Sportdeelname en interetnische vrijetijdscontacten kunnen beide voortkomen uit een meer uithuizige leefwijze.

Het tweede patroon is dat sportdeelname en sportlidmaatschap onder Turken en Marokkanen verband houden met identificatie met Nederland. Naarmate Turkse stedelingen meer sporten dan wel lid zijn van een sportvereniging, is hun identificatie met Nederland sterker; voor Marokkaanse stedelingen doet alleen het lidmaatschap ter zake. Als we de interetnische contacten buiten beschouwing laten, hangt sport onder Surinamers en autochtonen weinig samen met sociale cohesie.

Sportdeelname houdt binnen de diverse groepen niet of nauwelijks verband met vertrouwen in andere mensen, met de gevoelswarmte tussen allochtonen en autochtonen of met gevoelens van respect voor en door moslims.

Net als bij cultuur kunnen we ook bij sport tussentijds concluderen dat de uitkomsten geen brede steun opleveren voor een samenhang tussen cultuurdeelname en sociale cohesie. Deels is er geen samenhang, en waar die er wel is, heerst onduidelijkheid over de interpretatie ervan.

13.6 *Mediagebruik en sociale cohesie*

Nederlandse publieke, commerciële en lokale televisiezenders vinden onder stedelingen gretig aftrek, onder allochtonen nauwelijks minder dan onder autochtonen. Alleen stedelingen van Turkse afkomst stemmen wat minder frequent op Nederlandse zenders af. Marokkaanse en Surinaamse stedelingen doen dat juist wat meer dan autochtone stedelingen. Daarnaast kijkt 70% van de Turkse en 40% van de Marokkaanse stedelingen dagelijks naar zenders uit de herkomstcultuur. Een grote meerderheid van de allochtonen leest minstens eens per week een Nederlandse krant en raadpleegt veelvuldig het internet. Het bereik van kranten en websites met een eigen etnische signatuur is aanzienlijk minder wijdverbreid dan dat van eigen tv-zenders. Onder hoger opgeleide en hier geboren allochtonen is de gerichtheid op media met de eigen etnische signatuur aanzienlijk geringer dan onder de generatie van hun ouders (Huysmans en De Haan 2008).

In dit hoofdstuk kijken we in hoeverre het raadplegen van de eigen media verband houdt met sociale cohesie. Dit gaat niet op voor autochtonen, omdat er voor hen geen onderscheid bestaat tussen Nederlandse media en eigen media, en maar deels voor Surinamers, want er zijn geen televisiezenders met Surinaamse signatuur. Er bestaan weliswaar Hindoeestaanse, Indonesische en Chinese zenders, maar daar is in het onderzoek Leefsituatie allochtone stedelingen niet naar gevraagd. Op enkele punten is er een samenhang tussen het raadplegen van eigen media en sociale cohesie. Dat betreft met name identificatie met Nederland en interetnische vrijetijdscontacten (tabel 13.4).

Tabel 13.4

Consumptie van media uit herkomstcultuur en sociale cohesie, stedelijke bevolking van 15-65 jaar, naar etnische groep, waargenomen en gecontroleerd^a voor enkele achtergrondkenmerken, 2004/2005

	Turken		Marokkanen		Surinamers		autochtonen	
	w	g	w	g	w	g	w	g
identificatie met Nederland								
krant	-	-	0	0	-	-	.	.
televisie	-	-	--	--
nieuwsuitzendingen	--	--	--	-
websites	0	0	+	0	0	-	.	.
vertrouwen in andere mensen								
krant	0	0	0	0	0	0	.	.
televisie	0	0	0	-
nieuwsuitzendingen	0	0	0	0
websites	0	0	0	0	0	0	.	.
gevoelswarmte allochtonen-autochtonen								
krant	0	0	0	0	0	0	.	.
televisie	0	0	0	0
nieuwsuitzendingen	0	0	0	0
websites	0	0	0	0	0	0	.	.
respect voor/door moslims								
krant	0	0	0	0
televisie	0	0	+	0
nieuwsuitzendingen	0	0	0	0
websites	-	0	-	0
vrijtijdscontacten allochtonen-autochtonen								
krant	0	0	0	0	0	0	.	.
televisie	--	-	--	-
nieuwsuitzendingen	--	--	--	-
websites	-	-	--	-	+	+	.	.

- .
 - 0
 - +/-
 - +/--
 - a
- = niet gevraagd.
 = geen verband ($p \geq 0,05$).
 = zwak verband ($p < 0,05$, $-0,20 \leq \beta \leq 0,20$).
 = duidelijk verband ($p < 0,05$, $\beta < -0,20$ of $> 0,20$).
 w = waargenomen; g = gecontroleerd.

Bron: SCP/CBS (LAS'04-'05)

Naarmate Turkse en Marokkaanse stedelingen meer naar eigen televisiezenders kijken en liever op die zenders dan op Nederlandse zenders nieuwsuitzendingen volgen, voelen zij zich minder Nederlander en hebben ze minder vrijetijdscontacten met autochtonen. Turkse en Marokkaanse bezoekers van eigen websites hebben in hun vrije tijd eveneens minder contact met autochtonen.

Ook Surinamers voelen zich minder Nederlander naarmate ze meer Surinaamse kranten lezen en Surinaamse websites bezoeken. Hun bezoek aan eigen websites gaat echter gepaard met meer vrijetijdscontacten met autochtonen. Deze laatste relatie is lastig te duiden.

Een grotere gerichtheid op de eigen media staat vrijwel los van het vertrouwen in andere mensen. Het blijkt ook geheel los te staan van de gevoelswarmte van allochtonen voor autochtonen en van het gevoel dat de meeste autochtonen respect voor de islamitische cultuur hebben.

De grotere gerichtheid op de eigen media staat voor een deel geheel los van sociale cohesie. Waar dat verband wel bestaat – geringere identificatie met Nederland en minder vrijetijdscontacten met autochtonen – is er mogelijk minder sprake van onderlinge causaliteit dan van een gezamenlijke worteling in een houding die meer op het eigene is gericht.

13.7 *Samenvattende analyse: vrijetijdsbesteding en sociale cohesie in multi-etnisch Nederland*

Waar hierboven meerdere aspecten van de vrijetijdsbesteding met een element van sociale cohesie verband bleken te houden, zijn die in een slotanalyse tegelijk geanalyseerd. In zo'n analyse komt tot uiting welke van de onderzochte aspecten ertoe doen. Tabel 13.5 bevat een overzicht van de verbanden tussen vrijetijdsbesteding en sociale cohesie die dan binnen de vier etnische groepen boven komen drijven (na controle voor achtergrondkenmerken die mogelijk van invloed zijn).

Tabel 13.5 nodigt uit tot het maken van diverse vergelijkingen. Welk element van sociale cohesie hangt vooral met vrijetijdsbesteding samen, binnen welke groep zijn er de meeste verbanden en welk aspect van de vrijetijdsbesteding houdt vooral met sociale cohesie verband? Bij dergelijke vergelijkingen moeten we bedenken dat de kans op het vinden van verbanden niet in alle gevallen even groot is. Vragen over de eigen media zijn bijvoorbeeld niet aan autochtonen gesteld, wat zowel bij de media als bij autochtonen de kans op het vinden van een verband verkleint. Wel is in deze en eerdere analyses de grootte van de diverse groepen teruggewogen naar de kleinste groep, zodat verschillen in aantallen respondenten per groep niet van invloed zijn op de kans dat er (statistisch significante) verbanden gevonden worden.

Tabel 13.5

Verband tussen vormen van vrijetijdsbesteding (cultuur, media en sport) en sociale cohesie, stedelijke bevolking van 15-65 jaar, naar etnische groep, gecontroleerd voor enkele achtergrondkenmerken, 2004/2005

	Turken	Marokkanen	Surinamers	autochtonen
identificatie met Nederland				
	eigen nieuws - -	eigen nieuws - -	populaire cultuur +	.
			eigen krant -	
			eigen sites -	
vertrouwen in andere mensen				
				sport +
gevoelswarmte allochtonen-autochtonen				
			popcultuur +	canonieke cultuur +
respect voor/door moslims				
		kunstbeoefening -	.	canonieke cultuur + +
vrijetijdscontacten allochtonen-autochtonen				
	populaire cultuur +	kunstbeoefening +	populaire cultuur +	informele cultuur +
	informele cultuur +	sport +	sport +	kunstbeoefening +
	sport +			sport +
	eigen nieuws -			

. = niet gevraagd.
 +/- = zwak verband ($p < 0,05$, $-0,20 \leq \text{bèta} \leq 0,20$).
 ++/-- = duidelijk verband ($p < 0,05$, $\text{bèta} < -0,20$ of $> 0,20$).

Bron: SCP/CBS (LAS'04-'05)

Welke aspecten van sociale cohesie hangen met vrijetijdsbesteding samen?

Twee van de vijf onderzochte aspecten van sociale cohesie hangen met meerdere aspecten van vrijetijdsbesteding samen: identificatie met Nederland en, vooral, inter-ethnische vrijetijdscontacten. Bij vertrouwen in andere mensen, bij gevoelswarmte tussen allochtonen en autochtonen en bij respect voor/door moslims is dat verband slechts sporadisch zichtbaar.

Binnen elke etnische groep hangt het aantal interethnische vrijetijdscontacten samen met aspecten van vrijetijdsbesteding. In elke groep gaan meer deelname aan (wisselende aspecten van) cultuur en meer sportdeelname hand in hand met meer interethnische vrijetijdscontacten. Bij cultuur houdt alleen de canonieke cultuurdeelname daar geen verband mee, de andere drie vormen van cultuurdeelname vertonen elk twee keer zo'n samenhang. Onder allochtonen bestaat er nauwelijks samenhang tussen de gerichtheid op de eigen media en het onderhouden van interethnische contacten. De enige uitzondering is dat Turken met een voorkeur voor nieuwsuitzendingen op eigen zenders in hun vrijetijdscontacten wat meer op de eigen kring zijn gericht. Verder legt de mate van voorkeur voor de eigen media geen enkel gewicht in de schaal.

De verbanden tussen vrijetijdsbesteding en vrijetijdscontacten zijn niet ondubbelzinnig. Het kan hier om twee kanten van dezelfde medaille gaan. Zowel cultuur- en sportparticipatie als interetnische vrijetijdscontacten wijzen op een openheid van geest en een geneigdheid eropuit te gaan, terwijl omgekeerd de voorkeur voor nieuws en vrijetijdscontacten uit eigen kring duiden op een zekere gerichtheid naar binnen. Wellicht is er geen sprake van een oorzakelijk verband tussen vrijetijdsbesteding en vrijetijdscontacten, maar van een gedragspatroon dat uit dezelfde houding voortvloeit.

Daarnaast hangt de mate waarin men zich binnen allochtone groepen lid van de eigen groep dan wel Nederlander voelt op vijf onderdelen samen met aspecten van de vrijetijdsbesteding. Hierbij ligt het zwaartepunt duidelijk bij de oriëntatie op de eigen media van allochtone stedelingen. Wie van hen daar meer op gericht is, voelt zich minder Nederlander, en vice versa.

Bij de overige aspecten van sociale cohesie is de samenhang met vrijetijdsbesteding gering. Het vertrouwen in andere mensen vertoont alleen enig verband met sportdeelname onder autochtonen, de gevoelswarmte tussen allochtonen en autochtonen alleen met deelname aan populaire cultuur onder Surinamers en met deelname aan canonieke cultuur onder autochtonen. Ook bij het gevoel van respect voor de eigen cultuur tekenen zich slechts twee verbanden af. Marokkanen die meer aan kunstbeoefening doen, ervaren minder respect voor de islamitische cultuur; en autochtonen die meer aan canonieke cultuur deelnemen, ervaren meer respect van moslims voor de westerse cultuur.

Hoe zijn die verbanden over de etnische groepen verdeeld?

Ook bij het aantal verbanden per etnische groep speelt de ongelijke trefkans een rol. Bij Turken en Marokkanen werden 50 verbanden onderzocht, bij Surinamers 34 en bij autochtonen 24. Het aantal gevonden verbanden is met 5 bij Turken, 4 bij Marokkanen, 6 bij Surinamers en 6 bij autochtonen weliswaar ongeveer gelijk (tabel 13.5), maar afgezet tegen het aantal onderzochte verbanden zijn de verschillen in de aandeelen gevonden verbanden groter: 10% bij Turken, 8% bij Marokkanen, 18% bij Surinamers en 24% bij autochtonen. Bij bijna de helft van die verbanden onder Turken en Marokkanen gaat het om de negatieve samenhang tussen grotere gerichtheid op eigen media en aspecten van cohesie. Het aantal positieve verbanden in die twee groepen samen bedraagt niet meer dan 5%.

Dit betekent dat het aandeel positieve verbanden tussen vrijetijdsbesteding en sociale cohesie het laagst is bij Turken en Marokkanen, de groepen waar uit oogpunt van integratie de grootste (beleids)uitdaging ligt. Juist binnen deze groepen maakt het voor de mate van sociale cohesie weinig uit of men wel of niet aan cultuur of sport doet. Dit geldt even sterk voor de eerste als voor de tweede generatie.

Afgezet tegen het aantal onderzochte verbanden is het aantal aangetroffen verbanden tussen vrijetijdsbesteding en sociale cohesie met 24% het grootst onder autochtonen. Enerzijds geldt dus ook onder hen dat er vrijwel geen verband tussen vrijetijdsbesteding en sociale cohesie werd gevonden. Maar dat geldt onder autochtonen minder dan onder allochtonen. Dit roept de vraag op of de gedachte dat vrijetijdsbesteding en sociale cohesie samenhangen (of vanuit de beleidstheorie geformuleerd: de gedachte dat via vrijetijdsbesteding sociale cohesie te bevorderen zou zijn) wellicht van een autochtone vertekening getuigt. Een verband dat onder autochtonen bestaat, hoeft niet als vanzelf ook onder allochtonen te bestaan.

Welke aspecten van vrijetijdsbesteding hangen met sociale cohesie samen?

In de eerdere analyses waren meer aspecten van cultuurdeelname en mediagebruik in de analyses ingebracht dan van sportdeelname. Dit vertekent het beeld en maakt het moeilijk een vergelijking te maken wat betreft het aantal verbanden met sociale cohesie. Met het oog op een zuiverder vergelijking zijn de drie vormen van de vrijetijdsbesteding elk tot één enkele variabele teruggebracht en zijn die drie variabelen tegelijk met de aspecten van sociale cohesie in verband gebracht. Op basis van deze gelijke trefkans (tabel 13.6) komt het beeld naar voren dat vooral cultuurdeelname (9 treffers) met sociale cohesie samenhangt, gevolgd door sportdeelname (6 treffers) en het gebruik van eigen media (4 treffers, waarbij aangetekend moet worden dat dit onder autochtonen niet gevraagd is en dat het onder Surinamers niet op televisie betrekking had).

Tabel 13.6

Verband vrijetijdsbesteding (cultuur, media en sport) en sociale cohesie, stedelijke bevolking van 15-65 jaar, naar etnische groep, gecontroleerd voor enkele achtergrondkenmerken, 2004/2005

	Turken	Marokkanen	Surinamers	autochtonen
identificatie met Nederland				
cultuur	+	0	0	.
sport	+	0	0	.
eigen media	--	--	0	.
vertrouwen in andere mensen				
cultuur	0	0	0	+
sport	0	0	0	+
eigen media	0	0	0	.
gevoelenswarmte allochtonen-autochtonen				
cultuur	0	0	+	+
sport	0	0	0	0
eigen media	0	0	0	.

Tabel 13.6 (vervolg)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	autochtonen
respect voor/door moslims				
cultuur	0	0	.	++
sport	0	0	.	0
eigen media	0	0	.	.
vrijtijdscontacten allochtonen-autochtonen				
cultuur	++	++	++	+
sport	++	+	++	+
eigen media	-	-	0	.

. = niet gevraagd.

0 = geen verband ($p \geq 0,05$).

+/- = zwak verband ($p < 0,05$, $-0,20 \leq \beta \leq 0,20$).

++/-- = duidelijk verband ($p < 0,05$, $\beta < -0,20$ of $> 0,20$).

Bron: SCP/CBS (LAS'04-'05)

Waar cultuur en sport met sociale cohesie verband houden, geldt steevast dat meer deelname hand in hand gaat met meer sociale cohesie. Bij cultuurdeelname is dat wat vaker het geval dan bij sportdeelname (cf. Van der Meulen 2007). Dit laatste type bevinding komt tegemoet aan één van de kritiekpunten op onderzoek naar effecten van cultuur, namelijk dat er geen oog is voor effectiviteit en efficiëntie van cultuur in vergelijking met andere middelen (McCarthy 2004). Cultuur lijkt in dit opzicht effectiever dan sport. Bij gebrek aan informatie over de ingezette middelen is een uitspraak over efficiëntie (opbrengst in relatie tot kosten) echter onmogelijk.

De gerichtheid op media (vooral televisie) uit eigen etnische kring hangt onder Turken en Marokkanen in negatieve zin met twee aspecten van sociale cohesie samen. Naarmate die gerichtheid groter is, neemt de identificatie met Nederland en het aantal interetnische vrijtijdscontacten af.

Hangt de context van vrijetijdsbesteding met sociale cohesie samen?

Een ander kritiekpunt op onderzoek naar de effecten van cultuur (McCarthy 2004) is dat slechts zelden wordt gespecificeerd via welke mechanismen en onder welke condities zich externe effecten voordoen. In het licht van dit kritiekpunt valt opeens op dat ook de beleidsdoelstellingen weinig specifiek zijn verwoord. Cultuur en sport zouden bijdragen aan sociale samenhang, gemeenschapsgevoel, overdracht van waarden en normen en maatschappelijke binding, maar hierbij wordt niet gespecificeerd welk type cultuur- en sportdeelname onder welke omstandigheden welk effect zou hebben.

Helaas zijn de hier bestudeerde gegevens niet erg geschikt om die mechanismen en condities wel te analyseren. Eigenlijk is dat alleen op het gebied van sportdeelname enigszins mogelijk. Aan de teamsporters is namelijk gevraagd welke etnische

achtergrond hun medesporters hebben (dit is niet gevraagd aan solosporters). Daardoor kan behalve de samenhang tussen sociale cohesie en de mate van sportdeelname (hierboven) ook de samenhang worden vastgesteld tussen sociale cohesie en sporten in eigen kring versus etnisch gemengd sporten (tabel 13.7).

Tabel 13.7

Verband etnisch gemengd sporten en sociale cohesie, stedelijke bevolking van 15-65 jaar, naar etnische groep, gecontroleerd voor enkele achtergrondkenmerken, 2004/2005

	Turken	Marokkanen	Surinamers	autochtonen
identificatie met Nederland	0	0	+	.
vertrouwen in andere mensen	0	0	+	0
gevoelswarmte allochtonen-autochtonen	0	0	+	0
respect voor/door moslims	0	0	.	0
vrijetijdscontacten allochtonen-autochtonen	0	0	+	0

. = niet gevraagd.

0 = geen verband ($p \geq 0,05$).

+/- = zwak verband ($p < 0,05$, $-0,20 \leq \text{bèta} \leq 0,20$).

++/-- = duidelijk verband ($p < 0,05$, $\text{bèta} < -0,20$ of $> 0,20$).

Bron: SCP/CBS (LAS'04-'05)

Onder Surinaamse sporters blijkt de mate waarin men vooral etnisch gemengd sport (in plaats van vooral in eigen kring) over de gehele breedte met sociale cohesie samen te hangen. Hoe gemengder de sportbeoefening, des te meer men zich Nederlander voelt, andere mensen vertrouwt, autochtonen waardeert en vrijetijdscontacten met ze heeft. In scherp contrast daarmee bestaat er onder Turkse, Marokkaanse en autochtone stedelingen geen enkele samenhang tussen gemengd sporten en sociale cohesie. De context van gemengd sporten doet er dus slechts toe binnen één van de onderzochte groepen. In aanvulling op specificatie van het type sportactiviteit en de context ervan, verdient blijkbaar ook specificatie welke etnische groep het betreft. Dit bleek ook al eerder uit het verschil tussen autochtonen enerzijds en Turken en Marokkanen anderzijds in het aandeel gevonden verbanden tussen vrijetijdsbesteding en sociale cohesie.

13.7 Slot: vrijetijdsbesteding en sociale cohesie in het perspectief van beleid en toekomst

Meer deelname aan cultuur en sport gaat in alle vier de onderzochte etnische groepen samen met meer interetnische vrijetijdscontacten. Onder Turken en Marokkanen gaat een grotere gerichtheid op de eigen media gepaard met minder van die contacten en minder identificatie met Nederland. In al die gevallen kan een achterliggende derde factor de oorzaak van de gevonden verbanden zijn. Cultuur- en sportdeelname wijzen net als interetnische vrijetijdscontacten, op een zekere openheid van geest

en een zeker uithuizig vrijetijdspatroon, terwijl omgekeerd de hang naar nieuws en vrijetijdscontacten uit eigen kring beide op een gerichtheid op het eigene duiden.

Verder is er echter nauwelijks samenhang tussen vrijetijdsbesteding en sociale cohesie. Vertrouwen in andere mensen (relatief laag onder allochtonen), het gevoel door anderen gerespecteerd te worden en gevoelswarmte over en weer tussen allochtonen en autochtonen (relatief laag onder autochtonen) houden alleen onder autochtonen sporadisch verband met de vrijetijdsbesteding. Het ontbreekt dus goeddeels aan samenhang tussen vrijetijdsbesteding en sociale cohesie. Is er wel een verband, dan blijft onzekerheid bestaan over de causale interpretatie ervan. Deze constatering is geen steun in de rug voor het huidige cultuur- en sportbeleid, dat sociale cohesie wil bevorderen. Dat het aandeel verbanden het hoogst is onder autochtonen, nodigt bovendien uit tot reflectie. Gaat het hier niet om het algemeen geldend verklaren van een verband dat eigenlijk voornamelijk onder autochtonen bestaat?

Het geringe aantal verbanden tussen cultuur en sport enerzijds en sociale cohesie anderzijds heeft betrekking op de huidige deelname aan de huidige vormgeving van cultuur en sport. Daarmee is niet uitgesloten dat meer deelname of een andere vormgeving daarvan tot meer samenhang zou kunnen leiden. Gangbaar onderzoek, dit hoofdstuk inbegrepen, blinkt niet uit in het specificeren van de context waarin vrijetijdsbesteding al dan niet met sociale cohesie verband houdt, zoals een langdurige en/of intensieve deelname (cf. McCarthy 2004). Het is best mogelijk dat vormen van deelname aan cultuur en sport die duurzaam in het dagelijks leven zijn ingebouwd (competities in plaats van toernooien) wel tot meer maatschappelijke binding en samenhang leiden (RMO 2005: 11). Dat laat onverlet dat de hier gedane weinig specifieke constatering op gespannen voet staan met de eveneens weinig specifieke beleidstheorie dat cultuurdeelname en sportdeelname de sociale cohesie zouden bevorderen. Dat die beleidstheorie niettemin gehanteerd wordt, is in lijn met de eerdere bevinding over beleid ter bevordering van interetnische contacten (Gijsberts en Dagevos 2007: 29; Snel en Boonstra 2005; Wubs en Dagevos 2007), namelijk dat er niet veel bewijs is voor de veronderstelde effecten en mechanismen.

Een blik op de toekomst leerde ons eerder dat de allochtoon van morgen naar verwachting cultureel actiever zal zijn, meer zal sporten en minder op eigen media gericht zal zijn. Hierbij is rekening gehouden met het feit dat steeds meer allochtonen hier geboren en getogen zijn en meer onderwijs genoten hebben (Van den Broek en Keuzenkamp 2008). Zegt deze voorspelling iets over de vrijetijdsbesteding voor de toekomstige binding tussen etnische groepen? Helaas is de betekenis ervan niet duidelijk, vanwege de onzekerheid over de oorzakelijke relatie. Het feit dat er ook onder de tweede generatie allochtonen weinig verband bestaat tussen vrijetijdsbesteding en sociale cohesie stemt niet optimistisch over het mogelijke sociale effect van hun veranderende vrijetijdsbesteding.

Literatuur

- Breedveld, Koen (2003). Sport en cohesie. De relatie tussen sportdeelname en sociaal kapitaal. In: K. Breedveld (red.), *Rapportage sport 2003* (p. 247-283). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, Koen en Andries van den Broek (2008). Sport en uitgaan. In: Andries van den Broek en Saskia Keuzenkamp (red.), *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen* (p. 170-188). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, Koen en R. van der Meulen (2003). Vertrouwen in de sport. In: *Vrijetijdstudies*, jg. 20, nr. 2, p. 37-50.
- Breedveld, Koen, Andries van den Broek, Jos de Haan, Lucas Harms, Frank Huysmans en Erick van Ingen (2006). *De tijd als spiegel. Hoe Nederlanders hun tijd besteden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, Andries van den (2008). Cultuurdeelname. In: Andries van den Broek en Saskia Keuzenkamp (red.), *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen* (p. 149-169). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, Andries van den en Jos de Haan (2006). Digitale contacten en integratie van allochtone jongeren. In: J. de Haan en C. van 't Hof (red.), *Jaarboek ICT en samenleving. De digitale generatie* (p. 83-106). Amsterdam: Boom.
- Broek, Andries van den en Erick van Ingen (2008). Sociale contacten in de vrije tijd. In: Andries van den Broek en Saskia Keuzenkamp (red.), *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen* (p. 101-124). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, Andries van den en Saskia Keuzenkamp (red.) (2008). *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Coalitieakkoord (2007). *Samen werken, samen leven*. Geraadpleegd in september 2008 via www.regering.nl/het_kabinet/regeerakkoord.
- Dagevos, Jaco, R. Schellingenhout en M. Vervoort (2007). Sociaal-culturele integratie en religie. In: Jaco Dagevos en Mérove Gijsberts (red.), *Jaarrapport integratie 2007* (p. 163-190). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Duyvedak, J. en A. Krouwel (1999). Sportbeoefening van migranten. De kloof tussen wens en werkelijkheid. In: *Vrijetijdstudies*, jg. 17, nr. 4, p. 25-46.
- Duyvedak, J. en L. Veldboer (red.) (2001). *Meeting point Nederland. Over samenlevingsopbouw, multiculturaliteit en sociale cohesie*. Amsterdam: Boom.
- Gijsberts, Mérove en Jaco Dagevos (red.) (2007). *Interventies voor integratie. Het tegengaan van etnische concentratie en bevorderen van interetnisch contact*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gijsberts, Mérove en Miranda Vervoort (2007). Wederzijdse beeldvorming. In: Jaco Dagevos en Mérove Gijsberts (red.), *Jaarrapport integratie 2007* (p. 282-310). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Harchaoui, S. (2005). Sporten is integreren. In: *Vrijetijdstudies*, jg. 23, nr. 4, p. 5.
- Huysmans, F. en J. de Haan (2008). Dagbladen, televisie en internet. In: Andries van den Broek en Saskia Keuzenkamp (red.), *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen* (p. 125-148). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kamphuis, C., F. van Lenthe, K. Giskes, M. Huisman, J. Brug en J. Mackenbach (2007). Socioeconomic status, environmental and individual factors, and sports participation. In: *Medicine & Science in Sports & Exercise*, jg. 40, nr. 1, p. 71-81.
- Krouwel, A. en N. Boonstra (2001). Etnische tweedeling in sport en vrijetijdsbesteding? In: J. Duyvedak en L. Veldboer (red.), *Meeting point Nederland. Over samenlevingsopbouw, multiculturaliteit en sociale cohesie* (p. 74-100). Amsterdam: Boom.

- Lindström, M., M. Moghaddassi en J. Merlo (2003). Social capital and leisure time physical activity. A population based multilevel analysis in Malmö, Sweden. In: *Journal of Epidemiology & Community Health*, jg. 2003, nr. 57, p. 23-28.
- McCarthy, K., E. Ondaatje, L. Zakaras en A. Brooks (2004). *Gifts of the muse. Reframing the debate about the benefits of the arts*. Santa Monica: RAND Corporation.
- McNeill, L., M. Kreuter en S. Subramanian (2006). Social environment and physical activity. A review of concepts and evidence. In: *Social Science & Medicine*, nr. 63, p. 1011-1022.
- Meulen, R. van der (2007). *Brug over woelig water*. Nijmegen: ICS.
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone*. New York: Simon & Schuster.
- RMO (2005). *Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Snel, E. en N. Boonstra (2005). De waarde van interetnisch contact. Een onderzoek over initiatieven en beleidsprojecten om interetnisch contact te bevorderen. In: *RMO, Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden* (p. 87-170). Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Soeters, A., K. de Hoog en J. te Kloeze (1996). Integreeren door middel van vrije tijd? Vrijtijdsbesteding en integratie van Turkse gezinnen in een Arnhemse wijk. In: *Vrijtijdsstudies*, jg. 14, nr. 4, p. 19-33.
- Stolle, D. (1999). Onderzoek naar sociaal kapitaal. Naar een attitudinale benadering. In: *Tijdschrift voor sociologie*, jg. 20, nr. 3 en 4, p. 247-281.
- Theeboom, M., K. van den Bergh en P. de Knop (2005). Sociaal kapitaal en alternatieve sportaanbieders. In: *Vrijtijdsstudies*, jg. 23, nr. 4, p. 37-47.
- Trienekens, S. (1999). Kunst, cultuur en allochtonen. Cultuurparticipatie van allochtonen. In: *Vrijtijdsstudies*, jg. 17, nr. 4, p. 47-61.
- Uslaner, E. (1999). Vrijwilligerswerk en sociaal kapitaal. In: P. Dekker (red.), *Vrijwilligerswerk vergeleken* (p. 181-206). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Verweel, P. (2008). Respect in en door sport. In: *Vrijtijdsstudies*, jg. 26, nr. 1, p. 17-27.
- Verweel, P., J. Janssens en C. Rocques (2005). Kleurrijke zuilen. Over de ontwikkeling van sociaal kapitaal door allochtonen in eigen en gemengde sportverenigingen. In: *Vrijtijdsstudies*, jg. 23, nr. 4, p. 7-21.
- Wubs, Henrieke en Jaco Dagevos (2007). Interetnische contacten bevorderen in Nederland. In: Mérove Gijsberts en Jaco Dagevos (red.), *Interventies voor integratie. Het tegengaan van etnische concentratie en bevorderen van interetnisch contact* (p. 149-193). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

A close-up photograph of a brick wall. The bricks are reddish-brown with some variations in color and texture. A white square sign is mounted in the center of the wall, featuring the number '14' in a bold, black, sans-serif font. The sign is secured with four small black screws at its corners.

14

Sociale contacten via digitale kanalen

14.1	Uiteenlopende verwachtingen	365
14.2	Verschuivingen in tijdsbesteding	367
14.3	Internet en eenzaamheid	370
14.4	Tieners online	371
14.5	Ouderen, digitale steun en langer zelfstandig wonen	374
14.6	Internetcontacten op buurtniveau	376
14.7	Contacten tussen etnische groepen	377
14.8	Conclusies	378
	Noten	381
	Literatuur	382

14 Sociale contacten via digitale kanalen

Jos de Haan

14.1 Uiteenlopende verwachtingen

Nieuwe technologie heeft nieuwe vormen van communicatie mogelijk gemaakt. We kunnen nu gebruik maken van mobiele telefonie, sms, e-mail, chat, instant messaging, mailinglijsten en discussiegroepen. Minder dan voorheen is persoonlijk en lieflijk contact een noodzakelijke component van communicatie tussen mensen. Grootouders mailen met hun kleinkinderen, scholieren vinden elkaar op MSN, studenten op Hyves en werkenden op LinkedIn. Rond elke kwaal, hobby, leefstijl of interesse bestaan online gemeenschappen. Aanvankelijk werd gesproken over het ontstaan van virtuele gemeenschappen (Rheingold 1993), hechte en betrekkelijk kleine groepen mensen met vergelijkbare interesses. Door onder meer de brede verspreiding van e-mail en instant messaging ontstonden vervolgens meer open en meer diverse webnetwerken. De diversiteit aan mogelijkheden om online contact te hebben is groter geworden. Het toegenomen computergebruik herschept de sociale ruimte en verandert de samenhang tussen mensen en tussen groepen mensen.

Al sinds de opmars van internet bestaan er tegenstrijdige verwachtingen over de richting waarin alle nieuwe technologie de sociale cohesie zal veranderen. Er wordt gesproken over utopische en, het tegenovergestelde, dystopische verwachtingen (Steyaert en De Haan 2001; Hampton en Wellman 2003).

De utopisten, ook wel e-topisten genoemd, benadrukken de positieve aspecten van de nieuwe technologie. Volgens hen zouden mensen hun sociale contacten kunnen uitbreiden en de kwaliteit van die contacten verbeteren. Door internet kunnen zij op ieder uur van de dag, ongeacht plaats en onder vele omstandigheden naar eigen keuze, met elkaar in verbinding staan. Hierdoor ontstaan nieuwe vormen van gemeenschap, vrij van geografische beperkingen en zonder onderscheid naar sekse, etnische achtergrond, handicap of sociaaleconomische achtergrond (Katz en Aspden 1997: 81-86; Gold 1997; Wellman 1999: 94-114). De nieuwe netwerksamenleving zou meer langs meritocratische lijnen¹ van talent en interesse verlopen en op gedeelde waarden zijn gebaseerd (Rheingold 1993). Zo versterkt nieuwe technologie zowel het gemeenschapsgevoel als de individualisering, wat burgers vrijer en meer betrokken maakt.

De dystopisten daarentegen zien in de opkomst van ICT voornamelijk een bedreiging voor de sociale samenhang van de samenleving. Zij vrezen een vereenzaming en fragmentatie door het gebruik van internet. Door online interactie zouden mensen zich steeds meer isoleren van anderen en zich terugtrekken uit openbare plekken

waar het gemeenschapsleven juist ontstaat: de kroeg, de pleintjes en het park (Oldenburg 1999). Het internet ondergraaft de gemeenschap, omdat mensen steeds meer tijd besteden aan online activiteiten in plaats van aan de echte wereld. Zonder hun huis te verlaten kunnen mensen via internet gemakkelijker activiteiten ondernemen waarvoor ze ‘vroeger’ meestal het openbare leven moesten betreden, zoals werken, winkelen, op visite gaan en recreatie. Individualisering heeft in de dystopische scenario’s juist negatieve connotaties. Mensen kiezen niet alleen vaker voor solitair computergebruik: als ze via het internet communiceren, kan dit contact nooit de volledige betekenis hebben van het elkaar in levenden lijve ontmoeten (Slouka 1995).

Zowel de e-topisten als de dystopisten houden betrekkelijk weinig rekening met de vervlechting van de online en offline wereld. Veel mensen die via internet contact hebben, treffen elkaar ook in het echt. Volgens Hampton en Wellman (2003) moet het internet gezien worden als een belangrijk communicatiemiddel dat de gemeenschap niet zal uithollen, noch onherkenbaar van aard zal doen veranderen. Zij verwachten dat internet een aanvulling is op reeds bestaande communicatiemiddelen om sociale contacten te onderhouden en sociale gemeenschappen te ondersteunen. Deze meer nuchtere kijk op de gevolgen van internet wijst erop dat de meeste online contacten in belangrijke mate bestaan uit dezelfde vrienden, familie en bekenden die men toch al kende uit het ‘echte’ leven (Haythornthwaite en Wellman 2002; De Haan en Huysmans 2002a).

Veel van de verwachtingen stammen uit de periode waarin internet aan een opmars begon; vaak al uit de jaren negentig van de vorige eeuw. Inmiddels is voldoende bekend om die verwachtingen tegen het licht van empirisch onderzoek te houden. Dit hoofdstuk beschrijft op basis van beschikbaar onderzoek welke veranderingen de opkomst van internet heeft aangebracht in het aangaan en onderhouden van sociale contacten, in gevoelens van verbondenheid en in het zich wel of niet uitgesloten voelen van het leven in een informatiesamenleving. Is het sociale contact af- of toegenomen? Is de kwaliteit van sociale relaties er beter van geworden of is die er juist door achteruitgegaan? Zien vrienden uit de virtuele wereld elkaar ook in de fysieke wereld? Worden via internet vooral sterke relaties met mensen uit de eigen groep onderhouden, zoals familie en vrienden, door Putnam (2000) aangeduid als ‘bindend’ sociaal kapitaal? Of zijn het vooral zwakkere verbindingen met personen uit andere sociale groepen, door Putnam (2000) aangeduid als ‘overbruggend’ sociaal kapitaal? Tot slot is er het vraagstuk over de waarde van de sociale netwerken. Er wordt ook wel gesproken over sociaal kapitaal (zie bv. Putnam 1993 en 2000; Hampton 2001; Haythornthwaite en Wellman 2002; Steyaert 2003). Dit kapitaal kan van invloed zijn op bijvoorbeeld het welbevinden van mensen, het genereren van sociale steun, het vinden van werk of het stimuleren van arbeidsproductiviteit. Volgens Putnam (2000: 23) draagt vooral dit overbruggend sociaal kapitaal eraan bij dat mensen meer bij de samenleving betrokken raken, waardoor vertrouwen ontstaat. In hoeverre zijn sociale contacten via digitale kanalen goed voor het welbevinden en voor het opbouwen van zelfvertrouwen en zelfrespect?

Om deze vragen te beantwoorden wordt in paragraaf 14.2 eerst ingegaan op verschuivingen in tijdsbesteding aan internet en aan sociale contacten. Zijn we familie en vrienden minder gaan zien gedurende de periode van opkomend internetgebruik? Vervolgens gaan we in op onderzoek naar de relatie tussen internetgebruik en eenzaamheid (§ 14.3). Aangezien jongeren intensieve gebruikers van nieuwe media zijn, is in het bijzonder naar deze groep gekeken om nader inzicht in de voor- en nadelen van digitale communicatie te krijgen (§ 14.4). Dit gebeurt mede vanuit de veronderstelling dat wat nu voor de digitale generatie geldt, later ook voor oudere leeftijdsgroepen zou kunnen opgaan. Op dit moment zijn ouderen om een heel andere reden juist interessant. Zij hebben over het algemeen de grootste achterstand bij de verspreiding van computers en internet en de vraag is dan in hoeverre zij niet-bezit als nadelig ervaren (§ 14.5). Of internet bruggen bouwt tussen verschillende groepen is onderzocht door te kijken naar digitale contacten tussen autochtonen en allochtonen (§ 14.7). Ook wordt aandacht besteed aan de claim dat internet buurtcontacten kan versterken. In de slotparagraaf (§ 14.8) worden de verschillende bevindingen bij elkaar gebracht.

14.2 *Verschuivingen in tijdsbesteding*

Vroege veronderstellingen over de invloed van internet op sociale contacten gaan uit van wijzigingen in de patronen van tijdsbesteding. Meer tijd besteden aan een bepaalde activiteit gaat per definitie ten koste van een andere activiteit (*time displacement*). Voordat we bepalen of het gebruik van nieuwe media ten koste gaat van de tijd voor sociale contacten, gaan we eerst na welk deel van de Nederlandse bevolking toegang heeft tot die nieuwe technologie en hoe lang er ook daadwerkelijk gebruik van gemaakt wordt.

Het percentage Nederlanders dat thuis toegang heeft tot internet nam toe van 3% in 1995 via 46% in 2000 tot 88% in 2007 (Steyaert en De Haan 2007; CBS StatLine). De opmars van internet gaat samen met grote verschuivingen binnen de totale tijd die Nederlanders aan media en ICT besteden. Dit zogenoemde mediatijdsbudget is al jaren stabiel op zo'n 19 uur per hoofd van de bevolking per week.² Na de introductie van de pc en het internet in de Nederlandse huishoudens steeg de tijdsbesteding aan deze vormen van ICT tot gemiddeld 3,8 uur per week in 2005, waarvan 2,5 uur online (tabel 14.1). Dit is ongeveer 8% van de totale vrije tijd die niet aan andere activiteiten besteed kan worden. Toch is nog lang niet iedereen een regelmatige gebruiker. Het aandeel van de bevolking dat per week ten minste een kwartier van de vrije tijd aan internet besteedt, nam toe van 24% in 2000 tot 60% in 2005. Maar liefst 40% was in 2005 in de privétijd dus nog steeds offline (De Haan en Huysmans 2007).

Tabel 14.1

Computergebruik (incl. internet) en sociale contacten als hoofdactiviteit in de vrije tijd, bevolking van 12 jaar en ouder, 1985-2005 (in uren per week)

	1985	1990	1995	2000	2005
computergebruik	0,1	0,5	0,9	1,8	3,8
waarvan internet, e-mail en instant messaging				1,3	2,5
sociale contacten met huisgenoten	3,1	3,2	2,7	2,4	2,5
sociale contacten met derden	9,1	9,0	9,0	8,5	7,7

Bron: SCP (TBO'85-'05)

De vraag die dan volgt, is of in deze periode de tijd voor lijfelijke sociale contacten is afgenomen. Dit blijkt inderdaad het geval te zijn. Tussen 1995 en 2005 zijn Nederlanders gemiddeld 1,5 uur minder tijd aan sociale contacten gaan besteden (zie tabel 14.1). Als een onderscheid wordt gemaakt tussen contact met huisgenoten en contact met derden, dan blijkt dat vooral het contact met derden is afgenomen (-1,3 uur) en dat met gezinsleden (-0,2 uur) nauwelijks. In huis wordt er dan wel iets minder gepraat met huisgenoten, maar de kinderen krijgen juist iets meer aandacht (voorlezen, spelletjes) (Breedveld et al. 2006). De gemeten daling in de tijd besteed aan sociale contacten zit geheel in het ontvangen van visite en het op visite gaan. Nederlanders komen steeds minder bij elkaar over de vloer, terwijl de tijd die gemoeid is met het bezoeken van feestjes, etentjes en recepties gelijk is gebleven, net als de tijd besteed aan bellen of sms'en. Daarmee is nog niet alle sociale activiteit in beeld gebracht. In huis wordt samen gegeten en televisie gekeken en in gezinsverband trekken velen eropuit om gezamenlijk de vrije tijd door te brengen. Met derden hebben Nederlanders ook contact tijdens het werk, op school en bij het sporten, uitgaan en uitstapjes. Het is mogelijk dat een uitruil heeft plaatsgevonden van de gemeten tijd aan sociale activiteiten naar andere activiteiten die wel een sociaal karakter hebben, maar waarvan niet expliciet de mate van sociaal contact is onderzocht. Mogelijk is de daling van de tijd besteed aan sociale contacten deels toe te schrijven aan het toegenomen internetgebruik. Om dit precies vast te stellen, zijn van dezelfde personen op meerdere tijdstippen gegevens over hun tijdsbesteding nodig. Deze gegevens zijn helaas niet beschikbaar.

Volgens het idee van de functionele equivalentie (zie Gershuny 2002; Kestnbaum et al. 2002) zou je verwachten dat de komst van internet vooral een afname betekent van die dagelijkse activiteiten waarin internet eveneens, en zelfs beter, kan voorzien. In de communicatiewetenschap bestaat een gangbaar onderscheid tussen vier typen gebruiksfuncties van media, namelijk informatie verkrijgen, sociale contacten onderhouden, culturele integratie en vermaak (cf. McQuail 1994: 79). In principe

kan internet al deze vier behoeften vervullen, maar natuurlijk kunnen ook andere media of andere activiteiten dat. Het onderhouden van sociaal contact via het nieuwe medium is al vanaf de opkomst van internet populair. Al sinds de jaren zeventig maken mensen gebruik van e-mail, later gevolgd door chatten, instant messaging (zoals MSN) en *social networking sites* (zoals Hyves). Daarmee was internetgebruik niet alleen een vervanging van sociale activiteit, maar kreeg het zelf ook het karakter van sociale interactie (Lenhart en Madden 2007). Bijna de helft van de gemiddeld 2,5 uur per week die Nederlanders in 2005 in de vrije tijd online doorbrachten, werd aan e-mail, chat en MSN besteed. Met *online gaming*, het samen met of tegen iemand spelen van een internetspel, is nog eens bijna een half uur per week gemoeid. De argumentatie dat internet een negatief effect heeft op de sociale contacten gaat er grotendeels vanuit dat de tijd die iemand op internet doorbrengt, niet aan sociale contacten besteed kan worden. Dit is de *time displacement*-hypothese (Kestnbaum et al. 2002), ook wel de *hydraulic crowding out*-hypothese genoemd (Shklovski et al. 2006: 251-264). De populariteit van e-mail en chatten ondergraaft deze argumentatie. Sterker nog, internet wordt zelfs het meest gebruikt voor sociale doeleinden. Door internettoepassingen als e-mail, chat, verzendlijsten en instant messaging kan men meer sociale contacten onderhouden en met minder moeite de interactie met anderen coördineren dan in het echte leven. Als het al zo zou zijn dat de sociale tijd plaatsmaakt voor anders ingevulde tijd, dan biedt het internetgebruik deels weer een compensatie door het gebruik van sociale toepassingen.

Als internetgebruikers tijd aan sociale contacten inleveren, zouden we mogen verwachten dat zij minder tijd aan die contacten besteden dan personen die geen internet gebruiken (onder controle voor andere relevante kenmerken, zodat in principe verder gelijke groepen met elkaar vergeleken worden). Analyses op gegevens uit het jaar 2000 tonen echter aan dat er nauwelijks verschillen in tijdsbesteding bestaan tussen internetgebruikers en niet-internetgebruikers bij verschillende vormen van sociale activiteit (De Haan en Huysmans 2002a: 67-85). Na controle voor achtergrondkenmerken (seks, leeftijd, opleidingsniveau, type huishouden en arbeidsmarktpositie) blijkt alleen dat internetgebruikers minder aandacht voor kinderen hebben (o.a. voorlezen, spelletjes en wandelingen) dan niet-gebruikers. Het is echter moeilijk om dit ene significante verschil te interpreteren als een verschuiving in de richting van zwakkere sociale bindingen. Over het algemeen besteden internetgebruikers en niet-gebruikers evenveel tijd aan sociale contacten in de primaire leef sfeer.

In termen van tijdsbesteding houden meer digitaal contact en minder persoonlijk contact elkaar enigszins in evenwicht. Dat wil echter nog niet zeggen dat verschillende vormen van contact op dezelfde manier gewaardeerd worden. Dat is namelijk niet het geval. Cummings et al. (2002) vergeleken in een aantal studies de kwaliteit van online en offline sociale interactie en relaties. Zij tonen aan dat communicatie via de computer, en dan in het bijzonder e-mailcontact, minder waardevol geacht wordt voor het creëren en onderhouden van hechte sociale relaties dan alternatieven zoals lijfelijk contact of telefoongesprekken. Het vervangen van offline sociaal

contact door online sociaal contact is dus niet geheel neutraal. In de ogen van de betrokkenen gaat de kwaliteit van het contact achteruit.

14.3 Internet en eenzaamheid

De waarde van sociaal contact is gelegen in onder meer de gedragsbevestiging, waardering en sociale steun die mensen eraan ontleen. Afwezigheid van voldoende contact leidt tot eenzaamheid of sociale uitsluiting. De opkomst van het ICT-gebruik kan bijdragen aan de toename van gevoelens van eenzaamheid en buitengesloten zijn, maar het kan mensen ook helpen hun gevoelens van welbevinden te vergroten. Om dergelijke ontwikkelingen vast te stellen, is het nodig dezelfde personen meerdere malen te bevragen. Omdat onderzoek naar de effecten van internetgebruik op sociale contacten in Nederland niet is uitgevoerd, wordt hier vooral buitenlands onderzoek besproken.

Twee vroege studies naar het effect van ICT-gebruik op de sociale contacten hebben bijgedragen aan de beeldvorming dat internet eenzaam maakt. Kraut et al. (1998: 1017-1031) onderzochten in 93 huishoudens de eerste jaren van het internetgebruik en stelden vast dat de communicatie tussen gezinsleden afnam, de sociale netwerken verkleinden en gevoelens van depressie en eenzaamheid toenamen. Gezien de mogelijkheden tot communiceren vinden Kraut et al. internet tegelijkertijd een sociale technologie. Het contrast met hun bevindingen noemen ze dan ook de internetparadox. Ook Nie en Erbring (2000: 275-283) kwamen tot de conclusie dat het sociale contact door internetgebruik afneemt. Door deze negatieve conclusies werd de wetenschappelijke discussie aanvankelijk gekleurd door bezorgdheid. Het onderzoek toonde immers aan dat internet een technologisch instrument was dat tot solitaire activiteit aanzette en dat de frequentie en intensiteit van sociale relaties aantastte.

Enkele jaren later kwamen Kraut et al. (2002: 49-74) na een nieuw meetmoment tot tegenovergestelde conclusies. Zij herriepen daarom hun eerdere bevindingen en stelden dat internetgebruik wel degelijk leidt tot vernieuwing van sociaal kapitaal en uitbreiding van sociale netwerken. Dit effect is sterker naarmate mensen langer online zijn. Als verklaring voor de omslag voeren Kraut et al. aan dat gebruikers meer vertrouwd zijn geraakt met internet en dat inmiddels meer leden van hun oorspronkelijke sociale netwerk ook online zijn. De aantrekkelijkheid van internet voor communicatiedoeleinden is dus mede afhankelijk van de verspreidingsfase waarin de technologie zich bevindt.

De negatieve conclusies van Kraut et al. (1998) en Nie en Erbring (2000) zijn later zelden bevestigd. Toch kon evenmin een positieve invloed worden vastgesteld (DiMaggio et al. 2001: 307-336; Robinson en Nie 2002; Robinson 2002; Shklovski et al. 2006). Internet lijkt dus nauwelijks invloed op sociale contacten te hebben, negatief noch positief. Onder die oppervlakte van stabiliteit gaan echter tegen-gestelde ontwikkelingen schuil. Personen met relatief veel sociaal contact hebben meer voordeel van hun digitale activiteit dan personen met relatief weinig sociaal

contact. Er is dus sprake van een *rich get richer*-model: wie al een stevig sociaal netwerk heeft, zal dit via internetgebruik versterken. Compensatie voor zwakke sociale netwerken biedt internet niet of nauwelijks (Kraut et al. 2002). Het sociale effect van internet is dus mede afhankelijk van de kwaliteit van reeds bestaande sociale relaties (cf. Wellman et al. 2001: 437-456).

Over het algemeen is communicatie via internet een aanvulling op bestaande sociale contacten, maar cyberspace fungeert tevens als ontmoetingsplaats en brengt vooral mensen bij elkaar die bepaalde interesses gemeen hebben (De Haan en Huysmans 2002b). Internet verlaagt vooral de kosten van communicatie met personen die ver weg wonen en met vreemden. Het is mogelijk dat door een toename van contacten met verre vrienden en nieuwe kennissen een kleiner deel van de sociale contacten aan familie en goede vrienden wordt besteed.

Sociale activiteit gaat veelal samen met relatief veel digitale contacten. Het is dan ook niet verwonderlijk dat beide vormen van sociaal contact samengaan met een hogere waardering van het sociale netwerk. Personen die e-mailen, geven hoger op over de kwaliteit van hun sociale relaties dan personen die niet e-mailen (De Haan 2004: 29-46). De e-mailers vinden relatief vaak dat er mensen zijn bij wie ze terecht kunnen, met wie ze goed kunnen praten en die hen echt begrijpen. De verschillen zijn niet groot en de antwoorden hangen onderling sterk samen. Onder de Nederlanders heeft ongeveer een op de tien een pover sociaal leven, waarin diegene nauwelijks emotionele steun en begrip van vrienden ondervindt. Onder de mensen die niet e-mailen, treffen we deze personen vaker aan dan onder de mensen die wel e-mailen. Op basis van de beschikbare gegevens kan niet worden geconcludeerd of dit komt doordat e-mailers al goede sociale contacten hadden voordat zij via cyberspace contact hadden of doordat zij van e-mail gebruik maken. De verschillen hangen steeds voor ongeveer de helft samen met achtergrondkenmerken (seks, leeftijd, opleidingsniveau en arbeidsmarktpositie). Na controle blijven er echter kleine, maar significante verbanden bestaan. Mensen die niet e-mailen rapporteren vaker dat ze zich geïsoleerd voelen en dat hun sociale contacten oppervlakkig zijn. Dit laatste verband is zelfs vrij sterk, ook na controle. Ten slotte geven personen die wel e-mailen vaker aan dat zij deel uitmaken van een vriendenkring en zeggen zij ook vaker dat mensen in het algemeen te vertrouwen zijn. Concluderend kunnen we stellen dat personen die e-mailen een iets positievere kijk hebben op de kwaliteit van hun sociale leven dan mensen die niet e-mailen (De Haan 2004). Dat hoeft niet aan hun e-mailgebruik te liggen; wellicht was de kwaliteit van hun sociale netwerk al goed voordat ze gingen e-mailen.

14.4 *Tieners online*

In paragraaf 14.2 bleek dat internetgebruikers minder aandacht voor hun kinderen hebben (o.a. voorlezen, spelletjes en wandelingen) dan niet-gebruikers. Dat hoeft niet te betekenen dat de educatieve ambitie van de ouders minder is geworden.

Het kan ook zijn dat kinderen zich meer aan het ouderlijk toezicht onttrekken. Steeds meer tieners hebben een computer op hun eigen kamer. In 2001 kon 42% van de 13-18-jarigen hier buiten het zicht van ouderen gebruik van maken, eind 2005 was dit 55% (Duimel en De Haan 2007: 37). Vaak is er dan ook nog een muziekinstallatie en een televisie, waardoor het vermaak nog meer op de eigen voorkeur van de tiener afgestemd kan worden. Door de digitalisering is het voor jongeren gemakkelijker geworden om vanuit huis contacten met vrienden en vriendinnen te onderhouden.

Veel jongeren brengen dagelijks een groot deel van hun vrije tijd door met instant messaging (zoals MSN), e-mail en social networking sites (zoals Hyves). Bovendien staan ze via hun mobiele telefoon met vrienden in contact. Vooral instant messaging is zeer populair onder Nederlandse jongeren. Zij beschouwen dit als het belangrijkste en meest gebruikte communicatiemiddel (belangrijker dan mobiele telefoon, sms en e-mail) voor het onderhouden van contacten met vrienden en leeftijdgenoten (Van den Eijnden en Vermulst 2006: 25-44).

Een andere activiteit waar jongeren veel tijd aan spenderen, is gamen. In 2005 gaf 73% van de Nederlandse tieners aan dat ze ten minste wekelijks games op de spelcomputer of via internet spelen (Duimel en De Haan 2007). Mocht dit een solitaire activiteit zijn, dan geeft dit voeding aan de time-displacement-hypothese. Het zou immers ten koste kunnen gaan van de omgang met vrienden, ouders en andere familieleden. Uit Amerikaans onderzoek blijkt echter dat jongeren regelmatig afspreken met vrienden om samen te spelen of online met anderen te gamen. Noemenswaardige sociale problemen werden niet geconstateerd (Lenhart et al. 2008). Er is weinig reden om aan te nemen dat de sociale activiteit rond het gamen voor Nederlandse jongeren heel anders uitpakt.

De online contacten van jongeren zijn vaak een voortzetting van het sociale spel dat zich op het schoolplein of op de hangplek in de buurt afspeelt. Bijna alle tieners geven echter aan dat zij via MSN ook contact onderhouden met vrienden die niet in de buurt wonen of naar dezelfde school gaan. Ongeveer de helft heeft nieuwe vrienden leren kennen via internet/MSN (Duimel 2008). De virtuele vriendennetwerken van tieners zijn zeer groot. Een omvang van tussen de 100 en 200 personen in een MSN-contactlijst is gebruikelijk en 13% zegt 200 of meer 'vrienden' te hebben (Duimel en De Haan 2007: 90). Ook via social networking sites als Hyves worden veel contacten gelegd die deels weer via reeds bestaande contacten tot stand komen. Uiteraard kunnen zij niet met iedereen dagelijks of zelfs maar regelmatig contact hebben. Het aantal mensen waar men regelmatig contact mee heeft, is dan ook veel kleiner. Meer dan bij oudere generaties lopen hun online contact en offline contact in elkaar over.

Nederlandse tieners zijn positief over de kwaliteit van de online communicatie. Anders dan in het Amerikaanse bevolkingsonderzoek, dat liet zien dat persoonlijk contact hoger gewaardeerd werd dan online communicatie, toont onderzoek onder Nederlandse tieners aan dat een deel juist positiever is over communicatie via internet. Bijna de helft van de tieners vindt dat ze die communicatie beter kunnen controleren dan de persoonlijke communicatie. Een kwart vindt dat de communicatie online breder is dan bij persoonlijk contact en volgens 30% ook dieper (Peter

en Valkenburg 2006: 213-226). Toch blijven zij de ontmoeting in het echt het belangrijkste vinden (Duimel en De Haan 2007). Sociaal vaardige jongeren communiceren ook relatief veel online en zij vinden hun vriendschappen ook hechter dan sociaal minder vaardige jongeren. Deze waardering van de hechtheid geldt alleen voor de communicatie met bestaande vrienden en niet voor contact met vreemden.

Online communicatie lijkt te leiden tot een cumulatie van voordelen: het bevordert de kwaliteit van sociaal contact van degenen die toch al een rijk sociaal leven hebben. Zoals we eerder zagen, wordt er dan ook wel gesproken over de *rich get richer* (Valkenburg en Peter 2007a). Sociaal angstige jongeren hebben online minder sociaal contact dan jongeren zonder sociale drempelvrees, maar zij beschouwen het internet wel als belangrijker voor het presenteren van persoonlijke informatie dan persoonlijk contact. Via internet durven ze meer. Deels compenseert internet dus voor de sociale deprivatie van verlegen personen (Valkenburg en Peter 2007a). Volgens Van den Eijnden en Vermulst (2006) komen bij het gebruik van instant messaging negatieve gevoelens relatief vaak voor bij sociaal angstige en eenzame jongeren. Dit lijkt vooral een reflectie te zijn van negatieve ervaringen met communicatie in het echte leven. Deze auteurs spreken daarom juist over de *poor get poorer*.

De positieve waardering voor online contact is afhankelijk van het soort online communicatie. Instant messaging, meestal gebruikt voor contact met bekenden, heeft een positieve invloed op het welzijn van tieners. Voor contacten in een openbare chatroom, waarbij relatief vaak vreemden betrokken zijn, geldt dit niet (Valkenburg en Peter 2007b).

Profielsites zoals Sugababes, Superdudes en Hyves vormen een belangrijk decor voor zelfpresentatie op het net. Met het plaatsen van al dan niet bewerkte foto's, informatie over hobby's en links met vrienden geven tieners aan wie ze zijn of zouden willen zijn. Voor het merendeel van de jongeren heeft een profielsite positieve gevolgen. Ze vormen nieuwe vriendschappen, krijgen verkering of vergroten hun zelfvertrouwen. Dat laatste komt vooral door de positieve feedback die ze op hun profiel krijgen (Valkenburg et al. 2006: 585-590).

Internet vormt niet alleen maar een onbekommerd genoegen. Onderzoek laat ook zien dat het internetgebruik voor sommige jongeren risico's met zich meebrengt. Dit geldt vooral voor de jongste groep tieners (11-15 jaar), die minder ervaring heeft, de eigen grenzen minder kent en relatief veel experimenteert op internet. Een klein deel (7%) krijgt voornamelijk negatieve reacties op hun profiel en dat leidt dan weer tot minder zelfvertrouwen en zelfrespect (Valkenburg et al. 2006). Online pesten komt veelvuldig voor en digitaal fatsoen is soms ver te zoeken (Qrius 2005). Gezien het ongeremde karakter van de pesterijen leidt dat tot evenredig kwetsende ervaringen en heftige teleurstellingen. Ook de online communicatie met vreemden leidt tot vermindering van het algemene welbevinden, vooral als jongeren zich eenzaam voelen (Peter en Valkenburg 2006). Een klein, maar niet te verwaarlozen aantal wordt zelfs

slachtoffer van zogenoemde cyberlokkers, waarbij jongeren tussen de 11 en 15 jaar het meeste risico lopen.

Het in stand houden van het sociale netwerk sluit niet alleen aan bij een behoefte, maar slokt ook nog eens veel tijd op. Instant messaging en ook chatten en gamen zijn vaak de belangrijkste aanleiding tot compulsief internetgebruik, buiten de wetenschappelijke discussie meestal internetverslaving genoemd. Compulsieve gebruikers hebben moeite om te stoppen, zijn continu met internet bezig, ook als ze niet achter de computer zitten, en voelen zich slecht als ze lang niet kunnen internetten. In 2007 konden we 3% van de 11-15-jarigen tot de compulsieve internetgebruikers rekenen (Van Rooij en Van den Eijnden 2007). Door dit intensieve gebruik van communicatietoepassingen komen andere activiteiten, zoals huiswerk maken, in de verdrukking. Intensief gebruik van instant messaging heeft ook nadelige gevolgen voor het welbevinden (Van den Eijnden en Vermulst 2006).

14.5 Ouderen, digitale steun en langer zelfstandig wonen

Als het om de omgang met internet gaat, kan het verschil nauwelijks groter zijn dan dat tussen jongeren en ouderen. Prensky (2001) spreekt over jongeren als *digital natives*, terwijl ouderen op hun best *digital immigrants* zijn. De huidige jongeren zijn de eerste generatie die met internet is opgegroeid, terwijl ouderen als een van de laatste groepen hun weg ernaartoe vinden. Eenmaal online bewaren ouderen vaak een afstandelijke houding ten opzichte van de nieuwe technologie. Zij beschikken minder dan jongeren over digitale vaardigheden (Van Ingen et al. 2007). Volgens Prensky krijgen ze die vaardigheden in de loop van de tijd wel onder de knie, maar ze behouden altijd hun 'digitale accent'. Als immigranten blijven ze altijd met één been in de oude wereld staan, in dit geval de wereld van de oude media. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in voorkeuren voor het type medium als het gaat om informatie zoeken en in de leerstrategie op internet (het raadplegen van de handleiding of het volgen van een cursus in plaats van zelf uitproberen) (De Haan 2001).

Jongeren mogen dan vooroplopen bij de verspreiding van nieuwe technologieën, ouderen volgen wel, zij het op ruime afstand (Van Dijk et al. 2000; Duimel 2007). In 2007 had inmiddels meer dan de helft (54%) van de 65-75-jarigen thuis toegang tot internet. De verwachting is dat dit tien jaar later ten minste op het niveau van de 55-65-jarigen zal liggen (79%).³ Voortgaande verspreiding zorgt ervoor dat meer ouderen in de gelegenheid komen om online met anderen contact te onderhouden. Nu voelen sommige ouderen zich buitengesloten, omdat ze geen gebruik maken van ICT. Ze kunnen gesprekken over computers niet volgen. Naarmate meer ouderen online zijn, groeit bij de achterblijvers dit gevoel van uitsluiting. Mogelijk zal dat als een stimulans fungeren om ook het internet op te gaan. Ongeveer de helft van de ouderen met internettoegang noemt het gevoel 'er weer bij te horen' als voordeel van hun internetgebruik. Ze kunnen meepraten over computers, www en apenstaartjes (Duimel 2007).

Voorafgaand aan hun entree in de virtuele wereld vinden ouderen het lastig een helder beeld te krijgen van alle digitale mogelijkheden. Die troebele beeldvorming vormt ook een drempel tot aanschaf van een internetabonnement. Achteraf kunnen ouderen wel vrij goed aangeven welke voordelen zij ervaren van hun internetgebruik (Duimel 2007: 92). De belangrijkste winst is een gevoel van zelfstandigheid. Het overgrote deel van de ouderen met internet geeft aan nu minder afhankelijk te zijn van anderen wat betreft informatie en diensten. De helft van de gebruikers vindt dat ze met behulp van internet beter keuzes kunnen maken. Internet draagt hierdoor bij aan het langer zelfstandig kunnen wonen. Eigenlijk is internet een te smalle aanduiding voor de technische mogelijkheden. Alle geavanceerde en gekoppelde woninggebonden technologieën, die mensen meer zelfredzaam maken en langer zelfstandig laten wonen, worden wel aangeduid met de term 'domotica', ook wel *smart housing* of woon-ICT genoemd (Van der Leeuw 2004).

Domoticaprojecten worden meestal geïnitieerd door een woningcorporatie. Ze leveren volgens Van der Leeuw een aantoonbare bijdrage aan het langer zelfstandig blijven wonen van ouderen, mits er aan vier voorwaarden wordt voldaan. Ten eerste dient de nadruk te liggen op veiligheidsfuncties, waarbij de actieve personenalarmering het belangrijkste is. Ten tweede dient het aanbod van de voorzieningen afgestemd te zijn op de wensen van de gebruikers, bijvoorbeeld door bewoners zelf hun dienstenpakket te laten samenstellen. Ten derde moet de vormgeving van domotica gebruiksvriendelijk zijn en rekening houden met de vaardigheden van ouderen. Ten slotte moet goede dienst- en zorgverlening gekoppeld zijn aan de inzet van techniek.

Technologische ondersteuning zorgt er dus voor dat ouderen langer zelfstandig kunnen wonen en in hun bestaande omgeving kunnen blijven functioneren. Een ander evident voordeel van alle moderne technologie is de mogelijkheid om het sociale netwerk te onderhouden of uit te breiden. Onderzoek onder leden van Seniorweb en de gebruikers van de bijbehorende website maakt duidelijk dat de mogelijkheid om te e-mailen tot de belangrijkste redenen behoort om een internetaansluiting te nemen. Het e-mailen met kinderen en kleinkinderen staat voorop, vooral als die op grote afstand wonen (Duimel 2007: 59). Bijna een derde van de oudere internetgebruikers zegt minder eenzaam te zijn door internet en bijna een kwart zegt door internet daadwerkelijk meer sociale contacten te hebben. Dat toegenomen contact is er niet alleen met de kinderen of kleinkinderen, maar ook met personen die ze via internet hebben leren kennen. Uit onderzoek onder de leden van Seniorweb en andere gebruikers van de Seniorweb-website blijkt dat 28% nieuwe mensen via internet heeft leren kennen. Daarbij geldt dat hoe meer jaren iemand online is, hoe groter de kans is dat hij of zij nieuwe kennissen heeft opgedaan. Mensen zonder partner hebben iets vaker via internet nieuwe mensen leren kennen dan mensen met partner. Nogal eens zijn specifieke interesses of hobby's, zoals bijvoorbeeld genealogie, daarin leidend. Regelmatig leidt de virtuele kennismaking tot een ontmoeting in de fysieke wereld. Driekwart heeft een of meerdere van deze mensen vervolgens in het echt ontmoet (Duimel 2007).

14.6 Internetcontacten op buurtniveau

E-mail en andere vormen van communicatie via de computer bieden mogelijkheden om contact te onderhouden met mensen waar ook ter wereld. Plaats en tijd zouden in de virtuele wereld geherdefinieerd worden. Een e-mail gaat even gemakkelijk en bijna even snel naar de bureaus als naar een kennis in Australië. Toch zijn er vele ICT-projecten geweest die expliciet ten doel hadden wijkbewoners meer met elkaar in contact te brengen en de saamhorigheid in buurten en wijken te vergroten. In het kader van het grotestedenbeleid zijn in Nederland bijvoorbeeld vier digitale broedplaatsen (in Amsterdam, Deventer, Den Haag en Eindhoven) opgericht, een soort proeftuinen in wijken met als doelstelling de sociale cohesie te verbeteren. Men wilde hiermee het computergebruik ten behoeve van sociale doelen bevorderen, zoals leefbaarheid, veiligheid, zorg, werkgelegenheid en wijkbinding. De eindevaluatie van de projecten leert dat ICT onder bepaalde voorwaarden en vooral in samenhang met andere activiteiten inderdaad een bijdrage kan leveren aan het informeren, motiveren en activeren van buurtbewoners. De toepassing van ICT kan een middel zijn om sociale processen te ondersteunen of te bevorderen als dat in samenhang gebeurt met andere activiteiten, zoals een cursus of een straatfeest (Kools en Van der Neut 2005).

Ook bij het opbouwen van sociale contacten in nieuwbouwwijken is wel gedacht dat ICT daarbij een rol kon spelen. In een casestudyonderzoek in de Rijswijkse wijk De Strijp is sprake van een omgeving waarin buurtcontacten nog opgebouwd moesten worden. Al in 2001 bleek de verspreiding van internet daar aanzienlijk en het gebruik ervan tamelijk intensief. Toch speelde internet voor het opbouwen en onderhouden van sociale relaties binnen de wijk en de gemeente een geringe rol. Sociale contacten kwamen op buurtniveau vrijwel niet via e-mail tot stand. Veel e-mailcontact ontsteeft het lokale niveau, al reikte het zelden verder dan de landsgrenzen. Sporadisch draagt internet bij aan een betere kennis van ontwikkelingen op wijkniveau: 10% van de respondenten gaf aan door internet beter op de hoogte te zijn van wijkontwikkelingen. Onder deze groep (die internet dus gebruikt als informatiebron voor wijkzaken) zijn niet-werkenden en ouderen oververtegenwoordigd (De Hart 2002). Dit onderzoek is niet representatief voor andere wijken en latere tijdstippen. Mogelijk was het tijdstip van onderzoek in de Rijswijkse wijk in vele opzichten te vroeg. Ten eerste te vroeg om al invloed op de communicatiepatronen te kunnen vaststellen, ten tweede te vroeg in termen van gewinning en gebruik van de nieuwe technologie, ten derde in termen van opbouw van buurtnetwerken en wellicht ook ten vierde in termen van het digitaal ontsluiten van buurtinformatie.

Sinds 2001 zijn vele initiatieven gestart om wijkwebsites op te richten. Het blijkt echter niet gemakkelijk te zijn om buurtbewoners actief te betrekken bij een website gericht op hun buurt. Wijkwebsites met enig succes zijn vooral ontstaan vanuit de basis, door initiatief van wijkbewoners zelf, in veel gevallen met financiële steun van de gemeente. Veel van de succesvolle wijkwebsites richten zich op fysieke, sociale en economische thema's uit de hele wijk (Boogers en Lips 2004).

Internet maakt communicatie in potentie los van de geografische locatie. De aangehaalde onderzoeken illustreren dat het lastig is om die communicatie weer te organiseren rond een geografische eenheid. Waar dat wel lukt, is het virtuele wijkcontact gebaseerd op reeds bestaande sociale netwerken en initiatieven. Internet versterkt in die wijken het reeds aanwezige sociale kapitaal.

14.7 Contacten tussen etnische groepen

Internet biedt niet alleen mogelijkheden om relaties tussen gelijkgezinden te versterken, maar ook om verschillende sociale groepen met elkaar te verbinden. Aan de andere kant is het ook mogelijk om blijf te geven van de afkeer van anderen en andersdenkenden. Deze afkeer wordt op internet ook nog eens ongeremder geuit. Relatief geringe sociale controle en het daaraan gekoppelde gebrek aan sancties, levert op internet een breed palet van beledigingen, verwensingen en onbeschoftheid op. Het is dan ook de vraag hoe het internetgebruik uitpakt voor het contact tussen verschillende bevolkingsgroepen. Als het gaat om de relaties tussen bevolkingsgroepen, is er in de afgelopen jaren veel aandacht geweest voor de contacten tussen allochtonen en autochtonen. Welke rol speelt het ICT-gebruik daarin? Leidt dit tot een verdere segmentatie van etnische groepen binnen de Nederlandse samenleving, omdat het contact binnen de eigen etnische kring toeneemt? Of worden er juist bruggen geslagen tussen de verschillende bevolkingsgroepen? In dit verband spreekt men van sociaal-culturele integratie. Dit begrip geeft aan in hoeverre een groep zich van de omringende samenleving blijft onderscheiden of deze juist nadert door sociale contacten en het overnemen van de taal en de normen en waarden (Dagevos 2001; Dagevos et al. 2003; Gijsberts en Dagevos 2005).

Vooralsnog wordt het vraagstuk rond integratie en ICT-gebruik vertekend door de ongelijke toegang tot internet. Allochtonen hebben daarin een achterstand vergeleken met hun autochtone leeftijdsgenoten. Vooral Turken en Marokkanen van de eerste generatie hebben thuis relatief weinig de beschikking over internet (Van Ingen et al. 2007). Het verschil in ICT-bezit tussen autochtonen en allochtonen blijkt vooral door sociaaldemografische kenmerken bepaald te worden en niet door etnisch-culturele posities (d'Haenens 2003).

Ondanks deze ongelijkheid in toegang is wel duidelijk dat nieuwe media het voor minderheden eenvoudiger maken hun nationale identiteit te behouden. Voor migranten en vluchtelingen zijn internet, e-mail en MSN (naast televisie via scho-telantennes) middelen om de band met het land van herkomst (van de ouders) te onderhouden en transnationale netwerken met personen met dezelfde etnische of religieuze achtergrond op te zetten. Ook binnen Nederland voorziet internet in een behoefte aan informatie en communicatie over de eigen cultuur. Tal van websites richten zich op bepaalde etnische groepen, bijvoorbeeld de Turkse website lokum.nl, de Surinaamse website waterkant.nl en de Marokkaanse websites mMaroc.nl en marokko.nl. Het aanbod van deze sites is breed: van nieuws over het land van

herkomst tot forums voor discussie. Vooral de Marokkaanse websites trekken veel bezoekers en kennen veel actieve discussieforums (Brouwer en Wijma 2006).

Vooral voor allochtone jongeren vormen deze allochtone sites een aanvulling op de traditionele Nederlandse media. Linders en Goossens (2004) veronderstellen dat zij zich niet voldoende in de bestaande media herkennen of dat deze sites mogelijkheden bieden om te ontsnappen aan de geslotenheid van de eigen sociale kring. Gevoelige onderwerpen als seksualiteit, man-vrouwverhoudingen en religie kunnen hier vrijelijk besproken worden. Marokkaanse jongeren zeggen dat internet het begrip voor de eigen cultuur en het contact met de eigen groep verbeterd heeft (Linders en Goossens 2004). Op de Marokkaanse discussieforums zijn overigens niet alleen Marokkaanse Nederlanders actief, maar ook veel autochtonen. Dit gemengde gebruik van discussieplatforms sluit aan bij de digitale communicatiepatronen tussen etnische groepen. Meer dan 80% van de Turkse, Marokkaanse, Antilliaanse en Surinaamse jongeren (15-25 jaar) communiceert via internet voornamelijk met mensen met een andere etnische achtergrond. Gemengde virtuele sociale contacten (via e-mailen en chatten) en het bezoeken van Nederlandse sites leggen een virtuele brug naar autochtonen en de Nederlandse cultuur. Voor een meerderheid van de jongeren fungeert het internet als een laagdrempelige multiculturele ontmoetingsplaats. Slechts voor een relatief kleine minderheid vormt internet een middel om zich op de eigen groep te oriënteren (Van den Broek en De Haan 2006).

Analyse van discussies op marokko.nl leert dat in de dialoog met andere groepen in sommige situaties toenadering of meer begrip ontstond. In veel discussies leidt het ongeremd voor je eigen mening uitkomen nogal eens tot scheldpartijen, discriminatie en racistische opmerkingen (Brouwer en Wijma 2006). De meeste Marokkaanse jongeren bezoeken niet alleen (discussie)sites gericht op de eigen groep, maar ook Nederlandse sites. Marokkaanse internetgebruikers die een combinatie van diverse sites bezoeken, geven aan dat hun contact met autochtone Nederlanders en hun begrip voor de Nederlandse samenleving verbetert. Ook autochtone internetgebruikers zeggen door internet meer begrip van de cultuur van etnische groepen te hebben gekregen. Naar aanleiding van deze resultaten concluderen Linders en Goossens (2004) dan ook dat internetgebruik sociale bruggen kan bouwen met virtuele middelen. Dergelijke sociale bruggen leiden ook tot een sterkere identificatie met de Nederlandse samenleving, minder traditionele man-vrouwopvattingen en een minder invloedrijke betekenis van het geloof. Hoewel de gegevens strikt genomen geen uitspraak over de causaliteit van het verband toestaan, is het waarschijnlijk dat integratie op het internet een reflectie van integratie daarbuiten vormt (Van den Broek en De Haan 2006).

14.8 Conclusies

De communicatiemogelijkheden van de nieuwe media veranderen de manier waarop mensen met elkaar omgaan. Over de manier waarop dat gebeurt, zijn vooral in de jaren negentig van de vorige eeuw tegenstrijdige verwachtingen geformuleerd.

De positieve verwachtingen van de e-topisten zijn maar in beperkte mate uitgekomen en de negatieve verwachtingen van de dystopisten hooguit voor kleine groepen. Internet dient vooral als aanvulling op reeds bestaande sociale contacten en het ondersteunt sociale gemeenschappen. Voor de meeste mensen bestaat het online netwerk grotendeels uit reeds aanwezige vrienden, familie en bekenden. Er zijn nauwelijks aanwijzingen dat internet bestaande gemeenschappen uitholt of onherkenbaar van aard verandert. Sinds het internetgebruik aan een opmars begon, is het aantal uren dat Nederlanders aan sociale contacten besteden weliswaar gedaald, maar het blijft onduidelijk in hoeverre het internetgebruik hiervan ook de oorzaak is. Andere oorzaken zijn ook mogelijk, waaronder een toename van activiteiten met een sterke sociale dimensie, zoals sportbeoefening. Bovendien wordt een groot deel van de internettijd juist aan sociaal contact besteed.

In de aanvangsjaren van het internetgebruik kon onderzoek nog tot de conclusie komen dat internetgebruik en eenzaamheid met elkaar samenhangen. Er waren eenvoudigweg nog niet genoeg bekenden online om contact mee te hebben. Inmiddels is in Nederland vrijwel iedereen online en is sociaal contact via internet heel gewoon geworden. Over het algemeen gaat dat gepaard met positieve ervaringen en dan vooral bij die mensen die toch al over grote sociale netwerken en voldoende sociale vaardigheden beschikken. Minder sociaal vaardige personen vinden in de virtuele wereld nauwelijks compensatie (al wordt soms melding gemaakt van dieper contact). Ook hier sluit het internetgebruik aan op het leven in de fysieke ruimte.

Een andere aansluiting bij de offline wereld is het feit dat nieuwe communicatietechnologie bruggen kan bouwen tussen verschillende etnische groepen. Uit onderzoek blijkt dat vooral allochtonen die in de fysieke wereld relatief veel contact hebben met autochtonen, online ook dergelijke contacten hebben. Integratie op het internet lijkt vooral een reflectie van integratie daarbuiten. Dit lijkt erop te wijzen dat internet processen versterkt die toch al gaande zijn. Dat geldt ook voor interactieprocessen op wijkniveau. Aangezien internet communicatie juist losmaakt van fysieke locatie is het enigszins paradoxaal om een versterking van buurtcontacten te verwachten. Toch is dit in sommige gevallen mogelijk, maar alleen daar waar er al georganiseerd initiatief bestond. Bij een gunstig samenspel van offline en online factoren kan internet sociaal contact versterken.

De geleidelijke verspreiding van nieuwe technologie zorgt voor het ontstaan van achterblijvers. Een slinkende groep, veelal ouderen, voelt zich buitengesloten als het over computers en internet gaat. Naarmate het meer en meer vanzelfsprekend wordt dat mensen over internet beschikken en naarmate meer informatie alleen online beschikbaar komt, neemt de kans toe op sociale uitsluiting van de achterblijvers.

We hebben geconstateerd dat er een vervaechting is van offline en online netwerken, dat internet een aanvullend karakter heeft en dat het sociale contacten onder bepaalde voorwaarden kan versterken. Uitgaande van die gegevens valt een aantal voordelen van internetgebruik op. Nieuwe communicatietechnologie dient vooral het individuele gemak en genoeg. Veel contact kan snel, efficiënt en onmiddellijk

gelegd worden. Internet maakt het gemakkelijker en goedkoper om vaak en vanuit vrijwel alle plaatsen op aarde met anderen in contact te blijven. Vrienden van vroeger worden online weer opgespoord en met bekenden die verhuizen blijft het contact ook over grote afstanden gemakkelijker in stand. Steeds vaker leidt de virtuele wereld ook tot kennismaking met nieuwe personen. Dit geldt vooral voor jongeren.

Internetgebruik heeft nauwelijks of geen effect op de kern van het sociale netwerk met hechte relaties. Veranderingen spelen zich eerder af in de periferie van dat netwerk, waar de relaties talrijk, maar veel minder hecht zijn. Uit dit grotere reservoir van stand-byrelaties kan ieder moment nieuwe interactie ontstaan, waarbij er meer mogelijkheden zijn om zelf te kiezen met wie men omgaat. Digitale communicatie maakt mensen echter ook onderdeel van netwerken met nieuwe regels en verwachtingen. Wellman et al. (2003) spreken over *networked individualism* om deze verknoping van individuele vrijheid met sociale netwerken te beschrijven.

De vele digitale mogelijkheden creëren enige druk. Wat snel kan, moet ook snel. De rationalisering van de tijdsbesteding neemt toe, ook in de vrije tijd. Technologische mogelijkheden ondersteunen de toch al toegenomen ambities van een gevarieerd en uitdagend vrijetijdsrepertoire, ook in de sociale sfeer. Loze tijdruimte wordt weggesneden en meer dan voorheen is versnelling kenmerkend voor het huidige leven. Niet iedereen is positief over deze mogelijkheid om overal en onmiddellijk contact te leggen (zie Gergen 2000; Hogenhuis 2001; Eriksen 2003). De digitale generatie lijkt van het geïntensiverde contact opmerkelijk weinig last te hebben. Jongeren van nu hebben nooit een tragere wereld gekend en hebben ook geen angst voor het versnelde leven dat de technologie teweegbrengt. Zij spelen vrolijk en zonder noemenswaardige problemen met allerlei virtuele identiteiten. Dat oudere generaties de versneling soms negatief beleven, kan te maken hebben met een trager aanpassingsproces.

Noten

- 1 Meritocratie is een maatschappijmodel waarin de sociaal-economische positie van elk individu is gebaseerd op zijn of haar verdiensten (merites)(<http://nl.wikipedia.org/wiki/Meritocratie>).
- 2 Het betreft mediagebruik als hoofdactiviteit, dat wil zeggen een activiteit die de respondenten gedurende een bepaalde periode als het belangrijkste aanmerkten.
- 3 Deze voorspelling is gebaseerd op gegevens van het CBS. Geraadpleegd op 10 oktober 2008 via <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=71098ned&DI=33-133&D2=0-13&D3=a&HDR=GI&STB=T,G2&VW=T>.

Literatuur

- Boogers, M. en M. Lips (2004). De wijk op het web. Ontwikkelingen van wijkwebsites in Nederlandse steden. In: J. de Haan en O. Klumper (red.), *Jaarboek ICT en samenleving 2004* (p. 47-63). Amsterdam: Boom.
- Breedveld, K., A. van den Broek, J. de Haan, L. Harms, F. Huysmans en E. van Ingen. (2006). *De tijd als spiegel. Hoe Nederlanders hun tijd besteden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (zie ook www.tijdbesteding.nl).
- Broek, A. van den en J. de Haan (2006). Digitale contacten en de integratie van allochtone jongeren. In: J. de Haan en C. van 't Hof (red.), *Jaarboek ICT en samenleving. De digitale generatie* (p. 83-106). Amsterdam: Boom.
- Brouwer, L. en S. Wijma (2006). De zin en onzin van forumdiscussies op Marokkaanse websites. In: J. de Haan en C. van 't Hof (red.), *Jaarboek ICT en samenleving. De digitale generatie* (p. 109-121). Amsterdam: Boom.
- Cummings, J., B. Butler en R. Kraut (2002). The quality of online social relationships. In: *Communications of the ACM*, jg. 45, nr. 7, p. 103-108.
- Dagevos, J.M. (2001). *Perspectief op integratie. Over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Dagevos, J., M. Gijsberts en C. van Praag (2003). *Rapportage minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dijk, L. van, J. de Haan en S. Rijken (2000). *Digitalisering van de leefwereld. Een onderzoek naar informatie- en communicatietechnologie en sociale ongelijkheid*. Eindrapport. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- DiMaggio, P., E. Hargittai, W.R. Neumann en J.P. Robinson (2001). Social implications of the internet. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 27, p. 307-336.
- Duimel, M. (2007). *Verbinding maken. Senioren en ICT*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Duimel, M. (2008). Tieners, ouders en internet. In: A.E. Bronner, P. Dekker, E. de Leeuw, L.J. Paas, K. de Ruyter, A. Smidts en J.E. Wieringa (red.), *Ontwikkelingen in het marktonderzoek. Jaarboek MOA*. Haarlem: Spaar en Hout.
- Duimel, M. en J. de Haan (2007). *Nieuwe links in het gezin. De digitale leefwereld van tieners en de rol van hun ouders* (p. 37 en 90). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Eijnden, R. van den en A. Vermulst (2006). Online communicatie, compulsief internetgebruik en het psychosociale welbevinden van jongeren. In: J. de Haan en C. van 't Hof (red.), *Jaarboek ICT en samenleving. De digitale generatie* (p. 25-44). Amsterdam: Boom.
- Eriksen, T.H. (2003). *Tirannie van het moment. Onze strijd tussen snelle en langzame tijd*. Kampen: Agora.
- Gergen, K. J. (2000). *The saturated self*. New York: Basic Books.
- Gershuny, J. (2002). *Web-use and net-nerds. A neo-functionalist analysis of the impact of information technology in the home* (working paper of the Institute for Social and Economic Research). Colchester: University of Essex (www.iser.essex.ac.uk/pubs/workpaps).
- Gijsberts, M. en J. Dagevos (2005). *Uit elkaars buurt. De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gold, J.A. (1997). 'Does CMC present individuals with disabilities opportunities or barriers?' Geraadpleegd op 20 september 2003 via www.december.com/cmc/mag/1997/jan/gold.html.

- Haan, J. de (2001). ICT-gebruik. In: M. de Klerk (red.), *Rapportage ouderen 2001* (p. 229-248). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Haan, J. de (2004). Door internet verbonden. De beleving van sociale contacten. In: J. de Haan en O. Klumper (red.), *Jaarboek ICT en samenleving 2004* (p. 29-46). Amsterdam: Boom.
- Haan, J. de en F. Huysmans (2002a). Differences in time use between internet users and non-users in the Netherlands. In: *IT&Society*, jg. 1, nr. 2, p. 67-85 (www.ITandSociety.org).
- Haan, J. de en F. Huysmans (2002b). *E-cultuur. Een empirische verkenning*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Haan, J. de en F. Huysmans (2007). De digitalisering van media- en informatiegebruik. In: J. Steyaert en J. de Haan (red.), *Jaarboek ICT en samenleving 2007. Gewoon digitaal*. Amsterdam: Boom.
- d'Haenens, L. (2003). ICT in de multiculturele samenleving. In: J. de Haan en J. Steyaert (red.), *Jaarboek ICT en samenleving 2003* (p. 91-107). Amsterdam: Boom.
- Hampton, K. (2001). *Living the wired life in the wired suburb. Netville, globalization and civic society* (proefschrift). Toronto: University of Toronto.
- Hampton, K. en B. Wellman (2003). Neighboring in Netville. How the internet supports community and social capital in a wired suburb. In: *City & Community*, jg. 2, nr. 4, p. 277-311.
- Hart, J. de (2002). Sociale cohesie in enkele Nederlandse wijken. In: J. de Hart (red.), *Zekere Banden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Haythornthwaite, C. en B. Wellman (2002). The internet in everyday life. An introduction. In: B. Wellman en C. Haythornthwaite, *The internet in everyday life* (p. 3-44). Oxford: Blackwell.
- Hogenhuis, C. (2001). De tijd van ICT. In: C. Hogenhuis, E. van der Panne en T. Hoekstra (red.), *Een nieuwe economie, een bevrijde tijd. De rol van ICT in versnelling én onthaasting* (p. 22-41). Baarn: Ten Have.
- Ingen, E. van, J. de Haan en M. Duimel (2007). *Achterstand en afstand. Digitale vaardigheden van ouderen, laagopgeleiden, inactieven en allochtonen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Katz, J.E. en P. Aspden (1997). A nation of strangers? In: *Communication of the MCA*, jg. 40, nr. 12, p. 81-86.
- Kestnbaum, M., J.P. Robinson, A. Wenstadt, A. Alvarez (2002). Information technology and social time displacement. In: *IT&Society*, jg. 1, nr. 1, p. 21-37 (www.ITandSociety.org).
- Kools, Q. en I. van der Neut (2005). *Uitkomsten van projecten ICT en sociale kwaliteit in vier steden. Eindevaluatie digitale broedplaatsen*. Tilburg: IVA beleidsonderzoek en advies.
- Kraut, R., V. Lundmark, M. Patterson, S. Kiesler, T. Mukopadhyay en W. Scherlis (1998). Internet paradox. A social technology that reduces social involvement and well-being? In: *American Psychologist*, jg. 53, nr. 9, p. 1017-1031.
- Kraut, R., S. Kiesler, B. Boneva, J. Cummings, V. Helgeson en A. Crawford. (2002). Internet paradox revisited. In: *Journal of Social Issues*, jg. 58, nr. 1, p. 49-74.
- Leeuw, J. van der (2004). ICT en langer zelfstandig wonen. In: J. de Haan, O. Klumper en J. Steyaert (red.), *Surfende senioren. Kansen en bedreigingen van ICT voor ouderen*. Den Haag: Academic Service.
- Lenhart, A. en M. Madden (2007). *Social networking websites and teens. An overview*. Washington: Pew (www.pewinternet.org/reports.asp?page=2).
- Lenhart, A., J. Kahne, E. Middaugh, A. Rankin, C. Evans en J. Vitak (2008). *Teens, video games, and civics. Teens' gaming experiences are diverse and include significant social interaction*

- and civic engagement. Geraadpleegd op 19 september 2008 via www.pewinternet.org/pdfs/PIP_Teens_Games_and_Civics_Report_FINAL.pdf.
- Linders, L. en N. Goossens (2004). Bruggen bouwen met virtuele middelen. In: J. de Haan en O. Klumper (red.), *Jaarboek ICT en samenleving 2004* (p. 121-140). Amsterdam: Boom.
- McQuail, D. (1994). *Mass communication theory* (p. 97). Londen: Sage (derde druk).
- Nie, N.H. en L. Erbring (2000). Internet and society. A preliminary report. In: *IT&Society*, jg. 1, nr. 1, p. 275-283 (www.ITandSociety.org).
- Oldenburg, R. (1999). *The great good place*. New York: Marlowe & Company.
- Peter, J. en P.M. Valkenburg (2006). Research note. Individual differences in perceptions of internet communication. In: *European Journal of Communication*, jg. 21, nr. 2, p. 213-226.
- Prensky, M. (2001). Digital natives, digital immigrants. In: *On the Horizon*, jg. 9, nr. 5, p. 1-6. Geraadpleegd op 19 september 2008 via www.marcprensky.com/writing/Prensky%20-%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf.
- Putnam, R.D. (1993). *Making democracy work*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone. The collapse and revival of civic America*. New York: Simon & Schuster.
- Qrius (2005). *Online pesten. Geintje of kwetsend? Persrapport, 1 februari 2005*.
- Rheingold, H. (1993). *The virtual community, homesteading on the electronic frontier*. Reading, MA: William Patrick.
- Robinson, J.P. (2002). Introduction to Issue 2. IT, mass media and other daily activities. In: *IT&Society*, jg. 1, nr. 2, p. 1-8 (www.ITandSociety.org).
- Robinson, J.P. en N.H. Nie (2002). Introduction to IT&Society Issue 1. Sociability. In: *IT&Society*, jg. 1, nr. 1, p. 1-11 (www.ITandSociety.org).
- Rooij, T. van en R. van den Eijnden (2007). *Monitor internet en jongeren 2006/2007. Ontwikkelingen in internetgebruik en de rol van opvoeding*. Rotterdam: IVO.
- Shklovski, I., S. Kiesler en R. Kraut (2006). Internet use and social interaction. A meta-analysis and critique of studies. In: R. Kraut, M. Brynin en S. Kiesler, *Computers, phones and the internet. Domesticating information technology* (p. 251-264). New York: Oxford University Press.
- Slouka, M. (1995). *The war of the worlds. The assault on reality*. London: Abacus.
- Steyaert, J. (2003). Je chat met de hele wereld, maar je kent je buurman niet. In: J. de Haan en J. Steyaert (red.), *Jaarboek ICT & samenleving 2003* (p. 47-68). Amsterdam: Boom.
- Steyaert, J. en J. de Haan (2001). *Geleidelijk digitaal. Een nuchtere kijk op de sociale gevolgen van ICT*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Steyaert, J. en J. de Haan (red.) (2007). *Jaarboek ICT en samenleving 2007. Gewoon digitaal*. Amsterdam: Boom.
- Valkenburg, P.M. en J. Peter (2007a). Preadolescents' and adolescents' online communication and their closeness to friends. In: *Developmental Psychology*, jg. 43, nr. 2, p. 267-277.
- Valkenburg, P.M. en J. Peter (2007b). Online communication and adolescent well-being. Testing the stimulation versus the displacement hypothesis. In: *Journal of Computer-Mediated Communication (JCMC)*, jg. 12, nr. 4, artikel 2 (<http://jcmc.indiana.edu/vol12/issue4/valkenburg.html>).
- Valkenburg, P.M., J. Peter en A. Schouten (2006). Friend networking sites and their relationship to adolescents' social self-esteem and well-being. In: *CyberPsychology & Behavior*, jg. 9, nr. 5, p. 585-590.
- Wellman, B. (1999). From little boxes to loosely-bounded networks. In: J. Abu-Lughod (red.), *Sociology for the twenty-first century. Continuities and changes* (p. 94-114). Chicago: University of Chicago Press.

- Wellman, B., A. Quan Haase, J. Witte en K. Hampton (2001). Does the internet increase, decrease or supplement social capital? In: *American Behavioral Scientist*, jg. 45, nr. 3, p. 437-456.
- Wellman, B., A. Quan-Haase, J. Boase, W. Chen, K. Hampton, I. Isla de Diaz, K. Miyata (2003). *The social affordances of the internet for networked individualism*. *Journal of Computer-Mediated Communication (JCMC)*, jg. 8, nr. 3, (<http://jcmc.indiana.edu/vol8/issue3/wellman.html>).

Religieuze groepen en sociale cohesie

15.1	Inleiding	389
15.2	Broeders hoeder en zoutend zout: maatschappelijke functies van religie	391
15.3	Stand-by solidariteit	395
15.4	Sociaal kapitaal onder kerkleden	399
15.5	Goede werken: religie als bron van sociale inzet	401
15.6	Verschillen tussen levensbeschouwelijke stromingen	403
15.7	Moslimes	406
15.8	Conclusies en slotbeschouwing	409
	Noten	412
	Literatuur	415

15 Religieuze groepen en sociale cohesie

Joep de Hart

15.1 Inleiding

Chartres, Burgos, Toledo, York, Keulen, Den Bosch: eeuwenlang dromden devote massa's samen voor religieuze samenkomsten en kerkelijke ceremonies, vaak onder een Majestas Domini op het timpaan boven de hoofdingang door – met ijzeren regelmaat en een grote mate van vanzelfsprekendheid, volledig opgenomen in de christelijke traditie die zich uitstrekte over het hele hun bekende universum. De geschiedenis van de wereld, de doctrines en dogma's van de kerk, de levens van de heiligen, de deugdenhiërarchie en de beschikbare kennis van wetenschappers, kunstenaars en handwerkslieden: alles was te vinden in de beelden, bas-reliëfs en gebrandschilderde ramen. De uitbeeldingen maakten voor de grote massa van ongeletterden het abstracte concreet en weerspiegelden de hemelse orde in aardse vormen, zoals de kerk en haar liturgie preludeerden op het hemelse Jeruzalem.¹

Het is van daaruit een lange weg naar de fotograferende leden van reisgezelschappen die vandaag de dag per touringcar dezelfde kathedraal aandoen, tussen terrasjesbezoek en sightseeing in de omgeving door – niet vanuit religieuze nood maar als culturele noot. De toeristen overtreffen de weinige overgebleven regelmatige kerkgangers verre in aantal, maar het kerkelijk leven vormt doorgaans geen inspiratiebron in hun leven. Hun kennis van de geloofsleer en christelijke iconografie is meestal rudimentair en hun blikken worden gericht door reisgids en cameralens. Een belevingswereld die tot ver in de vorige eeuw een dagelijkse, levende realiteit vormde voor grote delen van de bevolking, heeft ook voor menigeen in ons land afgedaan. Voor velen kreeg zij in het gunstigste geval het karakter van interessante exotica, en niet zelden van archaïsche zeden en bigotte denkbeelden die verlichte mensen achter zich hebben gelaten. Nieuw weten wijzigt oud verstaan.

Een van de mogelijke etymologische wortels van het begrip 'religie' is het Latijnse *religare*, dat verwijst naar binden; deze afleiding wordt vaak gebruikt om het sociale aspect van religie te benadrukken.² Over de oorsprong van het begrip mag dan onzekerheid bestaan, maar dat religie en haar instituties van sociale betekenis zijn, daarover bestaat weinig verschil van mening. Tot ver in de vorige eeuw voerden kerken voor grote delen van de bevolking de regie en supervisie bij de aspecten van sociale cohesie die in dit hoofdstuk besproken worden. Zij vormden de basis van het systeem van geïnstitutionaliseerde segmentatie dat (vanaf 1935) met de term 'verzuiling' wordt aangeduid. Zij leverden de fundamenteen en definieerden de grenzen van de collectieve identiteit voor katholieken zowel als gereformeerden, waarbij de gelo-

vigen omringd waren met een hecht netwerk van organisaties die hen van de wieg tot het graf binnenboord hielden.³ ‘Soeverein in eigen kring’ werd met geestverwanten gestudeerd en gestemd, gesport en gewoond, gebruik gemaakt van zorginstellingen en vakbonden, de krant gelezen en naar de radio geluisterd – alles in een bezielde verband. Beide volksdelen (maar ook de socialisten) organiseerden massale bijeenkomsten als vaste onderdelen van hun jaarprogramma. Zulke grootschalige samenkomsten vonden overal en in diverse vormen plaats – van de landelijke velddagen van het Leger des Heils (vanaf 1929) tot de massachoreografieën van de katholieke meisjesbeweging De Graal (in de jaren dertig), en van het grootse jubileum van de Jongelingenverenigingen op Gereformeerde grondslag (1938) tot het geheel gevulde Olympisch Stadion te Amsterdam waar de Amerikaanse evangelist Billy Graham sprak (1954).

De zaal bleef voorlopig nog goed bezet, maar tijdens de voorstelling begon zich een steeds langere rij bij de uitgang te formeren. Volgens de volkstellingen steeg het percentage buitenkerkelijken tussen 1889 en 1930 van 1,5% naar 14%, om daarna verder toe te nemen tot 17% in 1947. Volgens het onderzoek God in Nederland (GIN) nam dat aandeel tussen 1966 en 2006 verder toe van 33% tot 61%, terwijl het percentage Nederlanders dat nooit ter kerke ging in deze veertig jaar klom van 35% naar 47% (Bernts et al. 2007a; vgl. Becker en De Hart 2006). Volgens hetzelfde onderzoek is in de huidige opvatting van Nederlanders religie iets persoonlijks, dat je vooral innerlijk moet ervaren en dat op zich niet zoveel met kerkelijkheid te maken heeft, dat uit vele bronnen kan opwellen en meer met vragen en zoeken te maken heeft dan met vaste overtuigingen, iets wat je zelf bijeen zal moeten zoeken uit de wijsheid van allerlei tradities en ideeën.

De terugval in de regelmatige kerkgang, de opkomst van een à-la-carte religie, de erkenning van de persoonlijke autonomie van de gelovigen, de grote levensbeschouwelijke pluriformiteit, het levensbeschouwelijk nomadisme: ze zijn alle indicatief voor de erosie van de institutionele basis en validering van religie.⁴ Ook als Nederlanders geïnteresseerd zijn in religieuze onderwerpen, slaan zij steeds meer spirituele wegen in die lang niet altijd eindigen bij de deur van een kerk, of behouden ze zich het recht voor zelf hun religieuze familie te kiezen. Veelal gaat het om sterk persoonlijk gekleurde religieuze interesses zonder duidelijke institutionele context.⁵ Nog steeds worden de kerken door veel Nederlanders gezien als verschaffers, bewakers en verspreiders van wat ons heilig is, maar niet langer op een vanzelfsprekende wijze, en als de enige instanties die hiertoe in staat zijn. Betekent dit ook dat het christendom geen relevante factor meer is voor de sociale cohesie? Hechten eigentijdse Nederlanders hooguit nog aan de ceremoniële functies van religie en zien zij eigenlijk nog wel een hoeder van de moraal in haar? En in hoeverre heeft religieus geïnspireerde saamhorigheid plaatsgemaakt voor incidentele en seculiere erupties van verbondenheid, een *belonging without believing*, een soort stand-by solidariteit zonder enige bijbelse referentie?

In de volgende paragrafen gaan we in op de relatie tussen religie en sociale cohesie in het huidige Nederland. De vraag is dan in hoeverre de kerken hierbij nog in beeld komen en in hoeverre mensen met een kerkelijke achtergrond nog verschillen van hun buitenkerkelijke landgenoten. Voor een ruwe indicatie van toekomstige ontwikkelingen kijken we daarnaast steeds naar de houding van uiteenlopende leeftijdscategorieën. We gebruiken gegevens die betrekking hebben op achtereenvolgens de volgende onderwerpen:

- het algemene belang dat Nederlanders aan religie toekennen voor het morele gehalte van de samenleving, bij de beleving van nationale gebeurtenissen en in het kader van een collectieve identiteit (§ 15.2);
- het zich één voelen met zijn landgenoten (bij bepaalde gebeurtenissen en gelegenheden), dat betiteld zou kunnen worden als een soort stand-by solidariteit, waarbij kerkleden worden vergeleken met buitenkerkelijken (§ 15.3);
- stabiel en meer gestructureerd: het onderhouden van sociale relaties via de lokale religieuze gemeenschap en vormen van samenbindend sociaal kapitaal onder kerkleden; ook de behoefte aan kerkelijke rituelen bij belangrijke gebeurtenissen in het persoonlijke leven wijst op een relatie met de lokale religieuze gemeenschap (§ 15.4);
- religie als bron van praktische inzet voor het grotere sociale geheel, bijvoorbeeld in de vorm van vrijwilligerswerk (§ 15.5).

Al eeuwenlang is Nederland vertrouwd met de komst van soms omvangrijke groepen migranten (bv. Lucassen en Penninx 1994), maar pas in recente decennia kwam het merendeel van buiten West-Europa. De vestiging van vooral nieuwkomers uit Marokko en Turkije heeft de islam inmiddels tot een factor van belang gemaakt. In paragraaf 15.7 gaan we in op gegevens die onder moslims verzameld zijn. Het hoofdstuk sluit af in paragraaf 15.8 met een slotbeschouwing en enkele conclusies.

15.2 Broeders hoeder en zoutend zout: maatschappelijke functies van religie

Religie kan uiteenlopende maatschappelijke effecten hebben. Vaak gaf zij een krachtige legitimering aan de sociale en politieke status-quo, en rechtvaardigde zij het maatschappijbeeld en de handel en wandel van de heersende klasse. Maar religie kan ook tot maatschappijkritiek aanleiding geven en de bestaande orde uitdagen, door die langs de meetlat te leggen van wat zij ziet als de wil van God. Troosten en uitdagen (*to comfort and to challenge*): die functies zijn beide aan religie toegeschreven. In Webers godsdienstsociologische studies worden de twee posities ideaaltypisch beschreven aan de hand van de historische figuren van de priester en de profeet (Weber 1971: 181-280; Weber 1976b: 259-285; vgl. De Hart en Dekker 2005). Waar de kerk zich concentreert op haar rituele functies voor de gelovigen, is de priester aan het werk; waar zij haar stem verheft in actuele maatschappelijke discussies (over armoede, discriminatie enz.), treedt de profeet naar voren. Nog niet zo lang geleden was onder sociologen de stelling gemeengoed dat met de modernisering van

samenlevingen, het publieke belang van de religie afneemt en zij zich terugtrekt in de privésfeer. Maar die veronderstelling wordt in toenemende mate ondergraven (bv. Kepel 1991; Casanova 1994; Habermas 2001; Van de Donk et al. 2006).

De twee gestalten van religie zijn te vinden in tabel B15.1 in de bijlage (te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport), die de functies toont die Nederlanders thans aan religie toekennen en laat zien welke percentages van de bevolking een functie 'heel belangrijk' vinden. Het beeld blijft niet beperkt tot de publieke manifestaties van religie; er is bijvoorbeeld ook geïnformeerd naar haar morele en rituele functies in de persoonlijke levenssfeer. Deze paragraaf concentreert zich op drie van de wijzen waarop religie verbonden kan zijn met sociale cohesie: als bewaker van de moraliteit, bij de herdenking of viering van nationale gebeurtenissen (rampen, herdenkingen, nationale feesten) en als onderdeel van een collectieve identiteit (als Nederlander, als Europeaan). Over die drie aspecten biedt tabel 15.1 informatie.

Het lot van de moderne samenleving, aldus Max Weber bijna honderd jaar geleden, is dat met de 'onttovering van de wereld' juist de ultieme en meest sublieme waarden zich hebben teruggetrokken uit het publieke leven, hetzij in de wereldmijdende mystiek, hetzij in de broederschap van persoonlijke relaties tussen individuele mensen (Weber 1976a: 612).⁶ Dat betekent niet dat moderne mensen niet langer hechten aan een publieke moraal, noch dat religie volgens hen zonder betekenis zou zijn. Ongeveer een derde van de bevolking acht religie van groot belang voor de moraal en bij catastrofes en herdenkingen; zij wordt minder noodzakelijk geacht bij nationale feestelijkheden of als onderdeel van de collectieve identiteit (als Nederlander, als Europeaan). Zoals te verwachten, zijn kerkleden geneigd meer waarde aan de meer sociale functies van de religie toe te kennen, maar ook onder buitenkerkelijken worden de beide genoemde functies door een niet onaanzienlijke minderheid (zo'n 20%) gewaardeerd. De meeste steun vinden we stevast bij de vooroorlogse generatie, de minste bij de jongste leeftijdsgroep.

Onder kerkleden vinden we naar verhouding veel ouderen en plattelanders; hoogopgeleiden zijn onder hen juist ondervertegenwoordigd. Dat werpt de vraag op in hoeverre de relatie met kerkelijke achtergrond terug te voeren is op zulke achtergrondkenmerken. Maar aan religie zitten meerdere kanten. Is het vooral het geloof dat bepaalt of men religie van sociaal belang acht, of is het eerder een kwestie van kerkelijke deelname, het actief en regelmatig participeren in een geloofsgemeenschap? En nemen protestanten een aparte positie in? Tabel B15.3 in de bijlage biedt hierin enig inzicht. Voor de volledigheid zijn de analyses ook uitgevoerd voor twee functies die niet in tabel 15.1 zijn opgenomen. De eerste is de maatschappijkritische rol van religie, die in bijbelse termen kan worden aangeduid als 'luis in de pels' van machthebbers, als 'zoutend zout' of als 'zuurdesem' van de samenleving. De tweede is haar rol binnen de privésfeer (bij levensmomenten als geboorte en overlijden, bij de opvoeding van de kinderen).

Tabel 15.1

Het belang van religie voor drie aspecten van sociale cohesie,^a bevolking van 17 jaar en ouder naar kerkelijkheid en geboortecohort, 2006 (in procenten 'heel belangrijk')

	geboortecohort						
	allen (100%)	kerk- leden (39%)	buiten- kerke- lijken (61%)	-1945 (24%)	1946- 1959 (23%)	1960- 1979 (38%)	1980- (15%)
publieke moraliteit							
voor het behoud van waarden en normen	36	62	19	54	30	31	26
om ons voor te houden hoe we goed moeten samenleven	26	49	11	41	22	22	16
geen van beide heel belangrijk	60	31	79	41	64	65	70
beide heel belangrijk	21	43	8	36	17	19	12
bij nationale gebeurtenissen							
bij rampen	32	49	20	44	34	26	20
bij herdenkingen	31	50	18	42	26	26	31
bij nationale feestelijkheden	17	27	9	21	13	14	18
geen van drieën heel belangrijk	56	31	71	44	57	62	57
alle drie heel belangrijk	10	18	4	16	9	8	4
collectieve identiteit							
voor onze identiteit als Nederlander	17	30	9	27	15	15	9
voor onze identiteit als Europeaan	17	29	9	25	14	15	12
geen van beide heel belangrijk	78	61	89	65	82	80	86
beide heel belangrijk	11	20	6	18	11	10	7
gem. aantal items dat als heel belangrijk wordt beoordeeld (0-7)							
gem. aantal items dat als heel belangrijk wordt beoordeeld (0-7)	2,2	3,6	1,4	3,3	2,0	1,9	1,8
geen van de 7 cohesiefuncties heel belangrijk	45	17	63	25	49	53	49
5-7 cohesiefuncties heel belangrijk	15	28	6	25	13	12	8

a De gestelde vraag was: 'Hoe belangrijk vindt u religie...'

Bron: RKK (GIN'06)

Bij alle (in totaal vijf) functies die aan religie kunnen worden toegekend, blijkt er een directe relatie te bestaan met de religieuze kenmerken van mensen. Oud of jong, laag- of hoogopgeleid, man of vrouw, stedeling of platteland: steeds blijken religieus betrokken mensen de sociale functies sterker te waarderen, waarbij er telkens een sterker verband is met de kerkheidsdimensie dan met de geloofsdimensie van religie. Bij de rol die men aan religie toekent voor de collectieve identiteit als Nederlander of als Europeaan, is vooral van belang of men protestant is; protestan-

ten blijken veel meer aan deze rol te hechten dan katholieken en buitenkerkelijken. Dat geldt ook voor de rol van de kerken als hoeders van de moraal. Andere gegevens leren dat katholieken duidelijk minder dan andere geloofsrichtingen prijs stellen op uitspraken van de kerken over allerlei (ethische, seksuele, maatschappelijke) onderwerpen (Bernts et al. 2007^a: 33-36). Van de achtergrondkenmerken is opleiding een belangrijk kenmerk. Steeds zijn het de hoger opgeleiden die de sociale functies van religie significant lager waarderen. Ouderen benadrukken meer het belang voor de moraliteit en de rol als kritisch geweten van de samenleving.

‘Zonder openbaring, verwildert het volk’ (Spreuken 29,18),⁷ of, in de woorden van Iwan Karamozov: ‘Als God niet meer bestaat, is alles geoorloofd’. Het is een klassieke beduchtheid – onder predikanten, maar nauwelijks minder onder intellectuelen met zelf vaak zeer eigenzinnige of profane ideeën, ook als ze niet, à la Voltaire, voor het tafelzilver vrezen zodra het personeel van zijn geloof valt: van Salomo tot Burke en Novalis, van De Tocqueville tot Banning en Kolakowski. Een recent voorbeeld is het boek van de calvinistische atheïst en reliwatcher Vuijsje, waarin het belang van religie voor morele oriëntaties het kernthema vormt (Vuijsje 2007; vgl. Van Dantzig 1995: 135-145).⁸

Tabel 15.2 gaat nog wat nader in op opvattingen over de morele en maatschappelijke functies van religie en de kerken. We zagen al dat vooral kerkleden en oudere leeftijdsgroepen belangrijke maatschappelijke functies toekennen aan de religie en religieuze instituties. Maar er is ook waardering bij een omvangrijke minderheid van de buitenkerkelijken en jongste generatie, zeker als het gaat om de kerken als bron van vrijwillige inzet voor anderen (met name voor de zwaksten van de samenleving). Ons land vormt niet langer een kerkelijke natie, en kerken vormen, volgens een derde van de bevolking, te vaak een aanleiding voor conflicten. Maar op basis van de hier en in het voorgaande gepresenteerde cijfers, kan wel worden vastgesteld dat aan religie nog door veel Nederlanders een belangrijke morele rol wordt toegekend en dat de kerken ook in de ogen van veel buitenkerkelijken waken over de sociaal zwakkeren. Daaruit kan overigens niet worden afgeleid dat aan de kerken een uniek belang, laat staan een monopolie, wordt toegekend, of dat zij in dat opzicht iets vertegenwoordigen waarin een organisatie als Amnesty International niet net zo goed kan voorzien. Verder valt nog te bezien in hoeverre de lippendienst die kerken plegen aan de sociale functies, zich vertaalt in daadwerkelijke, feitelijke inzet voor anderen en de samenleving. Hierop komen we terug in paragraaf 15.5.

Tabel 15.2

Stellingen over religie en sociale cohesie, bevolking van 17 jaar en ouder, naar kerkelijkheid en geboortecohort, 1996 en 2006 (in procenten (helemaal) mee eens)

	geboortecohort						
	allen	kerk- leden	buiten- kerkelijken	-1945	1946- 1959	1960- 1979	1980-
als niemand meer in God gelooft, wordt de moraal bedreigd	41	71	21	55	44	34	29
als de kerken verdwijnen, heeft het egoïsme vrij spel	30	53	15	47	30	24	17
het geloof in God zorgt dat de samenleving niet verloedert	39	67	21	59	39	32	27
zonder kerken zouden... ^a							
...er minder mensen zijn die zich vrijwillig inzetten voor anderen	47	61	38	52	48	46	41
...zwakke groepen in onze samenleving meer aan hun lot worden overgelaten	57	71	48	64	59	58	40
...er minder conflicten zijn	33	24	38	34	29	33	34

a 'Stelt u zich eens voor dat er in Nederland geen kerken meer zijn. Wat zou er dan gebeuren? Zonder kerken zouden...' (6 antwoorden).

Bron: RKK (GIN'06)

15.3 Stand-by solidariteit

Als de individuen eenmaal verzameld zijn, roept hun onderlinge nabijheid een soort elektriciteit op die hen al snel tot een ongewone mate van opwinding voert [...]. Waarschijnlijk omdat een collectieve emotie niet collectief tot uiting kan worden gebracht zonder een zekere orde die harmonie en eenheid van beweging mogelijk maakt, plegen hun gebaren en kreten over te gaan in ritme en regelmaat, en van daaruit in gezang en dans... Aldus een beroemde passage in Durkheims studie van de Australische Aborigines (Durkheim 1912: 308-309).⁹ Hij contrasteerde de oplaaierende passies en sociale versmelting tijdens hun periodieke samenkomsten met de sleur van het profane dagelijks leven, waarin economische activiteiten domineerden en de sociale cohesie weer plaatsmaakte voor de binding met de microkosmos van kleine groepen en families. Durkheim was (net als andere negentiende-eeuwse sociologen en literatoren) gefascineerd door *milieux sociaux effervescent*s als kraamkamers van ideologieën en religieuze denkbeelden. Dit soort verschijnselen bleven volgens hem bepaald niet beperkt tot de tradities, gewoontes en ceremoniële samenkomsten van clans op het Australische continent. Hij beschreef ze daarnaast aan de hand van onder andere gebeurtenissen uit de Franse Revolutie, de kruistochten en de Dreyfus-affaire. In ons land is zo nu en dan eveneens sprake van totemistische samenkomsten die herinneren aan de veel geciteerde uitspraak

van R.R. Marett dat in veel culturen ‘religion is not so much thought out as danced out’ (Marett 1914), iets waar antropologen altijd een goed oog voor hebben gehad.¹⁰

Daarbij hoeft niet eens gedacht te worden aan de grootschalige toogdagen van het katholicisme, de gereformeerde massamobilisaties of de evangelische opwekkingsbijeenkomsten ten tijde van de verzuiling. Ook het hedendaagse Nederland kent equivalenten: rondom internationale sporttoernooien of op Koninginnedag bijvoorbeeld, in meer ingetogen en gereguleerde vorm bij de herdenking van rampen, stille tochten na zinloos geweld of belangrijke markeringspunten van de nationale identiteit, zoals 4 en 5 mei. Aldus worden wezenlijke elementen van het collectieve bewustzijn gerevitaliseerd en kan soms een doorgaans sluimerende en diffuus aanwezige collectieve verbondenheid overgaan in massaal beleefde solidariteit, en in samenkomsten waarin de verbondenheid wordt uitgedragen en groepsgrenzen tijdelijk worden overschreden.¹¹ Dikwijls gaat het om nationale symbolen en memorabele gebeurtenissen uit de vaderlandse geschiedenis; op andere momenten vormt een ramp of de dood van een publieke persoon de aanleiding (voor dat laatste, zie bv. Margry 2007). Elders is uitvoerig ingegaan op historische precedentes en de actuele betekenis van enkele van dit soort vormen van *communitas*: sportwedstrijden, koninklijke huwelijken, de dood van bekende landgenoten (De Hart 2005).

Tabel 15.3 bevat een selectie van soorten gevoelens van nationale eenheid (andere voorbeelden zijn de vakantie- en feestdagen waarover Etzioni en Bloom (2004) schrijven). Het gaat om wat Anderson ‘verbeelde gemeenschap’ noemt: mentale noties van verbondenheid; ze liggen in de sfeer van het door de WRR gehanteerde begrip ‘emotionele identificatie’ (Anderson 1991; WRR 2007; vgl. RMO 1999).¹² Hier gaat het niet om het uitsteken van de nationale driekleur, de gehechtheid aan het spreken van Algemeen Beschaafd Nederlands of het bezit van een paspoort, maar om meer diffuse wij-gevoelens en om sociale vereenzelviging. De aanleidingen zijn soms sterk geïnstitutionaliseerd, landelijk van karakter en verbonden met vaste tijden en plaatsen (herdenkingen, sporttoernooien, Koninginnedag of Prinsjesdag) waarbij gevoelens zoveel mogelijk officieel georkestreerd worden. Maar ze kunnen ook een impromptu, incidenteel of toevallig karakter hebben (een protestbijeenkomst, een inzamelingsactie, de dood van een bekende landgenoot, een ramp) en de ermee verbonden gevoelens kunnen sterk geïndividualiseerd, (schijnbaar) spontaan of zelfs explosief zijn – zoals bij de Arena-brede masculiene verbroedering bij de dood van Hazes (2004) en de plaatselijke uitbarstingen van woede en wrok jegens het politieke establishment, direct na de moord op Fortuijn (2002).

Tabel 15.3

Zich één voelen met andere Nederlanders,^a bevolking van 17 jaar en ouder, naar kerkelijkheid en geboortecohort, 2006 (in procenten die dat bij de genoemde gelegenheden wel eens ervaren hebben)

	geboortecohort						
	allen	kerk- leden	buiten- kerke- lijken	-1945	1946- 1959	1960- 1979	1980-
bij een herdenking van de Tweede Wereldoorlog	74	77	73	83	74	72	66
bij de herdenking van een ramp ^b	64	71	60	78	67	59	51
bij een grote inzamelingsactie ^c	63	72	57	73	64	58	58
bij een protestbijeenkomst tegen zinloos geweld	55	57	54	57	60	52	52
bij het overlijden van een bekende Nederlander ^d	50	55	46	58	52	49	37
bij sportwedstrijden ^e	67	66	68	59	63	71	78
op Koninginnedag	56	67	50	61	50	57	58
bij een koninklijk huwelijk ^f	45	58	37	62	46	42	28
bij de verkiezingen voor de Tweede kamer	38	48	32	40	43	35	37
bij het referendum voor de Europese grondwet	37	38	36	36	40	35	36
op Prinsjesdag	29	41	21	50	27	22	14
gem. aantal gelegenheden waarbij ervaren (0-11)	5,8	6,5	5,3	6,6	5,9	5,5	5,1
bij geen van alle bovenstaande gelegenheden	5	5	6	5	6	6	3
bij 9-11 gelegenheden	22	30	16	32	22	19	12
bij alle 11 gelegenheden	5	9	3	9	6	4	2
heeft de afgelopen jaren deelgenomen aan een stille tocht	9	8	10	12	7	8	10

a 'Heeft u zich wel eens één gevoeld met andere Nederlanders...' (11 situaties genoemd).

b Bv. de Bijlmerramp of de vuurwerkrampe in Enschede.

c Bv. na de tsunami in 2004.

d Bv. Pim Fortuijn, prins Claus of André Hazes.

e Bv. van het Nederlands elftal of schaatswedstrijden.

f Bv. van kroonprins Willem Alexander met prinses Máxima.

Bron: RKK (GIN'06)

Allerlei varianten van rampspoed gaven door de eeuwen heen, bijvoorbeeld ook in het kader van de bededagen, aanleiding tot gezamenlijke bezinning, maar hun zware godsdienstige lading ontbreekt bij de huidige beleving van solidariteit. Daarbij proberen mensen niet een gebeuren te interpreteren als het ingrijpen van een oud-testamentische vadergod, maar vinden ze elkaar in een gezamenlijke erkenning van menselijke onmacht en delen ze in elkaars verdriet. En in gezamenlijke gevoelens van onzekerheid: volgens Victor Turner betonen mensen zich extra ontvankelijk voor zulke solidariteit als zij in situaties verkeren waarin de dagelijkse routines worden doorbroken en nieuwe gedragsmodellen worden beproefd. Dan maken de gebruikelijke sociale hiërarchie en verschillen plaats voor een tijdelijke ervaring van opgaan in een symbolische gemeenschap, van saamhorigheid zonder aanzien des persoons (Turner 1969). De invloed van de media moet daarbij niet onderschat worden. De meeste van de genoemde gebeurtenissen brengen grote menigten op de been; ze zijn typisch van het soort waarover de televisie vaak live bericht. Die plaatst het koningspaar, de befaamde voetballer of de vermoorde politicus midden in de huiskamer, op luttele meters van het bankstel. Dat kan een sterke suggestie van een directe, ja zelfs intieme band opleveren, ook al heeft men de ander nooit zelfs maar ontmoet.

De wij-gevoelens manifesteren zich niet bij elke gelegenheid en bij iedere Nederlander in gelijke mate. Zoals tabel 15.3 laat zien, voelen Nederlanders zich vooral één met hun landgenoten bij de herdenking van de Tweede Wereldoorlog, bij catastrofes en grote inzamelingsacties, en bij grote sportwedstrijden. Ook protestbijeenkomsten tegen zinloos geweld, het overlijden van een bekende Nederlander of Koninginnedag zijn voor velen (ongeveer de helft van de bevolking) een reden voor nationale identificatie.¹³ Maar niet iedereen is even vatbaar voor een collectieve saamhorigheid, die onderlinge verschillen en groepsgrenzen overstijgt. Oudere generaties ervaren haar eerder dan jongere, en kerkleden meer dan buitenkerkelijken. Alleen sportgebeurtenissen roepen juist bij jongere Nederlanders vaker gevoelens van eenheid op.

Ook ten aanzien van het zich massaler en in meer situaties één voelen met zijn landgenoten bij kerkleden, is onderzocht in hoeverre achtergrondkenmerken als leeftijd, opleiding en woonplaats van invloed zijn en wat het meeste gewicht in de schaalwerpt: het geloof, het kerkelijk leven of de denominatie. Tabel B15.4 in de bijlage+ geeft hiervan een beeld. Over het algemeen blijkt het zich samen één voelen positief samen te hangen met het geloof in een god of hogere macht en met kerkgang, ongeacht andere sociale kenmerken. Er is daarnaast een direct verband met leeftijd: ouderen identificeren zich eerder met hun landgenoten. Behalve bij sportevenementen. Bij sportgebeurtenissen en bij het koningshuis speelt ook een rol of men protestant is of niet. Protestanten ervaren minder eenheidsgevoelens naar aanleiding van sport en juist meer rondom het koningshuis.

15.4 Sociaal kapitaal onder kerkleden

Religieuze kenmerken gaan gepaard met gevoelens van nationale saamhorigheid, maar daarmee zijn de sociale functies van religie niet uitgeput. In de tijd van de verzuiling vertoonde vooral de katholieke geloofsgemeenschap veel gelijkenis met een middeleeuwse straat: de afzonderlijke gebouwen leunden tegen elkaar en de fundamenten liepen in elkaar over (toen de eerste gebouwen afbrokkelden, ging de hele rij aan het schuiven en verliep het verval des te harder: van hofleverancier van missionarissen tot missiegebied). De gereformeerden hadden hun eigen institutionele vlechtwerk, dat zich eveneens over tal van levensdomeinen uitstreckte, maar beter bestand bleek tegen de verandering van windrichting. De interne sociale cohesie was groot bij beide bevolkingsgroepen; in sociologisch jargon: er bestond een sterke verzuilingsmentaliteit.

Volgens Putnam vormen geloofsgemeenschappen de belangrijkste voorraadkamers van sociaal kapitaal in de Verenigde Staten, en volgens Norris en Inglehart geldt in elk geval voor de grote Amerikaanse protestantse kerken dat ze een vitale rol spelen bij het op lokaal niveau overbruggen van groepsverschillen en het bevorderen van sociale banden tussen mensen van uiteenlopenden huize (Putnam 2000: 66; Norris en Inglehart 2004: 227). Zeker op lokaal niveau gaat religie nog steeds regelmatig gepaard met gevoelens van onderlinge solidariteit en wederzijds hulpbetoon. Het gaat bij de kerk niet alleen om de leer en kanselredes, zelfs niet alleen om de liturgie of de beleving van het heilige. Het gaat ook om de beleving van de gemeenschap met geloofsgenoten en om de ontmoeting met anderen. Zo fungeerde het kerkplein heel lang als belangrijke nieuwsbron, en ook in latere dagen was de krant er voor het nieuws, maar de kerk voor de nieuwtjes. Op scharniermomenten tijdens de levensloop verzamelt men zich in de kerk voor rituelen die zich vele individuele levens lang hebben bewezen.

In tabel 15.4 gaat het om dit soort vormen van lokale verbondenheid onder kerkleden, om betrokkenheid bij de eigen, plaatselijke godsdienstige gemeenschap, kortom, om samenbindend sociaal kapitaal dat religieus gerelateerd is. In de kleine kerken voelt men zich het nauwst verbonden met zijn kerk. Voor deze gelovigen speelt de ontmoeting met de geloofsgenoten een duidelijk grotere rol bij de kerkgang dan voor de leden van de grote kerken (RKK en PKN). Voor hen zijn aspecten van sociale cohesie zoals gemeenschap en steun net zo belangrijk als geloofsbeleving en inzet voor een betere wereld. Katholieken vormen steeds vaker 'lichte gemeenschappen'; voor hen telt de sociale dimensie van de kerkelijke betrokkenheid het minst zwaar. Andere gegevens leren dat zij sterkere banden hebben met de kerk als geheel dan met de plaatselijke gemeenschap (bij protestanten ligt dit precies andersom) en dat zij minder contact met plaatselijke geestelijken zoeken voor raad en steun (Bernts et al. 2007^a: 31-33). Aan de rituele dimensie zijn zij wel gehecht: in ruime meerderheid stellen zij prijs op een kerkelijke viering bij belangrijke gebeurtenissen in hun leven. Van de verschillende generaties vertonen de babyboomers de grootste kerkelijke distantie.

Tabel 15.4

Religie in de persoonlijke biografie, bevolking van 17 jaar en ouder, naar kerkelijkheid en geboortecohort, 2006 (in procenten)

	geboortecohort								
	allen (100%)	RKK (17%)	PKN (14%)	kleine orthod. protest. (7%)	buiten- kerke- lijken (61%)	1946- 1945 (24%)	1960- 1959 (23%)	1979 (38%)	1980- (15%)
voelt zich zeer nauw verbonden met zijn kerk of religieuze groepering ^a	26	12	22	60	.	32	17	25	
redenen om betrokken te zijn bij een kerk (heel belangrijk)									
omdat ik in de kerk de gemeenschap met anderen beleef	26	17	24	48	.	30	19	27	
omdat de kerk mij tot steun is, vooral in moeilijke situaties	22	17	18	42	.	27	14	23	
omdat de kerk zich inzet voor een betere wereld en ik daaraan wil meedoen	23	19	18	39	.	23	20	25	
omdat de kerk een plaats is waar ik mijn geloof kan beleven	30	18	33	54	.	31	23	33	
noemt 'de ontmoeting met de andere mensen' als 'heel belangrijk' bij zijn redenen om naar een bijeenkomst van een kerk of godsdienstige groepering te gaan ^b	25	18	21	41	.	25	24	26	
is vrijwilliger t.b.v. een parochie, protestantse gemeente of religieuze groep	22	11	24	45	.	17	24	26	
bij belangrijke gebeurtenissen in het leven									
wil viering of ritueel in kerk	30	69	56	68	8	44	25	26	24
wel in de kerk, maar op eigen manier	17	21	24	13	16	14	21	15	22
wel een ritueel, maar niet in de kerk	20	5	10	8	28	11	20	25	24
wil geen ritueel	33	5	10	11	48	31	33	34	30
	100	100	100	100	100	100	100	100	100

a Hoe verbonden voelt u zich met uw kerk of godsdienstige groepering? ('zeer nauw', 'tamelijk nauw', 'losjes' en 'in het geheel niet').

b Hetzelfde werd gevraagd met betrekking de volgende mogelijke redenen: 'hetgeen er gezegd wordt, de verkondiging', 'de liturgie, de liederen, de muziek', de beleving van het heilige, de sacramenten of de ontmoeting met God'.

Bron: RKK (GIN'06)

Het ervaren van eenheid met de lokale gemeenschap is niet alleen een kwestie van mentaliteit, horizontale of verticale gezagsrelaties en theologie. Het heeft ook met praktische factoren te maken. Zoals schaal: een katholieke parochie is gemiddeld drie keer zo groot als een PKN-gemeente, en een katholieke voorganger heeft zo'n 2300 gelovigen te bedienen tegen een PKN-voorganger minder dan 900 (Bernts et al. 2007^b; Van den Berg en De Hart 2008).

15.5 Goede werken: religie als bron van sociale inzet

In een reeks van onderzoeken is vastgesteld dat kerkse mensen ook in allerlei niet-religieuze opzichten relatief actieve burgers zijn. Zo geven zij vaker en guller aan goede doelen (ook als deze een seculier karakter hebben) en zijn zij in groteren getale aangesloten bij ideële organisaties. Dat kerkse mensen ook vaker vrijwilligerswerk doen, is een internationaal gegeven.¹⁴ De deelname aan een groep, in het bijzonder een religieuze gemeenschap, bevordert de internalisering van normen en gedragingen die in het betreffende milieu gelden. Het vergroot de kans dat door andere leden een beroep op iemand gedaan wordt om bijstand te verlenen of actief te worden, en al participierend leert die persoon vaardigheden die ook buiten dit specifieke sociale netwerk toegepast kunnen worden. Bij kerkelijke deelname gaat het overigens niet alleen om geloofswaarheden, spirituele ervaringen of zingeving. Kerken zijn ook sociale milieus, waarin mensen elkaar ontmoeten en gezamenlijk dingen ondernemen (bij de reguliere kerkdiensten, maar ook in tal van groepjes daaromheen: gespreks- en gebedsgroepen, koren, bijbelclubs, liturgische voorbereidingsgroepjes, pastorale adviesgroepjes enz.). Juist die groepjes blijken van groot belang als opstap naar bredere maatschappelijke participatie (o.a. Wuthnow 1994: 325-338; Jackson et al. 1995; Dekker en De Hart 2006: 329-331; Ruiters 2008).

Door allerlei, via de kerken gegenereerde en gecoördineerde activiteiten (daklozenopvang, ouderenbezoek, rouwverwerking, taallessen enz.), hebben de kerken een duidelijk maatschappelijk rendement. In verschillende rapporten is de afgelopen jaren becijferd wat dit rendement en de bijdrage aan de sociale cohesie van de kerken is. Castillo Guerra et al. (2008) deden dat onlangs voor de Rotterdamse kerken, Van der Sar en Visser (2006) en Van der Sar (2004) al eerder voor migrantenkerken in Den Haag respectievelijk de Protestantse Gemeente in Utrecht.¹⁵

In tabel 15.5 wordt gekeken naar een aantal vormen van maatschappelijke inzet, te weten het doen van vrijwilligerswerk (voor kerken en voor niet-godsdiensstige organisaties), het geven van mantelzorg, het zich samen met anderen inspannen voor lokale of bovenlokale kwesties, en de protestgeneigdheid. Ze zijn in verband gebracht met verschillende godsdiensstige kenmerken: de kerkelijke achtergrond en deelname, en het geloof in een god of hogere macht. Voor het deelnemen aan collectieve acties en maatschappelijk protest zijn de verschillen marginaal, maar ze zijn duidelijk aanwezig bij vrijwilligerswerk en informele hulp. Regelmatige kerkgangers zijn hierin vaker actief dan de nominale leden van de kerken, en die weer vaker dan buitenkerkelijken. Opvallend is dat kerkgangers ook in het seculiere vrijwilligers-

werk actiever zijn dan buitenkerkelijken, dat wil zeggen in het vrijwilligerswerk ten behoeve van niet-godsdienstige organisaties. De inhoud van het geloof is nauwelijks verbonden met participatieverschillen.

Tabel 15.5

Sociale en politieke activiteiten, bevolking van 16 jaar en ouder, naar kerkelijke betrokkenheid en gelovigheid, 2006 (in procenten)

	(%)	regelmatig vrijwilli- gerswerk ^a	enig vrijwilli- gerswerk ^b	seculier vrijwilli- gerswerk ^c	informele hulp ^d	collectieve actie ^e	bereid tot protest ^f
allen	(100)	25	45	42	19	26	50
kerkelijkheid ^g							
buitenkerkelijk	(60)	19	40	39	16	26	51
nominaal katholiek	(10)	29	49	48	21	21	45
kerks katholiek	(8)	34	60	51	28	28	43
nominaal PKN	(5)	27	47	46	21	20	52
kerks PKN	(8)	48	66	52	29	28	53
overig	(9)	31	48	41	15	30	47
gelovigheid ^h							
atheïst	(19)	22	42	42	15	26	45
agnost	(12)	22	44	42	19	26	54
ietsist	(20)	23	46	45	18	30	56
zwakke theïst	(24)	27	46	43	21	22	43
sterke theïst	(25)	29	47	40	22	27	52

a Verricht gemiddeld minstens een uur per week onbetaald werk ten behoeve van of georganiseerd door een instelling of vereniging.

b Doet onbetaald vrijwilligerswerk voor een of meer van twaalf soorten verenigingen en organisaties.

c Idem, maar zonder vrijwilligerswerk voor godsdienstige of levensbeschouwelijke organisaties.

d Verricht gemiddeld minstens een uur per week 'kosteloos hulp aan zieke of gehandicapte familieleden, kennissen of bureu'.

e Heeft zich in de afgelopen twee jaar wel eens samen met anderen ingespannen voor een lokale, nationale of internationale kwestie.

f Zou zeer of enigszins waarschijnlijk iets proberen te doen als men meende dat de Tweede Kamer bezig was een onrechtvaardige wet aan te nemen.

g Kerkleden zijn nominaal (gaat minder dan een keer per maand naar de kerk) of kerks (gaat vaker); de 'overigen' bestaan uit regelmatige kerkgangers die geen lid zijn (1%) en leden van andere groeperingen dan de rooms-katholieke kerk en de PKN (Protestantse Kerk in Nederland).

h Gebaseerd op de keuze van een uitspraak die het meest overeenkomt met de mening over God: ik geloof niet in God (= atheïst); ik weet niet of er een God is en ik geloof niet dat er een manier is om dat te weten te komen (= agnost); ik geloof niet in een God die zich met ieder van ons persoonlijk bezighoudt, maar ik geloof wel in een of andere hogere macht (= ietsist); op sommige momenten geloof ik in God, op andere momenten niet + ik geloof in God, al heb ik mijn twijfels (= zwakke theïst); ik geloof zonder twijfel dat God werkelijk bestaat (= sterke theïst).

Bron: SCP (CV'06) gewogen resultaten; ontleend aan De Hart en Dekker (2008)

15.6 Verschillen tussen levensbeschouwelijke stromingen

Tot dusver is nogal de nadruk gelegd op de betekenis van de geïnstitutionaliseerde religie voor uiteenlopende aspecten van sociale cohesie. Maar in het moderne Nederland worden religie en religieuze interesses maar in beperkte mate tussen de kerkmuren beleefd. Ook buiten de kerkelijke gemeenschappen en bijeenkomsten kan er sprake zijn van spiritualiteit en betrokkenheid bij levensbeschouwelijke onderwerpen – dikwijls bij mensen die zelden of helemaal nooit een kerkdienst bezoeken. Tot slot benaderen we het thema ‘sociale cohesie’ daarom vanuit de wat bredere schakeringen van levensbeschouwelijk Nederland. We onderscheiden zes typen of stromingen onder de huidige bevolking. Om te beginnen verdelen we de buitenkerkelijken in drie subgroepen: de niet-geïnteresseerden, de soloreligieuzen en de nieuwe (of alternatief gerichte) spirituelen.¹⁶

De levensbeschouwelijk niet-geïnteresseerden vormen met ruim 30% de omvangrijkste categorie onder de buitenkerkelijken. Het is de groep met de grootste religieuze distantie: zij onderhoudt geen banden met het kerkelijk leven en geeft ook aan zich niet als gelovig te beschouwen, verwerpt centrale dogma’s van de christelijke geloofstraditie en oriënteert zich ook niet op alternatief levensbeschouwelijk gedachtegoed. Onder de levensbeschouwelijk niet-geïnteresseerden vinden we meer mannen dan vrouwen, meer jongeren dan ouderen, en meer inwoners van de drie noordelijke provincies van ons land.

Niet alle buitenkerkelijken staan zo radicaal buiten de christelijke traditie. Er is een deel van de bevolking (20%) dat we aanduiden met de soloreligieuzen.¹⁷ Zij nemen geen deel aan het kerkelijk leven en zijn ook niet gericht op alternatieve spiritualiteit, maar praktiseren religie vaak wel op individuele wijze (bv. via gebed) en staan ook minder afwijzend tegenover onderdelen van de geloofstraditie dan de eerste groep.

De nieuwe spirituelen vormen (met 10%) de derde geleding onder de buitenkerkelijken. Zij hebben wel belangstelling voor spirituele en algemeen religieuze onderwerpen, lezen ook met enige regelmaat tijdschriften die daarop gericht zijn, maar zijn niet geïnteresseerd in het kerkelijk leven. Veel van deze spiritualiteit is zelfspiritualiteit; zelfverwerkelijking en persoonlijke groei vormen het credo.¹⁸ Vrouwen zijn oververtegenwoordigd onder de nieuwe spirituelen, evenals de middencategorieën van de levensboog en de inwoners van de meest verstedelijkte gebieden; laag opgeleiden treffen we naar verhouding weinig aan bij deze groep.

Daarnaast onderscheiden we onder het deel van de bevolking dat wel is aangesloten bij een kerkgenootschap of godsdienstige gemeenschap, eveneens drie groepen. Die worden onderscheiden naar de intensiteit van kerkelijke deelname en de mate van christelijke orthodoxie, twee aspecten die in ons land sterk met elkaar samenhangen.¹⁹

De eerste groep (van 12%) bestaat uit mensen die wel zijn aangesloten bij een van de twee grootste kerkgenootschappen van ons land, maar niet of niet regelmatig ter kerke gaan, hier aangeduid als de *nominale vrijzinnigen*.

Daarnaast zijn er de *kerkse vrijzinnigen* (19%): de regelmatige kerkgangers onder de aangesloten bij de rooms-katholieke Kerk of de Protestantse Kerk in Nederland. Zij onderscheiden zich niet alleen qua kerkgang van de vorige groep, maar ook door dat zij duidelijk intenser allerlei aspecten van het geloof praktiseren en een sterkere binding hebben met de christelijke traditie.

De laatste groep (van 7%) zijn de *orthodoxe gelovigen*: de leden van de kleine protestantse kerkgenootschappen, voor wie het geloof een grote betekenis in het leven heeft en die vrijwel allen de centrale onderdelen van de christelijke geloofsleer onderschrijven. Van alle onderscheiden categorieën vormen zij de *homo religiosus* bij uitstek. Qua leeftijdsopbouw vertonen zij geen eigen profiel; wel zijn plattelanders oververtegenwoordigd.

Tabel 15.6 laat zien dat er reden is om de dichotomie kerkelijk-buitenkerkelijk verder te differentiëren. Zoals voor de hand lag, wordt door de levensbeschouwerlijk niet-geïnteresseerden het minst gehecht aan de sociale functies van religie; de soloreligieuzen en nieuwe spirituelen doen dit daarentegen duidelijk meer. Onder de kerkleden geeft alleen bij de orthodoxe gelovigen meer dan de helft aan dat religie van belang is voor hun identiteit als Nederlander of als Europeaan.

Met betrekking tot nationale-eenheidsgevoelens lijkt bij de nieuwe spirituelen een meer geïndividualiseerde houding naar voren te komen: zij houden zich het meest afzijdig van de grote massa. Wel hebben zij vaker dan de andere groepen deelgenomen aan stille tochten. Kerkse vrijzinnigen identificeren zich het snelst met hun landgenoten; mogelijk is er bij deze groep sprake van een grotere gerichtheid op vormen van overbruggend sociaal kapitaal. Ook onderzoek naar de *spillover*-effecten vanuit kerkelijk activisme levert hiervoor aanwijzingen. Kerkse vrijzinnigen zijn zowel in hun filantropie als in hun vrijwilligerswerk het meest geneigd sociale grenzen te overschrijden en religieuze en profane doelen te combineren. Orthodoxe gelovigen beperken zich sterker tot hun eigen religieuze gemeenschap. Onder hen is er sprake van een sterke overlap tussen kerkelijk en niet-kerkelijk gericht vrijwilligerswerk, sterker dan bij de PKN'ers en veel sterker dan bij de katholieken. Dat laatste blijkt onder andere uit analyses van Bekkers op de gegevens van het onderzoek *Geven in Nederland* (GN; Bekkers 2003: 147-148).²⁰ De distantie van de nieuwe spirituelen tot de kerken (en daarmee het kerkelijk vrijwilligerswerk) maakt het waarschijnlijk dat deze groep niet of nauwelijks onderdoet voor de kerkse groepen qua betrokkenheid bij seculiere vormen van vrijwilligerswerk, noch qua participatiegraad, noch qua tijdinvestering (vgl. Bernts et al. 2008; Becker en De Hart 1997). Religieus individualisme en spirituele zelfontplooiing zijn iets anders dan narcisme of egoïsme; ook alternatieve spiritualiteit kan een bron van maatschappelijke inzet zijn. Daarbij blijft de vraag open of ook hier lokale sociale netwerken een belangrijke rol spelen, al zijn daar wel wat aanwijzingen voor: men stapt vaak over van de ene activiteit naar de andere en komt elkaar nog al eens opnieuw tegen in het 'cultische milieu' (bv. Campbell 1972 en 1978; Jorgensen 1982; Mörth 1988; Knoblauch 1989; Bochinger 1995).

Tabel 15.6

Aan religie toegekende functies, zich één voelen met zijn landgenoten, deelname aan stille tochten, vrijwilligerswerk, bevolking van 17 jaar en ouder, naar levensbeschouwing, 2006 (in procenten en gemiddelde scores)

	buitenkerkelijken			kerkleden			allen
	1	2	3	4	5	6	
	levens- beschouwelijk niet-geïnteres- seerden	solo- religieu- zen	nieuwe spiritu- elen	nomi- nale vrijzin- nigen	kerkse vrijzin- nigen	ortho- doxe gelovi- gen	
beoordeelt 1 of meer van in het totaal 7 aan religie toegekende functies als heel belangrijk (%)	27	47	48	69	89	93	65
religie 'heel belangrijk' voor							
waarden en normen ^a (% 1 of meer 'heel belangrijk')	14	29	30	49	74	85	40
nationale gebeurtenissen ^b (% 1 of meer 'heel belangrijk')	21	40	30	57	72	76	44
collectieve identiteit ^c (% 1 of meer 'heel belangrijk')	8	17	11	30	38	54	22
gem. aantal gelegenheden waarbij men zich één heeft gevoeld met andere Nederlanders (0-11) ^d	5,1	5,9	5,0	6,0	6,9	6,0	5,8
bij geen enkele gelegenheid (%)	6	2	11	7	2	6	5
bij 9-11 gelegenheden (%)	14	22	12	24	33	28	22
heeft de afgelopen jaren deelgenomen aan een stille tocht (%)	9	10	14	7	7	6	9
doet vrijwilligerswerk:							
%	28	25	43	33	53	53	36
uren per vrijwilliger	4,4	4,1	5,5	5,7	6,0	6,8	5,3
is vrijwilliger in eigen parochie, protestantse gemeente of religieuze groep:							
%	.	.	.	3	25	45	22
uren per vrijwilliger	3,7	5,8	4,4

a Voor het behoud van waarden en normen, om ons voor te houden hoe we goed moeten samenleven.

b Bij rampen, bij herdenkingen, bij nationale feestelijkheden.

c Voor onze identiteit als Nederlander, voor onze identiteit als Europeaan.

d Voor de items: zie tabel 15.3.

Bron: RKK (GIN'06)

15.7 Moslims

De afgelopen decennia is het religieuze landschap sterk veranderd. Dit kwam niet alleen door de sterk toegenomen buitenkerkelijkheid en herschikkingen binnen christelijk Nederland (m.n. de opmerkelijke toestroom naar evangelische kerken en pinkstergemeenten), maar ook door de grote groepen immigranten die, behalve hun taal en cultuur, ook hun religie meebrachten. Onder de nieuwkomers is het christendom de grootste religie: in ons land wonen naar schatting ruim 1,3 miljoen christenmigranten, waarvan bijna 517.000 uit niet-westerse landen (Stoffels 2008).²¹ Er zijn naar schatting 900 immigrantenkerken en 200 kerken met diensten in een buitenlandse taal actief, die vooral in de grote steden gehuisvest zijn (Van der Meulen en Stoffels 2007; Jansen en Stoffels 2008: 13-29).

In de media, de politiek en, tot voor kort, ook in de wetenschappelijke wereld, concentreert de aandacht zich op de ruim 850.000 moslims in ons land. Zoals tabel 15.7 laat zien, beschouwen vrijwel alle Turken en Marokkanen zich als een moslim, en dat geldt ook voor de jongste generatie. Het gaat hier niet alleen om lippendienst: ongeveer 90% ziet het geloof als een belangrijk deel van zichzelf en ruim 80% geeft aan dat het pijn doet als iemand iets slechts zegt over dit geloof (autochtone gelovigen: 68% resp. 41%). Anders dan bij autochtone gelovigen, zijn er bij moslims grote verschillen tussen mannen en vrouwen in de regelmatige deelname aan religieuze bijeenkomsten; die is bij moslims voornamelijk een mannenzaak. Bij de opvolging van andere religieuze voorschriften (bidden, ramadan, halal eten) zijn er veel minder sekseverschillen (Dagevos et al. 2007).

Tabel 15.7

Het zich tot een religie rekenen en bezoek aan religieuze bijeenkomsten van wie zich tot een religie rekent, naar etniciteit, 2006 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	autochtonen
rekent zich tot een religie	95	96	50
daarvan (= 100%): frequentie van bezoek religieuze bijeenkomsten ^a			
nooit/minder dan 1x per jaar	26	37	21
paar keer per jaar	28	21	33
elke maand	13	8	14
elke week	27	22	32
elke dag	7	11	0

a Degenen die zich rekenen tot een religie opgeteld tot 100%. Gerekend op de totale bevolking zouden de percentages voor autochtonen met de helft gereduceerd moeten worden (want slechts 50% rekent zich tot een religie).

Bron: SCP (SIM'06) gewogen; ontleend aan Dagevos et al. (2007)

Soortgelijke gegevens als eerder vermeld over autochtone gelovigen in de voorgaande paragrafen, ontbreken voor de moslims in ons land. Dat betekent echter niet dat er geen informatie beschikbaar is. In hoofdstuk 11, over etnische minderheden in ons land, wordt uitvoerig ingegaan op hun sociale contacten. Tabel 15.8 geeft de onderzoeksuitkomsten weer naar de maatschappelijke participatie van Turken en Marokkanen in Nederland. Net als bij de christenen in paragraaf 15.6, is daarbij onderscheiden tussen niet-gelovigen, nominale leden (niet of nauwelijks aan het religieuze groepsleven deelnemende gelovigen), en ‘kerkelijke’ gelovigen.²²

Het ‘hoe kerkser, hoe meer maatschappelijk gericht’ van de autochtonen, gaat niet op voor de twee grootste allochtone bevolkingsgroepen. Weliswaar zijn frequente moskeegangers in allerlei opzichten meer betrokken dan nominale moslims, maar niet-gelovige Turken en Marokkanen zijn nog meer betrokken. Dit is een duidelijk verschil met de buitenkerkelijke christenen. Nadere analyses wijzen uit dat het verschil blijft bestaan als wordt gecorrigeerd voor sekse-, leeftijds- en opleidingsverschillen (zie Dekker 2008: 95). In tegenstelling tot de autochtone buitenkerkelijken vormen deze niet-gelovigen echter een heel kleine groep, waarvan men mag aannemen dat die zich sterk identificeert met de Nederlandse samenleving.

Tabel 15.8

Maatschappelijke participatie, Turken en Marokkanen van 15-64 jaar, naar religieuze deelname, 2004/2005 (in procenten)

	rekent zich tot geen enkele religie	beschouwt zich als moslim, maar gaat hooguit enkele keren per jaar naar religieuze bijeenkomsten	beschouwt zich als moslim en gaat minstens maandelijks naar religieuze bijeenkomsten
is vrijwilliger, lid of donateur van een			
sportvereniging	26	15	16
vrijtijdsorganisatie (bv. hobbyclub, muziekvereniging)	4	1	2
buurt- of wijkvereniging of huurdersorganisatie	5	3	5
vakbond, beroepsvereniging of vergelijkbare belangenorganisatie	9	6	4
organisatie van of voor allochtonen	7	2	4
politieke partij of andere politieke organisatie	7	1	0
organisatie voor geloof en religie	0	3	13
organisatie voor natuur, milieu en internationale solidariteit	6	3	1
andere organisatie(s)	11	4	4
is van minstens één organisatie lid/donateur of vrijwilliger	52	29	38
is als lid/donateur of als vrijwilliger actief in minstens één van deze organisaties ^a	35	15	27

Tabel 15.8 (vervolg)

	rekent zich tot geen enkele religie	beschouwt zich als moslim, maar gaat hooguit enkele keren per jaar naar religieuze bijeenkomsten	beschouwt zich als moslim en gaat minstens maandelijks naar religieuze bijeenkomsten
verricht vrijwilligerswerk			
voor minstens één organisatie ^b	21	7	11
in een ander verband ^c	21	7	16
een uur of meer per week ^d	8	7	7
verricht vrijwilligerswerk volgens minstens één van deze drie metingen	27	14	20
geld geven aan goede doelen ^e			
nooit	26	19	19
soms	47	57	57
vaak	27	24	24
geeft informele hulp	11	13	11

- a Geeft in antwoord op een vervolgvraag aan leden/donauteurs minstens een keer aan zeer of enigszins actief te zijn, in plaats van niet of nauwelijks actief, en of doet vrijwilligerswerk voor minstens een van de genoemde organisaties.
- b 'Doet u voor een of meer van deze organisaties wel eens vrijwilligerswerk?' (met als toelichting voor de enquêteur: vrijwilligerswerk = onbetaalde werkzaamheden of werkzaamheden waarvoor alleen een geringe onkostenvergoeding of vergoeding van de reiskosten wordt gegeven).
- c Na de vragen over organisaties gestelde vraag 'Doet u wel eens vrijwilligerswerk voor een andere organisatie of instelling, bijvoorbeeld voor een school, ziekenhuis, bibliotheek of andere voorziening?'
- d Ver voor de vragen over organisaties gestelde vraag 'Verricht u vrijwilligerswerk, dat wil zeggen: onbetaald werk ten behoeve van of georganiseerd door een instelling of vereniging?'
- e 'Geeft u vaak, soms of nooit geld aan goede doelen, bijvoorbeeld bij collectes of met acceptgiro's?'

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05); ontleend aan Dekker (2008)

Berder is kort ingegaan op vormen van samenbindend kapitaal onder christelijke gelovigen (tabel 15.4). In tabel 15.9 doen we hetzelfde voor Turken en Marokkanen. De tabel geeft een ruwe indruk van de oriëntatie op de eigen kring. Ook hier bestaan er verschillen naar de mate van religieuze deelname. Net als de regelmatige kerk-gangers van de kleine orthodoxe kerkgenootschappen, hechten frequente moskee-gangers vaker aan socialisatie binnen het eigen godsdienstige milieu en staan zij terughoudender tegenover assimilatie in de bredere cultuur. Tegenpool is de (kleine) groep allochtonen die zich als niet-godsdienstig beschouwt.

Tabel 15.9

Enkele vormen van betrokkenheid bij de Nederlandse samenleving, Turken en Marokkanen van 15-64 jaar, naar religieuze deelname, 2004/2005 (in procenten)

	rekent zich tot geen enkele religie	beschouwt zich als moslim, maar gaat hooguit enkele keren per jaar naar religieuze bijeenkomsten	beschouwt zich als moslim en gaat minstens maandelijks naar religieuze bijeenkomsten
vindt dat kinderen naar een school moeten die aansluit bij het geloof van de ouders (mee eens / helemaal mee eens)	10	14	23
vindt het vervelend wanneer zijn dochter wil trouwen met iemand met een ander geloof (mee eens / helemaal mee eens)	16	49	63
vindt dat allochtonen niet te veel moeten vasthouden aan hun eigen cultuur en gewoonten (mee eens / helemaal mee eens)	48	32	24
is (tamelijk of sterk) geïnteresseerd in politiek	49	34	36

Bron: SCP/CBS (LAS'04/'05); ontleend aan Dekker (2008)

15.8 Conclusies en slotbeschouwing

De alle wereldlijke scheidslijnen overstijgende *Res Publica Christiana* bestaat niet meer. Een ruime meerderheid van de huidige Nederlandse bevolking neemt niet (langer) deel aan het kerkelijk leven en die ontkerkelijking lijkt niet gepaard te gaan met veel gewezen en tandengeknars. Na de verzuiling valt ons land, vanuit het oogpunt van de religieuze sociale cohesie, inmiddels te vergelijken met het hedendaagse Forum Romanum: met overal brokstukken verspreid over het landschap, hier de restanten van een tempel of triomfboog, daar een beschadigd standbeeld, ertussen wat kleine zuiltjes die nog overeind staan (die van de gereformeerden vrijgemaakt, de evangelische beweging, de antroposofen) en vooral: heel veel losse stenen.²³ De snelle ontzuiling en ontkerkelijking in de tweede helft van de afgelopen eeuw betekent geenszins dat aan religie geen belang wordt gehecht door politici, wetenschappers en media. In het kader van het behoud van normen en waarden heeft een (her)waardering van religie plaatsgevonden. Mensen die de *civil society* na aan het hart ligt, zien in religie een manier om mensen aan te zetten tot vrijwilligerswerk. Voor maatschappijcritici kan religie fungeren als luis in de pels van machthebbers en als medium om te wijzen op maatschappelijke misstanden. Voor idealisten belichaamt zij de belofte van een humanere samenleving. En dan is er nog de functie van religie als bron van rituelen bij nationale gebeurtenissen (herdenkingen, rampen, nationale

feestelijkheden), als markering van collectieve identiteit (als moslim, als Nederlander, als Europeaan), als inspiratie en bemoediging bij overgangen in de levensloop (bij geboorte, huwelijk of overlijden).

Er zijn nog wel meer functies te noemen. De toebedeling hiervan is gerelateerd aan de sterk collectieve dimensies van het religieuze leven. Maar juist die dimensies zijn aan het afbrokkelen in het moderne Nederland, ten faveure van meer individueel gerichte levensbeschouwelijke oriëntatiewijzen. Al in de jaren zestig werden die door de Duitse socioloog Luckmann beschreven als (maatschappelijk) ‘onzichtbare religie’ en later door zijn Engelse collega Grace Davie getypeerd als ‘believing without belonging’ (Luckmann 1967; Davie 1994 – misschien is ‘longing without belonging’ een betere term; Hellemans 2007). Religie wordt vooral geacht een functie te hebben als moreel baken en bij ceremoniële gelegenheden, zowel publieke als privé (bv. nationale herdenkingen resp. huwelijk). Steeds is daarbij de sociale dimensie van religie in het geding.

De betekenis van religie voor de sociale cohesie is in dit hoofdstuk geanalyseerd vanuit de opvattingen die Nederlanders daarover hebben. Deze zijn opgetekend in bevolkingsenquêtes. Gelet op die percepties, lijkt religie toch vooral van belang in de private leef sfeer: voor bijna de helft van de Nederlanders speelt zij een belangrijke rol bij biografische overgangen als geboorte en overlijden. Aan haar publieke functies is men minder gehecht: ongeveer een derde ziet voor religie belangrijke functies weggelegd als pijler van de moraliteit, bij rampen of herdenkingen. Nog geen twee van de tien zien religie als een kritische instantie ten aanzien van maatschappelijke misstanden of beschouwt haar als een belangrijk element van de Nederlandse of de Europese identiteit.

Het zich één voelen met andere Nederlanders is een sentiment van tamelijk recente datum. In oktober 2006 is de Canon van Nederland verschenen, maar in haar samenvatting waarschuwt de commissie die hem opstelde dat we voorzichtig moeten zijn met termen als ‘Nederland’, ‘Nederlandse cultuur’ en ‘Nederlandse geschiedenis’. Ten aanzien van de negentiende eeuw en eerder zijn de begrippen ‘Nederland’ en ‘Nederlands’ namelijk anachronismen (Commissie 2006: 110-111; vgl. de recente studie van Jensen 2008).²⁴ Lange tijd vormde de godsdienst een belangrijke basis voor saamhorigheid tussen Nederlanders, al gebeurde dit in ons land tot in de jaren zestig voor een groot deel via de identificatie met een bepaalde zuil of kerkelijke subcultuur. De bindende kracht van de zuilen is in de afgelopen decennia sterk afgenomen en lijkt plaats te hebben gemaakt voor meer individueel getinte vormen van affiniteit. Voorbeelden daarvan zijn geestverwantschap op basis van een gedeelde opleiding, een vergelijkbare werkomgeving, dezelfde vrijetijdsinteresses, een overeenkomstige leefstijl. Het verminderde belang van de religie wil echter niet zeggen dat ook vormen van nationale identificatie verdwenen zijn. Mogelijk met hernieuwd elan wordt de eenheid met andere Nederlanders beleefd tijdens herdenkingen (van de Tweede Wereldoorlog en rampen), grote inzamelingsacties, protestbijeenkomsten tegen zinloos geweld, bekende overlijdensgevallen, sportwedstrijden of Koninginne-

dag. Bij die gedeelde identiteit lijkt religie niet zo'n belangrijke rol te spelen, althans niet in de beleving van de Nederlanders zelf.

Toch voelt nog altijd ongeveer een kwart van de bevolking zich nauw verbonden met een kerk of godsdienstige groepering en zijn sociale banden in zo'n godsdienstige gemeenschap – doorgaans met een lokaal karakter – een belangrijk motief om deel te nemen aan godsdienstige samenkomsten. De kerken zijn belangrijke voorradkamers van sociaal kapitaal, zoals veel nationaal en internationaal onderzoek heeft vastgesteld, en de ontkerkelijking zal dan ook een belangrijk negatief effect op het vrijwilligerswerk hebben. Daar staan weer andere ontwikkelingen tegenover, zoals een stijgend opleidingsniveau (Dekker et al. 2007). Kerkelijke gemeenschappen zijn bovendien niet de enige bronnen van maatschappelijke inzet, zelfs niet op levensbeschouwelijk terrein. Ook tamelijk sterk geïndividualiseerde vormen van spiritualiteit blijken vaak gepaard te gaan met sociale betrokkenheid. Dat blijkt uit de houding van de 'nieuwe spirituelen', Nederlanders die geen banden met het kerkelijk leven onderhouden, maar wel geïnteresseerd zijn in onderwerpen die tot voor kort gerekend werden tot de new age.

Net als de autochtone kerken vormen migrantenkerken en moskeeën belangrijke ontmoetingsplaatsen voor hun gelovigen, thuishavens waarin men met elkaar verkeert vanuit een gemeenschappelijke culturele achtergrond. Tevens fungeren zij als sociale netwerken, waarin onderling steun en bijstand wordt verleend. Actieve deelname aan de religieuze samenkomsten lijkt ook daar de participatie in de bredere samenleving te bevorderen (via lid- en donateurschappen en via vrijwilligerswerk). Allochtonen zijn aanzienlijk minder vaak aangesloten bij organisaties, een verschil dat zich over vrijwel de hele linie manifesteert (van sportverenigingen tot vakbonden), maar toch wel heel sterk waar het gaat om de sectoren 'natuur', 'milieu' en 'internationale solidariteit'. Ook het participatieniveau van allochtonen in organisaties ligt duidelijk onder dat van autochtonen, en ze behoren ook minder vaak tot de frequente schenkers aan goede doelen (Dekker 2008). De bevinding ten aanzien van christelijke geloofsgemeenschappen (autochtoon of allochtoon) lijkt ook op te gaan voor moskeebijeenkomsten: moslims die regelmatig naar religieuze bijeenkomsten gaan, nemen (net als de regelmatige kerkgangers onder de christenen) actiever deel aan de *civil society* dan gelovigen die slechts formeel lid zijn. Dat verschil blijft bestaan als rekening wordt gehouden met de effecten van sekse, leeftijd en opleidingsniveau. Het is ook een groep die sterker gehecht is aan het behoud en de overdracht op latere generaties van de eigen gewoontes en cultuur. De combinatie van gehechtheid aan een vertrouwd milieu en, van daaruit, geleiding naar meer en bredere maatschappelijke deelname, is geen specifiek kenmerk van moslims. Zij manifesteert zich bijvoorbeeld eveneens bij de christelijke immigrantenkerken.

Noten

- 1 Het aantal beschrijvingen van deze wereld is natuurlijk talloos. Twee Franse voorbeelden zijn de klassieke studie van Emile Mâle uit 1899 en de hoofdstukken 5 t/m 7 uit *Le temps des cathédrales* van Georges Duby; in ons land: het eveneens klassieke essay van Frits van der Meer (Van der Meer 1961; Mâle 1972; Duby 1976). Verder bijvoorbeeld Bouttier (1988) en Brunet (1978).
- 2 Een andere is Cicero's *relegere*, dat verwijst naar *religio* als het nauwgezet in acht nemen van de cultus ter verering van de goden.
- 3 Alleen de hervormden waren traditioneel nationaal georiënteerd. Een ander uiterste vormden de bevindelijken (verenigd in de Gereformeerde Bond, de Christelijke Gereformeerde Kerken, de Gereformeerde Gemeenten en de Oud-Gereformeerde Gemeenten), die de persoonlijke bekering en cultuurwijding benadrukten, in plaats van een gerichtheid op de bredere samenleving (Selderhuis 2006).
- 4 Voor recente beschrijvingen zie o.a. Becker en De Hart (2006); Van de Donk et al. (2006); Bernts et al. (2007)³.
- 5 De twee typen zijn door Hervieu-Léger samengevat als de pelgrim (*pèlerin*) en de bekeerling (*converti*) (Hervieu-Léger 1999). De Engelse sociologe Davie spreekt van 'believing without belonging' (Davie 1994).
- 6 Het volledige citaat luidt: 'Es ist das Schicksal unserer Zeit, mit der ihr eigenen Rationalisierung und Intellektualisierung, vor allem: Entzauberung der Welt, dass gerade die letzten und sublimsten Werte zurückgetreten sind aus der Öffentlichkeit, entweder in das hinterweltliche Reich mystischen Lebens oder in die Brüderlichkeit unmittelbarer Beziehungen der Einzelnen zueinander. Es ist weder zufällig, dass unsere höchste Kunst eine intime und keine monumentale ist, noch dass heute nur innerhalb der kleinsten Gemeinschaftskreise, von Mensch zu Mensch, im pianissimo, jenes Etwas pulsiert, das dem entspricht, was früher als prophetisches Pneuma in stürmischem Feuer durch die grossen Gemeinden ging und sie zusammenschweisste.' (Weber 1976a: 612).
- 7 In de Statenvertaling: 'Als er geen profetie is, wordt het volk ontbloot; maar welgelukzalig is hij, die de wet bewaart.'
- 8 Hij ziet het bevorderen van goed gedrag en sociale binding als de belangrijkste activiteit van het christendom (Vuijsje 2007: 76).
- 9 'Une fois les individus assemblés, il se dégage de leur rapprochement une sorte d'électricité qui les transporte vite à un degré extraordinaire d'exaltation. Chaque sentiment exprimé vient retentir, sans résistance, dans toutes ces consciences largement ouvertes aux impressions extérieures; chacune d'elles fait écho aux autres et réciproquement. L'impulsion initiale va ainsi s'amplifiant à mesure qu'elle se répercute, comme une avalanche grossit à mesure qu'elle avance. Et comme des passions aussi vives et aussi affranchies de tout contrôle ne peuvent pas ne pas se répandre en dehors, ce ne sont, de toutes parts, que gestes violents, que cris, véritables hurlements, bruits assourdissants de toutes sortes qui contribuent encore à intensifier l'état qu'ils manifestent.... ces gestes et ces cris tendent d'eux-mêmes à se rythmer... L'effervescence devient souvent telle qu'elle entraîne à des actes inouïs' (Durkheim 1912: 308-309). Voor een beknopte hedendaagse introductie tot de verschillende Aboriginal culturen: zie Clements (2006: 292 e.v.).
- 10 De grote nadruk op de inhoud van het geloof en op orthodoxie is een westerse (christelijke) bias.

- 11 Durkheim (1912: 536). Durkheim gaat het overigens niet om ad hoc geformeerde menigtes (*foules*) – zoals bij de psycholoog Gustave le Bon – maar eerder om georganiseerde samenkomsten.
- 12 Na het uiteenvallen van de grote religieuze verbeelde gemeenschappen (zoals het christelijke Europa) ontstonden volgens Anderson het ‘drukkerskapitalisme’ en het nationalisme, met het gevoel tot een bepaald volk of een bepaalde natie te behoren. In ons land hadden tot voor kort de verschillende zuilen (katholiek, gereformeerd en socialistisch) elk hun eigen variant van een verbeelde gemeenschap. Het soort gevoelens waarvan hier sprake is, leert overigens nog niet zoveel over de twee andere vormen van identificatie die de WRR onderscheidt: functionele en normatieve identificatie. De waardering voor een emotionele component lijkt in elk geval duidelijk gegroeid. Sommige auteurs constateren dan ook dat in de hedendaagse opvatting van identiteit en geschiedenis (en kennis) een nadruk is komen te liggen op ervaringsleren, waarbij deze aspecten ‘are increasingly acquired and understood on experiential and affective terms’ (o.a. Doss 2008: 36-37; vgl. Meyer 2008). Deze opvatting wordt ondersteund door een uitkomst van de survey God in Nederland van 2006. Daarin werd de stelling ‘ik vind dat je waarheid innerlijk moet ervaren’ door 66% volledig en nog eens 24% gedeeltelijk onderschreven (Bernts et al. 2007)^a.
- 13 De stille tochten brengen soms aanzienlijke aantallen op de been, zoals de tienduizenden die aan de jaarlijkse Amsterdamse stille ommegang plegen deel te nemen. Het aantal stille tochten, meestal met een overwegend lokaal karakter, is aanzienlijk. Maar dat bijna een op de tien Nederlanders (9%) de afgelopen jaren deelnam aan een stille tocht, lijkt een wel erg hoge schatting (vgl. Post (2005); Post et al. (2002)).
- 14 Zie o.a. Regnerus et al. (1998); Wuthnow (1999); Dekker en De Hart (2002); Bekkers (2003 en 2004); Campbell en Yonish (2003); Ruiter en De Graaf (2006); Reitsma (2007); Ruiter (2008).
- 15 Voor voorbeelden zonder monetaarisering, zie bv. Hendriks (2004).
- 16 Voor een nadere typering, zie tabel B15.5 en B15.6 in de bijlage.
- 17 De term is gepopulariseerd in enkele artikelen in het dagblad *Trouw* door Jan Oegema, die er overigens een deels andere inhoud aan geeft (J. Oegema, ‘De toekomst der religie is begonnen’, in: *Trouw*, 19 maart 2005).
- 18 Zie Schnabel (1982); Heelas (1996 en 2008); Heelas en Woodhead (2005); Aupers (2004).
- 19 Met orthodox wordt bedoeld dat men het geloof primair beschouwt als het volledig onderschrijven van een bepaalde geloofsbelijdenis. Bij orthodoxie kan gedacht worden aan de steeds weer oploeiende strijd tussen preciezen en rekkelijken, die niet zelden resulteerde in kerksplitsingen (Janse 1985; Dekker en Peters 1989).
- 20 Ook tijdbestedingsgegevens suggereren dat het verschil in deelname aan vrijwilligerswerk tussen het kerkelijke en het buitenkerkelijke deel van de bevolking niet helemaal verdwijnt wanneer activiteiten ten behoeve van de geloofsgemeenschap buiten beschouwing worden gelaten. Ze verdwijnen dan wel grotendeels, met name onder de leden van de kleine denominaties (Breedveld et al. 2006: 54-55).
- 21 Surinamers (ca. 166.000), Antillianen (123.500) en Indonesiërs (54.000) vormen de grootste groepen.
- 22 Gegevens ontleend aan Dekker (2008); voor man-vrouwverschillen zie Dekker en Keuzenkamp (2006).
- 23 Vgl. Van der Meiden (2008: 101-103).
- 24 Daarentegen zegt Van Rooden: ‘Vanaf de late jaren 1750 ontwikkelt zich een krachtig cultureel nationalisme in de Republiek. Het beklemtoonde de plicht van alle burgers om moreel bij het vaderland betrokken te zijn’ (Van Rooden 1996: 157 e.v.). In dat

streven werd aan de kerk een belangrijke plaats toegewezen, als milieu waar de natie moreel gevormd werd. Het psychologische concept van nationale eenheid als *imagined community* ging vaak gepaard met mythologieën die in dat kader werden gecreëerd. In de late negentiende eeuw ontstonden overal in Europa zulke *invented traditions*: van de meiviering door de Duitse socialisten (1890) tot de moderne versie van de Olympische Spelen door de Grieken (1896) – alle bedoeld om een gemeenschappelijk gevoel van identiteit te bewerkstelligen (Davies 1996: 635-636).

Literatuur

- Anderson, B. (1991). *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso Books.
- Aupers, S. (2004). In *de ban van moderniteit* (proefschrift). Amsterdam: Aksant.
- Becker, J. en J. de Hart (1997). *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland*. Rijswijk/Den Haag: VUGA.
- Becker, J. en J. de Hart (2006). *Godsdienstige veranderingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bekkers, R. (2003). De bijdragen der kerckelijken. In: Th.N.M. Schuyt (red.), *Geven in Nederland 2003* (p. 141-172). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Bekkers, R. (2004). *Giving and volunteering in the Netherlands* (proefschrift). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Berg, E. van den en J. de Hart (2008). *Maatschappelijke organisaties in beeld*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Berger, P. (1969). *The sacred canopy*. Garden City, N.Y.: Doubleday.
- Bernts, T., G. Dekker en J. de Hart (2007a). *God in Nederland 1966-2006*. Kampen: Kok.
- Bernts, T., G. de Jong en H. Yar (2007b). Een religieuze atlas van Nederland. In: W.B.H.J. van de Donk, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee en R.J.J.M. Plum (red.), *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie* (p. 89-138). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bernts, T., G. Dekker en J. de Hart (2008). God in Nederland. Inzichten en vergezichten. In: *Religie & Samenleving*, jg. 3, nr. 1, p. 36-47.
- Bochinger, C. (1995). 'New Age' und moderne Religion. Güttersloh: Chr. Kaiser.
- Bouttier, M. (1988). *Cathédrales, volume 2. Leur symbolique*. Le Mans: Création et Recherche.
- Breedveld, K. et al. (2006). *De tijd als spiegel*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Brunet, R. (red.) (1978). *L'art religieux. Abbayes, églises et cathédrales*. Paris: Larousse.
- Campbell, C. (1972). The cult, the cultic milieu and secularization. In: *A sociological yearbook of religion in Britain* 5 (p. 119-136). London: SCM Press.
- Campbell, C. (1978). The secret religion of the educated classes. In: *Sociological Analysis*, 39, p. 146-156.
- Campbell, D.E. en S.J. Yonish (2003). Religion and volunteering in America. In: C. Smidt (red.), *Religion as social capital* (p. 87-106). Waco: Baylor University Press.
- Casanova, J. (1994). *Public religions in the modern world*. Chicago: University of Chicago Press.
- Castillo Guerra, J., M. Glashouwer en J. Kregting (2008). *Tel je zegeningen*. Nijmegen: NIM.
- Clements, W.M. (2006). *The Greenwood encyclopedia of world folklore and folklife, volume I*. Westport: Greenwood Press.
- Commissie ontwikkeling Nederlandse canon (2006). *Canon van Nederland*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Dagevos, J., R. Schellingerhout en M. Vervoort (2007). Sociaal-culturele integratie en religie. In: J. Dagevos en M. Gijsberts (red.), *Jaarrapport integratie 2007* (p. 163-189). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dantzig, A. van (1995). *Is alles geoorloofd als God niet bestaat?* Amsterdam: Boom.
- Davie, G. (1994). *Religion in Britain since 1945*. London: Blackwell Publishing.
- Davies, N. (1996). *Europe. A history*. Oxford / New York: Oxford University Press.
- Dekker, P. (2008). Civil society. In: A. van den Broek en S. Keuzenkamp (red.), *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen* (p. 78-200). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau

- Dekker, P. en J. de Hart (2002). Het zout der aarde. Een analyse van de samenhang tussen godsdienstigheid en sociaal kapitaal in Nederland. In: *Sociale Wetenschappen*, jg. 45, nr. 1, p. 45-61.
- Dekker, P. en J. de Hart (2006). Kerkgangers, investeerders in de civil society. In: *Investeren in vermogen. Sociaal en cultureel rapport 2006* (p. 317-338). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en S. Keuzenkamp (2006). Maatschappelijke participatie. In: S. Keuzenkamp en A. Merens (red.), *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden* (p. 211-233). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, G. en J. Peters (1989). *Gereformeerden in meervoud*. Kampen: Kok.
- Dekker, P., J. de Hart en L. Faulk (2007). *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Donk, W.B.H.J. van de, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee en R.J.J.M. Plum (red.) (2006). *Geloven in het publieke domein*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Doss, E. (2008). *The emotional life of contemporary public memorials*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Duby, G. (1976). *Le temps des cathédrales*. Paris: Gallimard.
- Durkheim, E. (1912). *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. Paris: Félix Alcan.
- Etzioni, A. en J. Bloom (red.) (2004). *We are what we celebrate*. New York / London: New York University Press.
- Habermas, J. (2001). Glaube, Wissen – Öffnung. Zum Friedenspreis des deutschen Buchhandels. Eine Dankrede. In: *Süddeutsche Zeitung*, 15 oktober 2001, p. 17.
- Hart, J. de (2005). *Voorbeelden & nabeelden. Historische vergelijkingen naar aanleiding van de dood van Fortuyn en Hazes*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, J. de en P. Dekker (2005). Churches as voluntary associations. Their contribution to democracy as a public voice and source of social and political involvement. In: S. Roßteutscher (red.), *Democracy and the role of associations. Political, organizational and social contexts* (p. 168-196). London / New York: Routledge.
- Hart, J. de en P. Dekker (2008). Religie als bron van sociaal engagement en moraliteit. In: M. ter Borg, E. Borgman, M. Buitelaar, Y. Kuiper en R. Plum (red.), *Handboek religie in Nederland. Perspectief – overzicht – debat*. Zoetermeer: Meinema (te verschijnen).
- Heelas, P. (1996). *The new age movement*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Heelas, P. (2008). *Spiritualities of life*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Heelas, P. en L. Woodhead (2005). *The spiritual revolution*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Hellems, S. (2007). *Het tijdperk van de wereldreligies*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Hendriks, J. (red.) (2004). *Kijken met andere ogen*. Kampen: Kok.
- Hervieu-Léger, D. (1999). *Le pèlerin et le converti*. Paris: Flammarion.
- Jackson, E.F., M.D. Bachmeiser, J.R. Wood en E.A. Craft (1995). Volunteering and charitable giving. Do religious and associational ties promote helping behavior? In: *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 24, p. 59-78.
- Janse, C.S.L. (1985). *Bewaar het pand* (proefschrift). Houten: Den Hertog.
- Jansen, M. en H. Stoffels (2008). *A moving God. Immigrant churches in the Netherlands*. Zürich/Berlin: Lit Verlag.
- Jensen, L. (2008). *De verheerlijking van het verleden*. Nijmegen: Van Tilt.
- Jorgensen, D.L. (1982). The esoteric community. In: *Urban Life*, 10, p. 383-407.
- Kepel, G. (1991). *La revanche de Dieu. Chrétiens, juifs et musulmans à la reconquête du monde*. Paris: Le Seuil.
- Knoblauch, H. (1989). Das unsichtbare neue Zeitalter. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, jg. 41, nr. 3, p. 504-525.

- Lucassen, J. en R. Penninx (1994). *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Luckmann, T. (1967). *The invisible religion. The problem of religion in modern society*. New York: Macmillan.
- Mâle, E. (1972 [1899]). *The gothic image*. New York : Harper & Row (vert. van l'Art religieux du XIIIe siècle en France).
- Marett, R.R. (1914). *The threshold of religion*. London: Methuen & Co.
- Margry, P.J. (2007). Preformative memorials. Arenas of political resentment in Dutch society. In: P.J. Margry en H. Roodenburg (red.), *Reframing Dutch culture* (p. 109-133). Aldershot/Burlington: Ashgate.
- Meer, F. van der (1961 [1940]). *Geschiedenis van een kathedraal*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Meiden, W. van der (2008). *Beeldenstormers en bruggenbouwers. Canon van de Nederlandse religiegeschiedenis*. Zoetermeer: Meinema/VolZin.
- Meulen, M. van der en H. Stoffels (2007). Participation of immigrant churches in Dutch civil society (paper voor de Annual Meeting van de Society for the Scientific Study of Religion, te Tampa Florida, op 2-4 november 2007). Tampa: SSSR.
- Meyer, B. (2008). Religious sensations. In: H. de Vries (red.), *The future of the religious past* (p. 704-723). New York: Fordham University Press.
- Mörth, I. (1988). New Age – neue Religion? In: M. Haller, H.-J. Hoffmann-Nowotny en W. Zapf (red.), *Kultur und Gesellschaft* (p. 297-320). Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Norris, P. en R. Inglehart (2004). *Sacred and secular*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Post, P. (2005). Gezocht verband. Een verkenning van nieuw opkomende rituelen. In: Stefan Gärtner e.a., *Bandeloos? Zoeken naar samenzijn in een individualistische cultuur* (p. 82-97). Nijmegen: Valkhof Pers.
- Post, P., A. Nugteren en H. Zondag (2002). *Rituelen na rampen*. Kampen: Gooi en Sticht.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone*. New York: Simon & Schuster.
- Regnerus, M.D., C. Smith en D. Sikkink (1998). Who gives to the poor? In: *Journal for the Scientific Study of Religion*, jg. 37, nr. 3, p. 481-493.
- Reitsma, J. (2007). *Religiosity and solidarity* (proefschrift). Nijmegen: Ridderprint.
- RMO, Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (1999). *Nationale identiteit in Nederland*. Den Haag: RMO.
- Rooden, P. van (1996). *Religieuze regimes*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Ruiter, S. (2008). *Association in context and association as context* (proefschrift). Wageningen: Ponsen & Looijen.
- Ruiter, S. en N.D. de Graaf (2006). National context, religiosity and volunteering. Results from 53 countries. In: *American Sociological Review*, jg. 71, nr. 2, p. 191-210.
- Sar, J. van der (2004). *Van harte!* Utrecht: Oikos.
- Sar, J. van der en R. Visser (2006). *Gratis en waardevol*. Rotterdam / Den Haag: Drukjoenit/ Digicopy.
- Schnabel, P. (1982). *Tussen stigma en charisma*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Selderhuis, H.J. (red.) (2006). *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*. Kampen: Kok.
- Stoffels, H. (2008). A coat of many colours. New immigrant churches in the Netherlands. In: M. Jansen en H. Stoffels (red.), *A moving God* (p. 13-29). Zürich/Berlijn: Lit Verlag.
- Turner, V. (1969). *The ritual process*. Chicago: Aldine.
- Vuijsje, H. (2007). *Tot hier toe heeft de Heer ons geholpen*. Amsterdam/Antwerpen: Contact.
- Weber, M. (1971 [1921]). *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. Band 3*. Tübingen: J.C.B. Mohr.

- Weber, M. (1976a [1922]). *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: J.C. Mohr.
- Weber, M. (1976b [1921]). *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. Studienausgabe. Tübingen: J.C.B. Mohr.
- WRR, Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid (2007). *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wuthnow, R. (1994). *Producing the sacred. An essay in public religion*. Urbana: University of Illinois Press.
- Wuthnow, R. (1999). Mobilizing civic engagement. The changing impact of religious involvement. In: T. Skocpol en M.P. Fiorina (red.), *Civic engagement in American democracy*. Washington, D.C.: Brookings Institution Press.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast.

De tekst van het lopende programma (2007-2008) is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Het Werkprogramma is rechtstreeks te bestellen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau.

ISBN 90-377-0267-8

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel. Een complete lijst is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2

Sociaal en Cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quartaire sector. ISBN 90-377-0106-x

In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004. ISBN 90-377-0159-0

Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006. ISBN 90-377-0285-6

Betrekkelijke betrokkenheid; Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008.

ISBN 978-90-377-0368-9

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000. ISBN 90-377-0062-4 (English edition 2001)

The Quality of the Public Sector (Summary). Social and Cultural Report 2002. ISBN 90-377-0118-3

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4

SCP-publicaties 2007

2007/1 Publieke prestaties in perspectief. Memorandum quartaire sector 2006-2011 (2007). ISBN 978-90-377-0298-9

2007/2 Nieuwe links in het gezin (2007). Marion Duimel en Jos de Haan. ISBN 978-90-377-0287-3

2007/3 Robuuste meningen? Het effect van responsverhogende strategieën bij het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland (2007). Josine Verhagen. ISBN 978-90-377-0300-9

2007/4 Een nuchtere kijk op gezond gedrag. Vier thema's voor gezondheidsbevordering (2007). ISBN 978-90-377-0280-4.

2007/5 Verschillen in verzorging. De verzorging van ouderen in negen EU-landen (2007). Evert Pommer, Edwin van Gameren, John Stevens, Isolde Woittiez. ISBN 978-90-377-0258-3

2007/6 Prestaties van de rechtspraak: productiviteit in perspectief (2007). Ab van der Torre, Jedid-Jah Jonker, Frank van Tulder, Theresa Steeman, Gerard Paulides. ISBN 978-90-377-0294-1

2007/7 Türken in Deutschland und den Niederlanden. Die Arbeitsmarktposition im Vergleich (2007). Jaco Dagevos, Rob Euwals, Mérove Gijsberts en Hans Roodenburg. ISBN 978-90-377-0308-5

- 2007/8 *Een gele kaart voor de sport. Een quick-scan naar wenselijke en onwenselijke praktijken in en rondom de breedtesport* (2007). Annet Tiessen-Raaphorst en Koen Breedveld. ISBN 978-90-377-0307-8
- 2007/9 *Kosten in kaart. Een macrokostendecompositie toegepast op instellingen voor verstandelijk gehandicapten* (2007). Evelien Eggink, Jedid-Jah Jonker en Michel Ras. ISBN 978 90 377 0143 2
- 2007/10 *Sport in the Netherlands* (2007). Annet Tiessen-Raaphorst en Koen Breedveld. ISBN 978-90-377-0302-3
- 2007/11 *Geld op de plank. Niet-gebruik van inkomensvoorzieningen* (2007). Jean Marie Wildeboer Schut en Stella Hoff. ISBN 978-90-377-0207-1
- 2007/12 *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015* (2007). Paul Dekker, Joep de Hart en Laila Faulk. ISBN 978-90-377-0311-5
- 2007/13 *Aandacht voor de wijk. Effecten van herstructurering op de leefbaarheid en veiligheid* (2007). Karin Wittebrood en Tom van Dijk. ISBN 978-90-377-0309-2
- 2007/14 *Meedoen met beperkingen. Rapportage gehandicapten 2007* (2007). Mirjam de Klerk (red.). ISBN 978-90-377-0310-8
- 2007/15 *Interventies voor integratie. Het tegengaan van etnische concentratie en bevorderen van interetnisch contact* (2007). Mérove Gijsberts en Jaco Dagevos. ISBN 978-90-377-0312-2
- 2007/16 *Blijvend in balans. Een toekomstverkenning van informele zorg* (2007). Alice de Boer en Joost Timmermans. ISBN 978-90-377-0313-9
- 2007/17 *Vertrouwen in de rechtspraak nader onderzocht* (2007). Paul Dekker en Tom van der Meer. ISBN 978-90-377-0318-4
- 2007/18 *Verbinding maken. Senioren en internet* (2007). Marion Duimel. ISBN 978-90-377-0317-7.
- 2007/19 *Moeders, werk en kinderopvang in model. Analyse van arbeidsparticipatie- en kinderopvangbeslissingen van moeders met jonge kinderen* (2007). Ingrid Ooms, Evelien Eggink en Edwin van Gameren. ISBN 978-90-377-0314-6
- 2007/20 *De sociale staat van Nederland 2007* (2007). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer en Evert Pommer (red.). ISBN 978-90-377-0321-4
- 2007/21 *Toekomstverkenning informele zorg* (2007). Alice de Boer (red.). ISBN 978-90-377-0319-1
- 2007/22 *Beter aan het werk. Trendrapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en werkhervatting* (2007). Gerda Jehoel-Gijsbers (red.). ISBN 978-90-377-0327-6
- 2007/23 *Out in the Netherlands. Acceptance of homosexuality in the Netherlands* (2007). Saskia Keuzenkamp en David Bos. ISBN 978-90-377-0324-5
- 2007/24 *Achterstand en afstand. Digitale vaardigheden van lager opgeleiden, ouderen, allochtonen en inactieven* (2007). Eric van Ingen, Jos de Haan en Marion Duimel. ISBN 978-90-377-0316-0
- 2007/25 *Het beste van twee werelden. Plattelanders over hun leven op het platteland* (2007). Carola Simon, Lotte Vermeij en Anja Steenbekkers. ISBN 978-90-377-0320-7
- 2007/26 *Maten voor gemeenten 2007. Een analyse van de prestaties van de lokale overheid* (2007). B. Kuhry, J.J.J. Jonker, m.m.v. M. Ras. ISBN 978-90-377-0323-8
- 2007/27 *Jaarrapport integratie 2007* (2007). Jaco Dagevos en Mérove Gijsberts. ISBN 978-90-377-0330-6
- 2007/28 *Discriminatiemonitor niet-westerse allochtonen op de arbeidsmarkt 2007* (2007). Iris Andriessen, Jaco Dagevos, Eline Nievers en Igor Boog. ISBN 978-90-377-0331-3
- 2007/29 *Het bereik van het verleden. Ontwikkelingen in de belangstelling voor cultureel erfgoed. Het cultureel draagvlak deel 7.* (2007). Frank Huysmans en Jos de Haan. ISBN 978-90-377-0284-2

- 2007/30 *Armoedemonitor 2007* (2007). Cok Vrooman, Stella Hoff, Ferdy Otten en Wim Bos. ISBN 978-90-377-0337-5
- 2007/31 *Verklaringsmodel verpleging en verzorging 2007*. Jedid-Jah Jonker, Klarita Sadiraj, Isolde Woittiez, Michiel Ras en Meike Morren. ISBN 978-90-377-0334-4
- 2007/32 *Comparing Care. The care of the elderly in ten EU-countries*. Evert Pommer, Isolde Woittiez en John Stevens. ISBN 978-90-377-303-0
- 2007/33 *Surfende senioren. Kansen en bedreigingen van ICT voor ouderen*. Jos de Haan, Oene Klumper, Jan Steyaert (red.). ISBN 978-90-377-0362-7

SCP-publicaties 2008

- 2008/1 *Vrijwillig verzorgd. Over vrijwilligerswerk voor zorgbehoevenden en mantelzorgers buiten de instellingen* (2008). Jeroen Devilee. ISBN 978-90-377-0353-5
- 2008/2 *Vroeger was het beter. Nieuwjaarsuitgave 2008* (2008). ISBN 978-90-377-0344-3
- 2008/3 *Facts and Figures of the Netherlands. Social and Cultural Trends 1995-2006* (2008). Theo Roes (ed.). ISBN 90-377-0211-8
- 2008/4 *Nederland deeltijdland. Vrouwen en deeltijdwerk* (2008). Wil Portegijs en Saskia Keuzenkamp (red.). ISBN 978-90-377-0346-7
- 2008/5 *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen* (2008). Andries van den Broek en Saskia Keuzenkamp (red.). ISBN 978-90-377-0336-8
- 2008/6 *De openbare bibliotheek tien jaar van nu* (2008). Frank Huysmans en Carlien Hillebrink. ISBN 978-90-377-0351-1
- 2008/7 *De openbare bibliotheek tien jaar van nu. De hoofdlijnen* (2008). Frank Huysmans en Carlien Hillebrink. ISBN 978-90-377-0373-3
- 2008/8 *The future of the Dutch public library: ten years on* (2008). Frank Huysmans en Carlien Hillebrink. ISBN 978-90-377-0380-1
- 2008/9 *De virtuele cultuurbezoeker. Publieke belangstelling voor cultuurwebsites* (2008). Jos de Haan en Anna Adolfsen. ISBN 978-90-377-0357-3
- 2008/10 *Gestruikeld voor de start. De school verlaten zonder startkwalificatie* (2008). Lex Herweijer. ISBN 978-90-377-0339-9
- 2008/11 *Sociale veiligheid ontsleuteld. Veronderstelde en werkelijke effecten van veiligheidsbeleid* (2008). Lonneke van Noije en Karin Wittebrood. ISBN 978-90-377-0349-8
- 2008/12 *Grijswaarden. Monitor ouderenbeleid 2008* (2008). Cretien van Campen (red.). ISBN 978-90-377-0376-4
- 2008/13 *Overwegend onderweg. De leefsituatie en de mobiliteit van Nederlanders* (2008). Lucas Harms. ISBN 978-90-377-0377-1
- 2008/14 *De sociale pijler. Ambities en praktijken van het grotestedenbeleid* (2008). Jeroen Hoenderkamp. ISBN 978-90-377-0378-8
- 2008/15 *De school bestuurd. Schoolbesturen over goed bestuur en de maatschappelijke opdracht van de school* (2008). Monique Turkenburg. ISBN 978-90-377-0338-2
- 2008/16 *Weinig over de schreef. Een onderzoek naar onwenselijk gedrag in de breedtesport* (2008). Annet Tiessen-Raaphorst, Jo Lucassen, Remko van den Dool, Janine van Kalmthout. ISBN 978-90-377-0360-3
- 2008/17 *Meedoen en gelukkig zijn. Een verkennend onderzoek naar de participatie van mensen met een verstandelijke beperking of chronisch psychiatrische problemen* (2008). M.H. Kwekkeboom en C.M.C. van Weert. ISBN 978-90-377-0369-6
- 2008/18 *Values on a grey scale. Elderly Policy Monitor 2008* (2008). Crétien van Campen (red.). ISBN 978-90-377-392-4
- 2008/19 *Overgebleven dorpsleven. Sociaal kapitaal op het hedendaagse platteland* (2008). Lotte Vermeij (SCP) en Gerald Mollenhorst (UU). ISBN 978-90-377-0367-2
- 2008/20 *Het platteland van alle Nederlanders. Hoe Nederlanders het platteland zien en gebruiken*

(2008). Anja Steenbekkers, Carola Simon, Lotte Vermeij, Willem-Jan Spreuwers.
ISBN 978-90-377-0366-5

- 2008/21 *Portretten van Mantelzorgers* (2008). Sjoerd Kooiker en Alice de Boer. ISBN 978-90-377-0347-4
- 2008/22 *De staat van de publieke dienst. Het oordeel van de burger over de kwaliteit van overheidsdiensten* (2008). Evert Pommer, Hetty van Kempen en Evelien Eggink. ISBN 978-90-377-0370-2
- 2008/23 *Maten voor gemeenten 2008* (2008). Bob Kuhry, Jedid-Jah Jonker, Frans Knol, Ab van der Torre, m.m.v. Bureau Zenc. ISBN 978-90-377-0396-2
- 2008/24 *Deeltijd in beeld. Waarom vrouwen in deeltijd werken* (2008). Wil Portegijs, Mariëlle Cloin, Saskia Keuzenkamp, Ans Merens, Eefje Steenvoorden. ISBN 978-90-377-0397-9
- 2008/25 *Rapportage Sport 2008* (2008). Koen Breedveld, Carlijn Kamphuis, Annet Tiessen-Raaphorst. ISBN 978-90-377-0361-0
- 2008/26 *Betrekkelijke betrokkenheid; Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008*. Paul Schnabel, Rob Bijl, Joep de Hart. ISBN 978-90-377-0368-9

SCP-essays

- 1 *Voorbeelden en nabebelden* (2005). Joep de Hart. ISBN 90-377-0248-1
- 2 *De stem des volks* (2006). Arjan van Dixhoorn. ISBN 90-377-0265-1
- 3 *De tekentafel neemt de wijk* (2006). Jeanet Kullberg. ISBN 90-377-0261-9
- 4 *Leven zonder drukte* (2006). Tjirk van der Ziel met een naschrift van Anja Steenbekkers en Carola Simon. ISBN 90-377-0262-7
- 5 *Otto Neurath en de maakbaarheid van de betere samenleving* (2007). Ferdinand Mertens. ISBN 978-90-5260-260-8

Overige publicaties

Veel geluk in 2007. Nieuwjaarsuitgave (2007). Paul Schnabel (red.).
ISBN 978-90-377-0295-8

Marktplaats Europa. Vijftig jaar publieke opinie en marktintegratie in de Europese Unie (2007). Paul Dekker, Albert van der Horst, Henk Kox, Arjan Lejour, Bas Straathof, Peter Tammes en Charlotte Wennekers. ISBN 978-90-377-0305-4

Samenloop van regelingen (2007). Mirjam de Klerk, Gerda Jehoel-Gijsbers.
ISBN 978-90-377-0315-3

Hoe groot is de vraag? Operationalisatie van de potentiële vraag naar AWBZ-gefinancierde zorg (2007). Roelof Schellinghouth. ISBN 978-90-377-0341-2

Monitoring van sociale acceptatie van homoseksuelen in Nederland (2007). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0329 0

Ondersteunende voorzieningen (2008). Roelof Schellinghouth. ISBN 978-90-377-0354-2

Wel of niet aan het werk (2008). Patricia van Echtelt en Stella Hoff. ISBN 90-377-0364-1

Ontwikkeling van AWBZ-uitgaven 1985-2030 (2008). Evelien Eggink, Evert Pommer en Isolde Woittiez. ISBN 90-377-0365-8

Veranderlijkheid van opvattingen over de EU (2008). Charlotte Wennekers.
ISBN 978-90-377-0382-5

Aadvies over het macrobudget huishoudelijke WMO-hulp voor 2009 (2008). Evert Pommer, Ab van der Torre. ISBN 90-377-0383-2

Informatievoorziening integratie niet-westerse allochtonen. Inventarisatie van de beschikbare bronnen en voorstellen voor verbetering (2008). Jaco Dagevos en Mérove Gijsberts.
ISBN 978-90-377-0388-7

De ongrijpbare nonrespondent (2008). Josine Verhagen. ISBN 978-90-377-0359-7.
Europa's buren. Europees nabuurschapsbeleid en de publieke opinie over de Europese Unie (2008). Paul Dekker, Albert van der Horst, Suzanne Kok, Lonneke van Noije en Charlotte Wennekers. ISBN 978-90-377-0381-8
Minderheden meer gewicht. Over overgewicht bij Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen en het belang van integratiefactoren (2008). Jaco Dagevos en Hans Dagevos. ISBN 978-90-377-0394-8
Maatschappelijke organisaties in beeld. Grote ledenorganisaties over actuele ontwikkelingen op het maatschappelijk middenveld (2008). Esther van den Berg en Joep de Hart. ISBN 978-90-377-0391-7

